

Nyelvtudományi Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA NYELVTUDOMÁNYI
BIZOTTSÁGÁNAK
MEGBÍZASÁBÓL

SZERKESZTI: LAKÓ GYÖRGY

LXVI. kötet 2. szám

Budapest, 1964

Nyelvtudományi Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

Szerkesztő bizottság:

HAJDÚ PÉTER
JUHÁSZ JÓZSEF
LAKÓ GYÖRGY
TAMÁS LAJOS

Felelős szerkesztő:

LAKÓ GYÖRGY

Technikai szerkesztő:

RÉDEI KÁROLY

A szerkesztőség címe:

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETE
BUDAPEST, V., SZALAY U. 10-14. V. EMELET

Előfizetés: a Posta Központi Hírlap
Iroda Vállalatnál, Budapest V.,
József nádor tér 1. Távb.: 180-850.
Előfizetési díj: 28.— Ft.
Csekkszámlaszám: 61.257

Külföldön a „Kultúra” Könyv és Hírlap
Külkereskedelmi Vállalat bizományosai
veszik át az előfizetést.

A folyóirat egyes régi példányai korlá-
tozott számban beszerezhetők az
Akadémiai Kiadó Terjesztési Osztályán
(Budapest, V., Alkotmány utca 21.).

Vannak-e az előmagyar – permi érintkezésnek nyelvi nyomai?

1. ZSIRAI MIKLÓS „Finnugor rokonságunk” (Budapest, 1937) című műve 147–8. lapjain olvashatjuk a következő sorokat: „Valószínűleg laza volt az ugor csoport tagjainak egymáshoz való kapcsolata, s a később magyarrá fejlődő ugor részek tán a permiekkel (a zürjének és votjákok ősei) is fenntartottak valamelyes érintkezést. Ilyenre látszanak utalni a permi nyelvekre és a magyarra korlátozódó meglepő egyezések (pl. a jellegzetes denazalizáció jelenségei: $mp > b$, $nt > d$, $nk > g$ és a főnévi igenévknek meglepően hasonló $-ni \sim ni$ képzője), föltéve természetesen, hogy azok nem önálló fejlődések eredményei.”

2. ZSIRAI ezen óvatos feltevése óta többen hozzászóltak az ún. permi–magyar, ill. permi–ugor érintkezések kérdéséhez, sőt néhányan ezt a problémát tüzetesebben is megvizsgálták. LIGETI LAJOS (A magyarság őstörténete. Budapest, 1943. 40–1) szerint a magyarok és permiek között az érintkezés az i. e. 1000. év táján következhetett be (a Bjelaja alsó folyása vidékén), tehát akkor, amikor a finnugorság többi része (a finn–volgai csoport) már elszakadt a permiektől.

BÁRCZI GÉZA (MNY. XXXIX, 286–8) úgy véli, hogy a finnugor egység felbomlása után az ugarság azon nyugati ága, amelyből a magyarság sarjadt, nem szakadt el teljesen a finn–permi ág keleti csoportjától, a permiektől, hanem azokkal „még sokáig közvetlen, bár laza” kapcsolatban állt. Ilyen, szinte a nyelvi egységig menő szoros kapcsolattal magyarázhatók a jellegzetes magyar–permi egyezések: denazalizáció, közös szerkezeti elemek (főnévi igenévképző, mozz. $-m$, műv. $-l$ igeképző). BÁRCZI „Régi magyar nyelvjárások” című dolgozatában (Néptudományi Intézet. Budapest, 1947. 3–4., I. még MNY. XLIII, 83) óvatosan arra a lehetőségre utal, hogy a szókezdő b -, d -, g - keletkezése a magyarban szintén a magyar–permi kapcsolatok idejébe tehető. — „A finnugor zárhangok ősmagyar kori történetéhez” című kitűnő tanulmányában (MNY. LVIII, 1–10) BÁRCZI arra a következtetésre jutott, hogy a denazalizáció megindulása a magyar és a permi nyelvekben ugyan közös jelenség volt, a teljes denazalizálódás azonban nem történhetett meg az előmagyarban az ugor egység korában. Úgy véli, hogy a fejlődés a magyarban hosszú ideig tartott. A végleges denazalizálódást egy közbeeső — talán évszázadokig elhúzódó — fok előzte meg, ahol a zárhang már zöngés volt, a nazális már eltűnt, de nyoma még megmaradt abban, hogy a megelőző magánhangzó nazális színezetűvé vált: $*\sim b$, $*\sim d$, $*\sim g$. *Hód* 'Bieber' szavunk vog. (MUNK.: Ethn. IV, 293) É. *χüntél*, AL. *khuntél*, T. *khontél* 'hód', (VNGy. II, 454) É. *χuntíl* 'vakondok', osztj. (AHLQV.) É. *χundił* 'Maulwurf' megfelelőivel együtt egy tör. $*qund$ ugor kori átvétele. (Osztj. < talán vog., vö. N. SEBESTYÉN IRÉN: I. OK. I, 365,

ALH. I, 291). E szavunk világosan arra mutat, hogy a denazalizáció az ugor egység felbomlása után az ősmagyarban zárult le teljesen.

A magyar nép és nyelv kialakulásában az ugor—permi, illetőleg a magyar—permi kapcsolatoknak különösen nagy jelentőséget tulajdonít MOÓR ELEMÉR (vö. Nyr. LXXII, 242—3; NyK. LIV, 90—5; ALH. II, 76, 417—29 és IX, 133—42). A magyar és a permi nyelvek hangrendszerének és bizonyos alak-tani vonásainak a hasonlóságát általános kétnyelvűséggel magyarázza. Úgy véli, hogy az előmagyarok és az őspermiek egykori szoros kapcsolatának emléke őrződött meg a magyar népnévben is. Feltevése szerint a magukat *mońs*-nak nevező ugorok a szomszédságukban élő permieket **ser* vagy **seri* névvel jelölték. (Ez utóbbiból származtatja a zürjének *серьянин*, *зырянин* külső elnevezését.) Az előmagyarok egy csoportja i. e. 750—500 között különvált az ugorágtól, és a permiekkal szorosabb kapcsolatba került, velük kölcsönösen exogám házassági közösségbe lépett. Ez az új közösség magát a két név egymás mellé helyezésével nevezte meg: **mońs-ser*. Ebből az alakulatból jöhetett létre a magyarság magyar elnevezése: **mońs-her* > **mońz-her* > *mogyer* > *magyar* (népnév), *megyer* (törzsnév) (l. NyK. LIV, 90 kk.).

MOÓR úgy vélekedik, hogy az előmagyar—permi kétnyelvűség következtében a permi csoport nyelve mélyreható hatással lehetett annak az ugor nyelvi alaknak a fejlődésére, amelyből az ősmagyar nyelv létrejött. Az eddig tárgyaltakon kívül a magyar nyelv „permies vonásainak” tartja a következőket is: 1. Szóeleji zöngés zárhangok: *bal*, *berek*, *bíz*, *bodor*, *bog*, *bonyolódik*, *bőr*, *buzog*, *darázs*, *dög*, *gödör* stb. 2. Megőrződött *k*-t és *p*-t tartalmazó szók: *komor*, *komoly*, *kopál* 'herausschälen', *kupa*, *kopolya* 'Vertiefung' stb. 3. Permies sajátosságok az alaktan és a szókins területén. Alaktan: egyes személyes névmások: *te*, *ti*, *mi*; kérdőnévmás: *ki*; egysz. 2. sz. igei és birtokos személyrag: *-d*; *-r* névszóképző; néhány számnév *-c*, *-nc* (~ permi *-mis* '10') eleme: *nyolc*, *kilenc*, *harminc*. Szókins: *kenyér*, *tavas*. Permi eredetre utal a *z* néhány szóban: *ázik*, *ezüst*, *íz*, *izzik*, *meztelen*. MOÓR permi eredetűnek tekint számos olyan, permies hangtani sajátosságot nem mutató szót is, amelyeknek az obi-ugor nyelvekben nincsenek megfelelőik: *ág*, *csap*, *csepeg*, *csíp*, *ég* 'brennen', *íz*, *kell*, *kigyó*, *köd*, *lebeg*, *légy*, *lép*, *lesz*, *mos*, *nyúl*, *nyúlík*, *ön*, *öv*, *szag*, *szarv*, *tol*, *var*, *vékony*, *vigyáz* stb. (vö. Nyr. LXXII, 242—3; ALH. II, 76, 417—29 és IX, 133—42).

PAIS DEZSŐ (MNy. XLIX, 279 kk.) szintén intenzív előmagyar—permi kapcsolatokat tesz fel, s MOÓR ELEMÉRhez hasonlóan lehetségesnek tartja, hogy a magyarság ugor és permi elemekből alakult ki. Úgy véli, hogy a két ősi törzs közül a *Megyer* ugor, a *Nyék* pedig permi eredetű lehet.

Legutóbb A. KÖVESI MAGDA foglalkozott a magyar nyelv „permies” vonásaival (Vir. 1963: 239—51). A magyar—permi egyezések közül a legjellemzőbbet, a denazalizáció kérdését vizsgálta meg. Más kutatókhoz csatlakozva mind a magyarban, mind a permi nyelvekben a denazalizáció kezdetét az i. e. 8. század utáni időkhöz, végéig pedig az i. u. 7—8. századba helyezi.

Külföldi tudósok közül tudtommal csak B. A. SZEREBRENNYIKOV fogadta el a magyar—permi kapcsolatok hipotézisét (vö. NyK. LVIII, 199—200). Ezen nyelvek közötti számos közös vonás alapján arra gondol, hogy a magyar nyelv összetett igeidő is (*kérek vala*, *kértem vala* stb.) permi hatásra alakultak ki (a magyar összetett igealakokról l. még PAIS: MNy. XL, 193—7; NyK. LVIII, 202; HORVÁTH KÁROLY: MNy. XL, 197—8).

3. Az ugor—permi, ill. előmagyar—permi érintkezések hipotézisével szemben több kutató kételyét fejezte ki. Közülük ERKKI ITKONEN (FUFA. XXXII,

67–96; FUFU. XXXIII, 74–81) határozottan tagadó álláspontot képvisel. Véleménye szerint a legjellemzőbbnek tartott magyar–permi egyezést, a denazalizációt teljesen felesleges ősi érintkezéssel magyarázni, mivel ez fonetikailag nagyon természetes folyamat, mely más uráli nyelvekben (pl. a lapp nyelvjárások többségében és a jensiszeji-szamojédban) is végbement. Az elmélet helyessége ellen szól az is, hogy — bár a magyar és a permi konzonantizmus között vannak kétségtelen hasonlóságok — az ősspermi vokalizmus teljesen különbözik a magyartól. Az pedig nehezen volna elképzelhető, hogy a permi hatás, illetőleg a közös magyar–permi nyelvi változások csupán a más-salhangzókra terjedtek volna ki. A magyar és a permi nyelvek egyező alak-tani vonásaival (pl. infinitívus, *-d* igei és birtokos személyrag stb.) és egyes névmásokkal kapcsolatban (*ki, te, ti, mi*) ITKONEN megjegyzi, hogy ezek nem tartoznak azok közé a nyelvi elemek közé, amelyek könnyen átkerülhetnek egyik nyelvből a másikba.

HAJDÚ PÉTER (Finnugor népek és nyelvek 80) szerint az ugor–permi érintkezések jelentőségét egyesek eltúlozták: „önmagában véve semmi különös nincsen abban, hogy az ugorok és a finn–permiék, majd később az ugorok és a permiék kapcsolatai nem szakadtak meg teljesen. Csupán az vitatható, hogy lehettek-e ezek a kapcsolatok annyira mélyek, hogy egyező nyelvfejlődési mozzanatokot okozzanak.”

4. A továbbiakban sorra megvizsgáljuk a magyar nyelv „permies”-nek tartott vonásait abból a célból, hogy azok valóban előmagyar–permi érintkezések nyelvi nyomainak tekinthetők-e, avagy inkább belső magyar fejlődéssel magyarázandók.

4.1. Mint láttuk, az utóbbi időben néhányan permi hatással magyarázták a szókezdő zöngés zárhangok keletkezését a magyarban. LAKÓ GYÖRGY (AUFU. XVII, 9–26; NyK. LXIV, 56–70; ALH. XII, 226–46) azonban meggyőzően igazolta, hogy a szóeleji *b, d, g* hangokat tartalmazó biztos vagy lehetséges finnugor eredetű szavaink zöngés zárhangjai nem permi hatásra keletkeztek. Ezek *b-, d-, (g-)* hangja zöngétlen **p-, *t-, (*k-)* hangokból jött létre szóbelseji zöngés zárhang (pl. *bog, dob, dug*), likvida (pl. *?bal, bél, ?berek, bőr, daru*) vagy valamilyen más zöngés mássalhangzó (pl. *?bonyolit, búvik*) hatására. A szóeleji zöngés zárhangok elterjedését és megerősödését LAKÓ szerint *b-* kezdetű török jövevényszavaink is elősegíthették. — A magyar és a permi szókezdő zöngés zárhangokról hasonlóképpen vélekedik RAVILA (FUFU. XXXIII, 20) és E. ITKONEN (uo. 79–80) is.

A szóeleji *b-, d-, g-* hangok keletkezése a permi nyelvekben is belső nyelvi okokkal, szóbelseji zöngés mássalhangzók hatásával függ össze. UOTILA (SUSToim. LXV, 2–5) szerint a korai ősspermi alapnyelvben már lehettek *b-, d-, g-* kezdetű szavak. E mellett szólnak a permi nyelvek szókezdő zöngés zárhangot tartalmazó jövevényszavai is. Például: zürj. *dar* 'Schöpflöffel, Kochlöffel' | votj. *durî, durj* (vö. szanszkrit *dârvi-* 'Löffel'); zürj. — votj. *das* 'zahn' (vö. oszét *das* ua.). A *b-, d-, g-* hangok az ősspermi — ugyanúgy, mint a magyarban — szóbelseji zöngés mássalhangzók asszimiláló hatására keletkeztek. Ilyenek: zürj. *bad*, Ud. *bajd* 'Weide' | votj. *bad-pu* ua. (*pu* 'Baum') ~ finn *paju* ua.; zürj. *baideg* 'Schneehuhn' ~ m. *fajd* 'Auerhahn'; zürj. *gada*: P. *tšeri-gada* 'Möwe' ~ finn *kajava* ua.; zürj. V. *gibavni* 'scharenweise schwimmen, wobei das Wasser sich kräuselt (Fische); schweben (Schöpfkelle in einer Wuhne)' ~ m. *hab* 'Schaum' ~ finn *kummuta, kumpua-* 'quellen, hervorquellen'; zürj. *din*, P. *din* 'dickes Ende (des Baumes)' | votj. *diñ*, K. *diñ* ua. ~ m. *tõ* 'Stamm(ende),

Ansatz' ~ finn *tyvi* 'Wurzelende, dickes Ende, Stammende; Wurzel'; zürj. *dor* 'Nähe, Umgebung, Seite' | votj. *dor* ua. ~ cser. KH. *tor-*, J. *tör-*, *tò'ran*, *tò'ràn* 'zu, in die Nähe'.

Noha ezen asszimilációs okokkal magyarázható zöngésülés — az iráni jövevényszók tanúsága szerint — már a korai őspermiben megindult, szórványos $p > b$ -, $t > d$ -, $k > g$ - változás később, a zürjén és a votják nyelv külön életében is történt. Például: zürj. *geb* 'eine sehr kleine Fliege' ~ votj. *kibi* 'Art kleiner Fliege, Blasenfuß', zürj. *goz* 'Paar' ~ votj. *kuz* ua. (vö. UOTILA i. h. 8 kk.). Újabb kori nyelvjárási zöngésülés: zürj.: *pe*, KP. *pø*, *bø* 'verstärkendes Wort, wird bei angeführter Rede eines anderen gebraucht' | votj. *pø* ua.; zürj. *dundini*, P. *tundini* 'schwellen, aufschwellen'; Ud. *bikminis*, I. V. *pikmini* 'quellen (Gefäß im Wasser)', vö. UOTILA i. h. 5—12). — A szóbeljei zöngés mássalhangzók hatásával függ össze a szókezdő zöngés szibilánsok (*z*, *ž*) és affrikáták (*dž*, *dž*) kifejlődése is a permi nyelvekben (vö. UOTILA i. h. 20 kk., 36 kk.).

4.2. Vajon a magyar és a permi denazalizáció valóban összefügg-e egymással? Hogy feleletet kaphassunk erre a kérdésre, meg kell vizsgálnunk, hogy e hangváltozás a permi nyelvekben, mikor és milyen feltételek között zajlott le. Mindenek előtt azt kell figyelembe vennünk, hogy a permi denazalizáció egyrészt az 1. és 2. szótag között, másrészt az első szótagnál hátrább időben és a denazalizálódás módjában lényegesen különbözik egymástól.

Ismeretes, hogy a finnugor szóbeljei egyszerű $*p$ -, $*t$ -, $*k$ - — feltehetőleg $*-β$ -, $*-δ$ -, $*-γ$ - fokon keresztül — eltűnt; e hangok spirantizálódása, ill. eltűnése valószínűleg már a korai őspermiben, még a denazalizáció megindulása előtt megtörtént. E hangváltozás után — mint az alábbiakban látni fogjuk — $*p$, $*t$, $*k$ az 1. és 2. szótag határán csak szórványosan (elsősorban képzői szerepben) fordulhatott elő.

A finnugor nazális előzményű zárhangok és affrikáták egyszerűsödése az 1. és 2. szótag között a következő módon mehetett végbe: $*mp > *p > b$, $*mt (> *nt) > *t > d$, $*nt > *t > d$, $*ŋk > *k > g$, $*ntš > *tš > dž$, $*ntš > *tš > dž$.

A denazalizáció itt vázolt hangfejlődési fokozatait a következő hangtani megmondolások támogatják:

1. A finnugor szóbeljei $*p$, $*t$, $*k$ eltűnése után — főleg képzőként — előforduló $*p$, $*t$, $*k$ hangoknak az 1. és 2. szótag között ugyanúgy b , d , g a folytatói, mint a nazális előzményűeknek. Lássunk néhány példát: zürj. I., Ud., Pecs., V., AV., P., AI., PK. *abu*, Ud. *ab*, Sz., Lu., Le. *abi*, KP. *óbo*, *óbel*, ópermi *abul* 'ist nicht, nicht' | votj. (WIED.) *evyl*; (MUNK.) Sz. *ovol*, K. *uvül*, J. *ovol*; (WICHM.) G. *evel*, M. *övöl*, J. *övövu*, MU. *ebövu* ua. Zürj. $*abvel > *abül > abi$, $*abvel > abul > abu$. A permi alakok zürj. *ab-*, KP. *ób-* votj. e -, $ö$ -, eb - stb. előtagja a finn *epä*: *epävarma* 'unsicher' stb., mord. M. *af* 'nicht' tagadószóval, utótagja pedig a zürj. *vel-* ~ *vül-* (~ finn *ole-*) létingével azonos. A zürj. *ab-*, fi. *epä* stb. $-b$, $-pā$ eleme a fgr. $*p$. deverbális névszóképzőre megy vissza. A votj. *evel* stb. alakokban $*ebvil > evyl > evel$ > *evel* fejlődési sor tehető fel. A MU. *ebövu* b -je ugyanúgy szóbeljei $*bv-$ (< $*pv-$) folytatója, mint a zürj. *abu* stb. alakoké (vö. UOTILA: SUSToim. LXV, 196, 303). A zürj. (WUo.) AV., Pecs. *ob* 'Vaterschwester' b -je talán szintén eredeti $*p$ -ből származik, vö. vog. (MSz.) KL. *ūp* 'néne; Tante', osztj. (KT. 66) C. *āpə*, *ābə* 'ältere Schwester; Tochter (älter als ego) des Bruders, des Vaters', O. *vbi* 'ältere Schwester, jüngere Schwester des Vaters' (etimológiai összetartozásukról l. PATKANOV 3;

KARJALAINEN: FUF. XIII, 216). — Uráli *-t névmásképző van a zürj. *kod*, *kodi* 'wer, welcher?', votj. *kud*, ua., *kudiz* 'welcher; einige' névmásban. Vö. cser. *kãðð*, *kùðð* 'wer?, welcher?; irgendeiner', lapp *gutti* 'which, what...'. (WICHMANN: FUF. XIV, 106; UOTILA: SUSToim. LXV, 103; LEHTISALO: SUSToim. LXXII, 390). Véleményem szerint ugyanez a *-t képző lehet meg a zürj. *mëd* 'ander(er), zweite(r)', votj. *mïd*, K. *mëd* ua. (~ fi. *muu*, m. *más*) névmásban is. A zürj. tagadó ige jelen idejű tbsz. 2. sz. V. *od*, *ode*, *odeg*, Lu. *od*, P. *od*, *ode*, KP. *ódø* és múlt idejű tbsz. 2. sz. Lu., Le. *ed*, P. *ed*, *ede*, KP. *idø*, valamint a votj. tagadó ige jelen idejű egysz. és tbsz. 2. sz. *ud* és múlt idejű egysz. és tbsz. 2. sz. *ed*, *ed* stb. alakjainak -d eleme eredeti *-t-re visszamenő igei személyrag (vö. UOTILA: SUSToim. LXV, 109 kk.). Lehetségesnek tartom, hogy a (GEN.) KP. *sida* (tbsz. *nida*) 'er, der, dieser, jener' névmás a *si* (*ni*) és a *ta* 'dieser' névmás összetapadása útján keletkezett, tehát itt is *t > d változás történhetett. — A zürj. tagadó ige jelen idő egysz. 1. sz. *og*, tbsz. 1. sz. *og*, *oge* és múlt idő egysz. 1. sz. *eg*, *ig*, tbsz. 1. sz. *eg*, *ig*, *ege*, *ige*, valamint a votj. tagadó ige jelen idő egysz. 1. és 3. sz. és tbsz. 3. sz. *ug* alakjainak -g eleme fgr. *k-ra visszamenő jelen időjel (vö. UOTILA: SUSToim. LXV, 136).

2. A nem-első szótagbeli *-nt- hangkapcsolatnak (többnyire képzett és idegen eredetű szók tartoznak ide) a zürjében -d, a zürjén P. nyelvjárásában és a votjákban -t felel meg (vö. UOTILA: SUSToim. LXV, 87, 103). A fgr. *nt. deverbális névszóképzőnek zürj.-d, P. -t, votj. -t a folytatója például: zürj. *piked*, P. *piket* 'Stütze', votj. *piket* ua. A zürj. -ed, P. -et, votj. -eti stb. sorszámnévképző is (vö. zürj. *koimed*, P. *kuimeg*, votj. *kuimeg* stb. 'dritte') *-nt-re megy vissza. Ide tartozik még a zürj. -ed, P. -et (< fgr. *nt.) gyakorító képző is, pl. *nuedni*, P. *nuetni* 'mit sich wegführen, fortziehen, fortreißen, führen, leiten'. Ezekről a képzőkről l. UOTILA: SUSToim. LXV, 92–7. Ugyanilyen fejlődést mutat a nem-első szótagbeli *t hang is: zürj. -d, P. -t, votj. -t. Például: zürj. *kurid*, P. *kurit* 'bitter, scharf schmeckend; Bitterkeit', votj. *kurit* ua. (vö. UOTILA i. h. 94). Óspermi *t-t tehetünk fel az iráni (vö. pehl. *namat* 'grober Teppich') eredetű zürj. *nameg*, P. *nameg*, KP. *namet* 'Fußlappen, Fußzeug' szóban is (vö. UOTILA i. h. 96). — A nem-első szótagbeli *mp > *p > *b hangváltozásra nincs példánk. Az UOTILA (i. h. 86–8) által idevont zürj. -b, P. -p képző ui. nem *mp-re, hanem fgr. *p. képzőre mehet vissza (vö. RAVILA: FUF. XXIV, 56). — A nem-első szótagbeli *-k-nak — a zürj. -ig, P. -ik, votj. -(i)ki stb. igenévképző és a zürj. -teg, P. -teg, votj. -tek caritívusrag szerint — zürj. -g, P. -k, votj. -k felel meg (vö. UOTILA i. h. 87, 128–9), ellenben az *nk hangkapcsolatnak zürj. — votj. g a folytatója, például: zürj. -eg, votj. -eg (< *-nk.). deverbális névszóképző: zürj. (WIED.) *polög* 'Furcht', votj. (WIED.) *sieg* 'Speise, Futter'. Ezért e hangkapcsolat esetében UOTILA (i. h. 137–40) óspermi *nk > *ng > g (és nem *nk > *k > g) hangváltozásra gondol. E hangfejlődés feltevésére azonban semmi kényszerítő okunk nincs, mivel úgy véljük, hogy a nem-első szótagbeli *nk ~ zürj.-votj. g megfelelés az óspermi nem-első szótagbeli *k két, egymástól eltérő fejlődésében leli magyarázatát. Ennek ui. nemcsak zürj. g, P. k, votj. k megfelelése lehetséges, hanem Ø is, mivel egyes *-k-ra végződő formások abszolút szóvégi helyzetben még az óspermiben lekoptak. Ilyenek: a *-k lativusrag: zürj. *karë* 'városba', votj. *karë* ua. (zürij.-votj. *kar* 'város') és a fgr. *k-ra visszamenő zürj. -a, votj. o denominális melléknév- és deverbális névszóképző (vö. WICHMANN: SUSAIK. XXX/6: 14; BEKE: NYR. LV, 47–8; UOTILA: SUSToim. LXV, 130; RADANOVICS: NYK. LXI, 79–85). Mármost nagyon valószínű, hogy a fgr. *nk-ból keletkezett óspermi *-k denominális,

ill. deverbális névszóképzőt még az őspermiben bekövetkezett $*k > g$ zöngésülés óvta meg a lekopástól. A nem-első szótagbeli $*\eta k > *k > g$ változás tehát abban tér el a nem-első szótagbeli $*nt > *t > zürj. d, P. t, votj. t$ hangváltozástól, hogy az előbbi esetében a $*k > g$ zöngésülés — a tárgyalt okból — még az őspermiben megtörtént, a $*t > d$ fejlődés azonban csak jóval később, a zürjén nyelv külön életében (a zürjén és a permjék nyelvjárások elkülönülése után) következett be.

Láttuk, hogy az első szótagbeli $*mp, *nt, *\eta k$ kapcsolatoknak mindkét permi nyelvben ugyanúgy zöngés b, d, g hangok a folytatói, mint az első szótagbeli őspermi $*p, *t, *k$ mássalhangzóknak. Azt is láttuk, hogy a nem-első szótagbeli $*nt$ fejleményei szintén teljesen megegyeznek a nem-első szótagbeli $*t$ fejleményeivel (zürj. $d, P. t, votj. t$).¹ Mindebből nyilvánvalóan az következik, hogy az első szótagbeli nazális előzményű zárhangok és affrikáták zöngésülése sem a megelőző nazális hatására ment végbe, hanem a denazalizáció után a denazalizálódott $*p, *t, *k, t\check{s}, t\check{s}$ mássalhangzók — az eredeti $*p, *t, *k, t\check{s}, t\check{s}$ hangokkal együtt — intervokális helyzetben zöngéssé váltak.^{2,3}

Ezen őspermi zöngésülési folyamat természetesen nemcsak a zárhangokra és az affrikátákra terjedt ki, hanem az 1. és 2. szótag határán levő szibilánsokra is: $*s > z, *\check{s} > \check{z}, *\check{s} > \check{z}, vö. UOTILA: SUSToim. LXV, 172$. Például: zürj. *koz* 'Fichte' | votj. *kiz* ua. ~ fi. *kuusi* ua.; zürj. *kiz* 'zwanzig' | votj. *kiz* ua. | m. *húsz* ua.; zürj. *ež* 'Hautteil des Felles (nicht Haare), die innere (nicht behaarte) Seite der Haut...' ~ fi. *iho* 'Haut'. Az első szótagnál hátrább az eredeti $*s, *\check{s}, *\check{s}$ szibilánsok megőrződtek. A mai zürjén és votják nyelvben 1. és 2. szótag között előforduló s, \check{s}, \check{s} hangok finnugor mássalhangzó-kapcsolatokra ($*ks, *k\check{s}, *k\check{s}, *ps, *p\check{s}, *sk, *s\check{k}$), ill. affrikátákra mennek vissza, vö. UOTILA: uo.⁴

4.3. Mikor történhetett a denazalizáció? A denazalizációban és az azt követő zöngésülésben részt vettek a permi nyelvek közös iráni jövevény-szavai is: zürj. *pad*: (WIED.) *pad-vež* 'ins Kreuz, kreuzweise, durchkreutz', (FOKOS-FUCHS, SyrjWb.) V. *pad-vež* 'kreuzweise' ~ osztj. (KT. 712) DN. *paŋt* 'Weg (der Menschen od. Tiere)' stb. (vö. szanszkrit *panthan-*, *panthā* 'road, way, path'), l. FUV.; LITKIN: Вонр. Яз. 1953/3: 59; zürj. (WUo.) *egjr* 'glühende

¹ Az $*mp$ hangkapcsolatot az első szótagnál hátrább nem tudjuk kimutatni; az $*\eta k$ -nak a nem-első szótagbeli $*k$ hangétól eltérő fejlődése pedig — mint már tárgyaltuk — jól magyarázható.

² A zöngésülés az affrikátáknál — akár nazális előzményűekről ($*nt\check{s}, *\check{nt}\check{s}$), akár nazális nélküliekéről ($*t\check{s}, *t\check{s}$) van szó — nem minden esetben történt meg. Ezeknek ui. a mai permi nyelvekben a szabályos $d\check{z}, \check{z}, d\check{z}, \check{z}$ mellett $t\check{s}, \check{s}, t\check{s}, \check{s}$ hangok is megfelelőhetnek (vö. TORVONEN: FUF. XIX, 212–4, 219, 229–30, 237–8). Ez a szabályos hangfejlődéstől való eltérés — véleményünk szerint — az affrikáták erősen affektív-deszkriptív jellegével magyarázható.

³ Arra vonatkozóan, hogy a denazalizációnak nem szükségképpen velejárója a nazális után következő zöngétlen mássalhangzó zöngésülése, hivatkozhatunk pl. az obiugor nyelvekre. Az osztjákban (pl. a Muzsi és a Szinja nyelvjárásban) szótagzáró helyzetben az $mp, nt, n\check{s}, n\check{s}, \eta k, \eta \check{k}$ kapcsolatok oly módon egyszerűsödnek, hogy a nazális elem kiesik, például *ampat* 'kutya' ~ *ap* 'kutya' (vö. RADANOVICS: NytudÉrt. 31: 11; l. még STEINITZ, OVE. I, 26–7). Hasonló jelenség a voguliban is ismeretes: *χāšī* 'tud, ismer' ~ *χāšum* 'tudtam' (KÁLMÁN, Chrestomathia Vogulica 45).

⁴ Az őspermi zöngétlen mássalhangzók zöngéssé válása idején a fgr. geminátá $*pp, *tt, *kk$ hangokból fejlődött zürj.-votj. p, t, k zárhangok még $*p, *t, *k$ fokon lehettek meg, mivel különben ezek is zöngésültek volna.

Kohle' | votj. (MUNK.) Sz. *ägir*, K. *ägër* 'szén; Kohle' (vö. óind *angárä* ua.), l. LITKIN: uo. A permi nyelvek legrégibb iráni jövevényszavai i. e. első évezred első századaiban kerülhettek be a korai őpermi alapnyelvbe. A denazalizáció kezdetét nem tudjuk pontosan meghatározni, csupán annyit állapíthatunk meg, hogy a denazalizálódás és az azt követő zöngésülés a finnugor szóbelseji **p*, **t*, **k* spiránssá válása, ill. eltűnése után, valamint a legősibb iráni jövevényszók átvétele utáni évszázadokban indulhatott meg.

E hangváltozás lezárulását már tisztábban látjuk. A zürjén és a votják nyelv közös bolgár—török (csuvas) jövevényszavai ui. szintén denazalizálódtak. Például: zürj. *gob* 'Pilz, Schwamm' | votj. *gubj* ua. < csuv. *komba* ua.; zürj. *kud* 'Korb, Schachtel' | votj. *kudj* 'Korb von Rinde, Schachtel' < csuv. *kundä* 'Korb von Rinde'. Idetartozik még a votj. *kudjri*: J. *kudjri*, *izzj* *kudjri* 'Gebräme, Rand, Besatz (an Mützen)' < csuv. *χondor* 'Biber', *χondyr* 'Gebräme von Biberfell' szó is (vö. WICHMANN: SUSToim. XXI, 25, 57, 76, 129, 139). A legelső bolgár-török jövevényszók i. u. 6—7. században kerülhettek be az őpermibe. Tudjuk, hogy a permiek az i. u. 9. században váltak el egymástól. Az elválás után, a zürjének északra költözésével, már csak a votjakok lehettek közvetlen kapcsolatban a bolgár-törökökkel. A votják nyelv külön életében — tehát a 9. század után — átvett csuvas jövevényszók már nem denazalizálódtak, például: votj. *engej* 'Schwägerin (Frau des älteren Bruders)', *tingilj* 'Achse', vö. WICHMANN i. h. 25, 57, 107. A denazalizáció befejeződése után került be a késői őpermibe az iráni eredetű zürj. *jemdon* 'Stahl', votj. *andan* ua. (vö. JOKI: SUSToim. 125: 149) szó is. Mindezen tényezők figyelembevételével az 1. és 2. szótag közötti denazalizáció lezárulását az őpermi korszak végére, tehát az i. u. 8. századra tehetjük.

A denazalizáció az első szótagonál hátrább — legalábbis az **nt* esetében — szintén már az őpermi kor végén befejeződött. Az **nt*-ből fejlődött *t* és az őpermi nem-első szótagbeli eredeti **p*, **t*, **k* zöngésülése azonban csupán a zürjénben történt meg, e nyelv P. nyelvjárásában és a votjában már nem.⁵ A denazalizáció befejeződése után kölcsönzött zürj. Ud. *karandis* 'Zuber' (< vepsze *kerandez* ua.) szóban az -*nd*- már megmaradt.

4.4. Ismeretes, hogy két nyelv közötti kapcsolat többnyire jövevényszók átadásában, ill. átvételében szokott megnyilvánulni. Alaktani elemek csak a legritkább esetben — jövevényszókon keresztül — juthatnak be egyik nyelvből a másikba. Valamely nyelv hangtani rendszerében egy másik nyelv hatására intenzív kapcsolat, kétnyelvűség esetén történhetnek változások. Mint az alábbiakban látni fogjuk, a magyar nyelvbe csak 2—3 permi jövevényszó került be. Ez feltétlenül arra mutat, hogy az előmagyarság és a permiek kapcsolata nagyon laza lehetett. Ilyen laza kapcsolat esetén egyáltalán nem gondolhatunk arra, hogy akár a szókezdő zöngés zárhangok, akár a denazalizálódás útján keletkezett *b*, *d*, *g* hangok az előmagyar—permi érintkezések korából származhatnának. Ilyen feltevésekre azonban nincs is szükségünk. A szóeleji zöngés zárhangok — mint láttuk — a magyar nyelv külön életében jöhettek létre. BÁRCZI „A finnugor zárhangok ősmagyar kori történetéhez” című dolgozatában (MNY. LVIII, 1—10) — jóllehet felveti azt a lehetőséget, hogy a magyar—permi azonos fejlődés véletlen — a magyar denazalizációt, legalábbis annak megindulását közös jelenségnek tekinti, a változás lezárulását azonban

⁵ A votjában szórványosan előforduló újabb kori nem-első szótagbeli *t* < *d* változásról l. UOTILA: SUSToim. LXV, 114—6.

az ősmagyar korba, a szorosabb magyar–török érintkezések előtti időbe helyezi. Egyetértünk mindazzal, amit BÁRCZI a finnugor zárhangok és a denazalizáció ősmagyar kori történetéről mond, a magyar és a permi denazalizációt azonban tőle és másoktól (pl. MOÓR E., A. KÖVESI MAGDA stb.) eltérően egymástól független hangváltózásnak tekintjük. A permi denazalizáció történetének ismeretében nem is gondolhatunk másra! A két denazalizáció közös vonása csupán az, hogy mind a kettő — legalábbis az 1. és 2. szótag között — azonos eredményekre (zöngés mássalhangzók) vezetett, a két hangváltozás lefolyása azonban gyökeresen eltér egymástól. (A nem-első szótagbeli permi denazalizáció még eredményében is különbözik a magyartól!) A denazalizáció egyfelől a magyarban, másfelől a permi nyelvekben más-más fokozatokon keresztül ment végbe. A magyar szóbeljei zöngés zárhangok a megelőző nazális elem zöngésítő hatására keletkeztek (tehát: $*mp > *mb > *~b > b$ stb.). A permi nyelvekben viszont a szóbeljei zöngés mássalhangzók (zárhangok és affrikáták) nem a denazalizáció eredményeképpen jöttek létre, hanem — mint részletesen kifejtettük — a denazalizálódással létrejött zöngétlen mássalhangzók ($*p, *t, *k, *tʃ, *tʃs$) az eredeti zöngétlen $*p, *t, *k, *tʃ, *tʃs, *s, *ʃ, *ʃ$ hangokkalegyütt az őspemiben (az első szótagnál hátrább csupán a zürjénben, e nyelvkülön életében) intervokális helyzetben zöngéssé váltak.

5. A magyar nyelv hangrendszerében nem találhatók tehát permies vonások,⁶ de nem mutathatók ki ilyenek nyelvünk alaktanában sem. A magyar–permi egyezések közt szokták emlegetni a következőket: *-ni* infinitívusképző, *-r* főnévképző, *-m* mozz., *-l* műv. igeképző, *-d* birtokos és igei személyrag, továbbá egyes névmások: *ki, te, ti, mi*. Ezekkel kapcsolatban elfogadjuk E. ITKONEN (FUFA. XXXII, 67–76) nézetét, aki szerint ilyen véletlen egyezések nemcsak a magyar és permi, hanem bármely finnugor nyelv között található. Figyelembe veendő az is, hogy képzők, ragok és névmások nem azok közé a nyelvi elemek közé tartoznak, amelyek könnyen átkerülhetnek egyik nyelvből a másikba. A magyar és a permi nyelvek összetett igealakjai vagy párhuzamos fejlődéssel, vagy idegen nyelvi hatással (török *oldum-idi* 'lettem v. voltam volt') és nem ősi magyar–permi érintkezéssel magyarázandók. Összetett igealakok a cseremis nyelvben is vannak (vö. E. ITKONEN: FUFA. XXXIII, 79).

6. Természetesen a magyar–permi érintkezések lehetőségét nem vetjük el, de nem tartjuk lehetségesnek, hogy ezek a kapcsolatok a magyar és permi nyelvekben k ö z s nyelvfejlődési folyamatokat indíthattak volna el. Nagyon valószínű tehát, hogy az előmagyarok, ill. az ősmagyarok laza kapcsolatban állhattak a permiekkal, mivel nyelvünkéből kimutatható néhány permi eredetű jövevényszó. Ezek a következők: *ezüst, kenyér, a kilenc, harminc* számnevek *-nc* eleme. A *nyolc-* számnévbe a *-c* valószínűleg a *kilenc-*ből terjedt át analógiás úton (vö. RÉDEI: NyK. LXV, 159).⁷

⁶ MOÓR (l. a 2. pontot) permi hatással magyarázta a *k-* kezdetű veláris és a *p-* kezdetű magyar szavak szóeljei mássalhangzóját is. Úgy látszik, hogy az egyetlen helyes *k-* kezdetű etimológia a *kúszik*. Ez azonban — a cser. és mord. megfelelőiből következően — eredetileg palatális hangrendű lehetett (vö. TOIVONEN: FUF. XXII, 138–9; E. ITKONEN: FUFA. XXXII, 71). A csekély számú *p-* kezdetű szó (*pegyvet, por, para*) *p-*-je — amennyiben ezek etimológiája elfogadható a *p > j* változással ellentétes regresszív tendenciával magyarázható.

⁷ A MOÓR által idevont permies sajátosságot nem mutató szokat (*ág, csap, csepeg, csip* stb.) azért, mivel az obi-ugor nyelvekben nincsenek megfelelőik, még nem kell

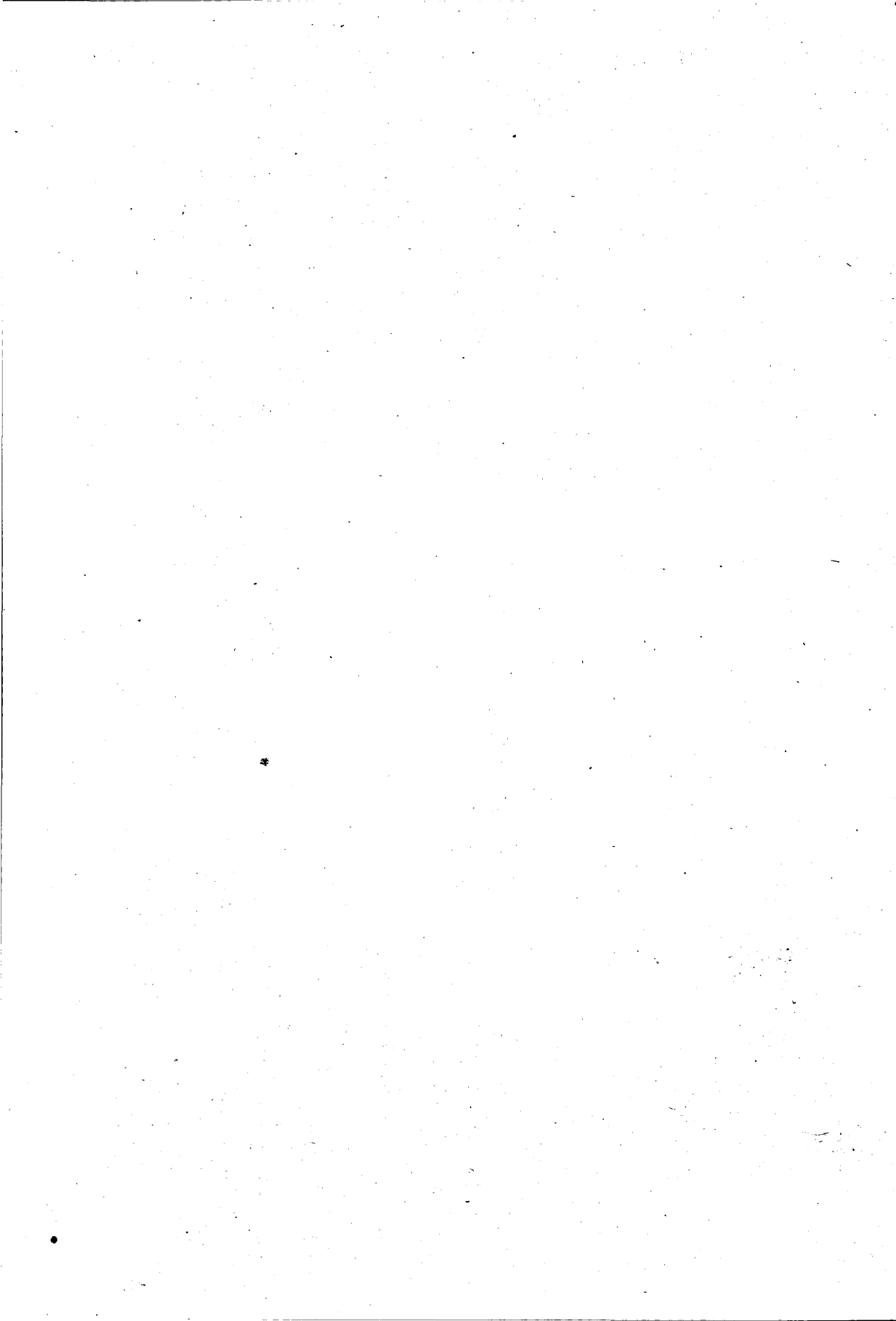
Ezüst szavunk egy feltehető ősspermi **ezv3s*, (-*3k*) (vö. zürj. *ezis* 'Silber', votj. *azves* ua.) alakból származhatik. (A szó etimológiájáról l. GYARM., Aff. 190—1, 268; MOÓR: NYK. LIII, 85; ALH. II, 421—4; WICHMANN: SUSToim. XXXVI, 79). A permi szó bekerült az oszétba is: iron. *ævzist*, dig. *ævzestæ*, vö. JOKI: SUSToim. 125: 154—8. JOKI (i. h.) szerint a magyar és az oszét szó hathatott egymásra. Véleménye szerint a m. *ezüst* -*t*-je talán oszét (iron) hatással magyarázható.

Permi jövevénytiszó lehet a m. *kenyér* 'Brot' is, vö. votj. (MUNK.) Sz., M., G. *keñir*, K. *keñër* 'dara, darakása, derce', (WICHM.: FUF. XIV, 86) Uf. *keñir*, *keñër*, J., M. *keñir*, G. *keñer*, MU. *keñir* 'Graupe, Grütze' (MOÓR: ALH. VII, 344; IX, 140, 172; Slavica II, 56; Vö. még SIMONYI: Nyr. XXXIX, 438; WICHMANN: FUF. XIV, 86; TOIVONEN: SUSToim. LVIII, 231). Átvételre utal a szóbelseji konzonantizmus is. A votj. szóban feltehető eredeti *-*ŋ*- hangnak ui. a magyarban — finnugor eredetű szókban — nem felelhet meg -*ny*. Valószínű, hogy a fgr. *-*ŋ*- már a korai ősmagyarban denazalizálódott *-*g*- > *-*ɣ*- hanggá (vö. BÁRCZI: MNy. LVIII, 6), ezért a *kenyér* szó esetében az ősmagyar nyelv hangrendszeréből hiányzó permi *-*ŋ*- hangot -*ny*-nyel helyettesíthették. A magyar szóban 'Graupe, Grütze' → 'Brot' jelentésfejlődés történhetett.

Permi eredetű lehet *kilenc* és *harminc* számnevünk -*nc* eleme, mely feltehetőleg egyes permi számnevek (pl. zürj. *kekjà'mis* 'acht' ~ votj. *támis* ua., zürj. *ekmīs* 'neun' ~ votj. *ukmīs* ua., zürj. Ud. *hela-mis* 'negyven', *veti-mis* 'ötven' stb.) -*mis* utótagját rejti magában (vö. MUSz. 420; ÁKE.606; BEKE: Nyr. XLVIII, 10; SzófSz.; MOÓR: ALH. II, 373, 427; HAJDÚ: ALH. II, 303 jegyz.).

RÉDEI KÁROLY

föltétlenül permi jövevénytiszóknak tartanunk. Ilyen szóegyezések ui. szép számmal találhatók nemcsak a magyar és a permi, hanem a magyar és bármelyik finnugor nyelv között.

A jelentő mód múlt idejének jelölése az osztjákban

Az osztják nyelv a múlt idő jelölésében — akárcsak a jelen időjében is — változatos képet mutat. Az osztják jelen időben voltaképpen csak egy fonémnek, az *l*-nek nyelvjárásonkénti szabályos megfelelőivel van dolgunk (vö. NyK. LXIII, 292—307), a múlt időnek azonban nemcsak látszat, hanem eredet szerint is több, mégpedig ötféle kifejezési módja van: 1. jeltelen, 2. *-s* jeles, 3. birtokos személyraggal ellátott participium perfectum, 4. *-yal*, *-yäl* és 5. *-yas*, *-yäs* jeles.¹

1. A jel nélküli praeteritum

Források: CASTRÉN, PATKANOW, PAASONEN, KARJALAINEN, KÁLMÁN B., GÜLYA J. és PÁPAI K.

a) (KARJ.—VÉRT. 304.) Ni. *mǎnem* 'Vergangenheit' < *mǎntä* 'mennä'²; (NyK. LXII, 339)³ Ni. *xutəm* 'hallottam'; vö. Ni. *xuttä* 'hallani'; (KT. 527b) Ni. *mǎnem* praet.; (CASTR. 58) Irt. *panem* 'ich legte'; (CASTR. 60) Szurg. *menem* 'ich ging'; (KT. 128a) Kr. *ütəm*; vö. (uo.) *ütta* 'sein' stb.; (PD. 595) Ko. *xütəm* 'kuulla'; vö. (KT. 377a) C. *xuttä* 'kuulla'; (KARJ.—VÉRT. 17) DN. *mənəm* praeteritum; (PF. 177—8) osztj. D. *mənəm* 'ich ging'; (KT. 127b) Szog. *ütəm*; vö. (uo.) *üttä* 'leben'; (KARJ.—VÉRT. 268) Trj. *mən* perf.; vö. (uo.) *menf'ar'e* 'mennä'; (PD. 2398) Jug. *lōdētəm* 'soutaa'; vö. (uo.) *lōdētə'lləm* [praesens]; (PD. 2981) Jug. *warrəm*⁴ 'machen'; vö. *wārləm* praesensszel és a Ko. *wērəm* praet.-mal; (PD. 2839) Jug. *wolləm* 'leben' stb.; vö. (uo.) a *wālləm* praesensszel. Tehát a múlt és a jelen idő megkülönböztetője az, hogy a jelenben a zöngétlen spirans *l* van (*l*), a múltban a zöngés (*l̥*); (KT. 527b) Vj. *mənəm*; (KARJ.—VÉRT. 199) Vj. *pätəm* perf.; vö. (uo.) *pättä* 'jäättyä; frieren'.

b) (KT. 553ab) DN. *məiem*, Vj. *məiem* praet.; vö. (uo.) *məpā* 'antaa; geben'; (KT. 268b) V. *uəiem*, C. *uə'iem* praet.; vö. (uo.) *uəttä* 'ottaa; nehmen';

¹ Újabb források rövidítése: ÉONyvt. = Északi-osztják nyelvtan. Írta RADANOVICS KÁROLY. 1961. Nyelvtudományi Értekezések 31. sz. — Kny. a NyK. LXIII. kötetéből. — Dolgozatomban csak a különnyomat lapszámait idézem. Ha ezekhez hozzáadunk 18-at, megkapjuk a NyK. azonos helyét. — KARJ.—VÉRT. = Grammatikalische Aufzeichnungen aus Ostjakischen Mundarten von K. F. KARJALAINEN, bearbeitet und herausgegeben von E. VÉRTES. SUSTOim. CXXVIII. — M. = Muzsi nyelvjárás.

² Ott, ahol a forrás az alakot értelmezés nélkül hagyja, jelentést nem írok, mert szövegi híján nem tudhatom, hogy a múlt időnek melyik minőségéről van szó.

³ KÁLMÁN B. 1957. évi kis terjedelmű értékes gyűjtése.

⁴ A Jug.-ban megfigyelhető, hogy a praet.-ban a tővégi mássalhangzó megnyúlik.

(KARJ.—VÉRT. 306) Ni. *miem*^c, (KT. 553b) uo. *miem*^c Vergangenheit; vö. (uo.) Ni. *mi-* 'antaa; geben'.

c) (KT. 1098b) C. *tēuam*, Kos. *tēuam* 'ich ass'; vö. (uo.) C. *tēdā*, Fil. *tēdā* 'essen'; (KT. 196b) DN. *īuam*, Kr. *īuam*, Fil. *īuam* praet.; vö. (uo.) Kr. *ītā* 'kommen'; (KT. 1031b) Ni *tōuem*^c; vö. (uo.) *tūtā* 'tuoda'; (KARJ.—VÉRT. 305) Ni. *īuam*^c Vergangenheit; vö. (KT. 197a) Ni. *ītā*^c 'tulla (joksikin); werden (etw.)'.

d) (KT. 196b) Trj. *īōvam*^c praet.; vö. (uo.) *īōtā*^c 'ankommen'; (KT. 1098b) Vj. *īvam*^c, *īvan*^c perf.; vö. (uo.) *īntā*^c 'syödä, juoda; essen' (uo.) *īs* imperf. sg. 3. sz.; (KARJ.—VÉRT. 181) Vj. *īvam*^c perf.; vö. *īntā*^c 'tulla joksikin'; vö. még (uo.) *īvā'sam*^c hist. imperfectummal, *īvā'ləm*^c hist. perfectummal és *īləm*^c jelen idővel; (KARJ.—VÉRT. 180) Vj. *īōvam*^c perfectummal; vö. (uo.) *īōntā*^c 'saapua, tulla', *īōləm*^c jelen idő, *īōsam*^c imperf., *īōvā'sam*^c imperf. hist., *īōvā'ləm*^c perf. hist.; (KARJ.—VÉRT. 180) Vj. *īōvā'van*^c 'tuli'; vö. az előbbivel; (KARJ.—VÉRT. 191) Vj. *māvā'van*^c 'antoi'; vö. (uo.) *māntā*^c 'antaa'; (KARJ.—VÉRT. 199) Vj. *pātāvan*^c perfectum egyes 3. sz.; vö. (uo.) *pātā*^c 'jäätyä; frieren'; (KT. 197a) Vart. *īvīvan*^c; vö. (190) Likr. *īvā'vā*^c 'puuttua; anhaften' stb.; (KT. 197a) VK. *īvam*^c; vö. *ītā*^c 'tulla (joksikin), alkaa'; (KT. 196b) VK. *īōvam*^c; vö. (uo.) Trj. *īōtā*^c 'saapua, tulla(luo.)'; (KARJ.—VÉRT. 197) Vj. *tūvam*^c perf.; vö. (uo.) *tunta*^c 'tuota; bringen'; (KARJ.—VÉRT. 271) Trj. *īv*^c perf. egyes 3. sz.; vö. a *īvam*^c perf. egyes 1. sz.-lyel és (uo.) *īvā'vā*^c 'tulla (joksikin)' stb. inf.-szal; (KT. 538a) Trj. *māvīvā'vā*^c praet.; vö. (uo.) *mārvīvā'vā*^c; (KT. 197a) Likr. *īv*^c; vö. *īvā'vā*^c 'puuttua; anhaften' inf.-szal és (uo.) *īv*^c praesensszel, *īs* praet.-mal. Szóvégen a többeli *v*-ból *v* lett; (PÁPAI K.: NYK. XXVI, 60) D. *menem*⁵ — A p a s s i v u m b a n : (KARJ.—VÉRT. 307) Ni. *miūm*^c; vö. (i. m.) *mi-* 'antaa'; (KARJ.—VÉRT. 43) DT. *sengeim*^c; vö. (i. m. 41) *senktā*^c 'lyödä; schlagen'; (KARJ.—VÉRT. 54) C. *īuāim*^c 'tultiin luokseni'; vö. *īdā*^c 'tulla (joksikin); werden'; (KARJ.—VÉRT. 200) Vj. *pātūim*^c perf.; vö. *pātā*^c 'jäätyä; frieren' inf.-szal és *pātā'im*^c perf. hist.-mal; (KARJ.—VÉRT. 276) Trj. *māiōim*^c; vö. (KT. 553b) Trj. *māi'vā*^c 'antaa; geben'; (KT. 1099) Trj. *īūvōim*^c praet.; vö. (uo.) *īvā'vā*^c 'syödä; essen'; (CASTR. 64) *kitem ūdem* 'ich wurde geschickt'. Tehát a szokásos *kitsājem* 'küldtettem' praeteritum mellett CASTRÉN körülírt pass. praeteritumról is tud. A *kitem* part. perf., az *ūdem* pedig a létige praeteritumának egyes 1. személye.

CASTRÉNNak az Irtis és a Szurgut vidéki adatok alapján tett általános érvényű megállapítása (Ostj. Sprachlehre 51, 58—60), hogy az osztjákban a praeteritumnak nincs jele, tehát téves. SETÁLÄ (TuM. 109) kimondja, hogy az északi osztjákban jel nélküli praeteritum nincs, tehát a jeltelen praeteritum a déli és a keleti nyelvjárásokban használatos.

Az egészen világosan jeltelen múlt alakok mellett (pl. [KT. 128a] Kr. *ūtēm* < *ūta* 'sein') jónak látszott külön figyelmet szentelni annak a néhány déli (beleértve a Ni.-t is) és keleti osztják igének, amelyeknél a jeltelen múltat nem az infinitivus képzőjének leválasztása után megmaradt igealakokból kapjuk meg, hanem amelyeknél az igető végén *ī*, *u* vagy *v* (a Trj. és a Likr.-ben

⁵ Mivel MUNKÁCSI B. kiadásában helymegjelölést nem találtam, csak annyit tudhatok, hogy ez az adat az Irtis—Szurgut körzetből való.

a szó végén a γ -ból χ lett) jelentkezik: (KT. 553a) Vj. *məiəm* (< Vj. *məntā* 'antaa; geben'); (KT. 1098b) C. *tēuəm* (< C. *tē·dā* 'syödä; essen'); (KARJ.—VÉRT. 180) Vj. *iğyəm* (< *iğntā* 'saapua, tulla'. Területi elhelyezkedésük szerint a következő képet kapjuk: A *-i* az egész déli és keleti területen előfordul, a *-u* a délre jellemző, a *-γ* (χ) a keletre. A *-u* és a *-γ* között az átmenetet a Trj. szemlélteti. Itt ugyanis az általánosabb *-γ* mellett előfordul a *-uγ*-, szó végén a *-uχ* is. Szóvégi helyzetben a Trj. és a Likr. a *-γ* helyett *-χ* hangot mutat.

A *i*, *u*, γ eredetileg sem ezekben, sem más hasonló esetekben nem a múlt idő jele, hanem ezek is éppúgy jel nélküli praeteritumok, mint például a (KT. 527b) Ni. *mānəm*. A rokon nyelvek megfelelő szavainak hangalakja ugyanis egytől egyig megmagyarázza a *i*, *u*, γ eredetét (vö. FUF. XXX, 3). Ez a perfectumban jelentkező többeli hangtöbblet ugyanis csupán azokra az igékre korlátozódik, amelyeknél eleve megvannak a sajátos hangtani okok. A *məiəm*-re vö. (COLL. 37) finn *myö-* 'sell', a *iğyəm*-re (i. m. 4) magyar *av-* 'penetrare', a *tēuəm*-re (i. m. 117) finn *syö-* 'eat'. A Vj. nyj. ezeknél az igéknél az infinitivus képzője előtt egy *n* hangot is tartalmaz: *məntā*, *iğnt*, *iğntā*, viszont a (KT. 712b) Vj. *pnntā* 'panna; legen' ige jeltelen praeteritumában a *i*, *u*, γ hangok közül egyik sem jelentkezik, hanem *pāiəm* alakot találunk, mert ebben az esetben a rokon nyelvek vallomása is más (vö. FUV. 46), mint az előbb bemutatott igéknél. Sőt a jeltelen praeteritumban *i*, *u*, γ hangokat feltüntető nyelvjárások közül is csak a Vj.-ban jelentkezik az inf. képzője előtt ez az *n* hang.

Az elmondottak szerint tehát az osztják nyelv említett nyelvjárásai-ban a *i*, *u*, γ nyelvtörténetileg nem tekinthető praeteritum jelnek, hanem a tőhöz tartozó hangnak. Hogy az osztják nyelvérzéknek ez a három hang, azaz a *i*, *u*, γ mégis praeteritum jel értékű-e vagy sem, azt egy osztják leíró nyelvtan van hivatva eldönteni. Az alábbiak ugyanis fölbátorítanak bennünket arra, hogy legalábbis a γ végűeket szinkron szemlélettel *-γ* jeles perfectumoknak tekintsük.

Bár a végső eredményen, azon ti., hogy diakronikusan mindegyik esetben jeltelen praeteritumról van szó, nem változtat, még azt is föl lehet vetni, hogy az egyes paradigmákban vagylagos-e a *i*, vagy a *u*, vagy a γ (χ). A finn *myö-* (szokásosabb alakja szerint *myydä*) 'eladni' a jeltelen múltat ismerő egész nyelvterületen *-i*-vel fordul elő: (KT. 553b) DN. *məiəm*, Vj. *məiəm* stb. Ahol a (KT. 268b) DN. *uəpā* 'ottaa; nehmen' ige jeltelen praeterituma előfordul, az is mind *-i*-vel van. (KT. 196b) DN. *iəpā* 'tulla (joksikin); werden (etw.)' ige jeltelen múltja pedig a déli nyelvjárásokban *-u*, a keletiekben viszont γ -hangként fordul elő, azaz a déli területen nincs *-γ*, a keletin pedig *-u* tövég-hangzós jeltelen praeteritum. Ezt jól tudjuk szemléltetni a (KT. 196b—197a) DN. *iəpā* 'tulla (joksikin); alkaa; werden (etw.)' stb. ige más-más nyelvjárásbeli praeteritumával: DN. *iəuəm*, C. *iəuəm*, Kr. *iəuot*, Vj. *iəyəm*, VK. *iəyəm*, Vart. *iəγiγəγ*, Likr. *iəχ*, Trj. *iəyəm*; KARJ.—VÉRT. (271) ugyanezen Trj. ige perfectumi egyszám 1. személye *iəyəm*, 3. sz.-e *iəχ*, a part. perf. pedig ugyanitt *iəuyəm* 'gekommen'. A (KT. 1099) Trj. *ḏiḏ'āγz* 'syödä' stb. ige perfectumi egyes 1. sz.-e *ḏiḏ'āγyəm*, a (KT. 196b) Trj. *iğnt'āγz* 'saapua, tulla (luo)' ige perfectumából is közöljük az egyes 1.: *iəuyəm*, *iğnt'āγyəm* és 3. személyt: *iəuχ*, *iğnt'āχ*. Az *-u* és a *-γ* közötti átmenet tehát nem merev, amint ezt az imént bemutatott Trj. példák mellett a (KT. 1031) Trj. *t'ūγəm*, vö. (uo.) *t'ūḏ'āγz* 'tuoda; herbringen' is bizonyítja.

Abból, hogy a (KT. 553ab) DN. *mə̀dā* 'antaa; geben' jeltelen praeterituma (*mə̀jəm* stb.) minden déli és keleti nyelvjárásban *ǰ*-vel van, azt lehet következtetni, hogy a jelenség oka az ige sajátos alkatában van. Hasonló megállapítást tehetünk még pl. a (KT. 268b) DN. *uədā* 'ottaa; nehmen' és (KT. 268a) DN. *uədā* 'nähda; sehen' igével kapcsolatban is.

A jeltelen múlt eredete

Az osztják jeltelen múlt eredetének magyarázatát lényegesen megkönnyíti, hogy ugyanez a jelenség ismerős a szamojédban és a magyarban. A szamojédban azonban csak a mozzanatos alapjelentésű igékből alakulnak jeltelen praeteritumok. A rendszertani teljesség kedvéért jónak látszik megemlíteni, hogy a szamojéd nyelv a frequ.—duratív alapjelentésű igék múltját és a momentán alapjelentésű igék jelenét külön nyelvtani elemmel fejezi ki (GYÖRKE: NyK. LI, 61—2). A magyar *tewm* (olv. *teüm* 'tevé⁶') azonos szerkezetű az osztják Ko. *tə̀wəm*, Jg. *Lə̀wəm* 'ich ass' igével (i. h. 59). A déli és a keleti osztj.-ban, továbbá a magyarban az ige alapjelentése nem számít az igeidő szempontjából. Akár mozz., akár tartós v. gyakorító az ige alapjelentése, egyféleképpen képezi a praeteritumot (mint a praesenset is). GYÖRKE nem tartja kétségesnek (NyK. LI, 62), hogy egykor a szó alapjelentése az osztj.-ban is meg a magyarban is hatással lehetett az igeidőre.

KLEMM szerint (NyK. XLVII, 94) a déli osztj. jeltelen múltjának az a magyarázata, hogy a tartós és a mozzanatos történésű pusztá igető a múlt felé átképzelt helyzetben rendszerint praesens historicum szerepű.⁷ Ez az időhasználat a déli osztj.-ban nem átképzeléses időhasználatra is kiterjedt, úgyhogy általában minden ige időjel nélküli alakja praeteritum vonatkozású lett. Ezt a helyzetet az az ellentét is segítette, hogy az osztjákban a jelen időnek van időjele.

A szamojéd azonban különbséget tesz a közeli és a távolabbi múlt között. Ha közeli múltat akar kifejezni, akkor jeltelen igealakot használ, ha távolabbit, akkor a momentán alapjelentésű igék is jelet kapnak. GYÖRKE ugyanazon az igén mutatja be mind a két fajta múltat (NyK. LI, 60; vö. még LEHTISALO: SUSToim. LXXII, 109 stb.). Viszont a jeltelen praeteritumot ismerő másik két rokon nyelv, az osztják és a magyar a jeltelen múltat a maga elhatárolt keretei között egyaránt használja, ill. használta a közeli és a távolabbi múlt kifejezésére (GYÖRKE: NyK. LI, 61).

A jeltelen múlt keletkezésének jó elvi magyarázata található BUDENZ-nél (UA. 50). A mozzanatos igéknek ugyanis egyik jelentésárnyalata a cselekvés rövid, pillanatnyi időtartama. Ez a rövid időtartam abban áll, hogy a nyelv az egész cselekvésnek csak egy részét érzi fontosnak. A cselekvésnek ez a fontos szakasza lehet a cselekvés vége. Így jutunk el a perfectumhoz (vö. HORVÁTH K.: NyK. LI, 132).

⁶ HUNFALVY (NyK. XI, 145) az osztj. *panem*, a finn *panin* és a magy. *tevék* *e*, *é*, *i* hangjában egyaránt fgr. *é* praeteritum jelet látott. Ma azonban már nem kétséges, hogy az idézett osztj. és magy. alakokban praeteritumjel nincs, csak *tő* és személyrag.

⁷ KLEMM csak azért nem terjesztette ki magyarázatát a keleti osztj.-ra is, mert cikke írásakor PAASONEN és KARJALAINEN gyűjtései még nem jutottak a tudomány nyilvánosságáig.

CASTRÉN (Gr. der samojedischen Sprachen 373) az orosz nyelvet példának említi arra, hogy az ige alapjelentése hatással van az ige idejére. Az oroszban ugyanis a momentán ige nek praeterituma vagy futuruma lehet, de praesense nem.

2. Az *s* praeteritumjel

Források: REGULY, AHLQVIST, PÁPAY J., KARJALAINEN, STEINITZ, KÁLMÁN B., RADANOVICS, GULYA J., továbbá CASTRÉN és PÁPAI K.

(ONGy. 227) *Szig. ęllisen* 'kimentél', töve: (PB 6) *ęlli-* 'hinausgehen'; (ÉONyvt. 100) O. *tùsən* 'hozta'; vö. (KT. 1031b) O. *ty'dà* 'hozni'; (KARJ.—VÉRT. 337) O. *māzem* 'vergangenheit'; vö. (uo.) *māda* 'antaa'; (ÉONyvt. 25) M. *jismən* 'mi ketten jöttünk'; vö. (i. m. 41) M. *jiti* 'jönni'; (ÉONyvt. 11) M. *mašəm* 'mentem'; vö. (uo.) *man̄ti* 'menni' inf.-szal és a *mat-* tövel; (ÉONyvt. 26) M. *ūšem* 'voltam' stb.; vö. (i. m. 43) M. *ūlti* 'lenni' stb.; (ÉONyvt. 39) Surisk. *manəs* 'elment'; vö. (i. m. 42) Surisk. *man-* 'menni'; (OVD. I, 44—5; vö. ÉONyvt. 26) Szin. *mašti* 'adatok'; vö. (ÉONyvt. 42) M. *maši* 'adni'; (OVD. I, 133) Szin. *ūjtantəs* 'er fand'; vö. (OstjChrest.¹ 96) Serk. *ūjtant-* 'treffen'; (OVD. I, 106) Szin. *wěšallal* 'sie haben . . . getötet'; vö. (ÉONyvt. 44) M. *wēti* 'ölni'; (OstjChrest.¹ 66) Szin. *wēRset* 'csináltak'; vö. (ÉONyvt. 44) M. *wēti* 'tenni'; (AHLQV. 39) Ber. *tais* 'szülte'; vö. (i. m. 141) *tailem* 'bírok praesensszel és *hauram tailem* 'erzeugen (tkp. 'gyermeket szülök') kifejezéssel; (AHLQV. 15) Ber. *lišnen* 'sie (ketten) assen'; vö. (i. m. 96) *lelem* 'essen' (tkp. 'eszem'); (KT. 1099a) Kaz. *āšəm* praet.; vö. (uo.) *āšē* 'essen'; (NyK. LXII, 339) Ni. *mānsət* 'mentek'; (KT. 196b) Trj. *īšəm*, VK. *īšəm*, V. *īšəm* praet.; vö. uo. Trj. *īšāy* stb. 'ankommen'; (NyK. LXIII, 211) V. *mānsəmən*; a 'menni' ige kettősszám I. személye; (KT. 1098b) Vj. *i's* imperf.; vö. (uo.) *i'ntā* 'essen, trinken'.

A p a s s z í v u m b a n: (ÉONyvt. 34) M. *kitsajəm* 'küldtettem'; vö. (i. m. 41) M. *kitti* 'küldeni'; (ÉONyvt. 10) M. *maša* 'adatott'; vö. (i. m. 42) M. *maši* 'adni'; (OVD. I, 46; ÉONyvt. 35) Szin. *kitsajəm* 'ich wurde geschickt'; vö. (ÉONyvt. 51) M. *kitti* 'küldeni'; (KARJ.—VÉRT. 324) Kaz. *māš'īym* 'Vergangenheit'; vö. (i. m. 321) *mašē* 'antaa'. — Ö s s z e t e t t i g e a l a k b a n: (NyK. XI, 159) O. *mijim usem* 'adva voltam, adattam'; vö. (ÉONyvt. 26) a létige M. *ū-* múlt időbeli tövével.

Az adatokból tehát az tűnik ki, hogy az *-s* praeteritumjel az északi és a keleti osztják nyelvterületen fordul elő. Félreértés elkerülése végett külön is meg kell említeni, hogy a Ni. nyelvjárásban megtalálható az *-s*-es praeteritum. CASTRÉN éppen csak említi az *-s* jeles praeteritumot, pedig Szurgut vidékén bőven előfordul.⁸ Az északi osztj. praeteritumnak *-s*-es, a délinek pedig jeltelen jellegét a 'küldtettem' megfelelői is szemléltetik (vö. NyK. XI, 151): *kitim usem* ill. *kitem ūdem*. A PD. maradéktalan átvizsgálása nélkül is feltűnő, hogy a keleti nyelvjáróterületre eső Jug. nyelvjárásból nincsenek *-s*-es praeteritumaink, hacsak a (PD. 1270) J. *mūšəm* 'rakastaa' nem tartozik ide. Ez ugyanis a (i. h.) Ko. *mōšəm* 'rakastaa' alakkal szembeállítva *-s* jeles praeteritumnak látszik. De az óvatosság kedvéért meg kell említeni, hogy az *ss* lehet fonetikai nyúlás eredménye is (vö. i. m. 2981), és ebben az esetben ez is jeltelen praeteritum. KARJALAINEN a Jug. nyelvj. területén nem járt (vö. PD. XI), pedig az ő gyűjtése ezt a kérdést tisztázta volna.

⁸ Maga CASTRÉN (51) közli a *pansim* 'ich habe geglegt' példát. — PÁPAI K. hagyatékában is van idetartozó adat (NyK. XXVI, 60): *mēšəm* 'adtam'.

Az -s eredete

CASTRÉN a *pansim* 'ich habe gelegt' alakot *s* augmentatív képzővel alakult perfectumnak fogta föl, minthogy az augmentatív származék alkalmas a perfectum kifejezésére (vö. OL. 241). HUNFALVY szerint az -s a múlt idő jele (NyK. XI, 144). BUDENZ (UA. 100) szerint az -s jeles osztj. praeteritum „eredetileg csak határozottabb értékű momentán-féle igető”. Ez az -s a szamojédban is ismerős múltidejű igenévképző szerepben (vö. NyK. LI, 62). SETÄLÄ is azt a nézetet vallja (TuM. 177), hogy az osztj. praeteritum -s jele mozzanatos képzőből lett. Minthogy az osztj.-ban — mint a vogulban is — az -s-szel képzett praeteritum-tóhoz deverbális visszaható képző járulhat, az -s-szel képzett tövet *s* mozzanatos képzővel alkotott igetőnek foghatjuk föl. SCHÜTZ szerint (NyK. XL, 17) nem lehetetlen, hogy az -s praeteritumjelben -s nomen verbale képző rejlik. PÁPAY J. (FUF. XIII, 301) elgondolása szerint az osztj. -s praeteritumjelet végső fokon nominális képzőnek lehet fölfogni.

Az -s praeteritumjel finnugor eredetű (vö. pl. Vir. LXI, 19). SZEREB-RENNYIKOV véleménye szerint (NyK. LVIII, 193) a finnugor együttélés korában a fgr. alapnyelv keleti nyelvjárásaiban a transitív igéknek -s-es praeteritumuk volt. A jel legrégebb alakja a szakirodalom szerint (vö. FgrSprw. 123—4; NyK. LVIII, 189) **s* vagy **z* volt. SETÄLÄ úgy véli, hogy az *s* *z*-ből fejlődött (vö. NyK. i. h.). A magyarban az -s-es praeteritumnak nyoma sincs, nincs meg a permi nyelvekben sem (UOTILA: SUSToim. LXV, 180; vö. NyK. LVIII, 201). Leginkább ismert az osztjákban és a vogulban. HUNFALVY már a NyK. XI, 150. lapján idéz vogul -s-es praeteritumot.⁹ Megvan a csere-miszben, a mordvinban, sőt a lív nyelvben is (NyK. LXIII, 189—90). — GYÖRKE szerint (Tő, rag, képző 34) az **s* ~ **z* uráli eredetű. — SZEREB-RENNYIKOV (i. h.) főntartással él azzal az általános nézettel szemben, hogy az -s jeles praeteritum azonosítható egy deverbális névszó-, ill. melléknévi igenévképzővel (vö. FgrSprw.² 123—4).

3. Múlt idejű melléknévi igenéből birtokos személyraggal alakult múlt idő

Források: REGULY, AHLQVIST, PATKANOW, PÁPAY J., KARJALAINEN, STEINITZ, KÁLMÁN B. és RADANOVICS K.

(ONGy. 16) O. *olmal* 'volt'; (OH. I, 323) Szig. *χäimäl* 'ütödött', töve (PB. 9) *χäi-* 'anstossen' stb.; (OH. I, 339) Szig. *lělměn* 'szálltál', töve (PB. 32) *lěl* 'száll (lóra, csónakra)'; (OVD. I, 15) Szin. *manmem* 'ich ging'; (Ostj-Chrest.¹ 58) Serk. *juwmat*, töve (i. h. 78) *juw-* 'kommen' stb.; (AHLQV. 9) O. *χatmal* 'fährt herab' (tkp. 'jött le'); vö. (i. m. 71) *χatlem* (praes. imperf.) 'sich bewegen, vorwärts gehen'; (ÉONYvt. 36) M. *manmēm* 'mentem'; (NyK. LXII, 339) Ni. *pitmat* 'kezdet'; vö. (uo.) *pitēm* 'kezdtm' (jeltelen praet.) és *pittē* 'kezdi' (-t jeles praes.); (KARJ.—VÉRT. 83) Kam. *manmēm*: „Verbum finitum der Vergangenheit”; (KARJ.—VÉRT. 322) Kaz. *miēmēm* praet. hist.; vö. (321) *māti* 'adni'; (PATK. II, 160, vö. KSz. XII, 47) Irt. *ütmen* 'wir (zwei) lebten'; (KT. 778a) V. *pəl'mēm*; vö. (i. h.) *pəl'tä* 'fürchten'; (KT.

⁹ A vog.-ban sem az -s az egyetlen múltidő jel. Bizonyos múltidejű cselekvés kifejezésére egyes igenévi alakok is használatosak (LAKÓ: NyK. LVII, 50).

778a) Trj. *р'амтамъ я боюць* (tkp. 'én félek'); vö. V. *mä pälmöm*; ez VÉRTES E. szerint (NyK. LXI, 437) valószínűleg part.

Igenévi használat: (ONGy. 226) O. *χολιμαλ jupina* 'eltelte után'; (OVd. I, 106) Szin. *jāsəη χυλιμαλ kēmen* 'als diese Rede hörte'; (Ostj-Chrest.¹ 69) Kaz. *vūlmal pati* (tkp. 'léte miatt'); (OstjChrest.¹ 46) Serk. *jama rūpijimat pata* (tkp. 'jól dolgoztáért').

A part. perfectum alkalmazása a múlt idő kifejezésére sokkal gyakoribb a hősénekekben és a medvénekekben, mint egyéb szövegekben.¹⁰ Már PÁPAY J. észrevette (vö. FUF. XIII, 300), hogy a birtokos személyraggal ellátott, befejezett történésű *-m* képzős igenév a múlt kifejezésére a népköltészetben majdnem általános, a köznyelvben csak itt-ott fordul elő.¹¹ Ez a part.-perf.-ből alakult *-mal*-féle múlt egyetlen szövegegységben sem egyeduralkodó.

A *-mal* típusú múlt eredete

Ma általánosan az a nézet, hogy a *manmal* a *manəm* part. perfectum egyes 3. személyű birtokos személyragos származéka, de nem általánosan elfogadott az a megállapítás, hogy a *manmal* perfectum értékű verbum finitum. Szerintünk az osztják nyelben a *manmem* nem mindig birtokos személyragos part. perfectum, hanem lehet perfectumot kifejező verbum finitum is. Tehát itt voltaképpen az állítmányi értékben használt melléknévi igenév lett természetes úton igei állítmánnyá, vagyis végeredményben igévé.

Ha a fejlődés menetét végig akarjuk kísérni, óvatosságból ne az igéből, hanem a part. perfectumból induljunk ki, mert ha ma minden part. perf. igéből származott melléknévi igenév is, nem tudhatjuk a szófajták hajdani egymás közötti viszonyait, és arra is gondolhatunk, hogy a mai értelemben vett part. perf. kialakulásában az analógiának is lehetett szerepe. A part. perf. betölthette a névszói állítmány szerepét, és mivel egyrészt a part. perf. alapelőtagja cselekvésszó, másrészt pedig gyakran hordozta az állítmány funkcióját, igévé fejlődése természetes következmény.

Mégis fölmerülhet a kérdés, vajon azok a birtokos személyragos part. perfectumok, amelyeket mi múlt idejű igéknek tartunk, voltaképpen nem névszói állítmányok-e még ma is: pl. *manmem* 'menésem' vagy még hűbben 'mentem'.

Mivel a birtokos személyraggal ellátott osztják participium perfectumot a fordítások verbum finitumnak szokták értelmezni, szinte gyanútlanul hajlandó az ember ezeket a rendes igeragozás körébe sorolni, pedig névszói állítmány volta is komolyan számításba jöhet. PATK.—FUCHS (221) és SCHÜTZ (NyK. XL, 67) megállapították, hogy a tárgyalt igealakok a mondat állítmányaként szereplő part. perfectumok. Tételüket szövegpéldákkal igazolják. Ha az említett példákat óvatosságból nem is tartjuk föltétlenül múlt idejű igéknek, a lehetőséggel mégis számolni kell, mert ma már kétségtelen adataink vannak a birt. személyragos part. perf. igévé alakulására. KARJALAINEN és STEINITZ már verbum finitumról beszélnek. KARJALAINEN nyelvtani és szó-tári gyűjtésében paradigmát is találunk. Ő ugyanis nem éri be a megállapítással, hogy tárgyalt igealakunk a Kam. nyelvjárásban verbum finitum

¹⁰ Az osztják népköltészetet négy csoportra választhatjuk: hősi énekek, medvé-énekek, istenidéző igék, népmesék.

¹¹ Ez csak egy azon számos eltérés közül, amelyben az énekek nyelve eltér a köznyelvtől (vö. PÁPAY J., ONGy. LXXVI).

(KARJ.—VÉRT. 83), hanem ragozását is közli: *mənmem*, *mənmen*, *mənmei*, sőt a *давно* határozószószóval a rég múltba is helyezi. A KT. 778a a *pə'tta* (DN.) 'pelätä; fürchten' igének közli az *-m* jeles praeteritumát a V.-ből: *pə'l'məm'*, *pə'l'mən*, *lǝγ pə'l'mī'γən* stb. Bár a 3. személyhez hozzáfűzi az *онъ боумся* értelmezést, mégsem kétséges, hogy alakilag part. perfectumból képzett származékkal van dolgunk. Igen fontosnak kell tartanunk, hogy a nem birtokos személyrag eredetű *-γən* személyrag megvan a perfectum egyes 3. sz.-ében (vö. pl. KARJ.—VÉRT. 199) Vj. *pätāγān* < *pättā* 'jäätyä; frieren' act. ind. perf. egyes 3. sz.). Ha egy part. perf. nem birtokos személyragot vesz föl, hanem perfectumi 3. személyűt, akkor már nem beszélhetünk birtokos személyragozásról, hanem igeragozásról. A Kaz. nyelvjárásból pedig megtaláljuk (KT. 553b) a *mā'tti* 'antaa; geben' ige praet. historicumának, KARJALAINEN elnevezése szerint plusquamperfectumának ragozását mind a három számban (KARJ.—VÉRT. 323): *miimem* stb. Ragozása tökéletesen egyezik a *mā'ntti* ige azonos nyelvjárásbeli birt. személyragos part. perfectumával (vö. i. m. 320—1). Szintén a Kaz.-ból való (KARJ.—VÉRT. 325) a *pō'ymem* stb. praet. historicuma mind a három számban (vö. i. m. 324) *pō'ntti* 'panna, asettaa'.

Az múlt idő -s és a -mal jele a nyelv gyakorlatában

Ha a rendelkezésünkre álló forrásokat vizsgáljuk, megtudjuk, hogy az *-s* múltidő-jel igazi használati területe az élő beszéd, PÁPAY J. az ÉONyt. V. lapján említi, hogy az ott közölt népköltési termékekben a köznyelvről mennél hívebb képet akar nyújtani. Erről meg is győz bennünket az *-s*-es múlt idők uralkodó fölénye. RADANOVICSNAK a közeli múltban lejegyzett M. és Surisk. nyelvjárásbeli, hétköznapi tárgyú kis szövegei csak *-s* jeles múltat ismernek (vö. ÉONyvt. 38—9). Nyelvmestere a népköltészetben járatlan volt, pedig igen tanulságos volna tudni, hogy REGULY több, mint egy évszázada és PÁPAY J. több, mint fél évszázada gyűjtött népköltészeti szövegeinek földjén a *-mal* típusú múlt idő milyen arányban fordul elő az *-s* jeles mellett. Hogy az *-s* praeteritumjelnek az élő közbeszéd az igazi talaja, az látszik TYERJOSKIN ábécés-könyveiből, továbbá KARJALAINEN és STEINITZ gyűjtéseiből is. AHLQVIST PÁPAY J. és KÁLMÁN B. gyűjtéseiből szintén kiviláglik, hogy amennyivel közelebb van a szöveg műfaja az élőbeszédhez, annyival több benne az *-s* jeles múlt. Az ÉOMÉ.-ben (116—22) közölt eskümesék is majdnem teljesen *-s* jelesek, a *-mal* típus éppen csak mutatóba fordul elő. Az *-s* jeles múltnak legkevésbé kedvező műfajban, a hősénekekben (elsősorban REGULY gyűjtéseiben) is előfordul a *-mal* típus mellett az *-s*, de meglehetősen csökkent arányban. Bár az ÉONyt. népmeséi a népköltészet műfajcsoportjába tartoznak, és őrzik az epikus nyelv hagyományait, a múlt idő tekintetében mégis erősen a mai köznyelv módjára viselkednek, azaz nem a *-mal*, hanem az *-s* jeles múlt időt kedvelik. Ez mindenesetre a népmesének a hősénekekkel szemben fennálló kötetlenebb és hétköznapiabb formájából magyarázható. Érdemes azonban a háttérbe szorult igenévi eredetű múlt időkkel kapcsolatban megemlíteni az *olmal*, *manmal* nagyobb kedveltségét az egyéb, még ritkábban használt *-mal* típusú múltak mellett. A népmesékben aránylag több a múlt idő, mind a hősénekekben. PÁPAY J. az ONGy. 268—82. lapján négy kis saját gyűjtésű, Berjovóban lejegyzett istenidéző éneket közöl. Ezekre az *-s* jeles múlt jellemző, az igenévi eredetű csak ízelítőnek fordul elő. Az ÉONyt. is túlnyomó

részt az *-s* jellel fejezi ki a múlt időt, a part. perf.-ből fejlődött múlt csak kisebb mértékben jut szerephez. AHLQVIST szövegei műfajilag PÁPAY J. ÉONyt.-beli anyagával rokonok. Ezekben is — bár korábbi gyűjtések — csak elvéve akad *-mal* típusú múlt idő- az *-s* jelesek mellett. STEINITZnek szerencsésen összeválogatott szövegeiben (OstjChrest.¹) szemléltetően látszik az *-s* és a *-mal* időjel egymáshoz való viszonya. Azok a szemelvények, amelyek a népköltészeti hagyatékból valók, az *-s* mellett gyakran használják a *-mal* múltidő jelet, amelyek viszont mai tárgyúak, azok legtöbbszörre *-s* jellel jelölik a múlt időt. Az ONGy.-ben a múlt idő jelölése túlnyomórészt *-mal* típusú igével történik, de egyetlenegy szövegegység sincs, amelyikben *-s* jeles is elő ne fordulna. Általában ez a helyzet az OH. I—II. kötetében is. Érdekes, hogy az OH. II. kötetében erősebb az arány a *-mal* típus javára, mint a hősénekeket tartalmazó egyéb kötetekben.

Hogy a múlt idő jelölése *-mal* típusú-e vagy *-s* jeles, az mégsem csupán a műfajtól függ, mert REGULY (ONGy. 219—47, ÉOMÉ. 102—16, vö. ONGy. LXXI, ÉOMÉ. XXVIII, OH. I, XII) és PÁPAY J. O. nyelvjárásbeli (ONGy. 248—67) *-mal* típusú medvéénekével szemben PÁPAY JÓZSEF Kaz. nyelvjárásbeli (ÉOMÉ. 24—101) medvéénekeiben éppen a fordított helyzetet tapasztaljuk, vagyis itt — noha a lejegyzés időpontjában számottevő eltérés nincs — az *-s* többségű múlt mellett a *-mal* típus fordul elő ritkán.

Az ÉOMÉ. első és második medvéénekének (24—34; 34—47) közlője egyaránt az *ǻs-pōγǻl*-ből való Torjkoptyn Grigorij, mégis csak az első darab múltjai *-mal* típusúak, a másodiké pedig *-s* jelesek. Az elsőhöz PÁPAY J. azt jegyezte meg, hogy: „Leírtam Berjozovban 1899. május havában” (ÉOMÉ. 132), a másodikhoz pedig: „... Berjozovban írtam le 1899. május havában n Torjkoptyn Grigorij *ǻs-pōγǻl*-i osztják éneke után” (i. m. 133). A műfaj és a közlő személyének azonossága miatt a második medvéénekekben is *-mal* típusú múltat várnánk. Hogy ezzel szemben mégis *-s* jeles, azt többféleképpen is magyarázhatjuk: 1. PÁPAY J. átírta és csak itt-ott hagyta meg benne a *-mal*-féle múlt alakokat.¹² — 2. Az énekmondó nemcsak régies, azaz *-mal* típusú medvéénekeket ismerhetett, hanem újabb keletűeket, vagyis *-s* típusúakat is. — 3. Végül az énekes nemcsak a Szigva (*-mal*), hanem a Kazim vidékéről eredő (*-s*) énekeket is tollbamondhatott.

KARJALAINEN szótárában csak szorgos kereséssel lehet *-mal* jeles múlt időt találni. Ennek oka az, hogy ő az élő nyelvből gyűjtött, ott pedig a múlt időnek effajta kifejezése szinte teljesen háttérbe szorul. Erre egészen friss példa RADANOVICS K. említett gyűjtése is. Mindamellett ott is van szó a befejezett melléknévi igenévből birtokos személyragok hozzájárultával képzett múlt idejű igealakról (*manmēm* 'mentem'), de ez nem szövegben fordul elő, hanem csak a nyelvtani részben (vö. ÉONyvt. 36).

A közlések műfajának természetéből adódó látszólagos hiányok ellenére is kétségtelen, hogy a keleti nyelvterületen is beletartozik az osztják nyelv rendszerébe a múlt idő *-mal* típusú kifejezése.

Nem lehet azt mondani, hogy az osztják nyelv teljesen számúzi a *-mal* jeles múltat. Bizonyára a nyelvi hagyományok ösztönös őrzése és a nyelvkészségben rejlő stilisztikai érzék fűszerezi az előadást egy-egy népköltészeti alakkal. STEINITZ megállapítása szerint (OstjChrest.¹ 38) a Serk. köznyelv-

¹² Analógiául szolgáljon: „A Reguly-féle *Nātenjāz-ār-t*... átírtam *ǻs-kort*-dialektusban” (PÁPAY J.: BSz. 1905. 389).

ben az általánosan használt *-s* praeteritumjel mellett a 3. személyben előfordul a *-mal* jeles múlt is verbum finitumként. KÁLMÁN BÉLA Ni. gyűjtése pedig egyedülálló példa arra, hogy egymás mellett él mind a három fajta osztják múlt. Még ha megengedjük is, hogy a közlőt a mesélő stílus hagyományára készítette archaizálásra, akkor is ma élő *-mal* típusú nyelvalakkal találkozunk. Tehát azt a megállapítást, hogy a Ni.-ban a múlt időt időjel nélkül, az igetűhöz közvetlenül hozzáfűzött személyragokkal képezik, úgy kell módosítanunk, hogy a Ni.-ban a jeltelen praeteritum mellett az *-s* jeles és az igenév + birt. személyragos múlt is megvan, északabbra viszont csak az utóbbi kettő.

Vannak, akik a *-mal* ragú múlt népköltészetbeli kedveltségével kapcsolatban a *-mal* ódonysága mellett ritmusbeli igényekre is gondolnak. Ez azonban azok közé a kérdések közé tartozik, amelyekre egyelőre sem igenlő, sem nemleges választ nem tudnék adni. Ez a tartózkodó álláspont természetesen nem akarja kizárni azt a lehetőséget, hogy legalábbis a hősíénekekben az előadás formájától függhetett a *-mal* vagy az *-s* típus használata. Az erre irányuló vizsgálatok (vö. pl. GÁLDI: NyK. LXI, 131—5; R. JAKOBSON und J. LOTZ, Axiomatik eines Verssystems am mordwinischen Volkslied dargelegt; LOTZ, Notes on Structural Analysis in Metrics: Helicon IV, 119—46; BÁN ALADÁR: Egyetemes Irodalomtörténet: IV, 191—224. — R. AUSTERLITZ, Ob-Ugric Metrics c. műve nem volt a kezemben.) arra a megállapításra jutottak, hogy a recitált versmondásban az *-s* jeles múlt járta, az énekben a *-mal* típusú. Engem zavar, hogy van *-s* típusú hősíének is, és hogy a *-mal* típusúakban az *-s* is előfordul, bár elképzelhető, hogy a verses költészetben a költemény előadása váltakozhatott a recitálás és az ének között; viszont a népmesék és a köznyelv *-mal* adatainál csak a prózai közlési mód jöhet számításba. Tehát a *-mal* és az *-s* típus közötti előadásbeli különbség csak a verses költészetre vonatkozhatik.

4. A *-yal, -yäl* jeles praeteritum

Források: KARJALAINEN, GULYA JÁNOS (NyK. LXIII, 209—13). — (NyK. LXIII, 210¹³ V. *nyγ-lökkäl* 'felugrott'; vö. (KT. 1061b) Trj. *γök'f'āγz* 'hypähtää; aufspringen' stb.; (NyK. LXIII, 210) V. *mənyäləm* 'mentem'; vö. (KT. 527b) V. *məntä* 'mennä'; (KT. 128a) V. *uolä'k'ätäγä əm*; vö. *uolä'* 'elää, olla' stb.; (KT. 128a) Vj. *uol'k'äləm*; (NyK. LXIII, 210) V. *uol'yal* 'volt'; vö. az előbbivel; (uo. 211) *uol'yaləm* 'voltam'; (KT. 1098b) Vj. *iγäləm*; vö. *i'ntä* 'syödä, juoda'; *iləm*, *išəm*, *iγəm* (uo.); (KARJ.—VÉRT. 193) Vj. *iäus'k'äləm* 'historisches Perfekt'; vö. (192) *iäus'tä* 'elättää; ernähren'; (KARJ.—VÉRT. 174) Vj. *mänk'äləm* perf. hist.; vö. (uo.) *məntä* 'mennä'; (KARJ.—VÉRT. 199) *pät'k'äləm* hist. perf.; vö. (uo.) *pättä* 'jäättyä; frieren'; (KARJ.—VÉRT. 186) Vj. *mä uəγäləm* 'on ottanut aikoja sitten'; vö. (182) *uəntä* 'ottaa; nehmen'; *uəγäl* perf. hist. sg. 3. sz.; (KARJ.—VÉRT. 178) Vj. *uəl'k'äləm* hist. perf.; vö. (uo.) *uəl'tä* 'elää'; (KT. 537b) Trj. *mərek'i'nt'ə:γə*; vö. (uo.) *mərek'i'nt'āγz* 'jyrähtää; aufdonnern'. — A p a s s i v u m b a n: (KARJ.—VÉRT. 200) Vj. *pät'k'älūzəm* pass. hist. perf.; vö. *pättä* 'jäättyä; frieren'.

A *-yal, -yäl* múlt idő jel a V. Vj. és Trj. nyelvjárásokban fordul elő. Képviseleve van TYERJOSKIN 1958-ban megjelent Vahi ábécés-könyvében is (vö. VÉRTES E.: NyK. LXI, 436).

¹³ A NyK. LXIII, 209—13 GULYA JÁNOS vahi gyűjtését tartalmazza 1956-ból.

A *-yal*, *-yäl* praesens historicum eredetére az a magyarázat kínálkozik, hogy a *-γ* végű perfectumokból keletkezett. Ezt a magyarázatot az a tény javasolja, hogy a *-γ* végű perfectum és a *-yal*, *-yäl* végű praesens historicum ugyanazon a területen, azaz a V., Vj., Trj. nyelvjárásokban fordul elő.

A *-γ* végű perfectumot eredetét tekintve jeltelen múltnak tekintettük, azaz a *-γ* nyelvtörténetileg nem múltidőjel, hanem a tőhöz tartozik. Tehát a *-γ* (és a *-i*, *-u*) végű ige-tövek, akárcsak egyéb jeltelen múlt idő értékű igealakok is (pl. [KT. 527a] DN. *mənəm*) nem külön múlt időjel hozzátoldásával lettek múlt idejű igealakokká, hanem azzal az ellentéttel, amely az *-l* jeles praesens és a jeltelen praeteritum ellentétéből kifejlődött. Vagyis ezekben az igealakokban nem egy hang vagy hangcsoport volt a múltidejűség szerepvállalója, hanem a jelöletlenség. Mivel a *-γ* (*-i*, *-u*) végű praeteritumokban a paradigmásor alapján a *-γ* (*-i*, *-u*) anyagilag többletnek látszott (vö. pl. [KT. 197a] Trj. *īγəm* praet. ~ *īēlāγz* inf. ~ *īēləm* praes. ~ *īēsəm* praet.), egészen természetes fejlődési folyamat volt az, hogy a *-γ*-ra (*-i*, *-u*-ra) a praeteritum képzete adaptálódott. Ezután már nem az egész igealak (pl. *īēγəm*) fejezte ki a múlt időt, hanem csak a *-γ*. A *-yal*, *-yäl* jeles praesens historicum pedig úgy keletkezett, hogy a *-γ* végű múlt-jelentésű igealakhoz hozzáfűzték az *-l* praesens jelet.

5. A *-yas* *-yäs* jeles praeteritum

Források: KARJALAINEN, GULYA J. — (NyK. LXIII, 210) V. *nōγγāsāt* 'susogtak'; vö. (KT. 605b) Kr. *nōχēm̄ta* 'sanoa; sagen'; (i. m.) Trj. *īēγz nāγymēm* 'puhuin hiljaa, kuiskaten'; (KARJ.—VÉRT. 192) Vj. *īāyō k'āsēm* 'historisches perfekt'; vö. (KT. 1100) Vj. *īāyōtā* 'elättää, syöttää; ernähren, zu essen geben'; (KT. 1098b) Vj. *īyāsēm*; vö. (uo.) *īnūtā* 'syödä; juoda; essen, trinken'; *īlēm*, *īšēm*, *īyēm*, (*īyāsēm*), *īyälēm* alakokkal. A KT. az *īyēm*, *īyēp* alakokhoz hozzáteszi, hogy perf.; (KARJ.—VÉRT. 174) Vj. *mänk'āsēm* imp. hist.; (KARJ.—VÉRT. 199) Vj. *pätk'āsēm*; vö. (uo.) *pättä* 'jäättyä; frieren'; (KARJ.—VÉRT. 185) Vj. *mā uayāsēm* historisches imperfekt; vö. i. m. 182) Vj. *uənūtā* 'ottaa; nehmen'. — A passivumban: *pätk'āsüēm* hist. imperf.; vö. följebb a *pätk'āsēm* címszóval.

Ez a múltidőjel is ugyanolyan lélektani okoknak köszöni létét, mint a *-yal*, *-yäl*. Szintén a V., Vj., Trj. nyelvjárásban járatos, és élő időjel voltáról TYERJOSKIN 1958-ban megjelent Vahi ábécés-könyve is tanúskodik (vö. VÉRTES E.: NyK. LXI, 436). A különbség a két időjel közötti annyi, hogy itt nem *-l* praesens jel, hanem *-s* praeteritum jel járult a *-γ* végű ige-tőhöz, mert itt nem annak az érzékeltetése volt a cél, hogy a cselekvés a jelen időpontra befejeződött, hanem a praeteritum historicum kifejezése, vagyis annak érzékeltetése, hogy a történéis a múltban tartós volt.

A déli nyelvterületen nem fejlődött ki a *-yal*, *-yäl* praesens historicum-nak és a *-yas*, *-yäs* praeteritum historicum-nak a megfelelője. Ha fejlődött volna, akkor az a *-i* szóvéggel **-iat*, **-iät*, **-ias*, **-iäs*, az *-u* szóvéggel **-uat*, **-uät*, **-uas*, **-uäs* formában hangzanék.

Tehát a *-yal*, *-yäl* és a *-yas*, *-yäs* praesens historicum ill. praet. historicum jel keletkezése olyan jeltelen múlt igealakokból indul ki, amelyeknél a szóvégen a szótőbe tartozó etimologikus *-γ* hang van. A múlt idő kifejezésében eleinte az egész igealak részt vett, később azonban nem az egész igealak hordozta a múlt jelentését, hanem ez a szótő utolsó hangjára, a *-γ*-ra adaptá-

lódott. A fejlődés még további foka az lett, hogy az *-l* ill. *-s* időjel hozzájárultával *-yal*, *-yäl*, ill. *-yas*, *-yäs* képzőbokor keletkezett. A fejlődés még itt sem állt meg, mert mikor a *-yal*, *-yäl*, *-yas*, *-yäs* időjel egységes képzőbokorként levált, és az igető határa nem a *-γ*, hanem az előtte levő hang lett, a *-yal* stb. olyan igék esetében is a múltidő jele lett, amelyeknek a tövében *γ* hang nem volt. Az, hogy ez az analógiás továbbterjedés csak a keleti nyelvjárásokban történt meg, azaz éppen ott és csak ott, ahol az igető szóbelseji mássalhangzója a fgr. **k ~ *γ* típusba tartozik (vö. NyH. 35), megerősíti azt, hogy a *-yal* stb. múltidőjelben egy múltidő-funkciót hordozó *-γ* hang van.

Az osztják múlt idejű igealakok az időminőség szempontjából

CASTRÉN (51, 49) különbséget tesz praeteritum és perfectum között. A praeteritum szerinte jeltelen, és a múlt minden árnyalatát jelölheti. Perfectumot kétféle is említ. Az egyikről (*wermen* 'ich habe gemacht') azt mondja, hogy az valójában *-m* deminutiv képzős ige, a másikat pedig (*pansim* 'ich habe gelegt') *-s* képzős augmentatív igének tartja,¹⁴ és e két képzésmód közül az Irt. és a Szurg. terület nyelvjárásaiban hol az egyik, hol a másik perfectumi szerepben használatos. CASTRÉN törekedett különbséget tenni a praeteritum imperfectum és a praesens perfectum között: *jástet* 'er sagte'; *dicebat*, *jástót* 'er hat gesagt; dixit', azaz az *-et* az imperfectumi, az *-ót* a perfectumi egyes 3. személy ragja.

Az actio megkülönböztetésére határozott megállapítást találunk KARJALAINENNél (OL. 240—1). Megállapítja, hogy a keleti nyelvjárásokban kétféle múlt idő fordul elő: egy be nem fejezett és egy befejezett cselekvést kifejező. Részletesebb tudósítása szerint (SUSA. XX/4, 4) a Vj. nyelvjárásnak a Szurg. nyelvjárásokkal közösen gazdag múlt idő rendszere van: imperfectum *mən'səm*, perfectum *mənəm*, perfectum historicum *mənγäləm*, imperfectum historicum *mənγäsəm*.

KARJALAINEN osztják nyelvtani hagyatéka alapján még teljesebb és pontosabb kép tárul elénk (KARJ.—VÉRT. 174) Vj. imperf. *mən'səm*, perf. *mənəm*, imperf. hist. *mən'k'äsəm*, perf. hist. *mən'k'äləm*. A Trj.-ból a *mən'f'āγs* 'mennä' igének csak imperfectumát: *mən'səm* és perfectumát: *mənəm* közli (i. m. 268). KARJALAINEN szójegyzékében található olyan magyarázó megjegyzések, amelyek a perfectum hist. és az imperfectum hist. actioértékét egész világosan megmagyarázzák: (KT. 377a) V. *mä ilən k'ölγäləm*, *it əniz k'öllm* 'ennen kuulin, mutta nyt en mitään kuule'; (KT. 268b) V. *uə'γä'li'm* ('eilen') < (uo.) V. *uətä* 'ottaa; nehmen'; (KT. 235ab) Vj. *mä nõnš iäkəu mõγäl'uzpīlay uə'rk'äləm* 'luulin sinua Jaakoksi'. (KT. 268b) V. *uə'γä'si'm* ('juuri') < *uətä* 'ottaa; nehmen'; (KT. 235a) Vj. *mä tēm k'ötL' iūuγs uə'rk'äsəm* 'tein tänään airoa (en saanut loppuun)'. Az actiónak ez a megkülönböztetése megvan a pass.-ban is. A (i. m. 199) Vj. *pättä* 'jäätyä; gefrieren, zufrieren' ige imperfectuma a pass.-ban: *pätsüäm*, perf.-a: *pätü-äm*, imperf. hist.: *pät'käsüäm*, perf. hist.: *pät'k'älüäm*. A Trj. *mə'f'āve* (i. m. 274, 276) 'antaa; geben' ige pass. imperf.-a: *mes'öiäm*, pass. perf.-a: *mə'öiäm*.

¹⁴ BUDENZ (UA. I, 75) — teljes joggal — lehetségesnek gondolja, hogy CASTRÉN *-s* képzős praeteritumokat is mozzanatos igetőveknek nézett.

Viszont KARJALAINEN sem beszél minden nyelvjárással kapcsolatban időviszonyításról, világos jelül annak, hogy a múlt idő igealakjai az egész osztják nyelvterületen nem alkalmazkodnak a cselekvés befejezett vagy folyamatos minőségéhez. Így a Vergangenheit fogalma alá sorol jelöletlen és -s jeles múlt idejű alakokat az activumból és a passivumból egyaránt: (KARJ.—VÉRT. 54) C. *ḡaḡam*, vö. *ḡadā* 'tulla (joksikin)'; (304) Ni. *mānəm*^c, vö. *mā; tā* 'mennä'; (i. m. 82) Kr. *məḡəm*, vö. *məntā* 'mennä'; (KARJ.—VÉRT. 41) DT. *səḡgem*, vö. (uo.) *senḡktā* 'lyödä'; (i. m. 337) O. *māzem*, vö. *mādā* 'antaa'; (i. m. 86) Kr. *ūtəm*, vö. (KT. 128a) Kr. *ūtā* 'elää' stb.; a pass.-ban: (i. m. 324) Kaz. *māz'iqm*^c, vö. (KT. 553b) *māḡḡ* 'antaa'; (i. m. 307) Ni. *mūḡim*^c, vö. (i. m. 305) Ni. *mā-* 'geben'; (i. m. 43) DT. *senḡḡim*^c, vö. (i. m. 41) *senḡktā* 'lyödä; schlagen' stb.; (i. m. 86) Kr. *ūtātāim* 'minua tahdottiin, pakoitettiin elämään; ich musste, ich wurde gezwungen zu leben'; vö. (uo.) *ūtā* 'elää' stb.

KARJALAINEN szerint (OL. 240—1) a V. és a Vj. nyj.-ban most (tehát a századfordulón) a perfectumképzés kevésbé járatos, mint a Trj.-ban. Nagy kár, hogy szövegünk mindeddig nem volt e gazdag múltidő-rendszer tanulmányozására. GULYA JÁNOS 1956-ban szerzett kis gyűjtése (NyK. LXIII, 209—13) azonban mégis nyújt némi ízelítőt a vahi nyelvjárás múlt idő-jelöléséről.

STEINITZnek a múlt idővel kapcsolatban a következő nyilatkozatai ismereteseek: (OVd. I, 15) Szin. *manmem* 'ich ging', *manmal* 'er ging, perf. hist.'; (Ostj. Chrest.¹ 38) Serk. — *joḡatmat* ... 'waren ... gekommen'; (i. h.): Das Präteritalsuffix ist -s, z. B. *man-s-əm* 'ich ging'.

Azokban a kis mutatóványokban, amelyeket RADANOVICS közölt a muzsi és a suriskári nyelvjárásból, akár folyamatos, akár befejezett múlt cselekvésről van szó, mindig -s az időjel. A „Járt, járt, megérkezett” mondatban (ÉONYvt. 39) mind a három igealak egyaránt -s jeles praeteritum: *ḡaḡḡas*, *ḡaḡḡas*, *joḡḡas*. Mivel az északi osztják nyelvterületről van szó, ez nem is lehet másképp, hiszen ott a mai élőnyelvben a múlt kifejezésének ez az egyetlen módja.

Az időviszonyítás szempontjából KÁLMÁN B. osztják szövege sem tesz különbséget a múlt idő fokozataiban. A jeltelen, az -s-es és az igeneves múlt megkülönböztetés nélkül fordul elő hol folyamatos, hol befejezett cselekvés kifejezésére. A (NyK. LXII, 339) *mūḡ aj rotew utmat atet* 'A mi kis családunk magánosan élt' mondatban folyamatos szemléletű cselekvés van. Az ... *aj unt-ḡo paši joḡtəmtimat* '... a kis erdei ember ismét megjelent' szakaszban viszont befejezett szemléletű a cselekvés, és mégis mind a két esetben -mat fejezi ki a múltat. Ugyanígy nincs megkülönböztetés — ahogy a kis szövegből meg lehet állapítani — a másik két múlt idejű szakaszban sem.

Az ÉONYt. szövegeiben sem lehet különbséget észlelni a folyamatos vagy a befejezett múlt jelölésében. Az (i. m. 100) *oḡsar joḡḡas* 'a róka megérkezett' és az *oḡsar manas*, *manas* 'a róka ment, ment' egyaránt -s-es múlt alakok, holott az első befejezett cselekvésű, a második pedig folyamatos, noha az északi osztják népmesékben az -s-es múlt mellett elő-előfordul a -mal típusú megoldás is, vagyis volna mód a kétféle múltat egymástól megkülönböztetni.

Ugyanez a helyzet a hősiénekekben is. — FOKOS (PF. 178) a *menöt* déli osztják jeltelen igealak jelentését 'er ging, ist gegangen' fordítással értelmezi. Ebből következőleg ennek az igealaknak praeteritum imperfectum és

praesens perfectum jelentése van. Itt csak emlékeztetünk arra, amit CASTRÉN a *jástet*, *jástöt* alakokkal kapcsolatban mondott (l. fent 274).

KARJALAINEN megjegyzése szerint (OL. 240—1) a keleti osztják nyelvterületnek időviszonyítást is kifejező múlt idejű igealakjai mellett egyéb osztj. nyelvterületeken a múlt idejű igealakok ily nemű rendszerének szintén megtaláljuk a nyomait. Erre lehetne gondolni pl. az O. nyelvjárásban (ÉONyt. 116) egymás mellett előforduló *manmal* 'elment' és *manäs* 'ment' múlt idejű igealakokkal kapcsolatban. Csakhogy több próbát is téve (pl. ÉONyt. 99, 116) nem lehet az igealakok használatában időviszonyítást megállapítani: *ioytäs* 'megérkezett'; *manäs*, *manäs* 'ment, ment'. Tehát a *-mal* típus ritka előfordulásának csak stilisztikai értéke van, vagyis semmi pozitív adat sem támogatja, hogy a *-mal* és az *-s* típus egymásmellettsége KARJALAINEN szerint valóban az actiomegkülönböztetés csökevénye volna. Viszont a Kaz. nyelvjárás nyelvteni jegyzeteiben határozott adatunk van erre: (KARJ.—VÉRT. 322—3) a *miimem* 'olin antanut', (vö. [KT. 553b] Kaz. *mätti* 'antaa; geben') — part. perfectumból személyraggal képzett és praeteritum historicumnak nevezett — igealakokkal kapcsolatban plusquamperfectum elnevezést használ. Mindebből megtudjuk, hogy a Kaz.-nak a múltban befejezett cselekvés kifejezésére is van igealakja.

Világos tehát, hogy az osztják nyelv csak kis területen tesz különbséget a múlt idő folyamatosságának és befejezettségének kifejezésében. Eszerint az osztjában — mint erre más nyelvekből is lehetne példákat említeni — a hallgató vagy az olvasó logikájára van bízva, hogy a múltbeli cselekvés, történés, létezés folyamatosságát vagy befejezettségét a szövegösszefüggésből, a helyzetből, a dolgok természetéből állapítsa meg. Tehát — hogy csak a feltűnőbb esetekről beszéljünk — a szurguti körzet nyelvjárásait kivéve (vö. SUSAik. XX/4, 4) az osztják múlt idejű igealakok általában a praeteritumot jelölik az actio megkülönböztetése nélkül.

Ezzel összefüggésben idézhető SETÄLÄ megállapítása (TuM. 107), amely szerint az északi osztj. *-s* praeteritum jele ugyanazt a funkciót tölti be, mint a német ige perfectuma és imperfectuma. CASTRÉN szerint (51) ugyanez a helyzet az Irt. és a Szurg. jeltelen praeteritumával kapcsolatban is azzal a kiegészítéssel, hogy a múlt idői szerepben funkcionáló *wermem* 'ich habe gemacht' és *pansim* 'ich habe gelegt' típusú igealakokat perfectum értékűeknek tartotta.

Az osztják múlt idők finnugor összefüggései

Lehetséges, hogy valamikor a múlt időnek három régi jelölési módja volt az egész osztják nyelvterületen, csak későbbi fejlődés eredménye a mai állapot. Ha az ember tanulmányozza KLEMM Mondattanának Az igealakok használata a történés minőségének (állapotának, status actionis) és idejének (tempus) szempontjából és GOMBOCZ Syntaxisának Az igés mondat, Az ige-idők, Az átképzeléses előadás, Oratio obliqua és az idővonzat kérdése c. fejezeteit, távlatokat kap annak a föltevésnek a lehetőségére, hogy az osztjában, sőt a finnugor alapnyelvben sem holmi hiányos nyelvi eszközök állhattak a múlt idő (és természetesen más nyelvi közlendők) kifejezésére, hanem a — rendszerbeli kiegyenlítődést korántsem igénylő — nyelvi tények bonyolult hálózata.

Összefoglalás

Az osztják jeltelen, *-s* jeles, a *-yal, -yäl* ill. a *-yas, -yäs* jeles és az igenévi eredetű múlt időből az adatok és a fgr. nyelvtudomány véleményének összegeképpen az *-s*-es múlt finnugor volta alakilag és mai jelentésnek legalábbis primitív fokáig nem lehet kétséges. A *-yal, -yäl* és a *-yas, -yäs* múlt idő jel a keleti osztják nyelvterület saját terméke. Azokat a múlt idejű fgr. nyelvtani alakokat, amelyek igenévi eredetűek ugyan, de nem az osztják *-mal* típus elemeiből alakultak, természetesen csak párhuzamos fejlődéseknek tarthatjuk. A permi nyelvek viszont ismerik a múltnak *-m* képzős part. perfectummal való jelölését. Ha ez nem is jogosít fel arra a megállapításra, hogy a finnugorságnak — legalábbis egy részében — közös tulajdona volt a birtokos személyranggal ellátott *-m* képzős part. perf.-nak múlt idő értékű névszói állítmányként való használata — föltéve persze azt, hogy a permieknek ez a múlt ideje nem különnyelvi fejlődés —, a lehetőségét bizonytalannal megengedi, mert tudtommal negatív érvek nincsenek ellene. Ha nincs is kényszerítő ok arra, hogy az osztj. jeltelen múltat rokon nyelvi megfelelőivel együtt alapnyelvi örökségnek tartsuk, de igen valószínűnek lehet tartani, hogy voltak az alapnyelvnek olyan jelentő egységei — ha ezek nem is azonosíthatók a mai szavakkal vagy éppen igékkel —, amelyek fogalmi tartalmuk szerint, külön nyelvi jel nélkül is a múltba helyezték a történetet. Így eljutunk ahhoz a kérdéshez, hogy megvolt-e már a fgr. alapnyelvben is a múlt idő. Megvolt-e a beszélés folyamatával szembeállított elmúlt folyamat tudata? Lehet-e erre következtetni az *-s*-nek majdnem minden fgr. nyelvre érvényes, múlt időt jelölő funkciójából? Ha a múlt idő képzete mindig az lett volna, ami ma, akkor igennel válaszolhatnánk.

Még azt sem merném biztosan állítani, hogy a mai osztj. nyelv réginek látszó háromféle múltja közül az alapnyelv szétbomlásakor az *-s*-es múlt volt legközelebbi fokon ahhoz a múlt idő fogalomhoz, amely a mi tudatunkban megvan. El lehet képzelni, hogy az alapnyelv korában a szó alapjelentése konkrétabb volt a mainál, és így a mozzanatos alapjelentések alapnyelvszerte alkalmasak voltak valamiféle múlt kifejezésére. De ugyanúgy az *-s* momentán jelentése is élénk volt, tehát nem lehet az egyik vagy a másik elsőbbségéről dönteni. Csak nyelvi tényekre támaszkodhatunk. Csak a rokon nyelvek adataiból és a primitív nyelvek megfigyeléséből lehet az okoskodás útját kirakni. A mai primitív nyelvekben vannak példák arra, hogy a szinte számtalan időalak mellett a jelen, múlt, jövő idő viszonyításában az elvileg lehetséges viszonyítások közül igen kevéssel megelégszenek (vö. LAZICZIUS: MNy. XXIX, 21).

Talán nem oktalanság annak a lehetőségét fölvetni, hogy nincsenek-e a primitív nyelvekben példák arra, hogy számtalan időalak helyett kevéssel megelégszenek, és az emberi szellem tudattalanul is működő rendszerező képességével a kevéssel jól gazdálkodnak? És miért kellene éppen csak az igékre háritani a múlt kifejezését? Nem lehetséges, hogy időjelölő szócskák rendszere akár önmagában is vagy igerzerű szókkal kapcsolódva megoldotta az időviszonyítást? A több ezer évvel ezelőtti nyelvi rendszer kikövetkeztetett adatai csak összevissza szaggatott, toldozott-foldozott foszlányai egy valamikor élő nyelvi rendszernek, amely szinte elképzelhetetlenül más lehetett, mint a mai. Az időviszonyítás pedig rendszertani kérdés.

Az időtudat és az időviszonyítás bonyolult kérdésében idézhetjük SETÄLÄ megfogalmazását: ... die Tempora [haben] ursprünglich keine Zeit-

stufe, sondern eine Aktionsart, das Präs. die dauernde, nicht abgeschlossene, und das Präteritum die abgeschlossene Handlung, bezeichnet. Auch aus dem Gebrauch der Tempora ersieht man, dass sie eigentlich keine Zeit bezeichnen, zu deren Angabe sie auch kein Element erhalten... (TuM. 174). SETÄLÄ „verflossene und nicht verflossene Zeit“ fogalma nem azonosítható a mai értelemben vett praeteritumokkal és praesensekkel (vö. LAZICZIUS: MNy. XXIX, 22).

Nem szabad arra sem gondolnunk, hogy a nyelv az igei időalakok tekintetében egyenes vonalban fejlődik a mindig tökéletesebb rendszer felé. Éppen a mi magyar nyelvünk is jó példa arra, hogy az igeragozási rendszer szegényülhet (vö. KLEMM, TörtMondt. IX. fej.).

Két megjegyzés: 1. CASTRÉN még csak a jeltelen múltat vélte praeteritumnak. Említi ugyan az -s-es és az igeneves igealak múlt idő szerepét is, de ezeket voltaképpen képzős igealakoknak tartotta. HUNFALVY (NyK. XI, 144) határozottan állást foglal amellett, hogy a *ponsim* 'letettem' nem deminutív képzős ige, hanem múlt idejű igealak. Az osztják nyelv kutatásának fokozatai szerint lassanként kialakul a mai kép. SETÄLÄ még úgy nyilatkozik (TuM. 107), hogy az északi osztjákban (és a vogulban) -s a praeteritum jele. — 2. Igen sűrűn lehet tapasztalni, hogy alakilag múlt idejű igealakok jelen idő értékében vannak az értelmező nyelvre fordítva. Ennek a fordítottját lehet észlelni az alakilag jelen idejű igéknél: (KT. 537b) V. *mərəkivjas* (praet.), myös = *mərəγual*. Viszont (uo.) ugyanez a képző jelen idő értékű: *uät mərəγual* 'tuuli vonkuu jyristen (kovan rajuilman tullessa)'; (KT. 196b) Fil. *ḡəuət* 'tulee'. Ezt az adatot KARJALAINEN maga is perfectumnak jelzi (uo.), holott jelen idejűnek értelmezi. Mivel ez a jelenség több gyűjtőnél is és igen gyakran előfordul, nem lehet a fordító stilizálására vagy kivétel nélküli téves értelmezésre gyanakodni. Az igék jelentésének és a mondatbeli közlés szándékának alapos vizsgálatával talán okát lehetne találni ennek a jelenségnek.

Persze a nyelv nem áll tétlenül az ilyen jelenséggel szemben. A létige praesensénél is megesik, hogy hol a szokásos -l fonémmal képezik, hol pedig -s-szel. A két lehetőséget az osztják nyelv — akárcsak a vogul is — jelentésmegkülönböztetésre értékesíti (vö. PF. 185).

SÁMSON EDGÁR

Szamojéd nyelvtanulmányok II.

Ez a tanulmány folytatása a Nyelvtudományi Közlemények előző számában megjelent tanulmánynak. A jelen szöveg ugyanabból a nyelvjárásból, ugyanattól a közlőtől származik. Ez a történet tekinthető az első jensiszeji-szamojéd nyelven írott elbeszélésnek. Előző közleményem ugyanis két orosz nyelvű szöveg fordítását tartalmazta, s csak a néhány soros életrajzi adatok képviselnek eredeti szamojéd szöveget.

A hangjelölés és a szótári földolgozás az eddigi alapelvek szerint történik. Az egyedüli eltérés az, hogy a szószedetben nem adok etimológiai utalást olyan szavaknál, amelyek az első tanulmányban is előfordultak.

Otuznoju aba me' kivhon

kazu. sira. nudab otuzuj sira, siehua pesdue watazora, niga' ni', da ni', modin' szies niga' pumon dazodas' nin' dadukuj aduna. modin' — tiker mod, nekuj — ublajgu kasahej'. bu' szit poaza, nida ruslan.

duba. sira, is koma, da sejagua, dedu tabugoz soboj pajraha. kasaj ornori soa. buda neaneda sermid oburu nabe. gorod taha' suame' ozima. ozhoda nomo bazada noduaz:

— *ača', eker obū? omuon sie dazubi?*

bewoza aba uz sujzān tudugujas': uz'os kuhori ukat. kasaj mudima. obuhua čuldoš kajbi. torē ezahada, mod' ru' aba modiaz. tünij modin' niz kārāz; tabezāhazon', pedzēw: abaku kudisdašer sumojz.

ruslan ebada dīra, nejuñ serlīz:

— *obū dozutad?*

— *tolnoju tuo! — mod' neda manāz.*

bu kunobes peza. otuzuj niga pumon, suame kāj sira niwon kunobes kudahad' ned kanut. niga pugon sira mološ dure. ozhon' mod' sita otes' adij'. tua. ekazobi. tonikueahaz (tonikues') manā:

— *kazār?*

— *aba kazaz.*

— *kunā?*

— *inukujeza, modēr?*

ruslan nebrez. abakuda meaza, modisunaza. toz'ikohoz abada tuakuča sujzān pud, nek uzahameda abada tabur nojdekuš' pe'. tore dadukuj nejuñ peza.

— *obuš dutuku silajgu? — ruslan si' toeda.*

— *tiker dutu niŋa. eker aba — mod' manāz. — aba kujhon dīre, sira iron kudiga. modēr eke bago? tiker aba čuldue. tiker abad me'. kazuda sōb enčēw nubtore sira iron bagozodu čulowbi i torse sira bago min' kudiga'. ornoju dazos'*

obuhoru ni ozi', ozhodu nertābizu. mekodu tubotu, kašihitu mamobi „aba mekon segāba!” u manad. „obuš aba sīlajgu?” polzebuta, sīra nin kudahad nīw oziz. onān kudidahada, hanawaj šita nōda. hanawajier kuhori aba oza kometaza. tude, sezor, pīdu — tukēi aba oza ūŋa. ozhoda aba seŋmid sama pia. ozhoda sīranoju aba sīlajgu, tonojū — kuj daraha. torse ebuta šiehoru ŋeza kud. sīra ir tekarabuta ŋuš ni ozi'. sīra nin adībuta očkōn ozi: sīra dukčurha (dukčuraha). mekoñ tōbuñ, kašhit tore kitañir!

tike dere modññ sujzān kadābīd. seo aba kazābīd. mekoñ toahazoñ, kasaj đureza ūkaš.

— otuznoju kujhon kuhori-kuhori sujza! — tore rustan đōrēda puazaš.

Ősszel a fogoly-csum körül

Hóvihar. Hó. Nedves őszi hó, valaki által fújt, (olyan) mint a vatta, a fűzfákra, a földre (és) ránk, a ketten a fűzfák között menőkre lassan leereszkedik (tkp. leül). Mi (ketten) — ez én, a másik (pedig) a kisfiam. Ő nyolc éves, a neve Ruszlán.

Meleg van. A hó, nem akarva, a földet beborítja, (s az) olyan, mint egy hatyútollal tömött fekvőhely. A társam egyre csak előre igyekszik. Neki minden dolog új. (Eddig még) csak a város mögé ment ki. Ezért egyre az ő szavát hallom.

— Apa, ez mi? Erre ki járt?

Nemsokára a fogoly nyomát jól felismerte: fogolynyom az sok volt. A társam elhallgatott. Valami állandóan kopogott (tkp. kopogni maradt). Amíg ez így volt (tkp. így levése alatt), megláttam egy fogolyt. Levettem a puskámat a vállamról, miután céloztam, lőttem. A foglyocska, ahogy aludt, leesett. Ruszlán fölemelte a fejét, rám nézett.

— Mit lőttél?

— Gyere ide! — mondom neki.

Futni kezdett. Az őszi fűz között, a csak (imént) hullott havon futva messzire nem jutsz el. A fűz között a hó már mély. Ezért én őt várva leültem. Odaért. (Úgy látszik) elfáradt. Kis idő múlva (azt) mondja:

— Megölted?

— Megöltem a fogolyt.

— Hol?

— Nem messze innen, látod?

Ruszlán futni kezdett. Fölvette a foglyocskát, nézegeti. Azután a fogoly szárnyaeszkait szépen (tkp. jól) összerakva, a másik kezével kezdi kiegyenesíteni a fogoly tollait. Így lassacskán felém indult.

— Miért fehér a libácska? — kérdez Ruszlán.

— Ez nem liba. Ez fogoly — mondom.

— A fogoly a tundrán él, a hó alatt szokott aludni. Látod ezt a gödröt, Ezt a fogoly ásta ki. Ez fogoly-csum. Ha a hóvihar erős, az emberek is gödröt ásnak maguknak, és így a hógödör belsejében aludnak. Előre menve semmi sem látható, ezért ottmaradnak. Ha hazamennek, a barátaiknak (azt) mondják: „fogoly-csumban éjszakáztunk.” — Te azt mondod: „Miért fehér a fogoly?” Ha fekete (volna) (akkor bizony) a havon messzire látható (volna). Most amíg alszik, a bagoly megfogja. A bagoly az nagyon szereti a fogolyhúst. A róka, a sarki róka, a hermelin — mindegyik állat mind fogolyhúst eszik. Ezért a fogoly minden állattól fél. Ezért télen a fogoly fehér, nyáron

(pedig) olyan, mint a tundrai föld. Ha ilyen, senki se fogja meg. Ha a hó alá elrejtőzik, egyáltalán nem látszik. Ha a havon ül, rosszul látszik, mint egy hócsomó, olyan. Ha hazaérünk, a barátainak így meséld.

Ezen a napon jól vadásztunk. Hét foglyot öltünk. Amikor hazaértünk, a társamnak sok beszélt.

— Ősszel a tundrán nagyon-nagyon jó. — Így fejeződött be Ruszlán elbeszélése.

Szójegyzék

<i>aba</i>	= fogoly(madár) — abad: ssgenPxsg2. — abada: ssgenPxsg3.		
<i>abaku</i>	= foglyocska — abakuda: sgaccPxsg3.		
<i>ača'</i>	= apa ~ náčē' (20) ~ lp. ač'če (22), az enyec szó eddig ismeretlen volt.		
<i>adij'</i>	= leül: aor. refl. sgl. — aduŋa: gyakorító képzős származék. — adibuta: gerundium Pxsg3.	<i>ekazobi</i>	= elfárad: narr. aor. sg3.
<i>bago</i>	= gödör — bagozodu: predest. accPxpl3. ~ wāŋk (55) ~ fi. onkalo (44)	<i>eker</i>	= ez
<i>bazada</i>	= beszéd: sgaccPxsg3.	<i>gorod</i>	= város < orosz
<i>bewoza</i>	= gyorsan	<i>hanawaj</i>	= bagoly — hanawajier: sgnomPxsg2. ~ χahipčō (157)
<i>buda neanada</i>	= neki	<i>i</i>	= és < orosz
<i>čuldue</i>	= kiás, kikapar ~ tülā (520)	<i>inukujeza</i>	= nem messze
<i>čulowbi</i>	= ás: narr. aor. pl3. ~ tülā (520)	<i>ir</i>	= alá ~ ŋil' (31) ~ al (2)
<i>čuldoš</i>	= kopog: inf.	<i>iron</i>	= alatt
<i>da</i>	= föld — daraha: hasonlító képzős származék.	<i>is</i>	= tagadó ige: inf. ~ fi. e- (10)
<i>dadukuj</i>	= lassacskán ~ jana (81)	<i>kadabič</i>	= vadászik: narr.aor.dul. ~ χāŋjē (171)
<i>dazos</i>	= meg: inf. — dazubi: narr. aor. sg3. — dazodás: melléknévi igenév essiv-translativusa.	<i>kāj</i>	= hull, esik: pass.part. ~ χāmā (167)
<i>dedu</i>	= hattyú ~ jatpi (86)	<i>kajbi</i>	= marad: narr.aor.sg3. ~ χāje (164) ~ hany (23)
<i>dozutad</i>	= ló: aor.sg2. ~ jadā (85)	<i>kanut</i>	= meg: imper.sg2., a tagadásnál használt igető — kanutaz: aor.sgl.
<i>dikčuraha</i>	= csomóhoz hasonló		= levesz: aor.sgl.
<i>dira</i>	= felemel ~ jilā (126) ~ emel (5)	<i>kāraz</i>	= férfi; társ: sgnomPxsgl. — kašhit: pldatPxsg2. — kašihitu: pldatPxpl3. — hiv: ? ~ ? āh- (172)
<i>dire</i>	= él	<i>kasaj</i>	= megöl: aor.sgl. — kazār: aor.obj.(1)sg2. — kazabič: narr.aor.dul.
<i>dōreda</i>	= beszéd: sgaccPxsg3.		= hóvihar — kazuda sgnomPxsg3. ~ χād (175) ~ észzt kidu (24)
<i>duda</i>	= meleg (van) ~ jadembā (105)	<i>katada</i>	= körül ~ χāew (178)
<i>đure</i>	= mély ~ jōr (135)	<i>kazaz</i>	= elmond, elmesél: igető + hír tagadó ige ~ χētā- (185) ~ lp.
<i>đureza</i>	= beszéd: sgnomPxsg3.		Lule giet'to (12), az enyec szó eddig ismeretlen volt.
<i>đuru</i>	= liba ~ japtū (83)	<i>kazu</i>	
<i>đutuku</i>	= libácska	<i>kivhon</i>	
<i>ebada</i>	= fej: sgaccPxsg3. ~ ŋāewa (22)	<i>kitahir</i>	
<i>ebuta</i>	= van: gerundium Pxsg3. — ezahada: A 'lenni' ige valamely igenevéből képzett szerkezet, sgdattPxsg3. rag-		

<i>koma</i>	= <i>akar</i> : imper.sg2., a tagadásnál használt igető.	<i>nojdekus</i>	= <i>kiegyenesít</i> : inf. ~ ? <i>hēnca</i> (318)
<i>kometaza</i>	= <i>szeret</i> : aor.obj.(1)sg3. ~ <i>zarwā</i> (152)	<i>nudaš</i>	= <i>nedves</i> : a - <i>š</i> nomen deverbale képző, < ^x <i>p</i> (LEHTISALO 258, GYÖRKE 22, COLLINDER 270)
<i>koruj</i>	= <i>kés</i> : sgnomPxsg1. ~ <i>zar</i> (151) ~ fi. <i>kuras</i> (29)	<i>ned</i>	= tagadó ige: aor.sg2.
<i>kud</i>	= <i>meztalál</i> : imper.sg2., a tagadásnál használt igető ~ <i>χō-</i> (196) ~ fi. <i>koke-</i> (25)	<i>ni</i>	= tagadó ige — <i>niw</i> (НИВ): tagadó ige, erős állítás kifejezésére. A - <i>w</i> a jurák - <i>wu-</i> előképzőnek felelne meg? — <i>niza</i> : aor.obj.(1)sg3.
<i>kudahad</i>	= <i>messzire</i> ~ <i>χū'</i> (200)	<i>ni'</i>	= - <i>ra</i> , - <i>re</i> — <i>nin</i> : - <i>on</i> , - <i>en</i> , - <i>ön</i> — <i>niñ</i> : dulat. ~ <i>reánk</i> <i>kettőnkre</i> — <i>niwon</i> : - <i>on</i> , - <i>en</i> , - <i>ön</i> : prolat. ~ <i>ni'</i> (323)
<i>kudahahan</i>	= <i>messze</i> (hol?)	<i>nida</i>	= <i>név</i> : sgnomPxsg3. Miért <i>da?</i> ~ <i>hum'</i> (333) ~ <i>név</i> (39)
<i>kudiga</i>	= <i>alszik</i> — <i>kudiga'</i> : aor.pl3. <i>kudidahada</i> : sgdatPxsg3. valamely igenévből. Lásd <i>ezahada!</i> — <i>kudiedašer</i> : inf. + - <i>r</i> képző ~ jurák - <i>ri</i> . ~ <i>χōñō</i> (194)	<i>na</i>	= <i>van</i> ~ <i>ñæ-</i> (25)
<i>kuhori</i>	= <i>nagyon</i> ~ ? <i>zurī'</i> (202)	<i>no^omo</i>	= <i>csak</i>
<i>kuj</i>	= <i>tundra</i> — <i>kujhon</i> : sgloc. ~ ? <i>χōj</i> (189)	<i>nuš</i>	= <i>teljesen</i> ; <i>egyáltalán</i>
<i>kuna</i>	= <i>hol?</i> ~ <i>χū-</i> (197) ~ <i>hol</i> (26)	<i>obū</i>	= <i>mi?</i> — <i>obuš</i> = <i>miért</i> : essiv-transl. ~ <i>ñawē</i> (4)
<i>kunobés</i>	= <i>fut</i> : - <i>bε</i> nomen deverbale képző (LEHTISALO 257—258, GYÖRKE 22, COLLINDER 270) + <i>š</i> essiv-translativ. rag = infinitivus ~ <i>χunā</i> (203)	<i>obuhua</i>	= <i>valami</i>
<i>kurhari</i>	= <i>minden</i> (всѣкий)	<i>obuhoru</i>	= <i>semmi</i>
<i>mamobi</i>	= <i>mond</i> : narr.aor.pl3.	<i>oburu</i>	= <i>dolog</i> , <i>tárgy</i> ~ <i>ñawēri'</i> (4)
<i>manā</i>	= <i>mond</i> — <i>manāz</i> : aor.sgl. — <i>manad</i> : aorsg2.	<i>omuon</i>	= <i>itt</i> : prolat. ? ~ ? <i>am-</i> (4)
<i>meaza</i>	= <i>vesz</i> : aor.obj.(1)sg3. ~ <i>me-</i> (258)	<i>onān</i>	= <i>most</i> , <i>jelenleg</i>
<i>me'</i>	= <i>ház</i> , <i>csum</i> , <i>sátor</i> — <i>mekon</i> : sgloc. — <i>mekoñ</i> : sglat-Px ^d ul. — <i>mekodu</i> : sglat-Px ^l 3.	<i>ornoju</i>	= <i>előre</i> ; a - <i>noju</i> lativusi szuffix több esetben előfordul ~ <i>ñj'</i> (32)
<i>min</i>	= <i>belsejében</i> ~ <i>mū'</i> (279)	<i>ornori</i>	= <i>egyre előre</i>
<i>modēr</i>	= <i>lát</i> : aor.obj.(1)sg2. — <i>modjaz</i> : aor.sgl.	<i>otés</i>	= <i>vár</i> : inf. ~ <i>ñtā-</i> (30)
<i>modisunaza</i>	= <i>megvizsgál</i> , <i>megnéz</i> : -aor. obj.(1)sg3.	<i>otuznoju</i>	= <i>összel</i> : a - <i>noju</i> végződés egyéb évszakneveknél is megvan — <i>otuzuj</i> = <i>őszi</i> : a - <i>j</i> adj. denominale képző < * <i>j</i> (vö. LEHTISALO 60, GYÖRKE 31)
<i>modiñ</i>	= <i>váll</i> : sggenPxsg1	<i>oza</i>	= <i>hús</i>
<i>mokatās</i>	= <i>felállít</i> (<i>sátort</i>): ? ~ <i>makā</i> (239)	<i>ozi'</i>	= <i>lát</i> <i>szik</i> , <i>tűnik</i> : imper.sg2., a tagadásnál használt igető — <i>oziz</i> : refl.imper.sg2., tagadásnál használt igető.
<i>mudimta</i>	= <i>elhallgat</i> ~ <i>mū'</i> (263)	<i>ozjma</i>	= <i>kimegy</i>
<i>naβe</i>	= <i>új</i>	<i>pajraha</i>	= <i>ágyhoz hasonló</i> ~ <i>pāeñ</i> (390)
<i>neβrez</i>	= (<i>oda</i>) <i>fut</i> : aor.refl.sg3. ~ <i>ñawotā</i> (300)	<i>pe'</i>	= <i>kezd</i> : refl.aor.sg3. ? , aor.-sg3. ? — <i>peza</i> : ??
<i>neda</i>	= <i>neki</i>	<i>pedzēw</i>	= <i>lő</i> : aor.obj.(1)sgl. ~ <i>pā</i> (373)
<i>nejuñ</i>	= <i>felém</i>	<i>pehon</i>	= <i>fa</i> : sgloc. ~ <i>pā</i> (371) ~ <i>fa</i> (53)
<i>nēk</i>	= <i>másik</i>	<i>pesdue</i>	= (<i>fel</i>) <i>fúj</i> pass.part. < * <i>t</i> (LEHTISALO 282) ~ <i>pōsā</i> (360)
<i>nekuju</i>	= <i>másik</i>	<i>ped</i>	= <i>ki</i> , az <i>utára</i> ~ <i>pī</i> (381)
<i>neritāβizu</i>	= <i>megáll</i> , <i>ottmarad</i> (останавливаться): narr.aor.refl.pl3. ~ <i>nūltā</i> (293)	<i>pia</i>	= <i>fél</i> ~ <i>pīlū-</i> (384) ~ <i>fél</i> (47)
<i>niga'</i>	= <i>fűzfa</i> : plgen. ~ <i>ñurka</i> (332) ~ <i>nyár</i> (<i>fa</i>) (42) az <i>enyee</i> szó eddig ismeretlen volt.		
<i>nōda</i>	= <i>megfog</i> : aor. obj.(1)sg3? ~ ? <i>ñōdā</i> (330) ~ <i>nouta-</i> (41)		
<i>noduaz</i>	= <i>hall</i> : aor.sgl.		

<i>poaza</i>	= év: sgnomPxsg3.	<i>tekarabuta</i>	= <i>elrejtőzik</i> : gerundium Pxsg3. ~ <i>takal-</i> (460) ~ <i>csuk</i> (7)
<i>polzebuta</i>	= <i>fekete</i> : gerundium Pxsg3. ~ <i>paridē</i> (339)	<i>to</i>	= <i>tó</i> ~ <i>tō</i> (488) ~ <i>tó</i> (62)
<i>puzaś</i>	= <i>befejez</i> : múlt obj.(1)sg3. ~ ? <i>požō</i> (356)	<i>toahazoñ</i>	= <i>megérkezik, jön</i> : sgabl-Pxdul., nomen actionis — <i>tōbuñ</i> : gerundium Pxdul.
<i>puđ</i>	= <i>összerak</i> : inf. ~ <i>pēn-</i> (351) ~ fi. <i>pane-</i> (46)	<i>toeda</i>	= <i>kérdez</i> : aor.obj.(1)sg3.
<i>puġon</i>	= <i>között</i> : sgloc. — <i>pumon</i> : sgprolat. ~ <i>pō'</i> (355)	<i>tolnoju</i>	= <i>ide</i> ~ <i>ta-</i> , <i>tā-</i> (457)
<i>ruslan</i>	= <i>Ruszlán</i> < orosz	<i>tonjúkueahaz</i>	= <i>műlik (idő)</i> : sgabl., nomen actionis ~ ? <i>tōnū</i> (492)
<i>seġābat</i>	= <i>éjszakázik</i> : múlt pl. ~ <i>šengā</i> (440)	<i>tonjñ</i>	= <i>ott</i> ~ <i>ta-</i> , <i>tā-</i> (457)
<i>seġagua</i>	= <i>befed</i> ~ <i>šī'</i> (443)	<i>tonoju</i>	= <i>nyáron</i> ~ <i>tā'</i> (458) ~ fi. <i>suvi</i> (59)
<i>señlǝz</i>	= <i>néz</i> : refl.aor.sg3.	<i>torē</i>	= <i>igy</i>
<i>señmid</i>	= <i>minden</i>	<i>torse</i>	= <i>ilyen</i>
<i>señajġu</i>	= <i>fehér</i>	<i>tuakuča</i>	= <i>szárnyacska</i> : place. ? ~ <i>tō</i> (489) ~ <i>toll</i> (62), az enyec szó eddig ismeretlen volt.
<i>šira</i>	= <i>hó</i> ~ <i>šira</i> (412)	<i>tubotu</i>	= <i>megérkezik</i> : gerundium Pxp13.
<i>širanoju</i>	= <i>télen</i> ~ <i>šira</i> (412)	<i>tude</i>	= <i>róka</i> ~ ? <i>tōhe</i> (518)
<i>soa</i>	= <i>igyekszik</i>	<i>tudugujzaś</i>	= <i>megismer, felismer</i> : múlt obj.(1)sg3.
<i>sōb</i>	= <i>megeősödik</i> : gerundium ~ <i>sa'</i> (400)	<i>tūñij</i>	= <i>puska</i> : sgaccPxsg1. ~ <i>tūñi</i> (498) ~ fi. <i>tuli</i> (63) + <i>nyíl</i> (42)
<i>soboġ</i>	= <i>(meg)jóm</i> : pass.part. ~ <i>sabā</i> (398)	<i>tiker</i>	= <i>ez, az -r</i> a főnévi alak képzője, eddig ismeretlen volt a szamojédban. Az <i>eker</i> is ezt tartalmazza.
<i>suame</i>	= <i>csak</i>	<i>tukči</i>	= <i>mind</i> ~ <i>tukū'</i> (520)
<i>sujza</i>	= <i>jó</i>	<i>uñlajġu</i>	= <i>kicsi</i>
<i>sujzān</i>	= <i>jól</i>	<i>ukaś</i>	= <i>sok</i> : múlt sg3. — <i>ukat</i> : múlt pl3. ~ <i>ñōka</i> (36)
<i>sumoġz</i>	= <i>(le)esik</i> : refl.aor.sg3. ~ <i>sulmā</i> (418)	<i>ūña</i>	= <i>eszik</i>
<i>šī'</i>	= <i>engem</i>	<i>uz</i>	= <i>nyom</i> — <i>uz'oś</i> : plnom. + nyomósító elem? ~ <i>ñu'</i> (41) ~ <i>út</i> (63)
<i>šīta</i>	= <i>őt</i>	<i>uzahanēda</i>	= <i>kéz</i> : sglocPxsg3. ~ <i>ñudā</i> (44) ~ <i>vog. jóś, jáś</i> (19)
<i>šīe</i>	= <i>ki?</i> ~ <i>šā-</i> (424) ~ <i>ki?</i> (Introduktion 175)	<i>watazora</i>	= <i>vattaszzerű</i> < orosz
<i>šīehoru</i>	= <i>senki</i>		
<i>sīehua</i>	= <i>valaki</i>		
<i>šizēs</i>	= <i>kettő</i> : essiv-translat.		
<i>tabezāhazon</i>	= <i>céloz</i> : sgablPxsg1. Milyen igenévből? Nomen actionis? (vö. Prokofjev', pl. <i>mota'e</i> 'vágás') ~ ? <i>tābedā</i> (475)		
<i>tabuġoz</i>	= <i>pehely</i> : sgabl. — <i>tabur</i> : place. ~ ? <i>tar'</i> (462)		
<i>taha'</i>	= <i>mögé</i> ~ <i>tahā</i> (500) ~ fi. <i>taka-</i> (61)		

*

A nganaszan nyelv egyike a legkevésbé ismert uráli nyelveknek. A nyelvtanát még csak ismerjük valamennyire CASTRÉN és PROKOFJEV leírásából, de összefüggő szövegekkel alig rendelkezünk: mindössze PROKOFJEV közöl néhány mondatot a „Jazyki i piśmennost narodov Severa” című kötetnek a nganaszan nyelvvel foglalkozó részében. Mindez arra indított, hogy a rendelkezésemre álló csekély terjedelmű nganaszan anyagot közzétegyem.

A nganaszanok két törzsből tevődnek össze: avamokból (*ña*) nyugaton és vadejevekből (*asa*) keleten. A vadejevek nyelve teljesen ismeretlen. Az itt közlésre kerülő szöveg azonban valószínűleg a vadejev nyelvjárást képviseli. Az alábbi mondatokat ugyanis levél útján kaptam SEMJON D. KUPČIK-tól, aki a Tajmyr Nemzetiségi Körzet hatangai kerületének Novorybnoje nevű

településén tanító. Mivel Novorybnoje a nganaszan nyelvterület legkeletibb részén fekszik, S. D. KUPČIK föltehetőleg a vadejev nyelvjárást beszéli, hacsak nem nyugatról helyezték ide. Adatközlőm egyébként 24 éves, amint ez a szövegből is kiderül.

A mondatokat S. D. KUPČIK oroszról fordította nganaszanra, s ez meg is érződik rajta: az állítmányt néha előre hozza a mondat végéről. Egyébként megállapíthatjuk, hogy ha a szöveg valóban vadejev nyelvjárásban íródott, akkor nem nagy az eltérés a nyugati és a keleti nyelvjárás között. Ezt igazolják az alábbi szavak: avam PR. *fā* 'fa' ~ KU. *fa*, PR. *ńim* 'név' ~ KU. *ńima* vagy *ńimłi*, PR. *ńāń* 'száj' ~ KU. *ńāń*, PR. *tāđaj* 'kulcsont' ~ KU. *tāđaj*, PR. *nori* 'pad a csónakban' ~ KU. *noře*, PR. *ńo'aj* 'egy' ~ KU. *ńo'aj*, PR. *siti* 'kettő' ~ KU. *siti*, PR. *matu* 'hat' ~ KU. *matu*, PR. *bi* 'tíz' ~ KU. *bi*, PR. *kam* 'vér' ~ KU. *kam*, PR. *ńōka* 'számos' ~ KU. *ńōka'a*, PR. *łiłsiń* 'taréj' (зрeдeнь) ~ KU. *łiłsi*.

A nganaszan szavakat hangról hangra írom át a cirill abc-ból. Mivel PROKOFJEV szerint a nganaszanban csak a *t*, *d*, *n*, *s* és *l* lehet lágy, ezért csak ezeknél a mássalhangzóknál lenne célszerű jelölni a lágyságot. A KUPČIK beszélt nyelvjárás azonban alighanem eltérő képet mutat, mert egy szóban szóvégi — *mb*, egy másikban pedig szóvégi —*pb* jelet ír, s ez minden bizonynal —*m*-re, ill. —*r*-re utal. Ezért én minden mássalhangzó lágyságát jelölöm. Adatközlőm egyébként gondosan jelölte a mássalhangzók lágyságát, ill. palatalizálatlanságát, a 'kettő' jelentésű szót pl. *сыйты*-nek írja (PR. *siti*). Az *f* hangot, amely PROKOFJEV szerint a nganaszanban *f* és *h* közötti hang, hol *φ*-fel (*fa*), hol *χ*-val (*hiō*) írja. Az *ɨ*-t *i*-vel, az *ɛ*-t *e*-vel írom át.

S z ö v e g

mana torojtum školatanu, hodašimint'um (-минтюумь). én dolgozom iskolában tanítóként.

mana hišdou sitibi' četa hiō. maj kiladatanu tihica namacumadira matu'bi' nekem van huszonnégy év, május hónapban, ezer kilencszáz hatvan *nağur* (нагурь) *hiotanu part'jati lijem* (мием). *tełi ane' prazdnika mana jatana*. három évben a pártba léptem. ez nagy ünnep nekem volt.

Néhány testrésznév

mojbo 'fej', *bakada* 'nyak', *du'di* (дуду) 'kezek', *ńo* 'lábak', *sejmi* 'szemek'.

MIKOLA TIBOR

Kódolás a jelező viselkedés fejlődésében*

A beszédközlés tanulmányozható információs rendszerként, a természetes nyelv pedig a rendszerben használt kódként (JAKOBSON, 1961; PLATH, 1961; VON VEIZSÄCKER, 1959). — Ebből a szempontból hasznosnak látszik egyrészt az emberi közlés analóg és digitális jellemzőit tanulmányozni, másrészt az emberi és az állati közlési rendszereket összehasonlítani aszerint, ahogy az információt kódolják.¹

Digitális és analóg kódolás

A távközlési mérnökök gyakran tesznek különbséget kétféle ellenőrző gép: a számolásra és a mérésre szolgálók között. Az előbbieket, amelyek „minden-vagy-semmi” berendezések, néha digitálisnak nevezik; ezek „igen-vagy-nem” típusúak. Az utóbbiak, amelyek a megmért mennyiségek és az általuk képviselt mennyiségek közötti kapcsolatok alapján működnek, ezzel szemben analóg néven ismeretesek; ezek „több-vagy-kevesebb” típusúak. A digitális rendszer prototípusa az abacus [kézitolós számológép], az analógé pedig a logarléc; a biológia területén a szívverésünk szemléltetheti az első típusú folyamatot, a kapilláris áramlás pedig a másodikat. Az analóg rendszerek legfőbb korlátja pontosságuk mértékében van; viszont azok a fizikai rendszerek, amelyek „igen-vagy-nem” döntéseket képesek végezni, bármilyen kívánt precizitást elérhetnek elegendő kapacitás és idő esetén.

További megfigyelés az, hogy az idegrendszer működése első megközelítésben digitális „ha a bejövő üzenetek kombinációja nem gyújtja fel a kimenő

* Ez a tanulmány az emberi beszéd és az ember alatti fajok közlése között két különbséget vizsgál: (1) annak az információnak a különböző típusait, amelyet minden faj tud közölni; (2) és azt a különböző módszert, amellyel az információt kódolják. — A tanulmány angol változata: Coding in the evolution of signalling behavior: Behavioral Science IX, 430—42 (1962).

¹ A tanulmány egy korábbi változata „Az emberi közlés összehasonlító vizsgálata” [Comparative Aspects of Human Communication] című szimpoziუმra készült, s megvitátásra került a Wenner-Gren Foundation for Anthropological Research által Ausztriában, Burg Wartensteinben 1960 szeptember 4-e és 10-e között. Egy másik változata az idő alatt készült el, míg a szerző a Center for Advanced Study in the Behavioral Sciences kutatói ösztöndíját élvezte; a tanulmány tovább módosult 1962 januárjában; némileg eltérő formában egy fejezetként „The informational model of language: analog and digital coding in animal and human communication” [A nyelv információs modellje: analóg és digitális kódolás az állati és az emberi közlésben] címmel megjelent a P. L. GARVIN által kiadott „National Language and the Computer” [Természetes nyelv és számológép] című kötetben (New York, 1963. McGraw-Hill) a 47—64. lapon. Az említett alapítványnak és intézetnek itt is köszönetet mondok a kutatási lehetőségekért.

rostot, akkor azt mondjuk, hogy a küszöb alatt van; másképp, azt mondjuk, hogy a küszöb fölött van" (WIENER, 1950, 74). Az idegimpulzusok tehát kétértékű jelzőknek tekinthetők: az impulzus megléte (az acetylcholine kibocsátása?) a küszöb fölött egy értéket, mondjuk 1 bináris számjegyet képvisel, és az impulzus hiánya (a cholinesterase kioldása?) egy másikat, mondjuk a 0 bináris számjegyet. Azt, hogy az agy mégsem csupán egy dicsőített digitális gép, hanem egy primitívebb analóg alapon épült mechanizmus, és hogy az idegrendszeren keresztülhaladó folyamatok ismételtén megváltoztathatják jellegüket digitálisról analógra és arról vissza digitálisra, azt NEUMANN JÁNOS mutatta ki egy posztúmsz könyvében (1958, 68–9): „Az idegimpulzusok, vagyis a mechanizmus digitális része, szabályozhatják az ilyen folyamatok egyes szakaszait, például egy specifikus izom összehúzódását vagy egy specifikus vegyi anyag kiválasztását. A jelenség az analóg osztályba tartozik, de ez lehet oka az idegimpulzusok begyakorlásának, amelyek annak köszönhetőek, hogy megfelelő belső receptorok érzékelik őket. Ha ilyen idegimpulzusok jönnek létre, akkor ismét a digitális lefolyás vonalán vagyunk . . . ilyen átváltások digitális folyamattól analógra, és ismét vissza digitálisra, többször váltakozhatnak. Így a rendszernek egyrészt az az idegimpulzus része, amely digitális, másrészt az analóg típusú része, amely kémiai változást vagy izomösszehúzódásból eredő mechanikai elmozdulást von maga után — egymással váltakozva egy különleges kevert jellegű folyamatot eredményezhet.”²

Egy digitális szervnek vagy mechanizmusnak tehát az a döntő tulajdonsága, hogy majdnem mindig két szélső diszkrét állapotának egyikében található, vagyis igen alacsony annak a dinamikus valószínűsége, hogy egy összekötő kontinuumot alkotó közbülső állapotban legyen. Úgy tűnik, hogy a digitálisnak nevezett jelenségek a valóságban szintén folyamatosak, bár nagymértékben közömbösek a bemenő ingerküszöb alatti variálódásával szemben. Ezeket a jelenségeket úgy szokás kezelni, hogy nem vesszük figyelembe az átmeneti állapotokat, vagyis föltesszük, hogy az információt egy bináris kód továbbítja.³ (Kódoláson olyan, szigorú logikai szabályok által irányított műveletet értünk, melynek célja a hatékonyság emelése azáltal, hogy az elemi szignálokat váltakozó cselekedetek sémáiba szervezzük; a kódon mindazt értjük, ami a forrás és az üzenet vevője számára előzetesen ismeretes az üzenettel kapcsolatban.) Bármilyen legyen a pontos helyzet a központi idegrendszerben — ezt a kérdést többek között GERARD (1951, 1959) meggyőző módon világította meg —, a fent fölvázolt modell mindenképpen heurisztikus értékűnek mutatkozik, még ha néhányan úgy is gondolják, hogy a digitális eljárás a leírás céljára föltalált kezdetleges emberi készítmény, és hogy az alapjául szolgáló realitás valójában analóg. GERARD úgy képzei el az idegrendszert,

² „Kimutatható, hogy közelebről vizsgálva az idegimpulzus nem egészen digitális a viselkedésben. De hiszen még az «elektronikus agy» digitális elemei is, a jelfogó és az elektroncső, végső soron folytonos-operátor elemekből állnak, amelyeket úgy állítanak össze, hogy digitális működést mutassanak. Az elektromagnetikus jelfogó, a terminikus cső és az idegsejt valójában bonyolult mechanizmusok, amelyek bizonyos speciális működési feltételek mellett digitális helységeként funkcionálnak” (SLUCKIN, 1960, 127–8). A két technika közötti viszonyra általánosságban lásd MACKAY (1959) klasszikus kifejtését, de vö. ELIAS (1961) terminológiai bírálatát is.

³ WEINBERG tétele (1951) „hogy az élő szervezet a leghatékonyabb és a leggazdaságosabb módszerhez folyamodik; s ez az információkódoló elemek esetében inkább ternáris, mint bináris”, egy másféle, de szükségtelenül bonyolított modellt mutat be, ahol a szignál a következő formát veheti föl: + ösztönzés; — gátlás, és 0 semmilyen hatás.

mint ami „viszonylag egyforma egységekből áll, melyek különféle módokon kombinálhatók; semmint, ami erősen szakosított egységekből áll, s olyanokból, amelyeknek mindegyike valami specifikus helyett szerepel.” Ennek a bizonyítéka a synapsisok létezésében rejlik; ezek ugyanis valójában döntési központok. Ez a modell kiterjeszhető olybá, hogy átfogja a beszédet; amint DUBRUL (1958, 90) nemrég megfogalmazta: „A beszéd olyan szikra, amely átüti a két idegrendszer közti szinaptikus hézagot.” (Az idegrendszer és a nyelvrendszer közötti összefüggés gondolatát SHANDS dolgozta ki [1960].)

Ennek a dolgozatnak azon hipotézis bemutatása a témája, mely szerint míg ember alatti fajok leginkább analóg módon kódolt jelekkel kommunikálnak, addig a beszédben (néhány nyelvészek véleményével ellentétben) bizonyos információ analóg módon, más pedig digitálisan van kódolva. Ezért a beszéd digitális mechanizmusa a filogenetikus sorban kései fejlődésnek tekinthető és talán kizárólagosan emberi képességnek. (Természetesen nem azt állítjuk, hogy ennek a kétféle mechanizmus-típusnak az eltérő használata az egyetlen jegy, amely kiemeli a beszédet a többi fajnak más lehetőségekkel történő kommunikációs viselkedései közül. C. F. HOCKETT például két [1959] — később tizenhárom [1960a, 1960b] — „egyetemes” nyelvi tulajdonságot azonosított meglepő nagy átfedési területtel, és még ez a lista is kétségtelenül nem kimerítő⁴.)

Neurológiai szempontból kissé durván szólva: a beszédben az érzelmek, analóg terminusokban kódolhatók, ebben az esetben a neokortikális, valamint a kerületi vagy neurohumorális területek egy időben működnek; a létezés egyéb vagyis „értelmi” oldalai pedig digitális módon vannak kódolva, amelyek föltehetően csupán agyi [centrencephalic] integrálást vonnak maguk után (RUESCH, 1955).⁵ FRISCH klasszikus méh-„nyelvi” tanulmányainak (1950)⁶ felülvizsgálata közben, KROEBER (1952) hasonlóképpen megkülönböztette a jeleket és a szimbólumokat sajátos funkciójuk (emotív; kognitív) szerint. Tanulmánya nyitva hagyja annak lehetőségét, hogy néhány ember alatti fajok, nevezetesen a társas rovarok részben szimbólumok segítségével kommunikálhatnak; de ennek bizonyítékai még korántsem meggyőzőek. (Nem sokkal halála előtt, egy vita során KROEBER a szerzőnek megjegyezte, hogy már nincs azon a véleményen, amelyet az idézett tanulmányban kifejezett.)⁷

⁴ Még hozzáadhatnánk a „többféle kódolás lehetőség”-ét, vagyis azt a lehetőséget, mely szerint a nyelv az egyetlen közlési rendszer, amely lehetővé teszi, hogy a verbális jelek egyik halmazát (például a beszédet) átváltoztassuk egy másikba (például az írásba). Van olyan nézet is, mely szerint a nyelv egyetlen tulajdonsága sem kizárólagos tulajdona az embernek, hanem épp ellenkezőleg csupán a jellemzők sajátos kombinációja, az emberi közlés szükségleteit kielégítő komplex kódolási forma különbözteti meg egyértelműen más fajok közlési rendszereitől (lásd: KOEHLER, 1956).

⁵ Az uralkodó kéreg és thalamus azon részeit, mely a beszéd megtanulásának és használatának szerve, PEINFELD és ROBERTS írta le (1959). A patológiában előforduló „racionális” és az „emócionális” beszédre, valamint arra a filozófiai elképzelésre vonatkozólag, hogy érzelmi felkiáltások alkotják a nyelv alapját” lásd GOLDSTEIN művét (1948, 4. fejezet).

⁶ A terület legújabb kutatási eredményeit LINDAUER (1961) és VON FRISCH (1962) állította össze.

⁷ „A jeleket felhasználó viselkedés (amely nyelv előtti értelmes viselkedés), valamint a nyelvi viselkedés (amely a nyelvnek nevezett szimbólumrendszert felhasználó viselkedés) közötti különbség” beható tárgyalására vö. GREENBERG (1959). Számos nyelvész elemezte az emberi beszédet a méhek érintkezésével szembeállítva, például LAZICZIUS (1942, 31. l.), LOTZ (1950, 1951) és BENVENISTE (1952).

Közlési csatornák

A beszéd a legfőbb (de egyáltalában nem az egyetlen) mechanizmus, mely a közösségeket társadalmi szervezetteké fűzi össze személyközi közlési csatornákon át kicserélt üzenetek rendszeres áramlása útján. Ezek a csatornák különböző sávokból állanak, amelyeken át az üzenetek egyidőben mozoghatnak. Van egy vokális-auditorikus sáv, amely összekapcsolja a hangképző izmokat az auditorikus receptorok ingereivel. Van egy gesztikulációs-vizuális sáv, amely összekapcsolja az arc és test izmait a vizuális receptorok ingereivel. A személyek közti üzenetek a mindennapos közlésben egyidejűleg haladnak ezeken a hallásbeli és látásbeli utakon, általában egymást erősítve, de bizonyos helyzetekben alkalmilag egymással összeütközve.⁸ Más érzékelési módok (mint az érintés [FRANK, 1957; GELDARD, 1960; GILMER és GREGG, 1961] szaglás, ízlelés és hőérzékelés) részt vehetnek a közlésben — nyilván meg is teszik más fajok között (HALDANE, 1955; MARLER, 1955), és KELLER HELEN figyelemre méltó tettei mutatják, hogy ezek az emberi fajban is erősen megkülönböztető jellegűek lehetnek; de ezek általában korlátozott és szándékolatlan módon járulnak hozzá a közléshez, mivel ritkán állnak az akarat ellenőrzése alatt. És van végül egy cselekvésbeli-helyzetbeli sáv, amely a cselekvésbeli és megfigyelt „dolgok” közbenjöttével a forrást és a rendeltetési helyet kapcsolja össze (GOFFMAN, 1959; HALL, 1959; HAYES, 1957; OSGOOD és SEBEOK, 1954; RUESCH és KEES, 1956).

A közlési csatornák változatossága további tárgyalást és illusztrációt igényel. Így, TINBERGEN meggyőzően kimutatta, hogy a sirályok nemcsak kiáltások által érintkeznek egymással, hanem a testtartásuk és mozgásuk által is; L. T. EVANS pedig (1955, 274. l.) a krokodilus-fajtákkal kapcsolatban a következőről számolt be: „Amikor az érett hím amerikai alligátor ordít, akkor a középső része körülbelül két hüvelyknyire a víz felszíne alatt fekszik. Az üvöltés borzasztó visszhangja olyan, hogy egész szökőkutat lövell föl a teste fölé. Az ordítás, az állkapcsának sarkán levő mirigyekből kibocsátott pézsmaillat, valamint a szökőkút a nőstény odavonzására szolgál, és talán a hím vetélytársak elűzésére.”⁹

A közlési hálózat legáltalánosabb modellje megkívánja, hogy egy rendszer (forrás) befolyást gyakoroljon egy másik rendszerre (rendeltetési helyre) az őket összekötő csatornában továbbított váltakozó szignálok útján. Úgy foghatjuk föl a hírforrást, mint amely egy vagy több üzenetet hoz létre, ezeket az üzeneteket egy vevőnek olyan szignálokká kell átalakítani vagy bekódolni, amelyeket a csatorna szállítani tud; végül a szignálokat egy adó által át kell alakítani vagy kikódolni olyan üzenetté, amelyet a rendeltetési hely elfogadhat (FANO, 1961; SHANNON és WEAVER, 1949). Ezt a közlési modellt,

⁸ A sávokon belüli ellentmondásnak egy találó példája olvasható a *Life*-ban (XLVIII.9, 106—22 [1960]). Egy hipnotizált nőbeteg azt az utasítást kapta, hogy igenlő válasz esetén a jobb mutatóujját emelje föl, tagadó válasz esetén pedig a bal. Mikor megszűnt a hipnózis, akkor orvosa kikérdezte. A beteg, mivel nem tudott megbirkózni érzelmi problémájával, erősen megrázta a fejét nyilvánvaló tagadásként, de fölemelte a jobb ujját, ami azt mutatta, hogy a helyes válasz „igen” volt. A normális és patológikus közlési viselkedés általános klinikai értékelésre vö. RUESCH (1957).

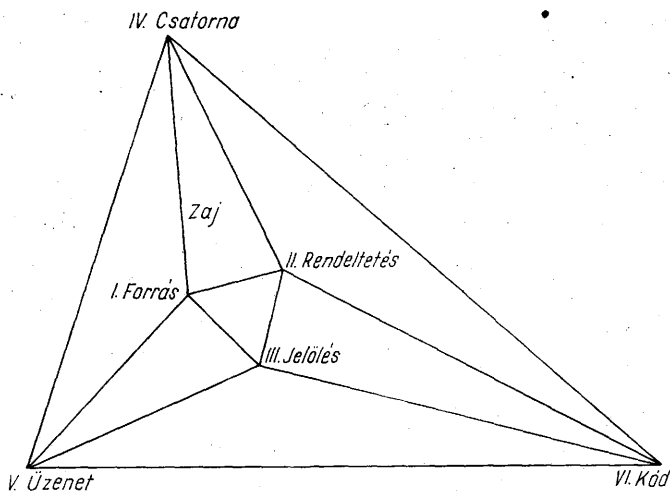
⁹ Ugyanazon a konferencián egy korábbi felszólalásában MARGARET MEAD úgy jellemezte a tehetséges embert, „mint akinek sikerült valamennyi lehetséges módon ösztönzést kelteni. Ha elemezzük a közlést, akkor azt látjuk, hogy az az ember tud legtöbbet közölni a csoportjának, aki több érzékelési módot használ ki” (1955a, 241. l.).

amelyet mérnöki kérdésekkel kapcsolatban építettek ki, nem szánták az emberi közlés „fénymásolatának”. Ez mindenekelőtt föltételezi a forrásnak és a rendeltetési helynek, az adónak és a vevőnek a normális szétválasztását, míg az egyedi ember mindkét minőségben többé-kevésbé egyidejűleg működik; az ember valóban különféle szervezet-egyensúlyi mechanizmusok segítségével rendszeresen kikódolja a saját maga által bekódolt üzeneteket.

Amennyiben a kicserélésre kerülő üzenetek a beszédhez tartoznak, addig a nyelvészek hagyományos munkaterületét alkotják. Más, részben vagy egészen szóbeli üzenetek tartalmazhatnak mítoszokat, különféle rítusokat, házassági törvényeket és rokonsági rendszereket, szokásjogot, a gazdasági csere bizonyos módjait és hasonlókat; ezek a szociális antropológia tárgyát alkotják általában, különösen pedig olyan speciális diszciplínákat, mint a jog, a közgazdaságtan és a folklór (LÉVI—STRAUSS, 1960).

Egy információelméleti modell

Egy igen elterjedt modellben, főleg annak BÜHLER-féle kidolgozásában, a beszédaktus három oldalra korlátozódott: a hangnak (I) a forrásra (*Kundgabe*; az első személy, a feladó jellemző jegei); (II) amelyek a rendeltetési hely számára felhívást (*Appell*; a második személy, a címzett) alkotó jegei;

1. ábra. A MORLEY-féle háromszög, amely a BÜHLER-modellje és a közlési hálózat információelméleti modellje közötti kapcsolatot mutatja be. MORLEY tétele szemlélteti BÜHLER modelljének (a kis egyenlő oldalú háromszögnek) és a közlési hálózat átfogóbb információelméleti modelljének a viszonyát. A bekódoló és a kikódoló gyakran ugyanaz a személy.

és amelyek (III) a jelölésre (*Darstellung*; az úgynevezett harmadik személy — akiről vagy amiről a beszéd folyik) utalók. Hasznosnak látszik ezt a háromszögű modellt kiterjeszteni egy hatszögűvé, amelyben a következő dime nziók találhatóak: (I) feladó (vagy cselekvő), aki kiválasztja — vagyis sajátos statisztikai korlátozásoknak megfelelően bekódolja — az (V) üzenetet a (VI) kódból,

melynek — hogy a kódolást lehetővé tegye — egészen vagy részben a (II) címzett (vagy reagáló) birtokában is kell lennie; az üzenet megkövetel egy (III) referentet (vagy, inkább kontextust) is, és egy (IV) „csatornát”, amely lehetővé teszi a résztvevők számára a kapcsolat létesítését és fenntartását. (A zaj a közlésnek az a része, amely betolakodik a feladótól a címzethez úton levő üzenetbe; ez erősen, bár változó arányban, keveredik a szignállal, a közlésnek azzal a részével, amely a feladótól származik.)

Bühler modellje és a közlési hálózat információelméleti modellje közötti kapcsolatot MORLEY háromszöge szemlélteti (1. ábra).¹⁰

Ez a hat tényező határozza meg a nyelvi funkciók hierarchikus rendjét; és bármely üzenetnek a verbális szerkezete az uralkodó funkciótól függ. Bár a referent felé fordulás — az úgynevezett jelölő, kognitív vagy utaló funkció — minden üzenet fő tartalma, a másik öt járulékos funkció is mindig jelen van, és ezekkel is számolni kell.

KROEBER (1952) a következőkben kommentálja a különbséget a jelek között, melyek (a mi terminológiánkban) az (I) forrásra irányulnak, illetőleg a szimbólumok között, amelyek a (III) kontextusra összpontosulnak. Működésük közben a jelek, amelyek a közlésre szolgálnak, szenzoriális és zsigeri ingerekre történő cselekvés-válaszok, és valószínűleg mindig emocionális affektusok kíséretében jelentkeznek. Közvetlenül csupán a jelet produkáló egyén állapotára vonatkozó információt szállítanak a címzett egyéneknek. Riasztják az egyik organizmust a másik állapotával kapcsolatban; ami gyakran azonos. Az igazi szimbólumok azonban nemcsak a közlő organizmusra vonatkozó más dolgokra, információt is hordozhatnak. Az ilyen külső információt objektívnek nevezhetjük, ha összehasonlítjuk a nem-szimbolikus jeleknek alapvetően szubjektív jellegével.” (Lásd még WHITE [1940], CASSIRER [1944, 31–2. l.], MORRIS [1946] és FRANK [1960]. A kontextus fogalmát nemrég SLAMA—CAZACU [1961] dolgozta ki.)

A közlés hat funkciója

A jel/szimbólum kettős modellje nyilván túlságosan leegyszerűsített képe annak, ami a beszédben történik, és valószínűleg annak is, ami az állati közlés során játszódik le; legalább négyféle, az emotívától és a kognitívától eltérő funkciót nem tartalmaz. Ezek közül egyet megfigyelt és leírt B. MALINOWSKI, aki ezt „*phatikus* érintkezésnek [nevezte, vagyis] olyan beszédnek, amelyben a kapcsolat szálaít a puszta csere alkotja . . .” (MALINOWSKI, 1923, 315. l.). Az ilyen üzenetek, amelyek elsősorban a közlés létesítésére, meghosszabbítására vagy megszakítására szolgálnak, s arra, hogy ellenőrizzék: vajon jól működik-e a (IV) csatorna, — nem csupán az emberi beszédben tűnnek föl (vö. ezzel az üdvözlőlapon olvasható felirattal: „Ez a lap nem szolgál semmilyen hasznos célt, azon kívül, hogy pénzt hoz gyártójának és segítségemre van az Önnel való érintkezésben és az Önnel való kapcsolatunk fenntartásában”), hanem megtalálhatók a békák meg bizonyos madarak között, például a verebek és a papagájok között, madárnak madárhoz és madárnak emberhez való viszony-

¹⁰ MORLEY tételére, amely azt állítja, hogy ha egy bármilyen alakú háromszög három szögét háromfelé vágjuk, akkor a metszéspontok mindig egy egyenlő oldalú háromszög csúcaiban találkoznak, lásd COXETER művét (1961).

latában egyaránt.¹¹ A beszédben a (II) rendeltetési hely felé fordulás olyan mondatokat eredményezhet, amelyeknek nincs igazságértékük (tudniillik a vocativust és imperativust); vitatott dolog, hogy vajon ilyen üzenetek, melyeknek főleg akarati funkciójuk van, előfordulnak-e az ember alatti fajok között is. (Az idevágó nézeteket KAINZ foglalta össze [1943, 220—4. l.].) Talán a közönséges angol pintynek (*Fringilla coelebs*) a „csengő” hívása ilyen funkciót szolgál: ha egy ragadozó madár, mint például a bagoly feltűnően telepedett le egy fára, „a kis madarak szintén feltűnővé teszik magukat a »sereglsé« [vagy: »tömeges zajongás«] nevű viselkedés által.” Úgyszólván azáltal mutatnak rá a rablóra, hogy mindenkire szól. A csókának két kiáltása van, [angol] átírásban *Kia* és *Kiaw*, s állítólag azt jelenti: 'Repülj velem!', ezáltal a madár hívja a többieket a csapatból.¹² Mindenesetre a bekódoló és a kikódoló gyakran ugyanaz az egyén — akár egy botjával kopogtató vak ember —, amit például az a mód is bizonyít, ahogy az elektromos töltésű halak elforgatják a magas feszültségű elektromos erőterüket; továbbá a Chiroptera (denevérfélék) meglepő aerodinamikus szonár rendszere, valamint a cetféléknek még bonyolultabb szonár rendszere (GRIFFIN, 1958; KELLOG, 1961; LILLY, 1961). Az ötödik csoport, amelynek célja az (V) üzenetre irányul, a nyelv költészeti funkciója, amelyet legutóbb JAKOBSON világított meg ennek a témának a keretében (1960);¹³ és az utolsó csoportot, amely a (VI) kódra irányul, és amely lehetővé teszi a nyelvi jelnek az átfogalmazását vagy lefordítását valamely más, alternatív jelre, általában a glosszáló [áttételi] funkciónak nevezik (CHERRY, 1957, 3. fejezet, 2. pont; JAKOBSON, 1959).

Összefoglalásul: a hat közlő funkció közül kettő — az emotív és a phatikus — bizonyosan előfordul az ember alatti fajok körében is; két további — a kognitív és konatív — valószínűleg előfordul; de a megmaradó kettő — a költői és a metalingvisztikai — úgy látszik, kizárólagosan emberi. (Csupán az akusztikai oldal áttekintésére vö. COLLIAS [1960], MARLER [1959] és HASKELL [1961].)

Az emóció kódolása

Stankiewicz éles fogalmazásában: egy emberi lény beszélhet vagy csendben maradhat. Ha a beszéd mellett dönt, akkor szabadon választhatja meg a leadandó üzenetet. A kód irányában azonban korlátozott a szabadsága: olyan „előre gyártott elemek” közül kell választania, amelyek szimultán bináris megkülönböztetések halmazai (HALLE, 1957),¹⁴ s egy algoritmusban (vagy döntési eljárásban) levő, sorozat-sémába összefűzött elemek. Eszerint a választás szerint variálja üzenetének kognitív tartalmát vagy jelentését. De változatlan jelentés mellett is, színezheti, izesítheti a beszélő üzenetét többféle módon.

¹¹ Az üdvözlőlap üzenetét közölte a New York Times Magazine 1960. április 3-án, az 53. lapon. A „phatikus közlés” más fajtáira vö. KAINZ (1943) és RÉVÉSZ (1956). JAKOBSON (1960, 356. l.) a „beszélő madaraknak” a közlés megindítására és fenntartására irányuló igyekezetét kommentálva kijelenti, hogy „a phatikus nyelvfunkció az egyetlen, amelyben közösek az emberi lényekkel”, és hozzáteszi, hogy „a gyermek is ezt a verbális funkciót szerzi meg legelőször”. A madarak beszédutánzására, lásd például DE HAAN beszámolóját (1929).

¹² A pintyre vonatkozóan, lásd THORPE (1956); a csókára, LORENZ (1952); általánosabban: MARLER (1957) és THORPE (1961).

¹³ Ennek a tanulmánynak köszönhetem a nyelv hatszögű modelljének a kialakítását.

¹⁴ A dichotómia elvének filozófiai vizsgálatát lásd OGDENNÉL (1932).

A beszéd tárgya iránt tanúsított állásfoglalásának módosítási lehetősége az „emóció” pragmatikus dimenziója. A beszélőnek itt is szigorúan konvencionális sajátságok állanak a rendelkezésére; de nem feltétlenül kell bináris vagy ternáris döntéseket hoznia, mivel az ilyen eszközök minőségének alig észrevehető váltakozásával is tükrözni tudja emocionális intenzitásában lejátszódó különbségek sorozatát (amelyek föltehetően a növekvő hormontermeléssel kapcsolatosak).

Egy madár hasonlóképpen hangot adhat ki vagy csendes maradhat, azonkívül bizonyos választása lehet a leadandó üzenettel kapcsolatban: a közönséges mezei poszátánál (*Sylvia communis*) például huszonnégy veleszületett hangot találtak. Beszámoltak arról is, hogy a varjaknak négy vagy több különböző kiáltása van, amelyek közül kettő azonosítható: el is nevezték ezeket gyülekező és szétoszló kiáltásnak. Kimutatták azt is, hogy a varjaknak a kiáltásokra való reagálása csak részben velükszületett; más részük, úgy látszik, más egyedek utánzásának eredménye. De ha egyszer már a kapcsolat létrejött, akkor a káromások száma egy és öt között változik, a frekvenciájuk pedig közvetlenül az izgatottságukkal lesz egyenes arányban (SAUER, 1954; H. FRINGS és M. FRINGS, 1959). Természetesen vannak más típusú közlési helyzetek, ahol a frekvencia ~ intenzitás kapcsolat olyan mértékben uralkodhat, hogy a válasz frekvenciájában még nagyon lényeges különbségeket is csupán nagyon csekély formális módosulás kísér, s így a jelzésbeli kétértelműsége csökken. A különbséget a következő analógia segítségével világíthatjuk meg röviden: mennél erősebben hajt egy kerékpáros, annál gyorsabban mozog a gépe; de egy telefon változatlan mértékben cseng, tekintet nélkül a hívás sürgősségére (bár összemérhetően hosszabb ideig csenghet) (MORRIS, 1957).

Az emberi lény is beszélhet vagy csendben maradhat: a beszéd-szignál (mint az akusztikai szignálok általában) mulandó; vagyis gyorsan megváltoztatható vagy egészen kikapcsolható. Ez a tulajdonság azonban nem szükségszerűen található meg másféle közlési módokban, például a szaglás segítségével történőben. Így például a szkunksz [amerikai görény] nagyon hirtelen tud vegyi jelzést kibocsátani, de nem tudja lezárni: az üzenet nem ér véget, még a küldő távollétében sem. A szag által történő közlés ezért ebben és más tekintetben — beleértve különösen a késleltetett visszacsatolás képességét — inkább az íráshoz, mint a beszédhez hasonlóan működik.

A beszéd szimbolikus információ-hordozó hangbeli jegyei lehetnek disztingtívek vagy konfiguratívok (konstruktívok). Egyes nyelvészek meg vannak győződve arról, hogy minden nyelvi nyilatkozat kétértékű tulajdonságok halmazára bontható és ezek által jellemezhető (JAKOBSON és HALLE, 1956), míg más nyelvészek szívesebben folyamodnak bonyolultabb rendszerező elvekhez (MARTINET, 1957—1958), de mindnyájan megegyeznek abban, hogy az ilyen sajátosságok kódolása digitális. Amikor azonban más információval találkozunk, amelyről tudjuk, hogy azokat a vokális-auditórikus sáv hordozza, a kódolás természete sokkal kevésbé világos.

A nyelv eszpresszív sajátságai

CHARLES DARWIN az elsők között volt (ő maga HERBERT SPENCERnek „A zene eredete és funkciója” című esszéjét idézte ebben az összefüggésben), aki módszeres részletességgel kutatta és evolúciósan értelmezte azt, amit

„Az ember és az állatok érzelmeinek kifejezésé”-nek (1872) nevezett.¹⁵ A negyedik fejezetben, amikor egy kifejezetten „nagyon homályos témát” vet fel, a hangok kibocsátását, akkor borúlatoan megjegyzi: „Nem valószínű, hogy valaha is pontosan meg lehet majd magyarázni minden eltérő lelkiállapotban minden egyes hang okát és forrását.” Fél évszázaddal később, SAPIR (1927-ben) visszahangozta DARWIN véleményét: „Az emberi hang a reagálásoknak bonyolult nyalábja, és a szerző tudomása szerint mind ez ideig senkinek sem sikerült átfogó módon számot adni arról, hogy mi is az emberi hang és milyen változásokon mehet keresztül. Úgy láttzik, hogy nincs semmilyen könyv vagy tanulmány, amely osztályozná az emberi hang különböző típusait, és nincs rá nomenklatura sem, amely a hangjelenségek szédítő tömegét fel tudná ölelni.” És egy negyed századdal még később, JAKOBSON és HALLE¹⁶ (1956, 11. l.) ismét kénytelen volt megállapítani, hogy az ilyen „arcimimikai mutatók” — ahogy ezeket nevezik — rendszeres tanulmányozása továbbra is napirenden marad.

Olyan nyelvészek, mint BALLY, DEVOTO, SPITZER, VON WARTBURG, VOSSLER és mások, akik — ismét STANKIEWICZ parafrázisával kifejezve — a kóddal szemben az üzenet elsőbbségét és esztétikai felsőbbrendűségét hangsúlyozzák, figyelmet fordítottak az expresszív nyelv kérdéseire. A strukturális nyelvészetben azonban tulajdonképpen figyelmen kívül maradt a morfofonemikus, morfológiai és szintaktikai kérdések expresszív oldala, hogy a természetes és emfatikus stílus közötti, meg az egyik és másik társadalmi nyelvjárási közötti kód-átkapecsolásról ne is beszéljünk. Csupán a fonémák szintjén érintette néhány strukturalista az expresszivitás fogalmát, a legeredetibb módon közülük LAZICZIUS, aki elsőként hangsúlyozta az általa „emfatikus”-nak mondott elemek konvencionális természetét.¹ TRUBETZKOY (1939) szerint ennek a területnek az adatai olyan csekélyek és megbízhatatlanok, hogy nyelvbéli szerepükről csupán spekulálni lehet; s végeredményben a fonológiának egy speciális ágába száműzte őket, amit fonológiai stiliztika (phonologische Stilistik) névvel kívánt jelölni. Csupán legutolsó években kezdtek nyelvészek és pszichológusok ismét bontogatni a teljes beszéd folyamat összefonódott fonalait. LOTZNAK (1950, 1954) köszönhetjük mindazoknak a sajtóságoknak legátfogóbb, bár rendkívül lakonikus tipológiáját, amelyek a társadalmilag meghatározott vagy szerveink szomatikus jellege és beszéd szokásaink által megkötött variánsokat ölelik fel azokon a változó pragmatikus sajtóságokon kívül, amelyek „folyamatosoknak” mondhatók, „amennyiben az emocionális kifejezés valamely változása az érzelm intenzitásának különbségét jelzi, vagyis

¹⁵ Lásd „Az ember származása” című művet is (1871). DARWIN megfigyelései leginkább a háziállatokon, macskákon és kutyákon, valamint az emberen alapultak. MARGARET MEAD a fenti könyv 1955-i kiadásához írott előszavában hangsúlyozza DARWIN könyvének fontosságát a „kinetika új tudománya számára”. DARWIN és a nyelvészet viszonyára lásd SCHLEICHER művét (1873) és a következő négy értekezést, mely a nyelv fejlődését a közlés fejlődésének részeként tárgyalja: GREENBERG (1957, 5. fejezet), BROSNAHAN (1960), CRITCHLEY (1960) és BIRDWHISTELL (1960).

¹⁶ JAKOBSON, FANT és HALLE (1962, 15. l.) az „expresszív jegyeket” a „neutrális, emóció nélküli” jegyekkel párosítják, ahol is az előbbiek — szerintük — „lépcsőzetes skálát” mutatnak a megkülönböztető jegyek dichotómikus skálájával szemben.

¹⁷ Ennek a fogalomnak és idézetnek a tárgyalását lásd SEBEOK írásában (1959).

¹⁸ Vö. még: MOSES (1954), valamint PITTENGER, HOCKETT és DANEKY [(1960). A lelkiállapotnak a verbális viselkedésben való visszatükrözésével foglalkozó gyorsan növekedő irodalom összefoglalását lásd MAHL művében (1960, jegyzet a 2–3. lapon).

minél hangosabban kiáltunk, annál dühöttebb benyomást teszünk". A társadalmilag meghatározott sajtáságokhoz tartoznak az úgynevezett vokalizációk — vokális jellemzők, minősítők és osztályozók —, amelyeket először H. L. SMITH JR. sorolt föl (1952; PITTINGER és SMITH, 1957), és amelyeket néhány munkatársa pszichoterápiai eszközként is felhasznált (McQUOWN, 1957; PITTINGER, 1958).² Egészen más csoportosítást — a tanult ~ tanulatlan, szándékos ~ akaratlan, állandó ~ megszakított kategóriák közötti bináris döntések sorozataként — javasolt egy nyelvészekből meg pszichológusokból álló csoport (OSGOOD és SEBEOK, 1954, 76. l.). Végül nemrég két egymástól független kísérlet is történt egy összefoglaló elmélet fölvázolására: az egyik TRAGER (1958, 1960) és a másik STANKIEWICZ (1960) műve.

A nyelvészek általában egyetértenek abban, hogy a különféle sajtáságok következetes tipológiája az egyik legsürgősebben megoldandó feladat. Nem kevésbé hasznos volna a sajtáságoknak megbízható leírása és osztályozása állatfajok szerint. Azt már tudjuk, hogy némely ember alatti közlési rendszer nemcsak a fajra jellemző, hanem elegendő egyéni változatot tartalmaz, amelyek közt olyanok is helyet kaphatnak, mint például a pintyek esetében a „nagyon furcsa dalok”, vagy idiolektusok: a pintyek dala úgy van megszerelve, írják, „hogy az egyes madarak még emberek által is felismerhetők személyes jelzőnúsokról”, amely fiókokorukban alakul ki. Továbbá: egy madár csapat egymás kölcsönös utánczása révén az általános sémába beleépíti a saját közösségtől a többitől megkülönböztető jelek sorozatát, s így dialektust alkot (MARLER, 1956; STADLER, 1930; a méhek dialektusára lásd: VON FRISCH, 1962). Jelenleg csak nagyon homályosan vehető ki, hogy a különböző fajokban az ilyen hálózatok hogyan vannak összeszöve, hogyan működnek és milyen értékük lehet az életbenmaradás szempontjából.

A legtöbb nyelvész, aki expresszív vagy paranyelvi jelenségekkel foglalkozik, úgy véli, hogy az ezekben levő sajtáságok kódolása analóg lehet — de nem szükségszerűen az. Így például TRAGER ezt írja (1958): „Ezek a leírt hangtulajdonságok, úgy látszik, páros jellegűek, de a terminus-párok inkább olyan szélső pontokat jeleznek, amelyek között folytonosság vagy több megszakított lépcsőfok található.” STANKIEWICZ (1960) pedig ezt mondja: „Az expresszív elemek . . . bináris viszonyban állanak a semleges kifejezésekhez, és lépcsőzetes skálát alkotnak egymáshoz viszonyítva. A fokozatosság azonban nem szükségszerű jellegzetessége az expresszív egységeknek. Ezek az expresszív szinten további bináris viszonyokat alkothatnak egymással . . .” Csakugyan úgy látszik, hogy ezeknek a sajtáságoknak csupán egyetlen közös tulajdonságuk van: nem eshetnek egybe mind formájuk, mind disztribúciójuk szerint azokkal a sajtáságokkal, amelyeknek megkülönböztető, vagyis kognitív funkciója van; ebben az értelemben a rendszer határozza meg őket, és ezért a nyelv részének kívánjuk őket tekinteni. Előfordulhat, hogy a fokozatbéli elemek az adott nyelv néhány megkülönböztető elemével formálisan azonosnak bizonyulnak, de ilyenkor másfajta disztribúcióval kell rendelkezniük. Így a magyarban a hosszúság fonematikus: /e/ („nyílt e”), például *el* disztinktív módon szembenáll az /e:/ („hosszú zárt e”) fonémával, mint az *él* [ige] esetében; de a hosszú (nyílt) /e:/ (változó időtartambeli fokozatokkal) csak emfaticusan állhat szemben a rövid /e/ fonémával: *ember* /ember/ szemben ezzel hogy *ember!* /ε:mber!/. Vagy pedig a lépcsőzetes elemek alakjuk szerint is különbözhetnek, ahogy a magyar *φu* [fű!] indulatszó, globális „gesztus” egyik része sem fordul elő ebben a nyelvben.

A diszkrét vagy a folytonos megközelítés

Részei-e a nyelvnek az ilyen sajátságok, vagy pedig nem? Jó néhány nyelvész olyan redukcionista magatartást tanúsít, amely a nyelvhez tartozónak mondott (akár bináris, akár nem) jellegű kategóriákat szembe kívánja állítani azokkal a jelenségekkel, amelyeket nem tudunk leírni pontosan ugyanolyan terminusokkal, s ezért ezeket „a való világ nem nyelvészeti elemei”-nek körébe utalják, amelyektől szerintük meg kellene tisztítani a nyelvészet tudományát. Íme ennek az állásfoglalásnak egy drámai kifejtése: „A rendes matematikai eljárások általában két osztályra oszthatók, a folytonosokra (vagyis infinitezimális kalkulusra) és a diszkrétre vagy megszakítottakra (vagyis a véges csoportok elméletére). Nos, ki fog derülni, hogy a »nyelvészet«-nek nevezett matematika a második osztályba tartozik. Még csak kompromisszumot sem köt a folytonossággal, ahogy azt a statisztika vagy a végtelen csoportok elmélete teszi. A nyelvészet kvantum-mechanika a legszélsőségesebb értelemben. Minden folytonosság, az infinitezimális árnyalás minden lehetősége — egyik vagy másik irányban — ki van rekesztve a nyelvészetből” (Joos, 1950).

Egy másik nyelvész, úgy látszik, szembeállítja a kontrasztok diszkrétiségét a skálák folytonosságával, mint a nyelvet a kultúra egyéb részeivel szemben: „A nyelvi üzeneteket körülvevő közeg . . . folyamatos dinamikus skálát mutat, amely valamennyire kialakult minden kultúrában: beszélhetünk halakban, hangosabban, vagy még hangosabban, vagy akármilyen közbülső módon az árnyalás mindenféle elméleti korlátozása nélkül. Általában azonban . . . ha folytonos-skaláris kontrasztokat olyasminék a szomszédságában találunk, amiről biztosak vagyunk, hogy nyelv, akkor kizárjuk őket a nyelvből (de nem a kultúrából)” (HOCKETT, 1955, 17. l.).

Az a két — némelyek szerint a nyelvésztől különálló — diszciplína, amelyre leggyakrabban átruházzák a folytonosságot: az egyik póluson a szemantika, a másik póluson a fonetika. A következő idézet az elsőt illusztrálja: „A lexikon bizonyos területein a szemantikai struktúra olyan bonyolult lehet, hogy lehetetlen vagy haszontalan azt az arisztotelészi osztály-logika vagy az »azonos vagy különböző« pragmatikus teszt segítségével, mint fő eszközökkel megközelíteni. Ezek helyett az éles dichotómiák helyett folytonos skálákat lehetne bevezetni . . .” (LOUNSBURY, 1956). A másik diszciplínában, a fonetikában épp a beszéd expresszív elemeit hajlandók a tudomány hatáskörén túl eső, ingadozó jelenségekként leírni.

Így például egy nyelvész ezt írta: „ . . . a retorikus hangsúly árnyalásokra hajlamos: a hosszúsága nyújtható vagy az intenzitása növelhető, hogy hordozza a félelemnek, bámulatnak, csodálkozásnak és sok más finom, nehezen megfogható magatartásbeli árnyalatnak a felhangját. Akár szándékban áll a nyelvésznek — az expresszív hangsúly különféle típusainak és stílusainak az elemzése és meghatározása, akár nem, ki kell selejteznie az ilyen expresszív tényezők által előidézett fonetikai többletet, hogy közvetlenül a nyomaték-hangsúly grammatikailag jelentős kategóriájával foglalkozzon” (NEWMAN, 1946). Ugyanezt olvashattuk, talán óvatosabb formában, egy amerikai intonációval foglalkozó monográfia konklúziójában: „A jellemzők csoportjai közötti legmélyebb a szakadék egyrészt a rendszeres kontrasztokba szervezett, másrészt a csupán árnyalati különbségekkel rendelkező tételek között . . . Ha a nyelvészet a nyelvi struktúra osztályozása, akkor csupán a rendszeres kontraszt-

tok leírására korlátozódik . . . Az árnyalt elemek általában ki vannak rekesztve a nyelvészetből mint olyanból . . .” (PIKE, 1945, 170. l.; lásd még: BOLINGER, 1961). Mintegy tizenhat évvel később azonban ugyanaz a kolléga ezt írta: „Az emberi hangminőség . . . véleményem szerint nyelvészetileg relevánsnak tekinthető, akár egységekre van bontva (vagyis »diszkrétén van kódolva«); kontrasztív fonémákba vagy komponensekből álló rendszerekbe szervezve — mint a suttogás az énekkel szemben —; akár pedig társadalmilag jelentékeny, de árnyalt (vagyis fokozatok által »folytonosan kódolt«), amilyen a beszédsebesség mértéke, a hangerő fokozatai vagy általában a hang magassága lehet” (PIKE, 1960, 52a l.).

Nagyon valószínű, hogy a nyelvi viselkedés kutatói, beleértve a pszichológia figyelembevételével által serkentett nyelvészeket, helyeslik és megfelelő hasonlatnak tartják az ilyen kifejezést, mint „a beszéd folyamata”; s így a másik véglét felé tartanak: „Hasznos volna — érvelt nemrég egy nyelvpszichológus — a dichotómiát a kontinuummal helyettesíteni” és „egy kategória tulajdonságának relatív »kritériumszerűségéről« beszélni”, folytatja (BROWN, 1958, 10. l.). Egy nyelvész és egy másik pszichológus józanabbul elválasztja a szegmentálható beszédszakaszok hamis folyamatosságát a hezitációs jelenségek funkcionális folytonosságától, és statisztikai megközelítést tart szükségesnek a szokásos diszkrét megközelítés kiegészítéséül, nem pedig helyettesítéséül: „Ha a *struktúrát* úgy határozzuk meg, mint az elemek és a köztük lehetséges viszonyokra vonatkozó kijelentések listáját, akkor lehetséges, hogy a legelfogadhatóbb kompromisszum az egységek definícióját illetően a diszkrét jelleggel kapcsolatban bizalmat keltő megoldást hoz magával, az elemek kombinációjára és disztribúciójára vonatkozóan pedig folytonos statisztikai jelleget” (MACLAY és OSGOOD, 1959).

Végül, a szakmai közvéleményben való eltolódást tükrözi egy nyelvésznek itt következő jóslata; ez kilenc évvel később íródott, mint az idézet-sorozat első tagja: „Az olyan tényezőket, mint »érdesség, túl hangosság, kuncogás« stb. általában úgy emlegetik, mint amelyek a tulajdonképpeni nyelvészet területén kívül esnek, éppúgy, mint néhány évtizeddel ezelőtt az intonáció többé-kevésbé is kívül maradt a nyelvészetben. De azok is, akik a hangminősítőket manapság kívülre helyezik, úgy gondolom »éppen csak hogy kívülre« helyezik azokat. Ezeknek a minősítőknak a szerepe a pszichiátriai alkalmazott nyelvészeti kutatásban olyan fontosnak kezd látszani, hogy hamarosan polgárjogot kapnak a beszéd-rendszer leírható elemeiként” (TWADDELL, 1959, 151. l.).¹⁹

Volt legalább egy kiváló nyelvész, SAPIR (1944), aki nem tévovázott a fokozatosság elemzését bemutatni — jóllehet töredékes módon — a szemantika szintjén egy fontos, de mellőzött írásában. Tárgyalja és illusztrálja a nyelvben levő logikai, pszichológiai és nyelvi fokozatosságot, s a következőkben összegezi véleményét: „a logikai fokozás nyílt skála típusú, és vagy utal az objektív normára vagy statisztikai átlagra, vagy figyelmen kívül hagyhatja azokat, míg a pszichológiai, illetőleg a nyelvi fokozás erősen zárt skálájú, mégpedig akár a kapcsolatos, akár a szétválasztó típusú, és csak nehezen tudja összeegyeztetni a fokozás és normalizálás fogalmait annak a normalizált

¹⁹ A félfolyamatos természetes szignáloknak a diszkrét elemek sorozatává való áttételezés problémáját tárgyalja PETERSON (1957) és FANT is (1960, 1. fejezet, 12. rész, 3. fejezet, 1. rész).

területnek a fogalmával, amelyen belül a fokozás használatos." SAPIR foglalja az affektusoknak és a kinesztéziának a szerepével, még a poláris kifejezések használatával is, de sehol sem céloz arra, hogy ezeknek elemzésével a nyelvészetben kívül eső területen mozogna.

Tanulságos SAPIRnak a nyelv szemantikai fokozásra vonatkozó elemzését összevetni HALDANE tömör konklúziójával. „Az egyik állat-szignál átmegey a másikba”, amit egy liba-példával (Anser anser) illusztrál LORENZET idézve: „Egy nyugalomban levő liba-csapat körülbelül tíz »gágogás«-ból alkot kifejezéseket. A földön járva ez a szám úgy csökken, ahogy a járásuk gyorsul, repülés közben pedig a »gágogás« egyszótagú. A hangmagasság is változó” (1955, 392. l.).

A logikában — legalábbis PEIRCE óta — és a nyelvészetben — legalábbis DE SAUSSURE óta — elfogadott nézet, hogy a beszédjel hordozója (vagy a jelölő) és a jelentése (vagy a jelölt) között inkább önkényes, mint ikonikus a kapcsolat. HOCKETT (1959) szerint, „az önkényes és az ikonikus különbségét a digitális és az analóg számológép különbsége is szemlélteti. Egy analóg számológép gyakran nagyszerűen alkalmas egy szűk feladatra, és haszontalan minden egyébire. Éppen így, a méhek tudnak beszélgetni nektárról és kaptárnak való helyekről; az emberek pedig bármiről tudnak beszélgetni.” Az önkényesség tulajdonságával kapcsolatban a legérdekesebb az, hogy ez a kód digitális szerkezetének a következménye. A kapcsolatra egy matematikus, MANDELBROT mutatott rá, aki kimutatta azt is, hogy a nyelvi egységek diszkrét jellege szükségszerűen következik anyaguk folytonos természetéből: ha a nyelvi jelek diszkréték — érvel MANDELBROT —, ez épp azért van, mivel a folytonos hangok úgyszólván „hordozzák” őket. Továbbá az a felfogás, amely minden folytonos jelenséget ki akar űzni a nyelvből, nem lehet tekintettel a nyelvi változásokra sem; ahogy azt MANDELBROT megjegyezte: egy strukturális „diachronie interne” feltételezi azt, hogy a diszkrét jelleget nem határozták meg tökéletesen. Minden diakronikus törvény szükségszerűen ellentmond a stabilitás törvényének, amely megindokolja a diszkrétségi jelleget. Sőt ez egészen normális is, mivel a valódi diakronikus következmények csupán akkor jelennek meg, amikor az ismétlések száma igen nagy, és amikor nem tartható tovább fent az „ismétlés által érvényesülő stabilitás” effektusa (1954; lásd még: MARTINET, 1955).

Egy ragyogó kísérletsorozat foglalkozott az amerikai és francia varjaknak és sirályoknak a felvett közlési szignálokra történő reagálásával. A kölcsönösen ellenőrzött vizsgálatok arra a föltevésre vezettek, hogy a közösségtől elkülönülő egyedek akusztikai viselkedésében bekövetkező változások első lépést jelenthetnek az új fajták kialakulásában olyan állatok között, amelyek hangot használnak szexuális jelzésekre, feltéve, hogy az ilyen szabályok genetikailag vannak meghatározva. Szelektív párosodást, sőt annak következtében egymáshoz hasonló külsejű egyéneknek különállóan szaporodó csoportjait eredményezhetik (H. FRINGS, M. FRINGS, J. JUMBER, R.-G. BUSNEL, J. GIBIAN és P. GRAMET, 1958; lásd még: MARLER, 1960).

Lehetne arról elmélkedni, hogy a fejlődés szempontjából egy analóg mechanizmus célja a viselkedésbeli elszigetelődés létrehozása, amely megfelelő időben más genetikai változásokra és ezáltal alaki eltérésekre vezet az alcsoportban. A digitális mechanizmusok viszont később terjedtek el, amikor a sokkal nagyobb mennyiségű és pontosabb információk átfutása és koordinálása adaptációs értékre tett szert.

Az Amerikai Antropológiai Társaság 1960. évi közgyűlésének elnöki megnyitójában MARGARET MEAD felsorolt több területet, ahol a megfelelő interdiszciplináris hidak hiánya akadályozni kezdte a rendes fejlődést. „Van egy határtudományunk — mutatott rá —, amely hatalmas fejlődésen ment át az elmúlt három évtizedben, s amely ma már sokoldalú és olyan, igen alapos információkat tud számunkra nyújtani az élőlények viselkedéséről, amelyek nagyon gyümölcsözők lehetnek tanulmányaink számára. Ez az a tudomány, amelyet Európában ethológiának hívnak, az Egyesült Államokban pedig az állati viselkedés összehasonlító tanának. Itt az antropológus és az ethnológus, mindkettő gazdag részletanyag birtokában, mindkét terület számára igen értékes tárgyszerű szakkifejezésekkel érintkezhetnek és bizonyos biológiai alapismereteken túl semmilyen fogalmi modellre sincs szükség . . .” (1961, 479. l.). M. MEAD csalahatatlan szemmel vett észre egy sokat ígérő, de idáig elhanyagolt kutatási területet. Ahhoz azonban, hogy a különböző tartalmú és változatos hagyományokkal rendelkező két tudomány között világos eszmecserre lehetőségét megteremtjük, mégis legalább kiindulópontként minimális kívánalom volna egy olyan egységes elmélet, amelyet mindketten elfogadhatónak tartanak.²⁰

THOMAS A. SEBEOK

Bibliográfia

- BENVENISTE, E., Animal communication and human language [Állati közlés és emberi nyelv]: Diogenes I, 1—7 (1952).
- BIRDWHISTELL, R. L., Implications of recent developments in communication research for evolutionary theory [A közléskutatás újabb eredményeinek implikációi a fejlődéstudomány számára]: Report of the Ninth Annual Round Table Meeting on Linguistics and Language Studies. Szerk.: W. M. AUSTIN. Washington, D. C., 1960. Georgetown University Press. 149—55.
- BOLINGER, D. L., Generality, gradience, and the all-or-none [Általánosság, fokozatosság és a minden-vagy-semmi elve]. s-Gravenhage, 1961. Mouton.
- BROSNAHAN, L. F., Language and evolution [Nyelv és fejlődés]: Lingua IX, 225—36 (1960).
- BROWN, R.: Words and things [Szavak és dolgok]. Glencoe, I 11., 1958. Free Press.
- BÜHLER, K.: Sprachtheorie [Nyelvelmélet]. Jena, 1934. Fischer.
- CASSIRER, E.: An essay on man [Tanulmány az emberről]. New Haven, 1944. Yale University Press.
- CHERRY, C.: On human communication [Az emberi közlésről]. New York, 1957. Wiley.
- COLLIAS, N. E., An ecological and functional classification of animal sounds [Az állathangok ekológiai és funkcionális osztályozása]: Animal sounds and communication [Állathangok és az állati közlés]. Szerk.: W. E. LANYON és W. N. TAVOLGA. Washington, D. C., 1960. American Institute of Biological Sciences. 368—87.
- COXETER, H. S. M.: Introduction to geometry [Bevezetés a geometriába]. New York, 1961. Wiley.
- CRITCHLEY, M., The evolution of man's capacity for language [Az ember nyelvképességének fejlődése]: Evolution after Darwin [Fejlődés Darwin után]. Szerk.: S. TAX. Chicago, 1960. University of Chicago Press. II, 289—308.
- DARWIN, C.: The descent of man. London, 1871. Appleton. — Magyar fordítása: Az ember származása és a nemi kiválasztás. Ford. KATONA KATALIN. Bp., 1961. Gondolat Kiadó.
- DARWIN, C.: The expression of the emotions in man and animals. London, 1872. Appleton.

²⁰ 1962. május 17—19-én az Indiana Egyetemen tartottak egy szakmaközi munkaértekezletet a paranyelvészeti és a kinézika kérdéseiről („Interdisciplinary Work-Conference on Paralinguistics and Kinesics”). A konferencia előadásain és vitaanyagán alapuló kötet 1963 folyamán jelenik meg a Mouton kiadónál. A kötetet e tanulmány írója szerkesztette A. S. HAYES és M. C. BATESON társaságában. A konferenciáról megjelent egy belső jelentés: The Linguistic Reporter 1962, 4. szám, 4. lapon.

- Magyar fordítása: Az ember és az állat érzelmeinek kifejezése. Budapest, 1963. Gondolat.
- DUBRUL, E. L.: Evolution of the speech apparatus [A beszédapparátus fejlődése]. Springfield, I 11., 1958. Charles C. Thomas.
- ELIAS, P.: A note on the misuse of „digital” in neurophysiology [Jegyzet a „digitális” szó helytelen használatáról a neurofiziológiában]: Sensory communication [Szenzoriális közlés]. Szerk.: W. A. ROSENBLITH. Cambridge (Mass.), 1961. M. I. T. Press. 794—5.
- EVANS, L.: Transactions of the First Conference on Group Processes [Az első csoportfolyamat-konferencia anyaga] New York, 1955. Josiah Macy, Jr. Foundation. 274.
- FANO, R. M.: Transmission of information [Az információ továbbítása]. Cambridge, (Mass.) 1961. M. I. T. Press.
- FANT, C. G. M.: Acoustic theory of speech production [A beszédképzés akusztikai elmélete]. s-Gravenhage, 1960. Mouton.
- FRANK, L. K.: Tactile communication [Tapintásos közlés]: Genetic Psychol. Monogr. LVI, 209—55 (1957).
- FRANK, L. K.: A psychocultural approach to religion and science [A vallás és a tudomány pszichokulturális megközelítése]: Crane Review III, 19—40 (1960).
- FRINGS, H. és FRINGS, M.: The language of the crows [A varjak nyelve]: Scientific American CCL, 119—31 (1959).
- FRINGS, H., FRINGS, M., JUMBER, J., BUSNEL, R.-G., GIBIAN, J. és GRAMET, P.: Reactions of American and French species of *Corvus* and *Larus* to recorded communication signals tested reciprocally [A varjú és a sirály amerikai és francia fajtájának kölcsönösen kipróbált reagálása, fölvetett közlési szignálokra]: Ecology IX, 126—31 (1958).
- FRISCH, K. VON: Bees, their vision, chemical senses and language [A méhek, látásuk, kémiai érzékelésük és nyelvük]. New York, 1950. Cornell University Press.
- FRISCH, K. VON: Dialects in the language of the bees [Dialektusok a méhek nyelvében]: Scientific American CCVII, 78—87 (1962).
- GELDARD, F. A.: Some neglected possibilities of communication [A közlés néhány elhanyagolt lehetősége]: Science CXXXI, 126—31 (1958).
- GERARD, R. W.: Transactions of the Seventh Conference on Cybernetics [A hetedik kibernetikai konferencia anyaga]. New York, 1951. Josiah Macy, Jr. Foundation.
- GILMER, B. v. H., és GREGG, L. W.: The skin as a channel of communication [A bőr mint a közlés csatornája]: ETC. XVIII, 199—200 (1961).
- GOFFMAN, E.: The presentation of self in everyday life [Az én bemutatása a hétköznapi életben]. New York, 1959. Doubleday.
- GOLDSTEIN, K.: Language and language disturbances [A nyelv és a nyelv zavarai]. New York, 1948. Grune.
- GREENBERG, J. H.: Essays in linguistics [Nyelvészeti tanulmányok]. Chicago, 1957. University of Chicago Press.
- GREENBERG, J. H.: Language and evolution [Nyelv és fejlődés]: Evolution and anthropology: a centennial appraisal [Fejlődés és antropológia, egy évszázad értékelése]. Szerk.: BETTY J. MEGGERS. Washington, D. C., 1959. Anthropological Society of Washington. 61—75.
- GRIFFIN, D. G.: Listening in the dark [Figyelés a sötétben]. New Haven, 1958. Yale University Press.
- HAAN, J. A. DE: Animal language in its relation to that of man [Az állat nyelve az ember nyelvéhez viszonyítva]: Biological Reviews and Biological Proceedings of the Cambridge Philosophical Society IV, 249—68 (1929).
- HALDANE, J. B. S.: Animal communication and the origin of human language [Az állati közlés és az emberi nyelv eredete]: Sci. Progress XLIII, 385—401 (1955).
- HALL, E. T.: The silent language [A csendes nyelv]. New York, 1959. Doubleday.
- HALLE, M.: In defense of the number two [A kettes szám védelmében]: Studies presented to Joshua Whatmough on his sixtieth birthday [Joshua Whatmoughnak hatvanadik születésnapja alkalmából átnyújtott tanulmányok]. Szerk.: E. PULGRAM. s-Gravenhage, 1957. Mouton. 65—72.
- HASKELL, P. T.: Insect sounds [Rovarhangok]. Chicago, 1961. Quadrangle Books.
- HAYES, F.: Gestures: a working bibliography [Gesztusok; munkabibliográfia]: Souther Folklore Quart. XXI, 218—317 (1957).
- HOCKETT, C. F.: A manual of phonology [Fonológiai kézikönyv]. Baltimore, 1955. Waverly.
- HOCKETT, C. F.: Animal „languages” and human language [Állati „nyelvek” és az emberi

- nyelv]: The evolution of man's capacity for culture [Az ember kultúrára való képességének fejlődése]. Szerk.: J. N. SPULLER. Detroit, 1959. Wayne University Press. 32—9.
- HOCKETT, C. F., The origin of speech [A beszéd eredete]: Scientific American CCIII, 89—96 (1960) (a).
- HOCKETT, C. F., Logical considerations in the study of animal communication [Logikai szempontok az állati közlés tanulmányozásában]: Animal sounds and communication [Állathangok és állati közlés]. Szerk.: W. E. LANYON. Washington, D. C., 1960. American Institute of Biological Sciences. (b)
- JAKOBSON, R., On linguistic aspects of translation [A fordítás nyelvészeti aspektusairól]: On translation [A fordításról]. Szerk.: R. A. BROWER. Cambridge (Mass.), 1959. Harvard University Press. 232—9.
- JAKOBSON, R., Linguistics and poetics [Nyelvészet és poétika]: Style in language [Stílus a nyelvben]. Szerk. T. A. SEBEOK. New York, 1960. Wiley, 350—77.
- JAKOBSON, R., Linguistics and communication theory [Nyelvészet és közléselemélet]: Structure of language and its mathematical aspects [A nyelv struktúrája és annak matematikai vonatkozásai]. Szerk.: R. JAKOBSON. Providence, 1961. 245—52.
- JAKOBSON, R., FANT, C. G. M. és HALLE, M.: Preliminaries to speech analysis [Előtanulmányok a beszédelemzéshez]. Cambridge (Mass.), 1952. M. I. T. Press.
- JAKOBSON, R. és HALLE, M.: Fundamentals of language [A nyelv alaptételei]. 's-Gravenhage, 1956. Mouton.
- JOOS, M., Description of language design [A nyelv modelljének leírása]: Journal of the Acoustical Society of America XXII, 701—8 (1950).
- KAINZ, F.: Psychologie der Sprache [A nyelv pszichológiája]. II. kötet. Stuttgart, 1943. F. Enke.
- KELLOG, W. N.: Porpoises and sonar [Delfinek és a szonár]. Chicago, 1961. University of Chicago Press.
- KOEHLER, O., Thinking without words [Szavak nélküli gondolkodás]: Proceedings of the 14th International Congress of Zoology (Copenhagen, 1953) [A XIV. Zoológiai Kongresszus anyaga]. Kopenhága, 1956. 75—88.
- KROEBER, A. L. Sign and symbol in bee communication [Jel és szimbólum a méhek érintkezésében]: Proc. National Academy of Science XXXVIII, 753—8 (1952).
- LAZICZIUS GYULA: Általános nyelvészet. Budapest, 1942. Magyar Tudományos Akadémia.
- LÉVI—STRAUSS, C., Leçon inaugurale [Székfoglaló előadás]. Párizs, 1960. Chaire d'anthropologie sociale, Collège de France.
- LILLY, J. C.: Man and dolphin [Ember és delfin]. New York, 1961. Doubleday.
- LINDAUER, M.: Communication among social bees [Közlés a társas méhek között]. Cambridge (Mass.), 1961. Harvard University Press.
- LORENZ, K.: King Solomon's ring [Salamon király gyűrűje]. New York, 1952. Crowell.
- LOTZ, J. Speech and language [Beszéd és nyelv]: Journal of Acoustical Society of America XXII, 712—7 (1950).
- LOTZ, J. K. VON FRISCH (1950) recenziója. Word VII, 66—7 (1951).
- LOTZ, J., The structure of human speech [Az emberi beszéd szerkezete]: Transactions of the New York Academy of Science 373—84 (1954).
- LOUNSBURY, F. G., A semantic analysis of the Pawnee kinship usage [A Pawnee rokonsági szokások szemantikai elemzése]: Language XXXII, 158—94 (1956).
- MACKAY, D. M., On the combination of digital and analogue computing techniques in the design of analytical engines [A digitális és az analóg számológépes technika kombinálásáról az elemző gépek tervezésében]: Mechanisation of thought processes [A gondolkodási folyamatok mechanizálása]. London, 1959. Her Majesty's Stationery Office. I, 55—65.
- MACLAY, H. és OSGOOD, C. F., Hesitation phenomena in spontaneous English speech [Hesztációs jelenségek a spontán angol beszédben]: Word XV, 19—44 (1959).
- MAHL, G. F.: The expression of the emotions on the lexical and linguistic levels. [Az érzelmek kifejezése a lexikális és a nyelvi szinten]. New Haven, 1960. (Sokszorosított.)
- MALINOWSKI, B. The problem of meaning in primitive languages [A jelentés problémája a primitív nyelvekben]. Függelék C. K. OGDEN és I. A. RICHARDS The meaning of meaning [A jelentés jelentése] című könyvéhez. New York, 1923. Harcourt, Brace. 296—336.
- MANDELBROT, B., Structure formelle des textes et communication [A szövegek formális szerkezete és a közlés]: Word X, 1—27 (1954).
- MARLER, P., The voice of the chaffinch and its function as a language [A pinty hangja

- és annak nyelvként való működése]: *Ibis* XCVIII, 231–61 (1956). — Magyar fordítása: Országos Mezőgazdasági Könyvtár és Dokumentációs Központ: R. sz. 20.666.
- MARLER, P., Specific distinctiveness in the communication signals of birds [Specifikus megkülönböztetethezesség a madarak közlő szignáljaiban]: *Behaviour* XI, 13–39 (1957).
- MARLER, P., Developments in the study of animal communication [Eredmények az állati közlés tanulmányozásában]: *Darwin's biological work — some aspects reconsidered* [Darwin biológiai munkája — néhány szempont újrvizsgálása]. Szerk.: P. R. BELL. Cambridge, 1959. Cambridge University Press. 150–206, 329–335.
- MARLER, P., Bird songs and mate selection [Madárhangok és párválasztás]: *Animal sound and communication* [Állati hangok és közlés]. Szerk.: W. E. LANYON és W. N. TAVOLGA. Washington, D. C., 1959. American Institute of Biological Sciences. 348–67.
- MARTINET, A., Économie des changements phonétiques [A hangváltozások gazdaságossága]. Bern, 1955. A. Francke.
- MARTINET, A., Substance phonique et traits distinctifs [Hanganyag és a megkülönböztető jegyek]: *Bulletin de la Société Linguistique de Paris* LIII, 72–85 (1957–1958).
- MCQUOWN, N. A., Linguistic transcription and specification of psychiatric interview materials [Nyelvi átírás és a pszichiátriai kikérdezések anyagának specifikálása]: *Psychiatry* XX, 79–86 (1957).
- MEAD, MARGARET, Transcriptions of the First Conference on Group Processes [Az első csoportfolyamat-konferencia anyaga]. New York, 1955. Josiah Macy Jr., Foundation. 241. 1. (a)
- MEAD, MARGARET, Előszó C. DARWIN „The expression of the emotions in man and animals” [Az ember és az állat érzelmeinek kifejezése] című művéhez. New York, 1955. Philosophical Library. (b)
- MEAD, MARGARET, Anthropology among the sciences [Az antropológia helye a tudományok között]: *American Anthropology* LXIII, 479 (1961).
- MORRIS, C., Sings, language and behavior [Jelek, nyelv és viselkedés]; New York, 1946. Bratiller. 52–5.
- MORRIS, D., „Typical intensity” and its relation to the problem of ritualization [A „tipikus intenzitás” és annak viszonya a ritualizáció kérdéséhez]: *Behaviour* XI, 1–12 (1957).
- MOSES, P. y.: The voice of neurosis [Az emberi hang a neurózisban]. New York, 1954. Grune.
- NEUMANN, J. VON: The computer and the brain [A számológép és az agy]. New Haven, 1958. Yale University Press.
- NEWMANN S. S., On the stress system of English [Az angol hangsúly-rendszerről]: *Word* II, 171–87 (1946).
- OGDEN, C. K.: Opposition [Ellentét]. London, 1932. Kegan Paul.
- OSGOOD, C. E. és SEBEOK, T. A. [Szerk.]: Psycholinguistics — a survey of theory and research problems [Pszicholingvisztika — az elmélet és a kutatási problematika áttekintése]. Baltimore, 1954. Waverly.
- PENFIELD, W. és ROBERTS, L.: Speech and brain mechanisms [A beszéd és az agymechanizmusok]. Princeton, 1959. Princeton University Press.
- PETERSON, G. E., The discrete and the continuous in the symbolization of language [A diszkrét és a folytonos a nyelv szimbolizálásában]: *Studies presented to Joshua Whatmough on his sixtieth birthday* [Joshua Whatmoughnak hatvanadik születésnapja alkalmából átnyújtott tanulmányok]. Szerk.: E. PULGRAM. 's-Gravenhage, 1957. Mouton. 209–18.
- PIKE, K. L.: The intonation of American English [Az amerikai angol intonációja]. Ann Arbor, 1945. University of Michigan Press.
- PIKE, K. L. Language in relation to a unified theory of the structure of human behavior [A nyelv az emberi viselkedés szerkezetének egységes elméletéhez való viszonyában]. III. kötet. Glendale, 1960. Summer Institute of Linguistics.
- PITTINGER, R. E., Linguistic analysis of tone of voice in communication of affect [A hangtónus nyelvészeti elemzése az affektív közlés során]: *Psychiat. Res. Repts.* VIII, 41–54 (1958).
- PITTINGER, R. E. HOCKETT, C. F. és DANEHY, J. J.: The first five minutes [Az első öt perc]. Ithaca, 1960. Martineau.
- PITTINGER, R. E. és SMITH, H. L. JR., A basis for some contributions of linguistics to

- psychiatry [Alapvetés a nyelvészetnek a pszichiátria számára nyújtható néhány adalékára]: *Psychiatry* XX, 61–78 (1958).
- PLATH, W. *Mathematical linguistics* [Matematikai nyelvészet]: *Trends in European and American linguistics 1930–1960* [Az európai és az amerikai nyelvészet irányzatai 1930 és 1960 között]. Szerk.: C. MOHRMANN, A. SOMMERFELT és J. WHATMOUGH. Utrecht, 1961. *Spectrum*. 21–57.
- RÉVÉSZ, G.: *The origin and the prehistory of language* [A nyelv eredete és előtörténete]. Angolra ford.: J. BUTLER. New York, 1956. *Philosophical Library*.
- RUESCH, J., *Nonverbal language and therapy* [Nem-verbális beszéd és terápia]: *Psychiatry* XVIII, 323–30 (1955).
- RUESCH, J.: *Disturbed communication* [Megzavart közlés]. New York, 1957. Norton.
- RUESCH, J. és KEES, W.: *Nonverbal communication* [Nem-verbális közlés]. Berkeley, 1956. University of California Press.
- SAPIR, E., *Speech as a personality trait* [Beszéd mint személyiség-jegy]: *American Journal of Sociology* XXXII, 892–905 (1927).
- SAPIR, E., *Grading: a study in semantics* [Fokozás: egy szemantikai tanulmány]: *Philos. Sci.* XI, 93–116 (1944).
- SAUER, F., *Die Entwicklung der Lautausserungen von Ei ab schalldicht gehaltenere Dorngrassmücken (*Sylvia c. communis* Latham) im Vergleich mit später isolierten und mit wildlebenden Artgenossen* [A tojástól fogva hangszigetelt környezetben tartott tövises poszáta (*Sylvia c. communis* Latham) hangkifejezéseinek fejlődése a később elszigetelt és vadon élő fajtársaiéval összehasonlítva]: *Zeitschrift für Tierforschung* XI, 10–93 (1954).
- SCHLEICHER, A.: *Die Darwinische Theorie und die Sprachwissenschaft*. Weimar, 1873. H. Böhlau.
- SEBEOK, T. A., *Gyula Laziczius (obituary)* [Laziczius Gyula — nekrológ]: *Word* XV, 178–82 (1959).
- SHANDS, H. C.: *Thinking and psychotherapy: an inquiry into the processes of communication* [Gondolkodás és pszichoterápia: vizsgálódások a közlési folyamattal kapcsolatban]. Cambridge, 1960. Harvard University Press.
- SHANNON, C. E. és WEAVER, W.: *The mathematical theory of communication* [A közlés matematikai elmélete]. Urbana, 1949. University of Illinois Press.
- SLAMA-CAZACU, TATIANA: *Language et contexte* [Nyelv és kontextus]. 's-Gravenhage, 1961. Mouton.
- SLUCKIN, W.: *Minds and machines* [Elmék és gépek]. Baltimore, 1960. Penguin.
- SMITH, H. L. JR., *An outline of metalinguistics analysis* [A metalingvisztikai elemzés vázlata]: *Report of the Third Annual Round Table Meeting on Linguistics and Language Teaching*. Szerk. S. J. CASTIGLIONE. Washington, D. C. 1952. Georgetown University Press. 59–66.
- STADLER, H., *Vogeldialekt* [Madárdialektus]: *Alauda* II (suppl.) 1–66 (1930).
- STANKIEWICZ, E., *Expressive language* [Expresszív nyelv]: *Style in language* [Stílus a nyelvben]. Szerk.: T. A. SEBEOK. New York, 1960. Wiley. 96–7. (Kivonat.)
- THORPE, W. H., *The language of birds* [A madarak nyelve]: *Scientific American* CXC, 129–38 (1956).
- THORPE, W. H. *Bird-song: the biology of vocal communication and expression in birds* [Madárdal: A madarak vokális közlésének és kifejezésének biológiája]. Cambridge, 1961. Cambridge University Press.
- TRAGER, G. L., *Taos III: paralanguage* [Taos, III. rész: a paranyelv]: *Anthropological Linguistics* II, 24–30 (1960).
- TRUBETZKOY, N.: *Grundzüge der Phonologie* [A fonológia alapvonalai]. Prága, 1939. = *Travaux du Cercle Linguistique de Prague*, VI. kötet.
- TWADDELL, W. F., *Linguistics plus* [Nyelvészeti plusz]: *Report of the Tenth Annual Round Table Meeting on Linguistics and Language Studies*. Washington, D. C., 1959. Georgetown University Press. 151. 1.
- VEIZSÄCKER, C. F. VON, *Sprache als Information* [A beszéd mint információ]: *Die Sprache*. Darmstadt, 1959. Wissenschaftliche Buchgesellschaft. 33–53.
- WEINBERG, M., *Mechanism in neurosis* [A neurózis mechanizmusa]: *American Science* XXXIX, 74–98 (1951).
- WHITE, L. A., *The symbol: the origin and basis of human behavior* [A szimbólum: az emberi viselkedés eredete és alapja]: *Philos. Sci.* VII, 451–63 (1940).
- WIENER, N.: *The human use of human beings* [Az emberi lények emberi használata]. Boston, 1950. Houghton Mifflin.
(Lezárattott 1961. június 26-án)

A fonémarendszer változásának mennyiségi összetevői*

(A hangváltozások kérdéséhez)

Wolfgang Steinitz
60. születésnapjára

I. Bevezető megjegyzések; kérdésfeltevés

I.1. A nyelv — s ezen belül a hangrendszer — változásának a magyarázatára mind a régebbi, mind a „modern” nyelvészeti iskolák részéről számos elmélet született. Nézetük szerint a változás előidézője valamely, a nyelvvel, ill. a beszédtevékenységgel közelebről kapcsolatos „belső” tényező, mint pl. a rendszerszerűség helyreállítása (TRUBETZKOJ), gazdaságosság (MARTINET), kényelemszeretet (CURTIUS, WHITNEY, ZIPF), szubsztrátum (SCHUCHARDT, ASCOLI) stb., illetve valamely a nyelvvel távolabbi összefüggésben álló ok, pl. generációs különbség (PAUL), társadalmi változás (MARR), történeti események (JESPERSEN), földrajzi körülmény (OSTHOFF, neolingvisztika), művelődés (WUNDT), néplélek (GRIMM, HUMBOLDT) stb. (L. FODOR: NyK. LXV, 297 kk. FÓNAGY: ALH. VI, 173 kk. stb. további irodalommal.)

A felsorolt — és a még tovább sorolható — nézetek mindegyike kétségtelenül az igazság több-kevesebb részét tartalmazza. Főleg, ha úgy értelmezzük őket, hogy egy-egy változás létrejöttében egy időben több ok is szerepet játszhat.

Ismereteink szerint azonban az említett nézetek képviselői a kérdés megoldásakor nem számoltak több egymástól el nem választható, együttesen ható — szerintünk igen lényeges — tényezővel. Ezek a következők:

- a hangállomány és — a belőle fölépülő szó, valamint a szókincs terjedelme — a szavak száma közötti kapcsolat;
- a változások, a fonéma- ill. a szóállomány mennyiségi oldala; illetve a ma már szinte közhelynek számító megállapítás:
- a nyelv jel-rendszerszerűsége, s — a bizonyos értelemben vett — hírközlő jellege.

I.2. A nyelvi elemek (pl. a hangállomány) változása történeti folyamat. Törvényszerűségeinek a feltárásában a legnagyobb nehézséget az jelenti, hogy a nyelvek életéből a legrégebbi frott emlékeink, s az összehasonlító-történeti nyelvtudományi módszerek segítségével — még a legkedvezőbb helyzetben levő indoeurópai nyelvek esetében is — a nyelv életéhez viszonyítva alig számottevő műltra tudunk visszakövetkeztetni. Arról nem is beszélve, hogy az így megismert nyelvi állapot lényegében nem különbözik a ma ismert nyelvekétől. Nagymértékben nehezíti még a dolgot a nyelvi elemek nagy száma, a nyelv életében egymással gyakran ellentétes irányú hatások (asszimiláció, disszimiláció; regresszió stb.) kusza szövevénye s nem utolsó

* A dolgozatban szereplő probléma matematikai megoldását SRAJBER BENEDEK, az MTA Számítástechnikai Csoportjának a munkatársa végezte. Fáradozásáért ezúton is szíves köszönetemet fejezem ki. — G. J.

sorban a szókincs nagyságára vonatkozó konkrét adatok szinte teljes — és valószínűleg soha meg nem szüntethető — hiánya.

Mindezen objektívnehézségek ellenére anyelvtudomány az összehasonlító-történeti módszer, a szinkron nyelvi összefüggések vizsgálata, valamint a fentebb már említett hipotézisek, különböző általános, gyermek- és állatlélektani megfigyelések stb. segítségével igen sok, főleg ténybeli megállapításra jutott. A vázolt nehézségek miatt azonban úgy gondoljuk, hogy felvetett problémánk megoldásához célszerűbb lesz más, sajátos módszertani utat választanunk, mégpedig olyant, melynek segítségével — legalábbis a vizsgálat első részében — függetleníthetjük magunkat az említett nehézségek gátló hatásától.

E módszer lényege a következő: tételezzünk fel egy tértől és időtől, asszimilációtól, regressziótól stb. független, rendszerében és terjedelmében meghatározott **a b s z t r a k t n y e l v e t**, majd különböző feltételek (kikötések) mellett vizsgáljuk meg e nyelv változásait.

2. A módszerről

2.1. Tegyük fel tehát egy L (= *Lingua*) rendszerű, N tagból (szóból) álló nyelvet. Vegyük úgy, hogy az L nyelvnek első, kiindulási fázisában ezer szava (szó = nómen vagy verbum) van. E nyelv szavai a ma ismert nyelvekhez hasonlóan álljanak két elem, magán- (= **o**), ill. mássalhangzók (= **x**) ismétlődéses variációból. A magán- és a mássalhangzók eloszlása — fő vonalaiban — kövesse a finnugor nyelvek általános hangeloszlási szabályait: a) a szavak legyenek mindig kétszótagúak, b) a második szótag legyen mindig nyílt, és c) sem a szótag elején, sem a végén ne lehessen mássalhangzótorlódás (azaz: zárt szótag végén mindig egy csak egy mássalhangzó álljon). Ily módon az L nyelv szavainak a magán- és a mássalhangzó eloszlási lehetőségei (formációi) a következők lesznek:

OXO
OXXO
XOXO
XOXXO

2.2. E hangeloszlási rendszert érdemes önmagában is megvizsgálunk. Azt látjuk ugyanis, hogy benne mind a magán-, mind a mássalhangzó (**o**, ill **x**) egyenlően 8—8 helyen fordul elő. Eloszlás szempontjából azonban a magán- és a mássalhangzók még sincsenek azonos helyzetben: a magánhangzók (**o**) eloszlása egyenletes (két-két alkalommal fordulnak elő minden egyes formációban); a mássalhangzók (**x**) eloszlása pedig egyenlőtlen (az első formációban egyszer, a másodikban és a harmadikban kétszer-kétszer, a negyedikben pedig háromszor fordulnak elő). A formációknak ez a sajátossága a későbbi eredményekben is megmutatkozik, ezért ezt az egyes részeredmények mérlegelésekor sem szabad figyelmen kívül hagynunk.

2.3. A nyelv hírközlő jellegéből kifolyólag vizsgálatunk célja annak a megállapítása lesz, hogy különböző, bizonyos megadott hangeloszlás (F , F_1 stb.) mellett az L nyelvnek — a homonímia és a poliszémia kizárásával — minimálisan hány jelre (hangra) van szüksége N , N_1 stb. számú szó létrehozásához.

2.4. Mielőtt azonban e vizsgálathoz hozzákezdünk, két kérdést még előzetesen tisztáznunk kell:

1. A minimálisan szükséges hangok számának a kiszámításakor többféle megoldás lehetséges, aszerint, hogy az o és az x számának az egymáshoz való viszonyát hogyan választjuk meg. E szempontból a következő három lehetőség felvétele látszik célszerűnek: „A” lehetőség, melyben a magán- (o) és a mássalhangzók (x) száma azonos egymással, „B”, amikor a mássalhangzók száma nagyobb, mint a magánhangzóké, és „C”, ahol a magánhangzók száma több, mint a mássalhangzóké.

2. Vizsgálataink során a magán- és a mássalhangzók számát jelölje k . A k értékeinek a kiszámítása kétféle módon történhet: a) a k -t felfoghatjuk folytonos változónak, ami azt jelenti, hogy a szóba jövő egész és tört értékeket egyaránt figyelembe vesszük; és b) tekinthetjük diszkrét változónak, amikor is a k -nak csak egész értékeivel számolunk.

Kérdésfeltevésünk szempontjából mind az a), mind a b) megoldási módoknak fontos mondanivalója van, ezért munkánk során mindkettő értékeit feltüntetjük. A 2/a pontban ismertetett eredménytípusokat jelöljük (latin) A, B, C betűkkel (l. még az 1. pontban), a 2/b szempont szerint létrejött eredményeket pedig (görög) α, β , valamint γ betűkkel, ahol is típusát tekintve az α az A , a β a B és a γ a C osztályozási csoportnak az *equivalence*.

2.5. A felvetett nyelvészeti probléma matematikai megoldásához a kombinatórika ismétléses variációinak az ismeretére van szükség.

Az n elemből képzett k -ad osztályú ismétléses variációk száma:

$$V_{n,i}^k = n_k$$

(V = variáció; k = a variációk képzésekor az n elemből kiválasztott elemek száma; n = az elemek száma; i = ismétléses).

A jobb megértés érdekében lássunk egy példát: az $a b c$ elemek 2-od osztályú ismétléses variációi a következők:

$aa \quad ba \quad ca$
 $ab \quad bb \quad cb$
 $ac \quad bc \quad cc$ (= összesen 9)

A variációk száma a képlet szerint:

$$V_3^2, i \text{ (ismétléses)} = 3^2 = 9$$

(A továbbiakhoz szükséges matematikai megjegyzéseket l. az egyes fejezeteknél, a jegyzetben.)

Most pedig különböző kikötések mellett vizsgáljuk meg az L nyelvnek az állapotát, hangrendszerének és szóképletének az alakulását, majd vonjuk le a vizsgálódásokból adódó általános következtetéseket.

3. A vizsgálatok

3.1. Az első (I.) kikötés: a fentebb ismertetett

$F = \mathbf{oxo}$
 \mathbf{oxxo}
 \mathbf{xoxo}
 \mathbf{xoxxo}

hangeloszlás mellett vizsgáljuk meg, hogy az L nyelvnek hány magán-, ill. mássalhangzóra (k) van szüksége az alapként felvett ezer szó létrehozásához.

A 2.4. pontban ismertetett számítási módok szerint a k (azaz: a szükséges jelek száma) értékére vonatkozólag a következő eredményeket kapjuk:¹

	o	x	összesen		o	x	összesen
A	3,610	3,610	7,220	α	4	4	8
B	3,081	4,081	7,162	β	4	5	9
C	4,203	3,203	7,406	γ	5	4	9

3.2. Második (II.) kikötés: az I-es alaphelyzetből kiindulva vizsgáljuk meg az L nyelvet azzal a kikötéssel (L_1), hogy az egyes szavakban vagy csak magas, vagy csak mély magánhangzók fordulhatnak elő. Az I-es alaphelyzet formációja (F) tehát a következőképpen módosul (F_1):

(\emptyset = bármely magas hangszínű magánhangzó; θ = bármely mély hangszínű magánhangzó)

$\emptyset x \emptyset$	$\theta x \theta$
$\emptyset x x \emptyset$	$\theta x x \theta$
$x \emptyset x \emptyset$	$x \theta x \theta$
$x \emptyset x x \emptyset$	$x \theta x x \theta$

Az F_1 formáció mellett az L_1 nyelvben a következő minimális jelmennyiségre van szükség:²

	o	x	összesen		o	x	összesen
A	4,198	4,198	8,396	α	5	5	10
B	3,660	4,660	8,320	β	4	5	9
C	4,790	3,790	8,580	γ	5	4	9

3.3. A harmadik (III.) kikötés: az I-es alaphelyzetből kiindulva most azt a megszorítást tegyük (L_2), hogy az egyes hangeloszlási formációk végén

¹ A kérdés megoldása az adott F formáció mellett matematikailag a következő képlet szerint történik:

A) $o = k$, $x = k$ esetén [$N = a$ képezhető szavak száma]

$$N = kV^2k_i + 2V^2_{k,i} V^2_{k,i} + V^3_{k,i} V^2_{k,i} = k^3(1 - k)^2$$

$$k^5 - 2k^3 + k - N = 0$$

B) $o = k - 1$, $x = k$ esetén

$$k^5 - 2k^3 + k - N = 0$$

C) $o = k$, $x = k - 1$ esetén

$$k^5 - k^4 - N = 0$$

Az egyenleteknek mind itt, mind a következőkben csak a pozitív valós gyökeket vettük figyelembe.

² A megoldáshoz szükséges egyenletek (l. még az 1. sz. jegyzetet):

A) $k^5 + 2k^4 + k^3 - 2N = 0$

B) $k^5 - 2k^3 + k - 2N = 0$

C) $k - k - 2N = 0$

(a szóvégen) levő magánhangzó csak vagy o_1 vagy o_2 lehessen (F_2).³ Tehát:

<p>oxo₁ oxxo₁ xoxo₁ xoxxo₁</p>	<p>oxo₂ oxxo₂ xoxo₂ xoxxo₂</p>
---	---

Az F_2 formáció mellett az L_2 nyelvben a szükséges jelek száma a következő lesz:

	o	x	összesen		o	x	összesen
<i>A</i>	4,255	4,255	8,510	<i>a</i>	5	5	10
<i>B</i>	3,556	4,556	8,112	<i>β</i>	4	5	9
<i>C</i>	5,000	4,000	9,000	<i>γ</i>	5	4	9

3.4. Negyedik (IV.) kikötés: a kiinduló, I-es alaphelyzetet most módosítsuk (L_3) azzal, hogy az egyes formációkban az utolsó magánhangzót elhagyjuk.⁴ Tehát:

ox
oxx
xox
xoxx

E kikötés (F_3) mellett az L_3 nyelvi állapotra a következő eredmények adódnak:

	o	x	összesen		o	x	összesen
<i>A</i>	5,146	5,146	10,292	<i>a</i>	6	6	12
<i>B</i>	4,438	5,438	9,876	<i>β</i>	5	6	11
<i>C</i>	5,891	4,891	10,782	<i>γ</i>	6	5	11

3.5. Az eddigi vizsgálatainkban az L nyelv szókészletének a száma — kikötésünk szerint — mindig ezer volt. Most azt vizsgáljuk meg, hogyan alakul a minimálisan szükséges jelek (hangok) mennyisége minden egyes (L , L_1 , L_2 és L_3) kikötés mellett akkor, ha a szókészlet számát a már meglevő ezer szón felül megnöveljük. A szavak száma legyen: a) 1000, b) 4000, c) 8000, d) 24 000, e) 4 000 000 és g) egy millió.

Összefoglaló táblázataink számára — úgy véljük — elég lesz, ha csak az „összesen” értékeket tüntetjük fel. Ezek az L , L_1 stb. állapotnak megfelelően a következők:

³ Az idevágó egyenletek (l. még az 1. jegyzetet):

A) $2k^4 + 4k^3 + 2k^2 - N = 0$

B) $2k^4 + 2k^3 - 2k^2 - 2k = 0$

C) $2k^4 - 2k^3 - N = 0$

⁴ A szükséges egyenletek (l. még az 1. jegyzetet):

A) $k^4 + 2k^3 + k^2 - N = 0$

B) $k^4 + k^3 - k^2 - k = 0$

C) $k^4 - k^3 - N = 0$

I. (L, F)

A vizsgálat a szavak száma \ módja	A	α	B	β	C	γ
1000	7,220	8	7,162	9	7,406	9
4000	9,770	10	9,658	11	9,940	11
8000	11,308	12	11,200	13	11,496	13
24000	14,246	16	14,140	15	14,456	15
40000	15,880	16	15,748	16	16,060	17
400000	25,608	26	25,450	27	25,820	27
1000000	30,912	32	30,748	31	31,120	33

II. (L_1, F_1)

A vizsgálat a szavak száma \ módja	A	α	B	β	C	γ
1000	8,396	10	8,320	9	8,580	9
4000	11,308	12	11,200	13	11,990	13
8000	13,096	14	12,978	13	13,294	15
24000	16,496	18	16,362	17	16,688	17
40000	18,352	20	18,210	19	18,544	19
400000	29,530	30	29,368	31	29,726	29
1000000	35,624	36	35,456	37	35,820	37

III. (L_2, F_2)

A vizsgálat a szavak száma \ módja	A	α	B	β	C	γ
1000	8,510	10	8,112	9	9,000	9
4000	12,412	13	11,982	13	12,904	13
8000	14,936	15	14,494	15	15,430	17
24000	19,956	19	19,500	21	20,452	21
40000	22,804	23	20,344	23	23,300	25
400000	41,306	41	40,828	41	40,804	41
1000000	52,192	53	52,710	53	51,688	53

IV. (L_3, F_3)

A vizsgálat módja a szavak száma	A	α	B	β	C	γ
1000	10,292	12	9,876	11	10,782	11
4000	14,936	16	14,494	15	15,430	17
8000	17,942	18	17,490	19	18,436	19
24000	23,914	24	24,448	25	23,488	25
40000	27,302	28	27,832	29	28,978	29
400000	49,308	50	48,824	49	48,806	49
1000000	62,254	64	61,766	63	61,750	63

3.6. Vizsgálódásaink során utolsóként, vegyük szemügyre azt a magától értetődő esetet, amikor a két irányú változás együtt lép fel. Változzék a formáció (F, F_1, F_2, F_3) és ugyanakkor növekedjék a szókészlet száma is. Az eddigi közölt adatok és táblázatok alapján bárki bármely számú ilyen irányú kapcsolatot saját maga is végig követhet. Ezért itt mi most csak egyetlen példát mutatunk be. Vegyük az I/β esetet:

- a) az L (I/β) esetben az 1000 szó alkotásához szükséges jelek ($\mathbf{o} + \mathbf{x}$) száma 9;

folyamatosan továbbmenve:

- b) az L_1 (II/β) esetben a 8000 szó alkotásához szükséges jelek száma 13;
 c) az L_2 (III/β) esetben a 24 000 szó alkotásához szükséges jelek száma 21;
 és d) az L_3 (IV/β) esetben a 40 000 szó alkotásához szükséges jelek száma 29.

4. Következtetések

4.1. Vizsgálataink alapján a következő megfigyeléseket tehetjük:

- a) egy adott F formáció mellett, N szó létrehozásához minimálisan meghatározott k mennyiségű jel (hang) szükséges (l. a **3.1.** pontot);
 b) azonos szószám mellett a szó szerkezetének (a formációnak) a megváltozása a szó létrehozásához szükséges jelek mennyiségi változásához vezet (l. a **3.2.**, **3.3** és a **3.4.**, valamint a **3.6** pontban);
 c) azonos formáció mellett a szókészlet, a szavak számának a megváltozása a szavak létrehozásához szükséges jelek mennyiségi változását eredményezi (l. a **3.5** és a **3.6** pontban).

A b) és a c) pontok tanulsága alapján kimondhatjuk azt a törvényszerűséget, hogy a hangállományon belül történő változásoknak a mennyiség kétségtelenül jelenlevő összetevője (faktora).

4.2. Ha a **4.1.** pontban kimondott törvényszerűséget tovább elemezzük, több, a nyelv életére jellemző sajátságra is fény derül.

Vizsgálataink során a hangrendszert alkotó jelek mennyiségének a változását két tényező eredményezte: a) a szó szerkezetének (a formációnak) a megváltozása (l. a **3.1**, **3.2**, **3.3**, illetve a **3.4**. pontokat), és b) a szókészlet növekedése (l. a **3.5**. pontban). (Sőt azt is láttuk, hogy két tényező együttes változása milyen eredményekhez vezet. L. a **3.6**. pontban.)

Most vegyük külön-külön szemügyre a minimálisan szükséges jelek mennyiségének az alakulásában részt vevő mindkét tényezőt.

4.21. A szó hangeloszlása, a szó szerkezete (formáció) — legalábbis egy meghatározott kortól (a mi esetünkben a kezdeti, a **2.1**. pontban leírt L állapottól) kezdődően — úgy látszik, hogy nyelvekként, bizonyos történeti előzmények következtében, az artikulációs bázistól stb.-tól függően adott, vagy legalábbis adottnak vehető. E kérdés behatóbb vizsgálata a nyelv és a nyelvcsaládok keletkezésének a kérdéséhez vezetne, mely messze túllépné az itt felvetett probléma kereteit. A formáció változása enélkül is kétségtelen tény, melyet példák sorával igazolhatunk (l. alább). Kétségtelen tény az is, hogy a formáció megváltozása a hangállomány törvényszerű megváltozásához vezet (l. fentebb). A magunk szempontjából talán elég arra rámutatnunk, hogy maga a formáció is — minden egyéb összetevője mellett — egyúttal meghatározott mennyiségi viszonyokat is magába foglal. Ilyen pl. az egyes formációk száma; a formációkban előforduló két elem — \circ ill. \mathbf{x} — számszerűleg is eleve meghatározott volta; más szóval élve, hogy a négy formáció maga is *n é g y* szó, mégpedig olyan szó, mely *k é t* jel — \circ és \mathbf{x} — variációból tevődik össze, stb. Mielőtt azonban a formáció szerepének a teljesebb magyarázatára rátérnénk, előbb nézzük meg a szókészlet kérdését.

4.22. A formációknál „mozgékonyabb” jellege van a szókészletnek. A formációk bizonyos stabilitása nyelvi szükségszerűség, a nyelv egész rendszerét is tekintve, számtalan más tényezőtől (pl. szótípustól, a ragok illeszkedésétől stb.) függő adottság. Ezzel szemben a szókészlet, a nyelvnek az élettel, a társadalmi és történeti eseményekkel stb. legközvetlenebbül és legszorosabban összefüggő része. A társadalom, a műveltség, a technika fejlődése az ismert dolgok és a köztük nagy számban létrejövő újabb relációk számát állandóan szaporítja, mely a közösséget mind újabb szavak „alkotására” készíti. Ez pedig óhatatlanul a szókészlet állandó növekedését eredményezi. Az eddigiek alapján úgy látjuk, hogy a társadalmilag szükséges (növekvő) szó mennyiség — a szókészlet állandó növekedése — a hangállomány változásának egyik legfőbb mozgató ereje.

Vegyük elő ismét a **3**. pontban végzett vizsgálódásaink adatait! Úgy véljük, hogy állításunk pusztán adataink alapján, egyetlen példával is meglehetősen szépen igazolható.

Az L (I/a) nyelvállapotban ezer szó alkotásához **8**, a szándékosan a legnagyobb eltérést mutató, igen erősen megváltozott L_3 (IV/a) esetben ugyancsak ezer szóhoz **12** jel ($\circ + \mathbf{x}$) szükséges. A különbség mindössze **4** jelben mutatkozik. Ez a különbség van az I/a esetben, akkor ha ezer helyett **8000**, ill. a IV/a esetben, ha ezer helyett **4000** szót alkotunk. Ha nem ilyen szélsőséges esetet választunk, hanem mondjuk az I/β -t, akkor azt látjuk, hogy az I/β és a IV/β között a különbség mindössze **2**. Ennyi a különbség az I/β esetben az ezer és a **4000**, a IV/β -ben pedig az ezer és a kb. **2000** szó létrehozásához szükséges jelmennyiség között. De még ennél is kisebb eltéréseket találunk az I/γ és a IV/γ viszonylatában (l. a **3.5**. pontban).

4.23. Mindezek után önként vetődik fel a kérdés: ha a szókészlet alakulása ennyire befolyásolja a hangrendszer elemei számának az alakulását, akkor a jelekből összetevődő formációk valamilyen közvetett módon nem függvényei-e a jelek száma alakulásának. Nézetünk szerint a kérdésre csak igennel válaszolhatunk. Ezzel teljes egészében előttünk áll a hangrendszer változásának teljes körképe: társadalmi—nyelvi szükségsszerűségekből, egy adott formáció mellett növekszik a szavak száma, a szavak számának a növekedése maga után vonja a hangrendszer elemeinek, a jelek számának a növekedését; a jelek számának a növekedése valami módon maga után vonja a formáció alakjának a megváltozását, ami ismét a jelek számának a változásához vezet. A tartalom és a forma között szerves, mennyiségi összefüggés van.

4.3. Próbáljunk meg most választ adni a nyelvi változás mikéntjére.

Fejtegetéseink során éppen csak érintettük az $A-B-C$ és az $a-\beta-\gamma$ megoldás kérdését (l. a **2.4.** pontban).

Kikötésünk szerint az $A-B-C$ értékek a minimálisan szükséges jellemnyiséget jelentik. Az így adódó értékek — legnagyobbbrészt — nem egész számok. A nyelvben viszont csak „egész” hang lehetséges s azért figyelembe kellett venni a matematikailag pontatlanabb, de ugyanakkor egész számot adó $a-\beta-\gamma$ értékeket is.

Futólagos áttekintés alapján is világosan láthatjuk, hogy az $a-\beta-\gamma$ értékek — egyes szélső értékek kivételével (a jelen anyagban mindössze a $III/C-III/\gamma$ esetben) — nagyobbak, mint az $A-B-C$ értékek, vagy — szélső esetben — azonosak vele. Ez azt jelenti, hogy a nyelvben csak szélső értéként ($a-\beta-\gamma = A-B-C$ esetén) van minden hangnak teljes információértéke (hírközlő tartalma, jelentésmegkülönböztető szerepe). Ezzel szemben az esetek általánosságában ($a-\beta-\gamma < A-B-C$ esetén) a hangok egy bizonyos része — az $a-A$, a $\beta-B$ és a $\gamma-C$ értékek közötti különbség — a nyelv és a hangképzési lehetőségek jellegéből kifolyólag nem hírközlő értékű, s mint ilyen, nem más, mint „felesleg”, redundancia. Ez a redundáns rész a hangrendszerben kétféle módon jelenhet meg: a) az egyes hangok mindegyikében (abban, hogy a fonémák jelentős részében egy-egy fonéma között nemcsak egy, hanem 2–3, sőt olykor több, megkülönböztető elem — mozzanat — van); illetőleg b) viszonylag önálló variánsok formájában.

Nézzük meg tehát, hogy a nyelvi valósághoz közelebb álló $a-\beta-\gamma$ értékek és a „tisztá” hírközlő funkciót hordozó $A-B-C$ értékek összefüggésében hogyan megy végbe egy-egy új hang (fonéma) létrejötte.

A már eddig megállapított törvényszerűségeket figyelembe véve a változás a következőképpen zajlik le:

egy adott F formációban k jel esetén N szó alkotható. Ha most megváltozik a formáció ($F \rightarrow F_1$) és növekszik az N ($N \rightarrow N_1$), akkor ennek hatására a k számú jel megterheltsége is növekszik. E növekedés először, az $A-B-C$ típusnak megfelelően, folyamatosan nagyobbodik, egészen az $a-\beta-\gamma$ típus nagyságrendjéig, majd amikor ezt túlhaladja, ugrásszerűen megjelenik az új hang. Pl. valamely F formációban ezer szóhoz 7,220 A -típusú (teljes hírértékű) jel szükséges. A nyelvben ebben az esetben valóságosan 8 (a -típusú) hang van. Ha most a szavak száma ezernél több lesz, akkor a hangok mennyi-

sege (a 8) nem változik mindaddig, míg az új helyzetben az A értéke 8, 000, illetve — elvileg — 8, 001 nem lesz. Ekkor a hangállomány a értéke 9-re ugrik, ami azt jelenti, hogy a hangrendszerben egy új hang (fonéma) jött létre.

Az új hang nem a semmiből, hanem a már eddig meglevő hangok (fonémák) redundancia (variáns) tartományából lép elő. A variánsból tehát fonéma lesz, a hangrendszerben a mennyiségi változások hatására új hang keletkezett.

Nézetünk szerint e törvényszerűség — e belső nyelvi, mennyiségi szükségszerűség — a magyarázata annak, hogy az egyes nyelvekben a — a pusztá hangképzési mechanizmus, a szubsztratum, a kétnyelvűség, a jövevényszók stb. következtében — mindig jelenlevő variánsok bizonyos előállott körülmények között miért válhatnak fonémákká az egyik és miért nem válnak azzá a másik nyelvben.

4.4. Az elmondottakból még két törvényszerűség következik: az egyik, a hangrendszer bizonyos $s z a k a s z o s$ fejlődésének a volta; s a másik, a fonémának rendszeren belül való létrejöttének a törvényszerűsége, hogy tulajdonképpen nem egy esetleges egyes hang, hanem valamely pontján (vagy pontjain) mindig a rendszer egésze változik meg.

5. A kifejtett vélemény igazolása

5.1. Elméleti szempontból is fontos követelmény, hogy megállapításaink a konkrét nyelvi tények világánál is megállják a helyüket. Ennek előtte még arra szeretnénk a figyelmet felhívni, hogy vizsgálatainkat bár spekulatív alapon végeztük, feltevéseink minden eleme, és mozzanata a konkrét nyelvi valóságból származik. A nyelv nem matematikai variáció, de az is. A nyelv nem hasonlítható telefon-tárcsa szerkezethez, ahol minden számnak és tárcsázási sorrendnek hírértéke van, de $h a s o n l í t$ hozzá. Egy előző cikkemben (NyK. LXVI, 91) kimutattam, hogy a nyelvben a matematikai lehetőség nem azonos a nyelvi megvalósulással, de a nyelvi megvalósulás mindenestre $f ü g g v é n y e$ a matematikai lehetőségnek.

5.11. Most pedig lássuk a nyelvi tényeket! Először talán azokat, amelyek alapján feltevéseinket, pontosabban, kikötéseinket megtettük. Amint a **2.1.** pontban már említettük, gondolatsorunk alapjául a finnugor nyelveket vettük: a finnugor nyelvek általános hangeloszlását és szerkezeti törvényszerűségeit a **2.1.**, a magánhangzóharmónia más nyelvcsaládokban is ismert jelenségét a **3.1.**, a szóvégi magánhangzó bizonyos korlátozott előfordulási lehetőségeit a **3.3.** és a magyarból is ismert szóvégi magánhangzó eltűnést pedig a **3.4.** pontban. (E jelenségekre vonatkozólag l. KÁLMÁN: ALH. VIII, 99 kk.; GULYA: NyK. LXVI, 89—93; COLLINDER, CompGr. 204—6, valamint 405—15, 208—15 és 187—193).

A szókincs növekedésének egyes nagyságrendjeit (l. a **3.5.** pontot) sem teljesen önkényesen választottuk meg: átlag 4 ezer szót használunk a hétköznapi beszédben, 8 ezer szó egy 14—15 éves gyermek szókincse, 24 ezres nagyságrend körül mozog a Shakespeare, Molière, Arany János, Baudelaire, Valéry műveiben használt szókincs, 40 ezer szót ismer egy átlagosan művelt ember, míg a 400 ezer és a milliós szómennyiség, az ezer szóhoz hasonlóan, csak feltételezés. A szókészlet valóságos növekedésének a tényét valamelyest mutatja többek között az is, hogy a francia középkori irodalom (pl. a „Chanson de Roland”, az „Aucassin et Nicolette” stb.) mintegy 4000 szónyi szókész-

letével szemben a szókészlet nagysága Mallarmé-nál 31 000, Apollinaire-nél 33 000, Rimbaud-nál 42 000, Claudel-nél pedig 50 000 szó. (Irodalmi vonatkozásul I. P. GUIRAUD, *Problèmes et méthodes de la statistique linguistique* [Dordrecht, 1959]; J. SOLTÉSZ K., *Ált. nyelv. tan. I.*, 263–72; VÉRTES E.: *Nyr. LXXIX*, 329–38; KELEMEN: *Nyr. LXXVIII*, 68–74 stb.)

5.2. A mennyiségi összetevőnek a hangrendszer alakulásában való szerepét — a várakozásnak megfelelően — az egyes finnugor nyelvek története is szépen tanúsítja. Az alábbiakban felsorolunk néhány olyan esetet, amelyben a mennyiségnek, mint változásra indító tényezőnek a szerepe már a jelenség elnagyolt felvázolásából is szembetűnik.

a)

A finn nyelvben az egyszerű mássalhangzó-állományt — a palatalizált hangok, a szibillánsok, az affrikáták stb. eltűnése, ill. más hangokkal való egybeesése stb. folytán — alig 12–14 hang (fonéma) alkotja.

Kialakult a fokváltakozás ($pp \sim p$, $p \sim v$; $tt \sim t$, $t \sim d$; $mp \sim mm$ stb.) rendszere.

b)

A zürjénben a magánhangzók száma mindössze 7 körül mozog.

A mássalhangzó-állományban a zöngétlen zár-, s-hangok és affrikáták mellett létrejött a zöngés zár-, s-hangok és affrikáták sora.

c)

Az ugor (a magyar, a vogul és az osztják) nyelvekben — az osztjákban feltehetőleg nagyon korán, a magyarban a XIII. századra, s lényegében a XV–XVIII. században a vogulban — eltűnt a szóvégi magánhangzó (az F_2 formációból F_3 lett; l. a 3.3. és a 3.4. pontokban).

A magyarban $vize(t) \sim viz$, R. $utu : uta(t) \sim út$ stb. pótlónyúlásos alakok keletkeztek (? fonémák lettek a hosszú magánhangzók); a vogulban létrejött az $\tilde{a} \sim \bar{a}$, $\tilde{e} \sim \bar{e}$, $\tilde{u} \sim \bar{u}$ stb. magánhangzó-quantitás-különbség (váltakozás, Vokalwechsel); az osztjákban pedig — az eltűnéssel párhuzamosan — az (V.) $\ddot{u}mp$ (birt. szragos) $\ddot{u}mp\ddot{u}m$ stb. típusú magánhangzó-váltakozás.

5.21. A mennyiségi tényező, mint a változások egyik összetevője elvet a finnugor alapnyelv hangállományára retrospektíve alkalmazva nagyon valószínűnek tartjuk, hogy a finnugor alapnyelvben nem lehetett több fonéma, mint az egyes finnugor nyelvekben, sőt számuknak a mai nyelvekénel feltétlenül kisebbnek kellett lennie. STEINITZ (FgrVok., FgrKons.) a finnugor alapnyelvre 11 magán-, és 23 mássalhangzót, COLLINDER (CompGr.) pedig 13 magán-, és ugyancsak 23 (de részben más) mássalhangzót tesz fel. A feltett (STEINITZ) 34, ill. (COLLINDER) 36 hangnál a mai finnugor nyelvek-

ben általában kevesebb fonéma van (a meglehetősen gazdag vahi osztjában pl. 32). Így már pusztán ebből a megfontolásból sem vagyunk teljesen bizonyosak abban, hogy pl. (COLLINDER) a szibilánsok sorában a feltett *s, *š és *ś mellett egy *š fonéma is lett volna, vagy hogy a finnugor alapnyelvben (STEINITZ) ō, ill. (STEINITZ—COLLINDER) ł stb. fonémákkal is számolnunk kellene.

(Mutatis mutandis e megjegyzések érvényessége az indoeurópai alapnyelvel kapcsolatban is valószínűnek látszik.)

5.3. Befejezésül még csak azt a megjegyzést tenném, hogy az egyes nyelvi síkoknak (a hangtan ~ alaktan; lexika ~ alaktan stb.) részben az egymással való kapcsolata, részben a hangrendszerhez hasonló rendszerűsége miatt a hangállomány változásairól elmondottak — a hangrendszer-nél bonyolultabb formában — érvényesek lehetnek a nyelv egész rendszerére és változására vonatkozólag is.

*

A dolgozatban kifejtett nézeteimet nem tartom véglegesen lezártnak.

Budapest, 1964. május 15.

GULYA JÁNOS

A beszéd dinamikus leírásának elveiről

1. Forradalmi változások a fonetikában

1.1. A „Nyelvtudomány meghasonlásáról” szóló tanulmányában TELEGDI ZSIGMOND olyan alapvető ellentmondásra tapint rá, mely közvetve vagy közvetlenül jelen van a legtöbb elméleti vitában. „Egyes nyelvészek szemében a nyelv tudományos megismerését csak olyan kutatások viszik előre, amelyek egy jelenséget történeti összefüggésbe állítanak, megvilágítják azt a fejlődést, amelyből ez a jelenség előállt, amelynek eredménye; mások úgy vélik hogy a nyelvet nem ismerhetjük meg lényege szerint, ha el nem vonatkoztatunk a mozgástól” (TELEGDI 295 l.).

A két egymással szemben álló elmélet egy ponton érintkezik csak egymással. Ismeretes, hogy Saussure felfogása szerint a nyelv mint rendszer, tehát lényege szerint, mozdulatlan. De szembeállítják a nyelv fejlődésével a nyelv állapotát az újgrammatikus nyelvészek is. Szerintük „a fejlődés csak előzménye az állapotnak, kívül esik rajta” (TELEGDI 299. l.).

Telegdi Zsigmond az újgrammatikus és a strukturalista elmélet közötti ellentmondást nem a két elmélet titkos találkozásának hangsúlyozásával kísérli meg feloldani. Ellenkezőleg: a két elmélet közös tézisént cáfolva keresi a kibontakozás útját. Kimutatja, hogy „a nyelv egy történetileg meghatározott alakját lehetséges mint állapot és fejlődés egységét felfogni, sőt, hogy a valóság ezt a felfogást előírja, ránkényszeríti” (300).

A hangváltozások mechanizmusának, a költői nyelv sajátosságainak és a stílus mibenlétének elemzése során magam is hasonló eredményre jutottam. Az „élő szó” sajátosságát, az „eleven”, kifejező költői vagy akár „próza” közlés mibenlétét akkor érthetjük csak meg, ha a beszéd elemeit foly a m a t k é n t értelmezzük.

1.2. A fonetika történetében egyre sűrűbben váltja fel az egyenletes fejlődést az ugrásszerű minőségi, „forradalmi” változás. A fonetika őstörténete egy forradalmasító felfedezéssel kezdődik: a beszéd értelmes egységei, a morféma tagolhatóknak bizonyulnak. Az írástudók felfedezik a szótagot, majd a szótag is további egységekre bomlik és a kialakult b e t ű í r á s már ezeket a legkisebb egységeket rögzíti.¹ A betű-írás a nyelv hangjainak felismerésén, a beszédnek ösztönös, tudatelőttés elemzésén alapul. A tudatelőttés

¹ „Az írás felfedezői és tökéletesítői nagy nyelvészek voltak. Ők teremtették meg a nyelvtudományt.” írta A. MEILLET (Bull. Soc. Lingu. Paris XVIII 1912–1913, p. CXIV), M. COHEN „La grande invention de l'écriture et son évolution” (Paris 1958. IX.) alapján idézem. A betűírás felfedezésének jelentőségét érzékeltethetik azok a nem kis nehézségek, melyeket a betűírás elsajátításakor kell a gyerekeknek leküzdeniök. Egy jószű három és fél éves kislánynak kérésére több ízben elmagyarázták szülei, hogy az ómi szóban melyek az egyes betűjeleknek megfelelő hangok. A gyerek ezután is csak az

elemzésnek adekvát kifejezése a metafora. A grammatikusok metaforikus jelzők segítségével csoportosítják a hangokat: sötét és világos, vékony és vastag, hím- és nőnemű magánhangzókat, csupasz (*δασέα*) és szőrös (*ψίλα*) kemény és lágy, száraz és nedves mássalhangzókat különböztetnek meg (FÓNAGY 1963a).

1.3. Ezek a metaforák századokon — csaknem két évezreden — át kísérik a beszédhangokat. A metaforák a beszéd fiziológiai és akusztikai leírását pótolták. A beszédszervek alkatának és működésének fokozatos megismerésével jelentőségük egyre csökken. Kempelen Farkas éles harcot vív már egyes metaforák ellen (FÓNAGY 1963a, 49. l.). A kísérleti hangtan úttörői a hangképzésnek és a képzett hangnak közvetlen, konkrét leírását tűzik ki célul. A zöngéképzés és hangképzés vizsgálatát megkönnyítő eszközök, a hangrezgések rögzítése és a beszéd grafikus ábrázolása a múlt század második felében új, mélyreható változáshoz vezettek. A kísérleti hangtan kialakulásával nemcsak a metaforák váltak feleslegessé, de kérdésessé vált egyúttal a „hang” vagy „betű” fogalmának megfelel-e bármi is a realitásban. A mérések tanúsága szerint a beszédben, tehát a „valóságban” (az eszközfonetikusok többsége ekkor a mérhető jelenségeknek tulajdonít csak realitást) harminc-negyven betű helyett végtelenül sokféle hangjelenséggel találkozunk. Ennek ellenére érvényben maradt a fonetikában is (többé-kevésbé leplezett vagy leplezetlen formában) a kisszámú jelen alapuló hangírás, melyet a kísérleti hangtan sem igazolni, sem nélkülözni nem tudott.

1.4. Hiába várt volna segítséget a fonetikus a korabeli nyelvtudománytól. A fonetika kialakulása egybeesik a történeti nyelvtudomány elméletének, módszerének kikristályosodásával. A félszázados diszciplína bebizonyította, hogy a nyelvek alakulását meghatározó törvények megismerhetők, és hatalmas új területeket hódított meg a tudomány számára. A fonetikai vizsgálatok során felvetődő alapvető kérdésekre azonban nem tudott választ adni. Az uralkodó újgrammatikus elmélet az elemek változásának törvényszerűségeit kutatta, magát a nyelvet részletek halmazának tekintette, s eleve lemondott arról, hogy részletek véletlen társulása mögött belső, lényegi összefüggéseket keressen (TELEGDI 1963, 292. l.). Az újgrammatikus nyelvészek érdeklődése — akárcsak a fonetikusoké —, a beszédhangok váltakozását és változását meghatározó fiziológiai, lélektani törvényekre irányult.

Az újgrammatikus nyelvészek is szembekerültek a gyakorlatban saját elméletükkel. A nyelv változásának törvényszerűségeit tanulmányozva a nyelvállapotból indultak ki, kutatásaikat a hagyományos grammatikára alapították, melynek tudományosságában joggal kételkedtek (TELEGDI 1963, 296. l.). Az elmélet és gyakorlat közötti ellentmondás még élesebb, még szembeszökőbb volt a fonetikában, mivel a fonetikus — ellentétben a történeti nyelvészettel — a beszéddel, tehát a jelenkori nyelvállappal foglalkozott. S ezt egy olyan elmélet alapján volt kénytelen tenni, mely tagadta a beszédet lényegében meghatározó szinkrón nyelvi törvényszerűségek létezését. Alighanem ebben kereshetjük legalábbis egyik okát annak, hogy a nyelvtudomány történetében a *strukturáliszmus* szóval jelölt új elmélet a hangtan területén

iránt érdeklődött, hogy melyik az „ómi betű”. Nem jutott még ekkor túl az ideográfia fokán. Négy és fél éves korában jutott el a szótagírásig. Ekkor már megbarátkozott azzal a gondolattal, hogy az ó betű egyszerűen ó, a mi „betűt” azonban sehogysem tudta további elemeire bontani.

épített először hídfőt. (Ezúttal is a leggyengébb szemnél szakad el a lánca, akárcsak a társadalmi forradalmak történetében.)

1.5.1. A strukturalista elmélet szerint a nyelv viszonyok rendszere, a rendszer elemei kölcsönösen meghatározzák egymást. Ezeknek az egyidejű összefüggéseknek feltárása tudományos feladat, sőt: ez a nyelvtudomány elsőrendű feladata. A nyelv hangelemeit vizsgáló nyelvésznek nem a konkrét beszédhangok materiális eltéréseivel, egyéni, alkalmi variációjával kell foglalkoznia, hanem az általános érvényű, nyelvi funkcióval bíró hangkülönbségekkel, melyek rendszert alkotnak és az alkotott rendszerből adódnak. Nyelvi szinten érvényét veszíti a magyar *nem* /n/²-je, a magyar *hang* [ŋ]²-je és a *szenved* [mŋ]²-je közötti különbség, az angolban azonban nyelvi érvényű az /n/ mellett a /ŋ/² is, mivel ez a különbség elégséges egyes morfémák megkülönböztetéséhez; nem a nyelvjáráskutató többé vagy kevésbé finom hallása határozza meg, hogy hányféle hosszúságot különböztet meg, hanem a nyelv fonémarendszere. A magánhangzó fizikai időtartamának gazdag sokfélesége ellenére, a franciában, csehben, magyarban kétféle időtartama lehet a magánhangzóknak; az oroszban, olaszban egy, azaz: nincsen nyelvi érvényű időtartam.

A beszédben közvetlenül ki nem mutatható nyelvi kategóriák meghatározása szilárd alapot teremtett a fonetikai kutatás számára. A fonológia igazolta az addig legfeljebb munkahipotézisként használt 30–40 hangjelet, a k^i és k^{+u} között különbséget nem tevő grammatikusok funkcionális süketégét, a kétféle időtartamot jelölő magyar helyesírást (s az időtartamot nem jelölő orosz és olasz helyesírást). Az írásképek tagadását tehát a hangírás újrafelfedezése követte. A fonéma fogalma azonban nem ösztönös felismerésen, hanem a hangtani tények tudatos, nyelvi szempontú elemzésén alapul. A hangírás egykori felfedezői nem tudták, hogy mit tudnak. A fonológusok viszont nagyon pontosan ismerik azt is, amiről nem vettek tudomást.

A fonetika gyökeres átalakulása egy ideig nemcsak a fonetikusok figyelmét kerülte el, hanem az új elmélet kialakítóinak a figyelmét is. TRUBETZKOJ például elidegeníti a fonetikától a funkcionális hangtani elemzést, a fonológiát; kizárja a fonetikát a nyelvtudományból és a természettudományokhoz csatolja. LAZICZIUS GYULA fordult először szembe ezzel a felfogással (7. l.). Ma nem akad már olyan fonetikus, sőt nem akad olyan kommunikáció-kutatással foglalkozó mérnök sem, aki ne hasznosítaná a fonológia vívmányait. Világossá vált, hogy a fonológia nem a fonetikától független új diszciplína, hanem a beszédhangkutatás forradalmi átalakulásának útja volt.

1.5.2. SAUSSURE felfogása szerint a nyelvi rendszertől idegen a változás. A nyelv tudományos vizsgálatának előfeltétele, hogy a változástól eltekintünk. A változás csak a rendszeren kívül tanulmányozható (GODEL 142. l., SAUSSURE 124. l.). SAUSSURE alternatívája: vagy a változó jelenségekkel foglalkozunk és eltekintünk a rendszertől (diakronikus nyelvészet), vagy a rendszerrel foglalkozunk és eltekintünk a változástól (szinkronikus nyelvtudomány).

A szinkronikus nyelvész SAUSSURE szerint, nemcsak a változástól tekint el, hanem a váltakozástól is. A nyelvész nyelvi érvényű, nyelvi funkcióval bíró jelenségekkel (faits de langue) foglalkozik. A nem általános érvényű

² / /-lel a fonémákat, []-jel a fonéma változatait jelölöm.

beszédjelenségek (faits de parole) kutatását átengedi a „parole-nyelvészet” — egy csupán hipotetikus tudomány — képviselőinek (31., 36. és kk. l.). A váltakozást élesen elválasztja SAUSSURE a változástól, amikor a „parole” kutatását eleve kirekeszti a történeti vizsgálatból, azzal az indokolással, hogy csak a „langue”-nak van története, a „parole”-nak nincs.³

1.6. JAKOBSON már korán (1929-ben) szembeállt ezzel a felfogással: „A hangjelenségek szinkronikus és a diakronikus leírása közötti antinómia megszűnik, mihelyt a változó jelenséget a változást elszennvedő rendszer függvényének tekintjük” (JAKOBSON 20. l.).⁴ Ezt a tételt igazolták a fonológiai szempontú hangtörténeti tanulmányok, így Jakobson, Haudricourt, Juilland vizsgálatai és Martinet nagy jelentőségű műve, az „Économie des changements phonétiques”.

A diakrónia és szinkrónia saussure-i antinómiája ezzel azonban nem oldódott még fel. A lényege szerint változatlan és ugyanakkor szüntelenül változó rendszer eleven ellentmondás. Ahogyan nem érthető meg a változás a rendszertől elvonatkoztatva, a nyelvallapotot sem írtuk le híven, ha leírásunkból nem tűnik ki, hogy ez az állapot változás eredménye és további változások forrása.

Meglepetéssel találkozunk ezzel a ma is újszerű gondolattal JAKOBSON korai írásaiban. Már 1919-ben azt vallja, hogy túl kell jutnunk a nyelvallapot statikus leírásán (651. l.). „La perception du mouvement est présente aussi dans l’aspect synchronique” (218. l.). Különösen plasztikusan fogalmazza meg a saussure-i nyelvelmélet kettős hiányosságát a „Phonology and Phonetics” záró soraiban: „Synchronic analysis must encompass linguistic changes, and vice versa, linguistic changes may be comprehended only in the light of synchronic analysis” (502. l.).

Felvetődik a kérdés: miért bizonyult termékenynek a mondat második felében rejlő tanítás, mely azóta a strukturalista hangtörténet alapelvévé vált, s miért maradt *pium desiderium* az első tétel.

A tudomány útja ezúttal is a gondolat alakulásának természetes menetét követi. Csak az újgrammatikus elmélet mélyreható kritikája vezethetett a nyelvi elemek kölcsönös meghatározottságának felismeréséhez. A beszédet lényegében meghatározó szinkron törvények felismerése tette lehetővé a változásnak az elemek összefüggéséből kiinduló tudományosabb értelmezését. S csak a nyelvi rendszer felismerése és a változások természetének alaposabb megismerése után válaszolható meg az a kérdés, hogy miképpen tükröződik a változás a rendszer fejlődésének egy adott fázisában.

³ SAUSSURE a *parole* szót kettős értelemben használja. Egyfelől a konkrét beszéd-folyamatot jelöli ezzel a szóval („actes de phonation”, „exécution”, 38. l.), másfelől a nyelvi szempontból irreleváns sajátságok halmazát („en séparant la langue de la parole, nous séparons en même temps: 1. le sociale de l’individuel; ce qui est essentiel, de ce qui est accessoire et plus ou moins accidentel”, p. 30. l. „il n’y a rien de collectif dans la parole” 38. l.). A két különböző dolgot egyesítő szó azt a hamis látszatot kelti, mintha a konkrét beszéd-folyamat csak irreleváns, egyéni jegyeket tartalmazna, ami nyilvánvaló képtelenség, hiszen akkor a beszéd nem lehetne a nyelvi közlés eszköze. A *parole* szó kétértelműsége megkönnyítette a beszéd-kutatás kirekesztését a nyelvtudományból.

⁴ „Une théorie de la diachronie de la langue n’est possible que sous l’aspect du problème des mutations de structure et de la structure des mutations”, írja idézett tanulmányában, a „Remarques sur l’évolution phonologique du Russe”-nek, befejező részében (JAKOBSON 111. l.).

2. A hangváltozás szinkrón vetülete

2.1. Erre az utóbbi kérdésre a rendelkezésünkre álló leírások és saját vizsgálataink alapján ma már megkísérelhetünk válaszolni. A változóban levő nyelvi elemet, így a változóban levő fonémát az *ö n e l l e n t m o n d á s j e l l e m z i*. A nyelvi hang, a fonéma az őt megtestesítő beszédhangokban érzékelhető (a közlés szempontjából) releváns tulajdonságok összege. Pontosabban: a beszédhangok lényeges jegyeit meghatározó függvényjellegű szabály. Stabil fonémák esetében ez a szabály általános érvényű, egyértelmű. A magyar /n/ fonéma szabálya szerint az őt megjelenítő beszédhang a [g] vagy [k] előtt gutturális, nazális zárhang, [v] vagy [f] előtt labiodentális, [j] előtt palatális nazális, más esetekben denti-alveoláris nazális zárhang. Az /n/ képzésmódja tehát egyértelműen meghatározható a hangkörnyezet függvényében. Nem ilyen zárt, egyértelmű a francia /n/ szabálya. MARTINET vizsgálataiból kiténik, hogy az /n/ kódja egy ponton nyitott. Nem határozható meg egyértelműen, milyen alakot ölt az /n/ *i + vokális* előtt. Lehet, hogy denti-alveoláris, de az is lehet, hogy alveolo-palatális nazális. Nincsen szabálya csak valószínűsége, vajon a *la nielle*-t [lanjel]-nek vagy [lanɛl]-nek ejti-e a beszélő, jóllehet utóbbi esetben /ni/-t képviselő [ɲ] egybeesik az /ɲ/ fonéma realizációjával és a *la nielle* nem különböztethető meg a *lagnelle*-től (vö. MARTINET 1945, 170. és kk.).

Az *auberge* szó első fonémája a 12. században egyértelműen diftongus volt, ma egyértelműen monoftongus. A 16. század első harmadában azonban egyesítette magában ezt a két összeférhetetlen sajátságot, és ezt az ellentmondást nem oldhatta fel semmiféle szabály. DOROSZEWSKI szerint a lengyel /e/ hol nazális [ẽ]-ként, hol mint [e], mint [ã], mint [en], mint [an] jelentkezik bizonyos helyzetben — összesen 13 változatot sorol fel a szerző —, s ezúttal is csak az egyes alakok jelentkezési valószínűsége határozható meg (DOROSZEWSKI 1935). A változó fonéma lehet zárhang és egyúttal affrikáta vagy réshang (FÓNAGY 1956, 187, 183, 216. l.), hosszú és egyúttal rövid (FÓNAGY 1956, 188, 191, 193. l.), sőt: egyesítheti a valamit a semmivel is. Így az /ə/ „intermittent” (H. FREI 174. és kk.), hol mint [ə], hol mint [œ] esetleg [ø], hol pedig mint 0 jelenik meg a beszédben.

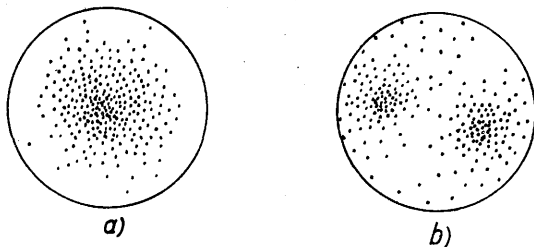
A kiejtési szótárakban feltüntetett változatok a változás láncszemei. A változást tükrözi a szabályt kereső grammatikus bizonytalansága, tehetlensége.⁵

A változás szinkrón vetületét a konkrét beszédhangok eloszlási görbéje adja. Ezért tartotta kívánatosnak DOROSZEWSKI az isoglossák statisztikus ábrázolását. A stabil fonémák változatai centripetális tendenciát mutatnak, egy középpont köré tömörülnek. A változás folyamán ez az egységes mag felbomlik a változatok centripetális törekvése következtében, két vagy több központ keletkezik (1. ábra).

A stabil magánhangzók időtartamának gyakorisági-eloszlását grafikusan ábrázolva — akár rövid, akár hosszú magánhangzóról van szó — Gauss-görbével jól megközelíthető az időtartam-mértékek szórása. (Vö. E. ZWIRNER 135. és kk.) A középértéktől távolodva rohamosan csökken a gyakoriság. A rövidülőben levő hangsúlytalan magas nyelvvállású magánhangzók (i:, u:, y:)

⁵ „Meglehetősen nehéz dolog ilyen kétes és ellentmondásos ejtésmód esetén pontos szabályt felállítani”, írja a XVI. században HINDRET a francia szövégi mássalhangzók-kal kapcsolatban (THEUROT II, 479. l.).

és a *-ból/-ből*, *-tól/-től*, *-ról/-ről* morféma magánhangzójának gyakorisági eloszlása merőben eltér ettől (FÓNAGY 1956, 194 l. 217 l., MAGDICS 302. és kk.). A változó fonéma magját szétveti a változást megtestesítő belső ellentmondás: a széttartó változatok két marginális centrum köré tömörülnek (2. ábra).

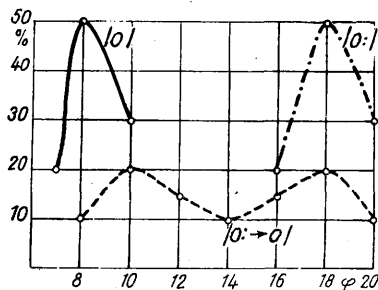

1. ábra

A viszonylag stabil (a) és a változóban levő (b) fonémát megjelenítő beszédhangok szórázásának sémája

2.2. A változás, a mozgás feszítő ellentmondás formájában jelentkezik egy adott időpontban nyelvi szinten. Hogyan nyilvánul meg a beszédben?

CH. BRUNEAU 1909-ben kezdődő diftongizációt figyelt meg az Ardenneknben. A falubeliek hol monoftongust, hol diftongust ejtenek, és érzékelik is a kettő közötti különbséget. „Amit mi nyelvészek diftongusnak hívunk, az

2. ábra

Három magyar fonémát megjelenítő beszédhangok időtartamának gyakorisági eloszlása. ————— = a stabil rövid (o), - - - - - = a stabil hosszú (o:), - · - · - · = a *-ból*, *-tól*, *-ról* rag rövidülőben levő hosszú (o: → o)-ja (MAGDICS KLÁRA cikkéből)

tréfa a gepsunsart-i szegkovácsok számára” (178. l.). Tréfa a „komoly” monoftongikus ejtésmóddhoz képest. A beszélő és a hallgató a diftongust tehát a monoftongushoz viszonyítja, visszavezeti a monoftongusra.

Három századdal ezelőtt H. ESTIENNE (II. 252. l.), majd MAUPAS (31. és k.) és más grammatikusok az *oi*-jal jelölt [œ] vagy [we] monoftongikus ejtésmódját ítélik el, kényeskedőnek, affektáltként érzik. A [frãses] *françois*, a [rãnd] *roine*, a [vãr] *voir* /ɛ/-jét az /œ/ diftongusra vezeti ekkor vissza az a művelt polgári réteg, melyet a grammatikusok képviselnek.

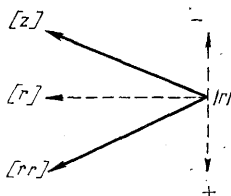
[frãses]

↳ /ɛ/? Nem. → /e/? Nem. ... → /œ/? Igen.

A [vr] *voir* vagy a [sɛt] *soit* szó [ɛ]-je fizikailag (képzését, hangzását tekintve) tökéletesen azonos a *vair* vagy a *sait* szó [ɛ]-jével. Kizárólag levezetésében, tehát a kódolás és dekódolás folyamataiban különbözik egymástól a két hang. A *vair* vagy *sait* szó [ɛ]-je rövid úton, kerülő nélkül vezethető vissza a stabil /ɛ/ fonémára. Ugyanez áll a XVI–XVII. században olykor [pɛzə]-nek ejtett *père* szóra.⁶ Ha [z]-jét a /z/ fonémával azonosítjuk, akkor a *païse* szóhoz jutunk, tévesen. Holott:

pɛzə

↳ /z/? Nem. → /s/? Nem. ... → /r/? Igen.

3. ábra

Az (r) fonéma és a fonémát megjelenítő beszédhangok viszonyának sematikus ábrája. Az alapváltozattól eltérő ejtismódok fokozó (+) vagy gyengítő (-) tendenciát tételeznek fel és fejeznek ki

A [z] azonban nem felel meg minden további nélkül az /r/ fonémának, az [ɛ] az /eə/ diftongusnak. A sajátos ejtismódnak lényeges sajátága az a komponens, az az erő, mely módosította, eltérítette eredeti irányából. A grammatikusok sejtik és sejtetik a hangot módosító tendenciát. Így férfiatlannak nyilvánítják például a dentális /r/ „gyengítését” (THUROT II. 272),⁷ H. ESTIENNE elemzése szerint a *françois*-ban ejtett [ɛ] = /eə/ + finomkodás.⁸ A beszédhang dekódolását a vektoriális elemzéshez hasonlíthatnánk (3. ábra). A hallgató a szokatlanul erősen pergetett vagy nem-pergetett hangot (próbálgatással) visszavezeti az /r/ fonémára. Egybeveti a hallott konkrét hangot az /r/ fonéma tipikus, ideális realizációjával (az [r] alapváltozattal). Megállapítja, hogy ettől bizonyos módon, bizonyos irányban eltér. Ezután azt a komponens keresi, mely az /r/-t letérítette szokott útjáról, eltávolította a fonéma alapváltozatnak nyilvánuló legvalószínűbb ejtismódtól.

A dekódolónak feltétlenül végig kell járnia ezt az utat, ha helyesen akarja értelmezni a beszédhangot, s ha „fel akarja fogni” a beszédhangban rejlő — természetes (szimptomatikus vagy szimbolikus jellegű) jellegű kódon — másodlagos közleményt (FÓNAGY 1963b, 96. és kk.). Számunkra mindebből az a lényeges tanulság adódik, hogy változás folyamán a hallott beszédhang — így például a [z] — nem azonosítható sem az egyik,

⁶ „Parisinae mulierculae ... adeo delicatulae sunt, ut pro pere, mere dicant peze, meze” — írja PAILLOT (THUROT II. 272. l.).

⁷ T. H. PEAR a dentális [r] pergetésének elhanyagolását „emasculation”-nek (férfiatlanításnak) nevezi. Vö. Voice and Personality. London 1931, 29. l.

⁸ H. ESTIENNE helyteleníti, hogy az udvaroncok a „helyes” *Francoes, Angloes* helyett *Françés, Anglès*-t ejtenek, mivel ezt az ejtismódot finomabbnak érzik („plus mignard”), s mert ilyenkor a hölgyek nem kénytelenek túlságosan kitérni ajkaikat (II. 252).

sem a másik fonémával — sem a /z/-vel, sem az /r/-rel —, mivel folyamat és nem mozzanat: hangmetafora azaz hangátvitel a szó legszorosabb (eredeti) értelmében. A dekódolás folyamata egy objektív folyamatnak tükörképe, a dekódoló a hangnak a kódolás folyamán megtett útját járja végig ellentétes irányban. A helyéből kilendített hang értékét — mint minden metaforikusan, dinamikusan alkalmazott, nyelvi elem értékét —, a megtett út határozza meg: a mozgás kiinduló pontja, végpontja és a hangot mozgató erő. A hang mozgását vezérlő tendencia tudatelőttes vagy tudatalan. Ez az oka annak, hogy a naív beszélő vagy a grammatikus csak lexikális metafora segítségével tudja ezt az ismeretlen tényezőt megközelíteni, a beszédhangban rejlő *stílusnak*, *ejtőmódnak* nevezett másodlagos „titkos” közleményt meghatározni.⁹

Hasonlóképpen jár el CH. BALLY a morfémák, szavak, idiómák stiláris értékének meghatározásakor, amikor a kifejező (affektív) morfémát először azonos tárgyat jelölő normatív morfémával azonosította („identification”), hogy a kettőt egybevetve állapítsa meg az affektív kifejezés semantikai többlétét (I. 105—139).

3. A beszédhang dinamikája: váltakozás és változás

3.1. Minden hangot valamiféle módon ejt az ember, minden beszédhangnak van „stílusa”. TROJAN erre a tényre alapítja hangstiliztikáját. A fonéma nem jelenik meg közvetlenül a beszédben, nem érzékelhető önmagában. Mindig együtt jelenik meg az őt többé-kevésbé módosító, a módosítás gévén kifejezésre jutó közleménnyel, melyet A. MOLES esztétikai közleménynek nevez és a fonémák semantikai közleményével állít szembe. Ez más szavakkal kifejezve annyit jelent, hogy a „stabil” fonémát megjelenítő beszédhangokat is folyamatként és nem mozzanatként érzékeljük. Az [r] a beszédben erősebben vagy gyengébben pergetett, az [ɛ] egy árnyalattal zártabb vagy nyíltabb a semleges alapváltozatnál (mely ideális, akár csak a kör középpontja, melytől a kör pontjai egyenlő távolságban vannak). Ezért vektorialis-elemzésnek kell a beszédhangot alávetnünk, azaz: mozgásában kell értelmeznünk (4. ábra).

A hallgató a konkrét — például az ideális realizációhoz képest kissé zárt — [ɛ] hangban (1) felismeri az /ɛ/ fonémát, (2) egybeveti az ideális realizációval, (3) megállapítja az eltérést és (4) megkeresi az eltérést okozó tendenciát, s megállapítja, hogy a hallott [ɛ] hang /ɛ/ + záró tendencia. (4. ábra)

A fonéma változatai is rendszert képeznek. A beszédhangok expresszív értékét egymástól való eltérésük határozza meg. Ezért az ideális [ɛ]-hoz legközelebb álló változatok is kifejezők. A semlegességet fejezik ki a különböző előjelű érzelmet, tendenciát tolmácsoló változatokkal szemben. (A hanglejtés és egyéb tényezők kontextusában ez a semlegesség hol „hűvös közönynek”, hol „józánságnak”, „megfontoltságnak”, hol „érzelem szegénységnek” vagy más semleges attitűdnek felel meg.)

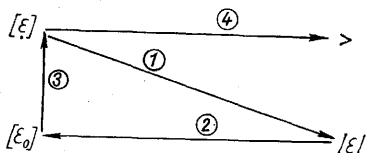
A beszédhangnak tehát mindig van sajátos mondanivalója, hírértéke mindig nagyobb, mint azé a fonémáé, melyet megjelenít. A beszédhang érték-

⁹ A másodlagos közlemények morfológiai és semantikai sajátosságaira (vö. FÓNAGY 1963b, s a metafora eidetikai funkciójára FÓNAGY 1963a 41. és kk.) most nem térhetünk ki.

többletére, a beszédhangban rejlő mozgásra utal öntudatlanul az a metafora, mely a „holt” betűvel az „élő szót” állítja szembe.

3.2. Ha minden beszédhang elválaszthatatlan a mozgástól, felmerül a kérdés, miben különbözik a változó és a viszonylag stabil fonémát reprezentáló beszédhang mozgása?

A változóban levő fonéma többnyire jóval nagyobb mozgási lehetőséget biztosít a beszédhangnak. A stabil hosszú /u:/ ingadozási

4. ábra

A beszédhang értelmezésének, dekódolásának útja: (1) a beszédhang azonosítása a nyelv valamelyik fonémájával, (2) a fonéma alapváltozatának felidézése és (3) egybevetése a hallott beszédhanggal, (4) a hallott beszédhang eltérő ejtismódjának visszavezetése az eltérést meghatározó — a jelen esetben záró, szűkítő (>) —, tendenciára

sávja a magyar felolvasásban $16\varphi - 20\varphi$, szemben a rövidülőben levő /u:/, ill. /u: → u/-val, melynek időtartama $8\varphi - 20\varphi$ közt ingadozik (vö. 2. ábra). A *loi* vagy *droit* szó magánhangzóját megtestesítő beszédhangok ma lényegesen szűkebb keretek között mozognak, mint a XVI—XVII. században.¹⁰

Az ingadozási sáv terjedelme, a beszédhang „mozgási sebessége” önmagában nem dönti el a kérdést. A *hosszú* szó második magánhangzója rövidülőben levő /u:/, tehát /u: → u/, az első magánhangzója stabil rövid /o/. A beszédben azonban az /o/ időtartama olykor meghaladja a hosszú /o:/ időtartamának középértékét. Amikor például a beszélő a hang megnyújtásával támasztja alá, amit a szóval mond: [ho:ssu] ill. [ho::ssu]. Ugyanígy megnyújtható bármely más rövid magánhangzót is: [na:j], [nɛ:m], [i:gen]. Általános, egységes eljárásról van szó, mely ellentmondásmentes szabályba foglalható. Egyöntetű a dekódolás folyamata is. A nyelvközösség minden tagja az /o/ fonémára vezeti vissza az [o:] hangot és az eltérést emfatikus nyújtásként értelmezi:

/ho:ssu/

└───> /o/ + emfázis

Nem mondható el ugyanez a *hosszú* röviden ejtett /u/-járól. Az idősebbek a hallott rövid [u]-t az /u:/ fonémára vezetik vissza és a rövidülést pongyola vagy familiáris ejtismódként könyvelik el. Az 5—15 éves gyerekek a rövid

¹⁰ A. DAUZAT és P. FOUCHÉ szerint a [ō] → [e] változás a nép nyelvében a XVI. században lezártnak tekinthető. Csak a műveltek beszédében érvényesülő regresszív tendencia hatására változott vissza a hang egyes szavakban az [e] [ō]-re, a köznyelvi szavakban azonban mindvégig megmaradt az [e] (vö. A. DAUZAT, *Essai de géographie linguistique*. Paris 1928. 6. és kk. — P. FOUCHÉ, *L'évolution du français: Ou en sont les études du français*. Paris 1935. 40. és k.). A grammatikusok tanúsága szerint az [e] változatnak udvari jellege volt, a [ō] → [e] változás előrehaladottabb stádiumban lehetett az udvarnál, mint a népi rétegekben. Semmi sem igazolja azt a feltevést, hogy a köznyelvi szavakban általános volt és maradt az [e]. A *roi* szóban a grammatikusok nyilatkozatai szerint szinte általános volt a [ō] ill. később az [oa] (vö. például H. ESTIENNE I. 62. l., THUROT I. 398. k.), az *-oir* végű igékben, a legköznapiabbakban is, a [ō] ill. [oa] vált általánossá.

[u]-t semleges ejtésmódnak tekintik, a hosszú [u:] -t pedig ünnepélyes, vagy emfatikus változatnak érzik vagy öreges ejtésmódnak nyilvánítják.

	[hossu]		[hossu:]	
/I/ öregek	→	/u:/ + pongyolaság	→	/u:/ + ø (semleges)
/II/ gyerekek	→	/u/ + ø (semleges)	→	/u/ + ünnepélyes jelleg

A beszédhang más irányban mozog a különböző nemzedékekhez vagy társadalmi csoportokhoz tartozó beszélő tudatában. Másképpen értelmezik ugyanazt a beszédhangot. Ezek az ellentétek gyakran igen éles formában fogalmazódtak meg a „helyes ejtésmódról” vitaközpontú grammatikusok néha késhegyig menő, kölcsönös sértegetéssé fajuló polémiáiban. Gondoljunk például a francia *chose, cour, couronne* stb. szavak helyes ejtése körül kialakult háborúságra, az *ouiste*-ok és *non-ouiste*-ok közötti harcra a XVI. és a XVII. században (vö. F. BRUNOT II³ 251 és kk., IV⁴ 177 — TH. ROSSET 66. és kk.).

4. A prozódikus tényezők mozgása

4.1. A mozgás nemcsak a beszédhangnak természetes tulajdonságát A mondatok nyomtaték eloszlása lényegében hasonló folyamatot indít meg, mint az érzékelt beszédhang. Az elhangzott mondat nyomtaték eloszlását a hallgató egybeveti a konkrét mondatnak megfelelő mondat típusával, és a mennyiségi és minőségi eltéréseket visszavezeti a semleges nyomtaték eloszlást módosító tényezőkre. Számba veszi például a nyomtaték szokatlan erejében vagy eltolódásában kifejezésre jutó indulatot vagy kiemelő szándékot.

4.2. A hanglejtés a beszéd „legelevenebb” tényezője. Nemcsak azért, mivel térbeli mozgásként érzékeljük a hanglejtésformákat.¹¹ A beszéd dallam elsősorban azért „eleven”, mert kifejező. Azaz: a fogalmi eszközökkel, morféimákkal nehezen tolmácsolható lelki tartalmakat főként a semleges (grammatikális) dallamformák módosításával, a hanglejtésre átvitt kifejezőmozgás segítségével tolmácsoljuk (FÓNAGY—MAGDICS 1963b). A hanglejtés nagyfokú variációja és a variáció fontos szerepe szinte elhomályosítja a variáció alapját képező nyelvi érvényű alapsémákat. Holott éppen a hanglejtés-metaforák lehetősége bizonyítja az alapformák létét. A felszólító mondatra átvitt kérdő dallam, a kérdő dallamú felszólító mondat (FÓNAGY—MAGDICS 1963a, 34. és kk.) feltételezi a diszkrét kérdő és felszólító dallamsémát.

Különösen kifejezőek, dinamikusak a *sűrített dallamok*. Két vagy több egymástól független dallamformát sűrít ilyenkor a beszélő egyetlen mondatba. A sűrített dallam közvetlenül semmiben sem különbözik az egyszerű dallamtól. Hacsak nem abban éppen, hogy az illető nyelvben érvényes egyszerű dallamformák egyikével sem azonosítható. Periodikus rezgések Fourier-analíziséhez hasonlítható, bár kevésbé exakt, dekódolási kísérletek folyamán derül csak ki, hogy az *Ott voltatok tegnap?!* mondat dallama — melynek alapján a hallgatók hol kérdő mondatként, hol csodálkozó felkiáltásként resp.

¹¹ A metaforákban igen szegény (mert exakt) ó-ind fonetika *megemelt* (udátta) és meg nem emelt (anudátta) hangokat különböztet meg (FÓNAGY 1963a, 19. l.). Aristoxenos is térbeli mozgásként fogja fel az alapfrekvencia változását (vö. Die Harmonische Fragmente des Aristoxenus. Hrg. v. P. MAROUARD. Berlin 1868, 15. l.).

„kérdő felkiáltás”-ként értelmezték a mondatot —, a kérdő és a csodálkozva felkiáltó dallam-séma kereszteződése. A különösen kifejezőnek érzett mondatok hanglejtése nem egyszer négy különböző dallamforma interferenciája nyomán áll elő. Gábor Miklós Hamletjének monológjában az „Egy álom által elvégezni mind e szív keservét” mondatának egyéni, komplex dallama öt különböző jellegű egyszerű, tipikus dallamformára vezethető vissza (FÓNAGY 1964).

5. Morfémák és szerkezetek dinamikus értelmezése: váltakozás és változás

5.1. A stílus mibenlétét keresve jutottunk arra az eredményre, hogy a konkrét beszédaktus kettős kódolás alapján jön létre. A tudatosnak minősíthető primér kódolást egy természetes kódon alapuló második közlemény egészíti ki. Kettős kódolás jellemzi a beszédaktust minden szinten: a lexikális és grammatikális szinten csakúgy, mint a fonetikai síkon (FÓNAGY 1963b). Különösen szembeszökő ez a költői kommunikációban, mivel a költői nyelvben a „stílus”, a szekundér közlemény csaknem olyan lényeges, mint a primér közlés. Amikor a költő „szabadságával”, a *poetica licentia*-val élve szokatlanul rendezi el a morfémákat, ez a rendezetlenség kétszeres elrendezést takar, a „szabálytalanság” kettős szabályt tételez fel. A költői szórend csak folyamatként értelmezhető. Ahogyan a konkrét beszédhangot visszavezetjük a fonémára s a fonéma alapváltozatához viszonyítva értékeljük, ugyanúgy vezetjük vissza a költői szórendet a normatív, „grammatikális” szórendre, s miután a rekonstruált normatív mondat alapján adódó primér közleményt tudomásul vettük, visszatérünk az eredeti mondathoz és kitapintjuk a „grammatikális” szórend módosításával kifejezett szekundér közleményt.

Hat óra. Kürtszót küld egy messzi gyár.

A rigó füttye halkul, egyre jobban.

Rejtett madár most édes nászra vár.

(Áprily Lajos, Szalonka-les).

Visszaállítjuk a grammatikális szórendet:

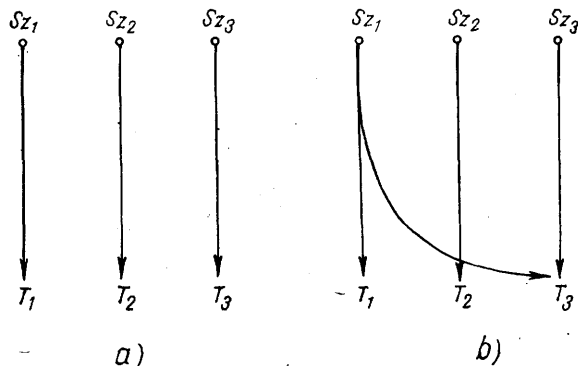
A rigó füttye egyre jobban halkul.

Egybevetjük a vers eredeti szórendjével és megállapítjuk, hogy a határozó, szokatlan módon, az állítmány mögé került. Mintegy kiegészítésként, mintha a határozó önálló tagmondat lenne (erre utal a vessző is). A dallam erőtlenül lehanyatlik így a sor közepén, lekókad, mielőtt még elérnénk a sor végét. A mondat dallama helyettesíti, érzékelteti a rigófüttye dinamikáját. A rigó füttye már a sor első felében fokozatosan halkul, s a sor második felében pedig szinte elhal. Határozott ellentétben áll a második mondat szórendjében kifejeződő bizonytalansággal, tétovassággal — nem tudjuk: befejeződött-e a mondat a *halkul* szóval, mondatrész-e vagy mondat, ami utána következik —, az első sor éles, határozott tagolása a reggelt az éjszakától elválasztó kürtszó cezúrája.

5.2.1. Leplezettebb a nyelv paradigmaticus tengelye mentén lezajló mozgás, amikor nem az egymást követő szavak cserélnek helyet, hanem egy várt grammatikai kategória helyébe lép „szabályellenesen” egy — az adott kontextusban —, váratlan kategória.

Mult larges terres de vus avrai conquises...

Ezt mondja a haldokló Roland a nagy francia hősi eposzban (Chanson de Roland, laisse CLXIII, v. 2352). Azaz: „Hatalmas földeket hódítok majd el tőletek.” A *futur antérieur* váratlan ebben a helyzetben, hiszen Roland már csak percekig élhet. Arra kényszerít a kontextus, hogy a *futur antérieur-t passé indéfini*-vel (vagy *plusqueparfait*-vel) helyettesítsük, mint múlt időt

5. ábra

Álló (a) és mozgó szavak (b) a beszédben. Az álló szó hangalakja közvetlenül jelöli meg a tárgyat (a), a mozgó szó, az átvitt értelmű szó közvetve, egy másik képzetből kiindulva (b)

azonosítsuk „identifikáljuk” CH. BALLY terminusát és módszerét követve (I. 105–139): „Hatalmas területeket hódítottam el tőletek.” A kapott mondat így már értelmes, de eltér az eredetitől. Ismét vissza kell térnünk tehát a konkrét mondatához, hogy a mondat „prózai” tartalmának rögzítése után kiemeljük a formában rejlő mondanivalót is: „Hatalmas földeket hódítottam el tőletek. Ezt éneklék majd a kobzosok.” Csak ezt a kerülő utat végigjárva tudtuk feloldani a forma és a tartalom közötti ellentmondást. A *Chanson de Roland* egyetlen igéje rejtett mondatot tartalmaz. A jövő idő jele *m o z g ó m o r f é m a*, melynek menetét követve jutunk csak el a vers teljes értelméhez.

A költői nyelv dinamikus szóhasználatával tisztában voltak már a görög és latin retorikák szerzői is, akik a metaforát a költői nyelv alapvető sajátosságának tekintették. A provençal dalnoknak, a *trobador*-nak neve is alighanem egy *tropare* 'trópusokban (képesen) beszélni' ige származéka.

A költő tehát olyan ember, aki a szavakat átvitt értelemben használja. Lexikális metaforára annyi példát hoztak már fel Aristotelés óta, hogy ehelyett inkább a metafora, a mozgó szó modelljét vázolnám fel, s ebbe azután gondolatban bármely tetszőleges metafora behelyettesíthető (5. ábra).

Valamely tárgyat nem az őt jelentő (vele közvetlen, hagyományos kapcsolatban álló) szóval jelöljük ilyenkor, hanem egy hagyományosan más tárgyat jelölő szóval. A hallgató tehát kénytelen a hallott szónak jelentésétől eltérő értelmet tulajdonítani: a *szó*₁-t úgy értelmezi, mintha a *tárgy*₃-t jelölő szó lenne, s a mozgó szó útját követve keresi a *tárgy*₃ és a *tárgy*₁ közötti sejtett, de ki nem fejtett összefüggést.

5.2.2. A költői szövegekben a morfémák hosszú utat járnak be és útjuk gyakran csak nehezen követhető. A köznapi nyelv metaforái átlátszóbbak, a

morfémák ezúttal többnyire ismert utakon járnak, síneken futnak: konvencionális metaforák. A budapesti villamos és autóbusz kalauzá-
nak hagyományos felszólító mondataiban rendszerint a többes első személye
lép például az egyes szám első személyének helyébe: „Fáradjunk kérem a
kocsi belsejébe, más is fel akar szállni.” — „Ne szálljunk már fel, kérem,
megtelt a kocsi.” A kalauz a bejáratnál ül, s így nem áll módjában az utasok-
kal együtt beljebb fáradni, még kevésbé beszélheti le önmagát a felszállásról.
LEO SPITZER találóan *pluralis inclusivus*-nak nevezte el ezt a grammatikális
metaforát, mely más helyzetekben és más nyelvekben is gyakori. A formá-
ban rejlő szekundér közleményt ezúttal is csak akkor emelhetjük ki, ha a
dekódolás folyamán megtesszük a morféma által leírt utat.¹²

Ne szálljunk fel!

————→ *Ne szálljon fel!* + „Lélekben én is magukkal
vagyok.”

5.3.1. A nyelv a beszédet lényegében meghatározó törvények összessége.
A változás, a mozgás a beszéd lényegéhez tartozik, s így a nyelvtől sem lehet
teljesen idegen.

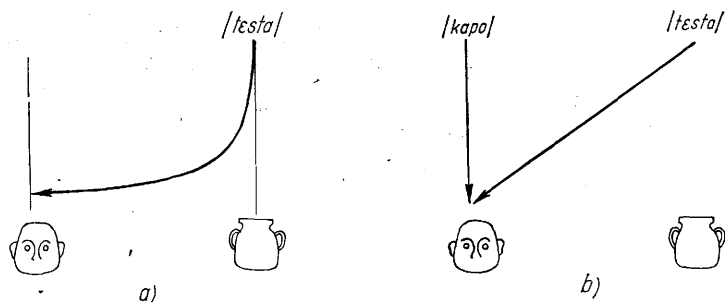
A nyelv abban különbözik a mesterséges jelrendszerektől, hogy magában
hordja a változás lehetőségét. Olyan program, melybe beépítették a program
módosítását szolgáló szabályokat is. Törvény biztosítja és sza-
bályozza a törvénysértést. A konkrét metaforákat — a hangokét,
akárcsak a morfémákét —, az alkalom, a szükség szüli. A metafora, mint a
hangváltakozás és jelentésátvitel általános törvénye, eleve adott: a nyelv
szerves része.

5.3.2. A nyelv egyfelől biztosítja a mozgás lehetőségét, s így poten-
ciálisan magában foglalja a mozgást. Másfelől: a nyelvi elemek mozgását a
beszédben olyan szinkrón törvények segítségével foglalja össze, melyek logikai
összefüggések formájában tartalmazzák a mozgást. Ha felütjük például a *fej*
címszót az Értelmező Szótárban, azt látjuk, hogy 13 pontba foglalja a szó
jelentésárnyalatait. A szó alapjelentéséből indul ki („1. Az ember testének a
koponyát is magában foglaló legfelső, az állat testének elülső része”), a továb-
biakban a beszédben jelentését módosító, változtató szó mozgását képezi le
azáltal, hogy leggyakoribb, hagyományossá vált módosulásait, mozgásának
főbb állomásait sorakoztatja fel, jelezve, hogy a szavak „átvitt” értelműek
(„az ember agya, értelme, esze, gondolkodása . . .”, „maga az ember”, „az
egyén élete”, „vmely közösség vezetője”, „növénynek fürtös, kalászos v.
gömbölyded termése, ill. része”, stb.). Az Oxford Dictionary 21 pontban,
de hasonló módon rögzíti a *head* jelentését. Ez a struktúra a szavak „jelen-
kori történetét” adja.

A beszéd folyamán összegeződő mennyiségi változások gyökeresen módo-
síthatják ezt a struktúrát. A népi latin nyelv leíró szótárában a *testa* szó
alapjelentése, a 'cserépedény' mellett a 'koponya' és ezután a 'fej' jelentés
szerepelt volna. Utóbbi után talán zárójelben a szó tréfás jellegére utalt volna a
szótárszerkesztő. Valahányszor ugyanis 'cserépedény'-t jelentő szó eredeti útjá-

¹² A *pluralis inclusivus* néhány anekdotisztikus esetét J. GRIMM is elemezte már:
„Wir sind ein Esel” mondja a tanár a diáknak. Kleine Schriften III. Vö. J. WACKER-
NAGEL, Vorlesungen über Syntax. Erste Reihe². Basel 1926. Az adatra TELEGDÍ ZSIG-
MOND hívta fel a figyelmemet.

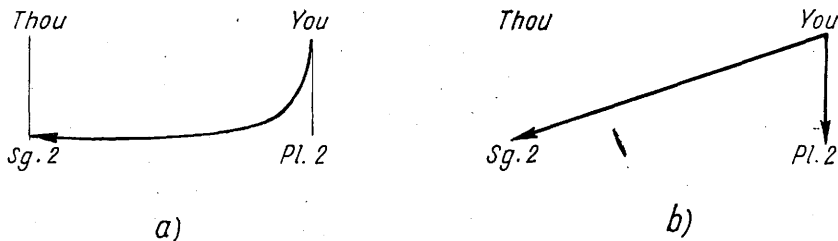
ról lekanyarodva a fejet jelölte meg, a két képzet egybekapcsolása humoros hatást keltett. A humoros hatásának köszönhető népszerűsége, s népszerűsége következtében vesztette el humoros jellegét. A humoros hatás feltétele ugyanis éppen az volt, hogy a *testa* szó a beszédben a *caput* helyére lépett, a nyelvben azonban mindkét szó megőrizte eredeti alapjelentését. A /testa/ hangsor a 'cserépedény' jelentésen keresztül haladva jelölte a fejet (6a ábra). Gyakoribbá

6. ábra

A fej megjelölése mozgó morféma, metafora segítségével a vulgáris latinban (a). A morféma egyre rövidebb, végül egyenes úton éri el a tárgyat; ennek közvetlen kifejezésévé, stabil morfémává válik (b)

válásával egyre rövidebb úton érte el célját, alig keltve fel a 'cserépedény' vagy a 'koponya' képzetét. Általánossá válásával közvetlen és állandó kapcsolat keletkezett a /testa/ hangsor és fej között. A metafora, a mozgó morféma állandó, stabil jellé alakult át (6b ábra). A fejet kerülő nélkül jelölő olasz *testa* éppoly kevésbé kelthet esztétikai hatást, akárcsak a *caput* a régi Rómáz

7. ábra

Az angol *you* személyes névmás metaforikus alkalmazása (a); az átvitel általánosulása, a Pl. 2. rögzödése: az egyes szám 2. személyének közvetlen jelévé válik, anélkül, hogy megszűnnék a többes szám 2. személyének jele lenni

ban vagy a *head* az angolban (melyek hasonló szójáték révén nyerték el mai jelentésüket az indoeurópai nyelvek történelem előtti korszakában). Az egyes szám 2. személyének helyére lépő többes számú 2. személy eredetileg metafora, alkalmi helycsere volt, *pluralis reverentiae*. A megszólított személy méltóságát volt hivatott kihangsúlyozni (azt a tényt, hogy több egy személynél, jogában áll magáról többet számban beszélni, a *pluralis majestatis*-t használni. (Vö. BAKOS:) Amikor a francia *vos* vagy az angol *you* és a Sg. 2 közötti kapcsolat elveszítette alkalmi jellegét, amikor a kettő kapcsolata k ö z v e t l e n n é,

állandóvá vált — vagy modellünk szerint —, amikor a *vos*, a *you* szó nem kanyarodott el a Pl. 2 felé, hanem a legrövidebb utat választotta (7b ábra), a beszéd szintjén zajló váltakozásból nyelvi változás lett. Klasszikus és ma is ösztönző munkájában H. PAUL számos példán mutatja be az alapjelentés és az alkalmi jelentés („*usuelle und okkasionelle Bedeutung*”) dialektikus egységét az új jelentés kialakulásának módját (74. és kk.).

Amikor egyes nyelvészek, filozófusok, költők azt állítják, hogy nyelvünk minden szava metafora, ezt úgy kell értenünk, hogy minden szavunk, nyelvünk minden morféma-ja mai jelentését metaforának, a morféma-k mozgásának köszönheti.

5.3.3. Mélyebben tárja fel a jelenben rejlő múltat TELEGGI ZSIGMOND Chomsky generatív nyelvi elemzéséből kiindulva (295—305. és kk.). Grammatikusok, logikusok már régen megfigyelték, írja Telegdi, hogy egyes nyelvi elemek a másik átalakulásaként jönnek létre. A nomen actionis például főnév, feltételez egy mondatot, s voltaképpen a mondat igei állítmányának átalakulása. A grammatikusok a modern indoeurópai nyelvekben a szenvedő mondatot a cselekvésből kiindulva, mint annak transzformációját írják le. A transzformáció egy nyelvállapot egyidejű elemei között fennálló, meg nem fordítható logikai viszony. Ez a logikai viszony egymásután teremt egyidejű elemek között. Chomsky vizsgálatai arra az eredményre vezettek, hogy a transzformációs viszony az egész nyelvet áthatja a

The picture was painted by a new technique.

és a

The picture was painted by a real artist.

mondat szerkezete közötti különbség csak úgy állapítható meg, ha előbb tisztázzuk a két azonos szerkezet transzformációs történetét. „A nyelvtudomány fejlődésének elemzéséből így kirajzolódnak, egyelőre feladat alakjában, egy olyan felfogás körvonalai, amelyben a nyelvállapot nem pusztán ellentéte a történeti fejlődésnek, hanem ennek a fejlődésnek összefoglalása egy struktúrában” — írja TELEGGI tanulmánya végén (305. l.).

6.1. Ahhoz, hogy a beszéd és a nyelv dialektikus kapcsolatával foglalkozhassunk, világosan fel kellett előbb ismerni e kettő létét, alapvető különbségét. Fel kellett fedezni a nyelvet, mint egy adott időpontban érvényes törvények egységét. Ahhoz, hogy a szinkronikus és diakronikus leírás szintézisének lehetőségét latolgassuk, létre kellett előbb hozni azt a módszert, mely alkalmas a nyelvi viszonyok hálózatának kitapintására, hozzá kellett látni egyes nyelvek rendszerének valóban tudományos leírásához. A strukturális módszerek erre alkalmasnak bizonyultak. Egyre finomabb eszközökkel folyik az elemzés és egyre pontosabb és megbízhatóbb képet kapunk egyes nyelvek rendszeréről és a nyelvi rendszer általános törvényszerűségeiről. A pontosabb leírás igényéből keletkezett új módszerek azonban olyan eredményekhez vezettek, melyek a hagyományos strukturalista elemzés elégtelenségét árulják el, túlmutatnak a Saussure-i doktrinán, s a történeti és a leíró módszer szintézisének lehetőségét és szükségességét bizonyítják. A szintézis ezúttal sem jelentheti a két elv elvtelen keverését. A nyelv állapotát jellemző törvények elhanyagolása épp olyan súlyos hiba lenne, mint a nyelv fejlődését meghatározó törvények tagadása. A szinkron törvények felismerése új perspektívát

nyitott a nyelvtörténet számára. Hasonlóképpen mélyítheti el a szinkrón leírást, ha a nyelvet mint fejlődő rendszert igyekszünk leírni, hasznosítva a történeti nyelvtudomány maradandó értékű eredményeit.

FÓNAGY IVÁN

I r o d a l o m

- BALLY, CH., *Traité de stylistique française*². Heidelberg—Paris s. d.
- BRUNOT, FR., *Histoire de la langue française*. I⁵, IV. Paris 1947.
- BRUNEAU, CH., *La diphtongaison des voyelles françaises*: *ZromPhil.* LVII (1937), 170—192.
- CHOMSKY, N., *Syntactic structures*. 's-Gravnehage 1957.
- DOROSZEWSKI, W., *Pour une représentation statistique des isoglosses*: *Bull. Soc. Lingu.* Paris XXXVI. (1935) 28—42.
- ESTIENNE, H., *Deux dialogues du nouveau langage françois italianisé I—II*. Ed. P. Ristelhuber. Paris 1885.
- FÓNAGY, I., *Über den Verlauf des Lautwandels*: *Acta Linguistica Ac. Sc. Hung.* VI (1956), 173—278.
- FÓNAGY, I., *A metafora a fonetikai műnyelvben*. *Nyelvtudományi Értekezések* 37. Budapest 1963. (a)
- FÓNAGY, I., *A stílus hírértéke: Általános nyelvészeti tanulmányok*. Szerk. Telegdi Zsigmond. Budapest, 1963. 91—123. (b)
- FÓNAGY, I., *Érzelmek kifejező mozgása a gége szintjén*: *Magyar Pszichológiai Szemle* XX (1963), 206—216. (c)
- FÓNAGY, I.—MAGDICS, KL., *Das Paradoxon der Sprechmelodie*: *Ural-Altäische Jb.* XXXV (1963), 1—55. (a)
- FÓNAGY, I.—MAGDICS, KL., *Az érzelmek tükröződése a hanglejtésben és a zenében*: *NyK.* LXV (1963), 103—136. (b)
- FÓNAGY, I., *Tagolható-e a beszéddallam?: Általános nyelvészeti tanulmányok III*. Szerk. Telegdi Zsigmond. Budapest, 1964 (előkészületben).
- FREI, H., *Zéro, vide et intermittent*: *ZPhonetik* IV (1950), 161—191.
- GODEL, R., *Les sources manuscrites du 'Cours de linguistique générale' de F. de Saussure*, Geneve—Paris 1957.
- JAKOBSON, R., *Selected Writings I*. *Phonological Studies*. 's-Gravnehage 1962.
- LAZICZIUS, J., *Phonétique et phonologie*: *Lingua* I (1948), 293—302.
- MAGDICS, KL., *A szóvégi magánhangzók rövidülése a köznyelvben*: *NyK.* LXII (1960), 301—322.
- MARTINET, A., *Économie des changements phonétiques*. Bern 1955.
- MARTINET, A., *La prononciation du français contemporain*. Paris 1945.
- MAUPAS, CH., *Grammaire et syntaxe française*². Paris 1625.
- MOLES, A. A., *Théorie de l'information et perception esthétique*. Paris 1958.
- PAUL, H., *Prinzipien der Sprachgeschichte*⁴. Halle 1909.
- ROSSET, TH., *Les origines de la prononciation moderne étudiées au XVIIIe siècle*. Paris 1911.
- SAUSSURE, F. DE, *Cours de linguistique générale*. Ed. Ch. Bailly A. Sechehaye. Paris 1922.
- TELEGDI, ZS., *A nyelvtudomány meghasonlításáról: Általános nyelvészeti tanulmányok I*. Budapest, Akadémiai Kiadó 1963, pp. 295—305.
- THUROT, CH., *De la prononciation française I—II*. Paris 1881—1883.
- TROJAN, F., *Der Ausdruck der Sprechstimme*. Wien 1952.
- TRUBETZKOY, N. S., *Grundzüge der Phonologie*. Praha 1939.
- ZWIRNER, E., *L'opposition phonologique et la variation des phonemes*: *Arch. f. vergl. Phon.* II (1938), 135—144.

Az aktuális mondattagolás egyik alapformája a magyarban

Az itt tárgyalt problémakörre 1855-ben WEIL hívta fel először a figyelmet. GABELENTZ óta „lélektani alany” és „lélektani állítmány” szerinti tagolódásról szokott beszélni a mondattan. Ez azonban nem szerencsés kifejezés (vö. MMNyR. 1962. 106–7).¹ A jelenséget sokkal találóbban nevezhetjük aktuális mondattagolásnak. Így fordította JUHÁSZ JÓZSEF a prágai nyelvész körhöz tartozó MATHESIUS (1947. 234) *aktuálni élenéni věty* kifejezését, amikor egy intézeti csoportösszejevetelen (1962. július 17.) beszámolt róla. — A többi kutatóról, aki a kérdéssel foglalkozott, BRASSAITól kezdve egészen DANEŠIG, valamint saját régebbi tanulmányaimról (1953, 1957) e dolgozat egyes tétéleivel kapcsolatban teszek említést.

Előjáróban még szükségesnek tartom megjegyezni, hogy a magyar mondatok aktuális tagolódását BRASSAI (1864, 1885) és KICSKA (1895–6, 1899, 1901, 1903) felfedezései nyomán kezdtem behatóbban elemezni az 1940-es évek elején, SÁGI ISTVÁN és PAIS DEZSŐ egyetemi előadásainak indítására, és csak később kerestem meg, hogyan közelítik meg a problémát más kutatók más nyelvekben. Dolgozatomban elsősorban a magyar mondatok értelmi alapszerkezetét vizsgálom, más nyelvű példákat csak párhuzam vagy összehasonlítás végett idézek, hogy a tárgyalt megfigyelések a fordítás-elméletben is hasznosíthatók legyenek.

1. A mondat szintaktikus szerkezete és időbeli lefolyása

1.1. Amikor beszélünk, a mondat nyelvi képe sokszor már előre megvan a tudatunkban, mielőtt az egész mondatot kimondjuk. Ebből a szempontból az ilyen mondat *s z i m u l t á n* egész. Időbeli lefolyását tekintve azonban az ilyen mondat és egyáltalán mindenfajta mondat *s z u k c e s s z í v* jelenség, hiszen részei az egydimenziós időben lineárisan követik egymást.²

Az is gyakran megesik, hogy amikor beszélni kezdünk, még nem tudjuk, hogyan fogjuk befejezni a mondatot. Jó beszédképességű egyének persze ilyenkor is kerek formában, talpraesetten tudják kifejezni magukat. Sokan azonban dadognak, ismételnék, keresik a szavakat, a mondat vége pedig legtöbbször nincs összhangban az elejével. Ilyenkor a legpontosabban jegyző gyorsíró sem szóról szóra örökíti meg a beszédet, sőt a feljegyzés áttételekór még meg is „fésüli” a mondatokat, hogy elfogadható formát öltsenek. Ezek a mondatok nincsenek szimultán jelen a beszélő tudatában, ezek lélektanilag, keletkezésüket tekintve is, megjelenésüket tekintve is szukcesszív lefolyásúak.³

¹ A többször idézett források jegyzékét l. a tanulmány végéhez csatolt „Fontosabb irodalom”-ban.

² Vö. WUNDT: *Die Sprache*, Leipzig, 1900. II, 235. Ismerteti GOMBOCZ: *Syntaxis* (sokszorosított jegyzet; közzéteszi Pais Dezső) 1949. 25. L. még SKALIČKA 1936. 131.

³ A félig megdöntött beszédéről l. PAPP ISTVÁN: *A magyar nyelv tan nevelőereje. A tanítás problémái* 3. sz. 27. Arra nézve, hogy a gondolkodás lépésekben megy végbe: AMMANN 1928. 94–5.

1.2. A következőkben a mondatformák elemzése során nem a beszéd közben alakuló, hanem az előre megfogalmazott mondatokat szeretném tipizálni. Ezzel adhatunk határozott, akár egzakt irányban is tovább fejleszhető alapot annak a kutatási ágának, amelyet SZABÉDI LÁSZLÓ kifejezésével (1955. 151—3) *b e s z é d a l a k z a t t a n n a k* nevezhetünk. (Ebbe a mondattagolás éppúgy belefér, mint a mondatnál nagyobb beszédegységek összefüggésének vizsgálata, az élő beszéd kutatása éppúgy, mint a prózai és a verses írásműveké, szóval mindaz, amivel a régi retorika és a stilisztikának, a vers-tannak a mondatalakzatokkal kapcsolatos része foglalkozott, figyelembe véve a logika idevágó szempontjait is.) A félig meggondolt, beszéd közben alakuló mondatokat érdekes lehet lélektani szempontból megfigyelni, most azonban nem a lélektan, hanem a mondatoknak mint a nyelvi törvények alapján létrejött alakulatoknak kutatása lesz a vezető szempontunk (de úgy, hogy közben a lélektani vonatkozásokra is ügyeljünk). Olyan mondatokat vizsgálunk, amelyekben a szavak elrendezése és hangsúlyozása összhangban van a kifejezendő mondanivalóval (vö. TÓTH 1948. 85), olyan mondatokat, amelyeket a nyelvtan, a nyelvművelés, a retorika — ma inkább szerkesztéstan — mint többé-kevésbé jól rendezett mondatokat helyeseknek ismer el, vagy amelyeket a stilisztika, a nyelvi esztétika mint valamely sajátos tartalom kifejezőjévé erre a sajátos kifejezésre különösen alkalmásnak ítél. Emellett persze figyelemmel kell lennünk arra, hogy a legalaposabban átgondolt mondat is időben hangzik el, tehát van szerepe annak, hogy mi hangzik benne előbb és mi hangzik később. De a gondolat elemeinek és a szavaknak a viszonya nem olyan közvetlen, hogy a szavak rendje mechanisztikusan megfelelné a tudatban fellépő képzetek sorrendjének. Itt még sok más tényezővel is kell számolnunk. Éppen ennek a sorrendnek a vizsgálata lesz e dolgozat tárgya, mégpedig nem a mondat szórendje általában, hanem a mondatot alkotó fő tagok rendje egy meghatározott szempontból, majd e fő tagokon belül az altagoké, valamint az a kérdés, hogy melyik mondat mikor és hogyan tagolódik. Ebben a tagolódásban különösen annak van szerepe, hogy mi a mondat előzménye és mi benne az új közlés, bővebb mondat esetén annak is, hogy „mi az előzményeknek egymáshoz viszonyított fontossági sorrendje” (MMNyR. 1962. 471).

1.3. Kiindulópontunk az, hogy a mondat a *b e s z é d n e k* az egysége.⁴ Az írott mondat voltaképpen csak jelzése, szimbóluma a beszélt mondatnak. Ha írott, nyomtatott mondatokat használunk fel elemzésre, akkor figyelembe kell vennünk, hogy ezek rendszerint kiejtett mondatokat tükröznek, vagy pedig arra valók, hogy hangosan olvasva beszélt mondatokká alakítsuk őket. A hangsúlyozást az írott mondat nem tartalmazza; mégis vannak olyan tárgyi és szórendi kritériumok, amelyek alapján igen sokszor a mondat felépítéséből adódik a mondat helyes hangsúlyozása. (Értelmesen, mondat szerűen hangsúlyozni egyébként is csak nyelvtanilag megszerkesztett, a nyelvtörvényei szerinti szórendű mondatot lehet, vö. CHOMSKY: *Syntactic structures*. *Janua Linguarum* IV. 1957. 15—6.) Ha az egyértelmű hangsúlyozás nem adódik magából a mondatból, akkor legtöbbször a mondat környezete szabja

⁴ „A szórend törvényeit csak az élő szóval ejtett mondatokból meríthetni” (BRASSAI 1864. 279). A kiejtett mondatnak a legfontosabb jellemzőit — így a fő hangsúlytípust — tipográfiai eszközökkel jelölhetjük, de ezek már nem a közönséges helyesírásnak eszközei. (Vö. BOOST 1955. 83.) A mondatot nem azonosíthatjuk a mondat szerkezettel, mint újabban BODNÁR (1963. 77) és ZSILKA (MNy. LIX, 306); a mondat szerkezet csak potenciális, de nem aktuális mondat.

meg, hogy az írott mondat a többféle lehetséges ejtett mondat közül melyiket tükrözi (vö. DEME: Hangsúlyozási problémák a Szózat szavalásában. Nyr. LXXXII, 188). Ezúttal nem fontos, hogy eredeti beszédben produkált vagy másodlagosan reprodukált mondatokról van-e szó.

Hogy írott és mondott mondat hogyan viszonyul egymáshoz, valamint hogy egyáltalán mit értek mondat és mondatforma alatt, azt a következő példa szemléltesse (vö. *A gyermek játszik* ötféle változatával BRASSAINÁL: 1864. 189, 210):

1. A regényt olvastam. — 2. A regényt olvastam.

3. Olvastam a regényt. — 4. Olvastam a regényt. — 5. Olvastam a regényt.

Írott alakját tekintve itt látszólag csak két mondat van. Az 1. és 2. mondat írásunkban azonos sorrendben egymást követő szavakból áll, a 3., 4., 5. mondat szintén. A fontosabb hangsúlyozási lehetőségeket tekintve a kiejtett hangsorok alapján ez öt különböző mondat. Vajon hány mondat ez, ha a mondanivaló szempontjából osztályozzuk őket? Az (egymás alá írt) 1. és 3., valamint a 2. és a 4. mondat lényegében ugyanazt a mondanivalót fejezi ki. Ezeket azonos mondatoknak tekinthetjük, csupán a formájuk más. Eszerint az írott alakban kétfélének látszó, más-más hangsúlyozással ötféleképp hangzó mondat voltaképpen három különböző mondat, melyek közül kettő-kettő egymásnak formai változata.⁵ Köztudomású, hogy egyetlen írott mondat többféle beszélt mondatot jelölhet, viszont azt is láthatjuk, hogy az írott forma szőrendi különbsége nem jelenti mindig a két mondat lényeges különbségét, hanem azonos mondatokat is takarhat. A szőrendi eltérésnek többféle oka is lehet (vö. SCHLACHTER 1944. 53—4), ezek közül szeretnék a következőkben néhányat boncolgatni. Ami pedig a hangsúlyozást illeti, főleg csak olyan különbségeket veszek figyelembe, amelyek a mondat vagy mondatszakasz súlypontjának eltolódásával járnak.⁶

2. Az alany és az állítmány fogalmának komplex volta

2.1. A logikák és a nyelvtanok szeretnek az ilyen kéttagú mondatokból kiindulni: *Az ember halandó. Ez az alma piros. A légy rovar. Péter tanár. Anyám sír. Péter nevet. Vater schreibt. Caius necatur. Paul court. The dog barks.* (Vö.

⁵ Téves tehát az az állítás, hogy a szőrend megváltoztatása a mondat értelmét nem változtatja meg (l. pl. KIRÁLY—DEME—SZABOLCSI: Magyar nyelvkönyv a VIII. osztály számára. 1948. 343), de az is téves, hogy minden szőrendi különbség egyúttal értelmi különbséget is kifejez. Egyébként az előbbi állítás tévessége attól is függ, hogy mit nevezünk a mondat értelmének. Ami az ötféle változatban felírt mondatban azonos, az a szóalakok által kifejezett (ábrázolt) dologi viszony: a szintagmatikus szerkezet és ennek jelentése. Ha ezt valaki a mondat értelmének (vagy másképp: a mondat logikai tartalmának, l. MMNyR. II, 471) nevezi, helyes lehet az állítása. De általában tágabban értjük a mondat értelmének fogalmát: beleértjük a hangsúly és a szőrend által kifejezett mondanivaló-súlypontozást is.

⁶ Vö. SANDMANN (1954. 245): „(normal) stress plus word-order gives us the criterion for assessing the cognitional values of parts of statements”. Nem leszek tehát elsődlegesen tekintettel olyan különbségekre, amelyek csak más-más érzelem kifejezésére valók, vagy amelyek más-más beszédelőzményre utalnak anélkül, hogy a mondatnak belső súlyarányát megváltoztatnák (mint pl. HEINITZ nyolcféle szőrendi és hanglejtési változata ugyanarra a mondat szerkezetre: Vox 1920. 76—8). KELEMEN JÓZSEF (I. OK. IX, 350) ötféle mondatot sorolt fel, melyek grammatikailag mind ugyanazt az egyetlen predikatív szintagmát tartalmazták, de ő a kérdő változatokat is bevonta a lehetőségek közé. Az ő öt mondatát voltaképpen négy különböző mondat, mert két kérdés egymásnak csak formai változata

(*Anyám sír?* és *Sír anyám?*).

SANDMANN 1954. 12; BODNÁR 1963. 75—6.) BRASSAI is (1853. jan. 25.) nyilván erre a típusra célzott, amikor a logikai ítéletet mint a különféle mondatok elemzéséhez kiindulásul alkalmas formát jelölte meg. Az ilyen mondatok első tagját alanynak, a másodikat állítmánynak szokták nevezni. Nézzük meg, melyek a sajátosságai az ilyen mondatok alanyának és állítmányának.

<i>Péter</i>	<i>tanár</i>
1. önálló tag	(számban) alkalmazkodó tag
2. független „nyelvtani alany”	igétől függhet (pl. <i>tanár volt</i>) „nyelvtani (névszó) állítmány”
3. a külső valóság egy konkrét darabját v. annak általánosítását jelöli megjelölő	elvont tulajdonságot v. fogalmat, állapotot jelöl, melyet a mondatban vonatkoztatunk a másik tagra tulajdonítmány
4. amiről valamit mondunk, a mondás alapja téma	amit mondunk, a mondás lényege propozitum
5. kevésbé hangsúlyos előkészítő rész	határozottabban hangsúlyos főhangsúlyos rész

<i>Péter</i>	<i>nevet</i>
1. önálló tag	(számban és személyben) alkalmazkodó tag
2. ki? (mi?) kérdésre felel „nyelvtani alany”	ki? (mi?) kérdésre felelő kiegészítésre szoruló „nyelvtani (igei) állítmány”
3. cselekvő v. a történés hordozója igealánya	cselekvést, történést ábrázol ige
4. amiről valamit mondunk, a mondás alapja téma	amit mondunk, a mondás lényege propozitum
5. kevésbé hangsúlyos előkészítő rész	határozottabban hangsúlyos főhangsúlyos rész

A típus felsorolt példáinak mindegyikére áll az 1.-nek jelölt sajátosság, hogy első tagjuk önálló, a második tag pedig, ha névszó, számban, ha ige, számban és személyben alkalmazkodik hozzá. Ebből a — főleg nyelvtani — szempontból *Péter* alaptag, *tanár*, *nevet* igazodó tag. Az a (4.-nek jelölt) sajátosság is mindegyikre áll, hogy az első tag azt fejezi ki, amiről mint ismertről valamit mondunk, a második tag azt, amit erről az ismert dologról mint újat mondunk. Ebből a — főleg kommunikatív — szempontból *Péter* a mondat témája, témataagja vagy témaszakasza, *tanár*, *nevet* a mondat súlypontja,

súlyszakasza vagy propozituma. Az első tag kevésbé hangsúlyos, a második tag határozottabban hangsúlyos, magasságban is jobban kiemelkedő kezdő szótaggal, utána — vagy még a szótagon belül — jellegzetes eső hangmenettel (vö. HORGER 1929. 26; MOLNÁR 1954. 25; ehhez kapcsolódva BÁRDOS LAJOS, Új Zenei Szemle 1955. No. 2. 20; MMNyR. II, 504), sőt gyakran esés utáni mélyebb kezdettel. Ebből a — főleg fonetikai, táblázatunkban 5.-nek jelölt — szempontból Péter előkészítő rész, *tanár*, *nevet* főhangsúlyos rész. Ez a hangsúlyozási szerkezet szorosan összefügg a mondat mondanivaló szerinti aktuális tagolásával, a téma—propozitum tagolással. Ezenkívül a Péter *tanár* típusú, két névszóból álló mondatban az első tag a külső valóság egy darabját jelöli (vagy ennek általánosítását, pl. *az ember*), a második tag pedig olyan tulajdonságot vagy fogalmat jelöl, amelyet a mondatban vonatkoztatunk az első tagra. (Táblázatunkban a 3. sajáttság.) Ebből a — főleg logikai jelentéstani — szempontból az első tagot megjelölőnek, a másodikat tulajdonítmánynak nevezzük.⁷ Végül az igés mondatban a két tag szófajilag is annyira eltér egymástól, hogy a névszói tagot, mely a cselekvő személyt vagy az ige jelölte történés hordozóját fejezi ki, ebben a vonatkozásban az ige alanyának, a második tagot, mely szófaji mivoltánál fogva egyben mindjárt mondatrész is, a mondat igéjének nevezhetjük. (Vö. ELEKFI 1953. 74—6.) A 2. szempont a kétféle predikatív szerkezet formális oldalára vonatkozik. Sokban az 1. saját-sághoz csatlakozik, de egyben feltünteti a kétféle mondat szerkezet közti különbséget. (Azzal inkább ne foglalkozzunk, hogy melyik a meghatározott, melyik a meghatározó tag, hiszen meghatározott és meghatározó viszonyában másféle szintagmák tagjai is állnak egymással, vö. KARCEVSKIJ 1931. 189; a predikatív szintagma ebben a vonatkozásban kettős függést mutat: formailag az alanyi tag határozza meg az állítmányi tagot, értelmileg inkább fordítva. L. még MMNyR. II, 68—9, 80—2, 92.)

2.2. Korábbi tanulmányaimban *a mondat alanya és állítmánya* kifejezéseket — főleg bizonyos logikai megfontolások és KICSKA EMIL fejtegetései alapján (pl. 1895. 337—46, 385; 1908. 82—3; vö. még POPOV 1950. 35) — kívánatosnak tartottam abban az értelemben használni, hogy a mondat alanyának nevezzük a mondat ismertebb tagját, azt, amiről valamit mondunk, állítmánynak pedig a mondat fontosabb, súlyosabb tagját, a mondanivaló lényegét, azt, amit a másik tagról mondunk. Az *alany* és *állítmány* műszók többszörös megterheltsége miatt azonban úgy látszik, ilyen értelmű műszóhasználat nem tudnám eléggé félreérthetetlenül kifejezni magam. Ebben az értelemben most a *téma* és a *propozitum* elnevezéseket fogom használni.⁸

⁷ A *tulajdonítmány* műszót alighanem Vajda Péter vezette be a nyelvtanba (KOVALOVSKY: Tudományos nyelvünk. Nyelvünk a reformkorban 1955. 271. L. még KICSKA 1895. 438—9. Vö. ELEKFI 1957. 145). A nyelv logikai és kommunikatív szerepét talán PAPP ISTVÁN különböztette meg leghatározottabban (I. OK. IV, 74—5; vö. TAMÁS LAJOS: Általános nyelvészet és a magyar nyelvtudomány. Általános nyelvészet, stilisztika, nyelvjárástört. 1956. 33; PAPP 1956. 4—15; KÁROLY 1964). SANDMANN (1954. 12, 15) arra hívja fel a figyelmet, hogy a hagyományos logika — helytelenül — azonosítja a gondolatbeli alany—állítmány viszonyt a tényleges szubsztancia—tulajdonság viszonyal.

⁸ BALLY (1941. 35—6) *thème* és *propos* kifejezéseinek nyomán, hogy elkerüljem a körülményes és félrevezető *lélektani alany* és *lélektani állítmány* elnevezéseket. KARCEVSKIJ (1931. 205) nem különbözteti meg jellegében a két mondattagot, csak általában jellemzi a mondat két részre tagolódását (*scission de la phrase*) és azt, hogy ennek a tagolódásnak semmi köze az alanyhoz és az állítmányhoz. Pedig van valami közük egymáshoz (vö. AMMANN 1928. 18, 22). Éppen kapcsolatuk gyökereinek és szövevényes

Ezúttal csak akkor beszélek a mondat alanyáról és állítmányáról, ha a mondatban e két tagnak az imént jellemzett kritériumai egybeesnek. Igétlen mondatban tehát csak akkor nevezem alannak a témát, témátagot, ha az egyszersmind a grammatikailag alannak tekintette önálló (mindig főnévi) tag, és ha az egyúttal a külső valóságot közvetlenebbül képviselő mondatrész, vagyis megjelölő. Állítmánynak csak akkor nevezem a propositumot, ha az egyúttal a grammatikailag állítmánynak tekintett másik, alakilag függő névszói tag, vagyis tulajdonítmány. Igés mondat igéjét is akkor nevezem állítmánynak, ha egyúttal propositum is, az ige alanyát csak akkor általában alannak, ha egyúttal a mondat témaszakasza is, vagyis akkor, ha az alany és az állítmány a mondat mindenféle elemzésekor ugyanaz.⁹ Az alansajátságok és az állítmánysajátságok divergenciája esetén nem beszélek alanyról és állítmányról, hanem vagy téma és propositum kapcsolatáról (ennek bizonyos változatai, olykor részei a témaszó, témaszakasz, témátag, ill. a súlyszó, súlypont, súlyszakasz, súlytag, aszerint, hogy egy vagy több szóból áll-e), vagy igealany és ige kapcsolatáról, vagy megjelölő és tulajdonítmány kapcsolatáról.¹⁰ A mondatformák jellemzésében a téma és a propositum kapcsolata, e két tag terjedelme, határa, sorrendje és esetleges belső tagolódásuk adja a vezető szempontot.

3. A racionális mondat

3.1. Az alansajátságok és az állítmánysajátságok közt nem említettem a sorrendet. A témátag és a propositum viszonyára nem a sorrendet tekintem jellemzőnek, hanem az új mondanivalónak az ismerthez való kapcsolását, mégpedig úgy, hogy az újságolás erősebb hangsúllyal jár. A mi „téma” fogalmunk tehát nem lesz azonos a GABELENTZ-féle lélektani alannal, mert GABELENTZ (1869. 378–80; 1875. 136–9) mindig a mondatkezdő tagot tekinti lélektani alannak (vö. BRASSAI 1885. 25–6; 75; POPOV 1950. 29). Éppen így nem azonos a témátag a BRASSAI-féle inchoativummal sem, melynek már elnevezése is arra utal, hogy megelőzi a mondatzömöt,¹¹ és nem azonos

összefüggésüknek feltárása a jelen dolgozat egyik célja. Hogy a téma—propositum viszony az alany—állítmány viszonyok egy fajtája, arra nézve l. GROOT 1957. 317; KÁROLY 1964. 159, 167. Természetes nyelvérzéssel így elemzik ki az alanyt és az állítmányt az iskolai növendékek is, ha azt a meghatározást veszik alapul, hogy a mondat alanya az, amiről valamit mondunk, állítmánya az, amit az alanyról mondunk (vö. POPOV i. h.; SZABÉDI 1955. 20). BALLYHOZ hasonlóan foglalkozott az aktuális mondattagolással MATHESIUS is (1947. 327, 380–1), „alapnak” (základ) és „magnak” (jádru) nevezve a mondat két fő tagját (JUHÁSZ JÓZSEF fordítására szerint; vö. még PAULINY 1950–51. 171–9; DANEŠ 1957. 55–61; 1960. 45).

⁹ Vagyis ha a (tagolt) mondat egybeesik a gondolkodás logikája szerinti ítélettel (vö. POZSONYI FRIGYES: A logika tárgyköre és feladata, történeti áttekintéssel. 1942. 147), a grammatikai tagolás az ún. lélektani tagolással (vö. SECHEHAYE 1950. 125).

¹⁰ Az alansajátságok egybeesésére és megoszlására AMMANN (1920. 19) adott kitűnő példát (vö. BOOST 1955. 29): *Romulus hat Rom gegründet* és *Gegründet wurde Rom von Romulus*. Az első mondatban *Romulus* nyelvtani alany is (az ige alánya), cselekvő alany is (tőle indul ki a cselekvés), lélektani alany is (vagyis a mondat témája). A második mondatban *Romulus* csak a cselekvésnek alánya, de nem az igének; a nyelvtani alany (igealany) *Rom*, a mondat témája pedig az ige: *gegründet wurde*.

¹¹ Vö. 1860. 344–5; 1864. 306; 1885. 9; SIMONYI 1881. 32. Korábban ezt az inchoativumot nevezte BRASSAI subjectumnak, alannak, melyet mindig a mondat elején kell

AMMANN és BOOST „Thema” fogalmával sem, amely szintén sorrendi kötöttség-gel jár.¹² Ezzel szemben egyezik a mi „téma(tag)” és „propozitum” fogalmunk a BALLY-féle (1941. 36) „thème” és „propos” fogalmával, mégpedig nem csak abban, hogy a sorrend egyaránt lehet téma—propozitum (T—P) és propozitum—téma (P—T), hanem abban is, hogy a propozitum sokkal inkább lehet önálló mondat (például kérdésre felelet), mint a témata, mely csak a propozitummal együtt alkot teljesebb mondatot. (Vö. BRASSAI 1864. 267: „V a l ó d i kérdésre adott feleletből az i n c h o a t i v u m . . . kimaradhat”). A lélektani alany elhagyásával magyarázza az elliptikus mondatokat külön-féle nyelvekben GABELENTZ is: 1875. 379.)

3.2. Miért van az, hogy a nyelvtani elemzés kezdetén és a logikai alap-fogalmak megismerésekor majdnem mindig olyan kéttagú mondatokból szokás kiindulni, amelyekben a téma megelőzi a propozitumot, az alany az állít-mányt? Voltaképpen mi a különbség a két mondatforma közt: *Az ember ha-lándó és Halándó az ember?* A leginkább szembe tűnő különbség talán az, hogy a szokásos téma—propozitum sorrend tisztában állítja értelmünk elé a mondat tartalmát, a benne kifejezett predikatív viszonyt, mint a fordított sorrend.¹³ Ezért az ilyen mondatot, amelyben a téma megelőzi a propozitumot — és egyáltalán a konvergens sajátságok miatt egyértelműen alanynak tekinthető tag megelőzi az egyértelműen állítmánynak tekinthető tagot —, r a c i o n á l i s mondatnak nevezhetjük.¹⁴

keresni (1853. febr. 11; 1855. V; vö. 1860. 341). Később — keresve a megfelelő kifejezést — bevezetőnek és mondanónak nevezte a mondatnak ugyanezt a két részét (Laelius. Kolozsvár, 1874. 71).

¹² BOOST (1955. 28, 31) AMMANN nyomán (1911. 14—5; 1920. 10, 13—5; 1928. 3) a német mondat szerkezeti felépítésében igen fontosnak tartja a „Thema” és a „Rhema” szerinti tagolást, de nála a „Thema” majdnem mindig az előkészítő részt jelenti, még a „Wen hast du gesehen?” típusú kérdő mondatokban is (i. m. 33, 65).

¹³ Vö. SECHENAYE 1950. 33; PAPP 1956. 24. Formailag is jobban tagolódik: az alany-ként használt szó után következő állítmányként használt szó előtt valamiféle cezúra, metszet van (vö. SAUVAGEOT 1958. 411). Ez a p r e d i k a t í v m e t s z e t a propozitum—téma sorrendű mondatokban inkább csak virtuálisan van meg azáltal, hogy a tagok sorrendje könnyen megfordítható, mint a továbbiakban majd látni fogjuk. Ezenkívül a téma—propozitum sorrend, ha egyezik az alany—állítmány sorrenddel, megfelel a külső valóság és a gondolkodás viszonyrendjének is: az alany-téma a külső valóság egy darabját jelzi, ehhez kapcsolom másodlagosan, gondolkodásom eredményeként a propozitumot. BOOST (1955. 49—50) szerint az alany és az állítmány közt fennálló feszültség is az ilyen mondat-típusokban nyilvánul meg a legszembetűnőbben. — A logikai ítélet alanya mindig megelőzi az állítmányát (vö. SIMONYI 1902. 127, ill. 1903. 13—4; POPOV 1950. 29). Az ítéletről mint logikai mondatformáról l. még Kocsis 1902. 46.

¹⁴ A racionális mondatban tehát éppúgy egybeesik a különféle sajátságok alapján megállapított alany és állítmány, mint ahogy az intellektuális (BAKOS fordítása szerint: racionális) nyelvhasználatban a szó jelentése összeesik a fogalommal, az emocionális, szubjektív nyelvhasználatban pedig nem mindig esik össze (vö. GALKINA-FEDORUK, Иностранные языки в школе 1951. 9; ismertette BAKOS FERENC, NyIK. 1952. 73). A racionális mondatához viszonyíthatjuk egyfelől az olyan köznyelvi vagy költői mondatokat, amelyek tartalmukban nem felelnek meg a logika szabatosági követelményeinek, mert predikatív kapcsolat alakjában fejeznek ki olyan viszonyokat, amelyek volta-képpen se nem valódi azonosítások, se nem fogalmi alárendelések (és sokszor irracionális azonosításokhoz vezetnek, vö. ELEKFI 1957. 129—43), másfelől az olyan egyszerű mondatokat, amelyek formájukban térnek el a téma—propozitum racionális sorrendjétől. Erről az emocionális többlettartalmat kifejező formáról a továbbiakban lesz szó.

4. A fontosabb mondatformák

4.1. A racionális és az emocionális forma

4.1.1. Ha a téma—propozitum sorrendet attól függetlenül tekintjük, hogy egybeesik-e a más szempontok szerinti alannyal és állítmánnyal, akkor már nem a logika és a mondatban kiinduló mondattípusaival, a racionális mondatokkal van dolgunk, hanem csupán azzal a formai sajátossággal, hogy a téma megelőzi a propozitumot.¹⁵ Az ilyen sorrendű formát racionális mondatformának nevezhetjük. Előbbi példánk közül racionális mondatformájú ez a két mondat: *A regényt olvastam. Olvastam a regényt.* (Hogy a két példa közül a második sokkal ritkább, sokkal inkább beszédhelyzethez kötött, mint az első, az más kérdés, arról majd a továbbiakban lesz szó.)¹⁶ — Ha ugyanez a két tag fordított sorrendben követi egymást, tehát a témaszakasz követi a propozitumot, akkor emocionális mondatformáról beszélhetünk. Példánk közül emocionális formájúak: *A regényt olvastam. Olvastam a regényt. Halandó az ember.*¹⁷

4.1.2. A racionális mondatforma elnevezésében arra kívánok utalni, hogy a mondatban kifejtett aktuális viszonyítást ez a sorrend állítja értelmünk elé a legtisztábban. A racionális forma használata általában nyugodt, higgadt gondolkodást tükröz. A beszélő saját magát számára is így fogalmazza legvilágosabban a mondat tartalmát. (És ezt különösen a szorosabb értelemben vett racionális mondatokra áll, ahol a nyelvtani értelemben vett szubsztancia megnevezése megelőzi az accidens vagy történésfogalom kimondását.) De tekintettel van a hallgatóra is — és a két szempont gyökerében összefügg (vö. AMMANN 1911. 3—4, 16) —: előkészíti a tulajdonképpeni mondanivalóra azzal, hogy előrebocsátja azt, ami a hallgató előtt feltehetően ismert, tudott dolog, amire az újat, a közlés lényegét vonatkoztatja.¹⁸ A racionális mondatforma

¹⁵ „Számítalan mondat van, melyet logikai ítéletek sorába nem igtathatunk, de a melyekre mégis azon módon alkalmazza az accentuálást a nyelvbéli szokás” (BRASSAI 1864. 193—5).

¹⁶ BRASSAI is kivételesnek tekintette az ígét mint inchoativumot: 1864. 279.

¹⁷ „Intellektuális” és „emocionális” sorrendről beszél hasonló értelemben SANDMANN: 1954. 134. Jóval korábban AMMANN (1911. 8—23) „thematikus” és „emfatikus” sorrendről. A kétféle sorrend jelentőségét fejtegeti POPOV is: 1950. 32. — MATHESIUS (1947. 241) objektív és szubjektív sorrendről beszél, ugyanígy PAULINY (1950—51. 173). Vö. még FÓNAGY 1963. 111—2. — Ez a kétféle sorrend nem azonos a német mondat egyenes és fordított szórendjével, hiszen az a szavak nyelvtani jellege szerint kötött; a némethez hasonló különbségtételnek a magyarra való alkalmazását SIMONYI (1881. 32) joggal kifogásolja (vö. még MATOLCSY 1900. 1—3). Legújabban SZÉPE is szólt „egyenes szórendű” mondatokról (Nyr. LXXXVII, 236), egyszerű racionális mondatokat értve alattuk.

¹⁸ „A mondat természete szerint a mondó újságolni akar a hallónak . . . ; de az is áll, hogy újságát tisztán meg akarja érteni vele . . . A megértetés eszköze pedig az, hogy az újat a régre alapítsuk”. (BRASSAI 1888. 28. Brassai mint tankönyvíró nagyobb egységekben is követte ezt módszertani alapelvként: mindig ismertről az ismeretlenre; vö. BOROS GYÖRGY: Brassai Sámuel élete. Kolozsvár, 1927. 121.) Vö. még PAPP 1954. 69. BOOST is (i. m. 9—10) megállapítja, hogy a mondatforma nemcsak a beszélő szándékától függ, hanem a hallgató figyelembevételétől is, azaz attól a hatástól, amit a beszélő el akar a mondattal érni (i. m. 26). — PAUL (Deutsche Grammatik. Bd. III. Teil IV. Halle, 1919. 92—3) a racionális sorrendet Psychologische Wortstellung-nak nevezi, nyilván arra a szerepre gondolva, amit ez a szórendi forma a beszéd megértésében játszik. SKALIČKA (1936. 132—3) éppen a fordított sorrendet nevezi „psychologique”-nak. — A racionális sorrendben az udvariassági szempontot, az emocionálisban az érzelmi töltést tartotta jellemzőnek LERCH: 1915. 104—5.

nem jelenti feltétlenül az érzelmi telítettség hiányát, ezért nem azonosítható a nyomatékttalan mondat fogalmával. Racionális formája lehet nyomatékttalan és nyomatékttos mondatnak is.¹⁹ A tématag mint előkészítő rész gyakran arra való, hogy feszültséget teremtsen, és ezt a feszültséget oldja fel a propozitum (vö. Boost 1955. 18). Ez egyes nyelvekben, például a németben, a hanglejtésformában is tükröződik. Ha a racionális formát szembeállításban, ellentmondásban használjuk, akkor a propozitumot a magyarban és némely más nyelvben nagyobb hangsúllyal, nyomatékttosabban ejtjük, a mondattagok közt élesebb határ, nagyobb szünet van. Például ilyen párbeszédben: „Nem olvastad te ezt a könyvet.” — „A könyvet *olvastam*. De a személyek nevére már nem emlékszem.” A racionális forma tehát alkalmas lehet bizonyos fajta érzelmek, rejtett ellentmondás stb. hordozására is, de ilyenkor a szavakhoz járuló többletet, érzelmi velejárót nem maga a sorrendi forma, hanem a forma és a hangsúlyozás (vagy más tényező, pl. szóhasználat, ismétlés, párhuzam) együtt fejezi ki. Annyi mindenesetre kétségtelen, hogy a mondat-tani szempontból nyomatékttalan mondatok (l. Csúry 1925a. 18—9, vö. 1925b. 331; SIMONYI 1902. 58; 1905. 468—9; MMNyR. II, 446, 487—9, 501) nagyobb része racionális formájú.

4.1.3. Az emocionális forma sok mindent kifejezhet. Ezek közül az *emocionális* műszó a legjellemzőbbre, a kisebb-nagyobb fokban jelen levő érzelmi telítettségre kíván rámutatni. De függetlenül attól, hogy milyen jellegű és milyen fokú a mondat érzelmi tartalma (gyakran nem is az érzelemnek, hanem inkább a képzeletnek az uralkodó szerepét fejezi ki, mint erre BRASSAI is célzott: 1864. 204, 303), emocionálisnak nevezek minden olyan predikatív tagolást mutató mondatot, amelyben a sorrend: propozitum—téma. Ez a mondatforma — akárcsak a racionális forma — a magyaron kívül sok más nyelvben is megvan. De azt már csak a magyarra és talán más olyan nyelvekre nézve állapíthatjuk meg határozottan, ahol a szórend grammatikailag nem kötött (vö. pl. SIMONYI 1905. 467; MMNyR. II, 472—3), hogy az emocionális mondatforma transzformációs viszonyban van a racionális mondatformával. Minden racionális tagolású magyar mondat átalakítható emocionális tagolású mondatná anélkül, hogy a mondanivaló lényege megváltozna.²⁰ Ami

¹⁹ „Viele stark affektische Sätze sind im Satzbau den überwiegend intellektualen völlig gleich...” (RIES 1931. 82.) A nyomatékttos közlő mondatok közt is egyaránt találunk racionális és emocionális formát, vö. Csúry 1925a. 28—30.

²⁰ Ez megszorításokkal olyan kötött szórendű nyelvekre is érvényes, mint a francia (vö. BALLY 1941. 36). A tulajdonítmány emocionális indítékú előrehelyezése a franciában is járatos:

Insupportable, | le bonhomme

(vö. SAUVAGEOT 1958. 414). A propozitum erősebb kiemelésével emocionális mondatná való átalakítás az angolban is előfordul, de itt — értelmi jellegű kiemelés esetén, ha ti. a nyelvtani alany a propozitum — gyakori a racionális formulával való bevezetés, ami a franciában szinte kizárólagosan kötelező (*It was John who ...*; vö. BLOOMFIELD 1935. 171). — Nem tévesztendő össze ezzel bizonyos logikai ítéletek megfordíthatósága. A megfordíthatóság a logikában csak annyit jelent, hogy a megcserélt alanyú és állítmányú ítélet igaz (például

1. Budapest | Magyarország fővárosa

és 2. Magyarország fővárosa | Budapest).

Ezek mindegyikének lehetséges reciprok (itt: emocionális) formái változata

(1. Magyarország fővárosa | Budapest

és 2. Budapest | Magyarország fővárosa).

megváltozik, az nem logikum, hanem stilisztikum (tehát olyasmi, ami a tartalmi lényeg megragadásakor, például fordítógépi programozásban elhanyagolható). Ha nem azt mondom: „A könyvet olvastam, hanem azt: „Olvastam a könyvet”, akkor lényegében ugyanazt a mondanivalót közöltem. De az utóbbi esetben nem tagoltam olyan világosan a mondatot témára és propozitumra (hiszen a téma utáni propozitum kezdő hangsúlya határozottan két szakaszra tagolja a mondatot, míg a propozitummal kezdődő mondatban a témaszakasz a maga jelentéktelenebb hangsúlyával szinte hozzátapad a propozitumhoz), és nem készítettem elő a hallgatót az ismert téma megnevezésével, hanem in medias res mindjárt a lényeggel kezdtem. A magam érzelmei vezettek a mondat formálásában, nem a hallgatóra való tekintet.²¹

4.1.4. Ezzel a különbséggel arra is rá akartam világítani, hogy a racionális formát könnyebb felismerni, mint az emocionális formát. Ha egy kevésbé hangsúlyos tag után súlyosabb tag következik, akkor azonnal látjuk, hogy két taggal van dolgunk. De ha a második tag olyan kis hangsúllyal kezdődik, amely alig különbözik az egyszerű szóhangsúlytól, akkor fonetikailag nem válik szét a mondat.²² Hogy mégis kéttagú, azt leginkább a mondat értelméből tudjuk megállapítani, és azzal ellenőrizhetjük, hogy átalakítható-e racionális sorrendű mondattá, vagy hogy a végéről elhagyhatunk-e valamit — ha kérdésre felel —, mint ismétlést tartalmazó témaszakaszt.

A racionális és az emocionális mondatformának van ugyanis egy közös sajátossága: az, hogy mind a kettő predikatív tagolású mondat abban az érte-

²¹ Lényegileg így fogalmazta meg ezt BEHAGHEL is (Deutsche Syntax IV. Wortstellung, Periodenbau, Heidelberg, 1932. 8), mint BOOST (1955. 81) említi. Vö. PAPP 1954. 69. A logikum és a stilisztikum megkülönböztetése ezen a területen is körülbelül megfelel annak, amit SANDMANN (1954. 37–8) a mondatok objektív és szubjektív jelentésének nevez. Amikor ugyanis valakinek a beszédjét hallgatjuk, nem csak azt tudjuk meg, amit a beszélő szavai tárgyilagos értelemben jelentenek (kognitív megértés), hanem megtudunk valamit magáról a beszélőről is (szimpatetikus megértés; a kétféle megértésről l. már AMMANN 1928. 28–9). Figyelmünk tehát egyszerre két irányban működik, de hozzátéhetjük: nem mindig egyformán, hanem változó arányban. A mondatforma SANDMANN szerint is (1954. 36) szubjektív értékű, olyasféle, mint a szójelentés mellett a szóhangulat, vagy a zenei alaphang mellett a hangszín. A racionális forma a hangulati elemet nem vagy csak kevésbé tartalmazó szavakkal, az emocionális forma a hangulatosabb szavakkal állítható nagy általánosságban párhuzamba. A mondatforma mint természetes kód tehát azt a szekundér közleményt továbbítja, amit FÓNAGY (1963. 96–104) a stílus hírértékének nevez. — A racionális mondatformát KARCEVSKIJ (1931. 210) szimmetrikusnak nevezi, mert a témaszakaszban a hanglejtése emelkedő, a mondat közepe táján kezdődő propozitum főhangsúlyától kezdve pedig ereszkedő. Vö. még DANEŠ 1960. 46.

²² Vázlatos hanglejtésbrákkal már CsÚRY bemutatott három nyelvjárási mondatot racionális és emocionális változatban (1925a. 30). Vö. BALASSA (1886. 97). Világosan kitűnik a racionális forma határozottabb tagolása HEGEDŰS (1930. 26–9) két hanglejtésbrájából is: „A vándor leült egy kőre” és „Egy vándor ült le a kőre”. Épp az ilyen intonációs különbségből érthető, hogy például BRASSAI (pl. 1864. 210, 279) miért nevezi másképp a racionális forma témáját (inchoativumnak) és az emocionális forma (vagy mondattag) témáját (egészítvénynek, egészítvénynek). A racionális mondatforma két tagja közt határozottabb a predikatív m e t s z e t, mely leginkább a propozitum hangsúlyozásában, néha a két tag közti szünetben nyilvánul meg (vö. SAUVAGEOT 1938. 188; 1958. 411). Az „előkészítő rész” ilyen megkülönböztetése mondatritmikai szempontból megtalálható akadémiai leíró nyelvtanunkban is (MMNyR. II, 468), anélkül, hogy utalást tartalmazna a hátravetett témattal való lényegi azonosságra. DANEŠ (1960. 46) szerint az intonációs góc emfatikus előbbre helyezése „eltörli” az utána következő altagok határait. Vö. még AMMANN 1928. 13.

leben, ahogyan a témát és a propozitumot jellemeztem, vagy ahogy nemrégén lélektani alany és lélektani állítmány szerinti tagolódásról beszéltek mondattanaink, BALLY pedig (1941. 36) phrase segmentée-ról. A kettő egymásnak sorrendileg tükröképe, hanglejtésileg azonban nem, mert a beszéd egydimenziós lefolyása miatt csak az egyik, a racionális forma mutat mindenképpen felismerhető tagoltságot.

4.2. Egyéb mondatformák és a mondatfajták

4.2.1. Vannak más mondatformák is. A toldódásos és a közbeékeléses formákat most érinteni sem akarom, csupán a legegyszerűbből: a tagolatlan formáról szólnék néhány szót.

Igen sok mondat van, amely nem oszlik tématagra és propozitumra. Ide tartoznak mindenekelett a grammatikailag tagolatlan, egyszavas mondatok: a szómondatok éppúgy, mint a tő + morféma tagolást mutató, de szavakra nem oszló mondatok, tehát *No!* éppenugy, mint *Látom*.²³ De felvett szempontunkból tagolatlanok tekintjük az olyan többszavas, grammatikailag tagolt, sőt nyelvtani elemzés szerint alanyt és állítmányt tartalmazó mondatot is, amelynek egyik tagja sem úgy közöl új mondanivalót, hogy azt a mondat másik tagjához mint ismert dolgot tartalmazóhoz kapcsolja. Előbbi példáink közül ilyen az 5.: „*Olvastam a regényt.*” Nagyjából egyformán hangsúlyozom az igét és a tárgyat, és ezzel jelzem, hogy a mondat mindkét tartalmas szavával, az egész tárgyias szókapcsolattal új mondanivalót közlök, például helyzetet akarok leírni, elbeszélést kezdeni vagy efféléit. Ha nincs témaszakasz, amelyhez a propozitum kapcsolódik, akkor az egész mondatban nincs téma és nincs propozitum, tehát nem beszélhetünk ilyen értelemben aktuális predikatív tagolódásról, sem racionális, sem emocionális mondatformáról. Ez a tagolatlan mondatformának egy sajátos változata, melyet igés mondat esetén elbeszélő vagy ábrázoló mondatformának is nevezhetünk.²⁴

Az ilyen ábrázoló mondat sokszor nagyon közel áll az emocionális mondatához.²⁵ Éppen ezért nehezebb az emocionális mondatok felismerése, mint a

²³ Tehát a tágabb értelemben vett szómondatok, melyeket KELEMEN JÓZSEF (A mondatszókról. Nyelvtani tanulmányok. 1961. 103) SECHEHAËE nyomán a „monorém” mondatok közé sorol, ellentétben a predikatív tagolású „birém” mondatokkal.

²⁴ Ilyen típusú mondatokra érvényes az, amit A. W. DE GROOT (1957. 312) egy nyelvtani alanyra és állítmányra tagolható, de sajátos kiemelés nélküli mondatról ír (*Péter struck Málchus.*): „This sentence does not tell something about something, it just affirms the existence (in the past) of a 'fact'”. Ilyen tagolatlan lírai elbeszélő-ábrázoló mondatról (*Der Mond ist aufgegangen*) jegyezte meg AMMANN (1920. 12), hogy nem alakítható át ellenkező értelművé: „daß es Sätze gibt, deren Verneinung ihren Sinn nicht umkehrt, sondern zerstört”. Túlzott általánosítás volna tehát minden többszavas, szó szerkezetes mondatban témát és propozitumot keresni, mint azt például KICSKA tette (1895. 387; 1908. 17). Még KARCEVSKIJ (1931. 203–4) óvatos fogalmazása is kissé eltúlozza a tagolt mondat jelentőségét: „Toute phrase intellectuelle, pas trop courte, tend à se scinder en deux parties ou membres de phrase”.

²⁵ Amikor SCHLACHTER (1944. 51) ennek a két mondatnak a különbségét vizsgálta: *a vonat jön* és *jön a vonat*, az előbbit kitűnően jellemezte mint racionális mondatot. Amikor azonban a mondat fordított sorrendű alakjáról azt állapította meg, hogy „a két mondat tag belső kapcsolat nélkül áll egymás mellett”, nem tudni, hogy valóban a racionális mondat emocionális formájú változatára gondolt-e (melyben éppúgy a *jön* a propozitum), vagy inkább mindkét szerkezeti tagjában egyformán hangsúlyos ábrázoló mondatra. Ennek a tagolatlan formához közel álló emocionális mondatformának a hanglejtését nevezi CSÜRY (1925b. 330, vö. 1925a. 9) tiszta hanglejtésformának, ellentétben az előkészítő részes — tehát racionális — formával. Ebből az emocionális formával érintkező tagolatlan típusból indul ki MOLNÁR is (1954. 14).

racionális mondatoké. Elemzésük, típusaiknak megállapítása külön vizsgálatot igényel, ezért részletezésükkel ebben a tanulmányban nem foglalkozom.

Ha a mondat valóságos hangsúlyozása és értelmi tagolása alapján a mondatformáknak és változataiknak ilyen sokféleségét látjuk, nem fogunk olyan általánosító és ezért téves megállapításokat tenni, hogy „mindig a legfontosabb rész kezdi a mondatot”. (Egy ilyen nem éppen szerencsés fogalmazású általánosítást joggal kifogásol HERCZEG GYULA: *Nyr.* LXXXIV, 39.) BOOST (1955. 32–3) szintén pellengérré állítja ezt a téves nézetet, de ő majdnem az ellenkező végletbe esik: a németben csaknem általánosnak tartja a racionális sorrendet (1955. 22–3).

4.2.2. Néhány szóval kitérnék még a mondatformák és a mondatfajták közt fellelhető összefüggésre. Minden mondatfajta közt találhatunk példát mindenféle mondatformára, mégis úgy látom, hogy a racionális forma elsősorban a kijelentő mondatra jellemző. A kijelentő mondatoknak talán a fele ide tartozik, mindenesetre legalább olyan gyakori a használatuk, mint az emocionális kijelentő mondatoké. Az emocionális forma a kérdő mondatok közt van többségben. A *Jó ez? Mi az?* típusú kérdések becslésem szerint gyakoribbak, mint az *Ez jó? Az mi?* típusúak (vö. *MMNyR.* II, 495–8). NÉMETH LÁSZLÓ is kijavította a racionális kérdést: „A leves ízlik?” emocionálisra: „Ízlik a leves?” (*Nyr.* LXXXVII, 43.) A tagolatlan forma pedig a kívánó, felszólító, valamint a felkiáltó mondatoknak tipikus formája.²⁶

A következőkben csak a kijelentő mondatokkal fogunk foglalkozni.

5. A racionális mondatforma típusai

5.1. A tagolás nélkül

5.1.1. Szintaktikai változatok

5.1.1.1. Legkönnyebben felismerhetjük és elemezhetjük a pusztán két tagból álló és a fő tagoláson kívül más belső tagolódást nem mutató mondatokat. Ennek is legvilágosabb típusa az alany alakú főnévből és egyszerű igéből álló pusztán mondat,²⁷ pl. *Anyám sír.* Hogy itt nem csak igealanyból és igéből álló, grammatikailag szerkesztett predikatív szintagmával van dolgunk, hanem témaszóra és propozitumra tagoló és ezt a tagolódást a hangsúlyozásban is tükröző valóságos mondattal, azt így jelölhetjük:

$\frac{\text{Anyám}}{\text{T}}$	sír.
	P

A függőleges vonal a taghatárt jelöli, a vízszintes alatti jelek pedig azt, hogy a két tag közül melyik a téma és melyik a propozitum. Egyszerűbb jelöléssel

²⁶ Vö. SIMONYI 1902. 424, ill. 1903. 62; *MMNyR.* II, 498–500, továbbá LERCH (1938. 167): „Darstellungssätze sind meist (nicht immer) mehrgliedrig; Kundgabe- und Appellsätze sind oft (nicht immer) eingliedrig.” És ha az érzelem, értelem és akarat hármasságának kifejezését keressük a mondatformákban, az érzelmi elem elsősorban az emocionális, az értelmi a racionális, az akarat a tagolatlan mondatformára jellemző ott, ahol PAPP ISTVÁN (A nyelvtan lélektani alapvetése. Debrecen, 1939. 12) szubjektív, objektív és aktív lelki mozgalmakról beszél. (Vö. még TÓTH 1948. 124.)

²⁷ BRASSAI is ebből a típusból indul ki: *AKÉrt.* III, 195.

csak a propozitumot húzzuk alá, ezzel egyúttal kifejezve nagyobb fontosságát, nagyobb hangsúlyát is:

Anyám | sír.

Jelölhetnénk ugyan valami kis nyíllal azt, hogy a propozitum a témára vonatkozik, de ez a nyílazás a bonyolultabb formák esetén fölöslegesnek, inkább zavarónak bizonyul. Különben is kérdéses lenne, hogy honnan hova irányuljon a nyíl, hiszen a predikatív szerkezet, mint erre a MMNyR. is (II, 68–9, 80–2, 92) rámutat, kétsarkú. Ezt a kölcsönös egymásra vonatkozást talán ilyen kettős nyíllal tudnánk legkifejezőbben szemléltetni:

Anyám $\overleftrightarrow{\quad}$ | sír.

Ehelyett inkább pontozott aláhúzással jelölhetjük meg a tématagot, ezzel jelezve a propozitumnál kisebb rendű fontosságát, más jellegű, kevésbé kiemelő hangsúlyozását:

Anyám | sír.

Ezt a jelölést a mondatpéldától elvonatkoztatva a forma szimbolikus jeleként is használhatjuk:

Betűrövidítéses ábrázolással: $T \supset P$, vagy a nyílhegyek elhagyásával: $T \supset P$. (A jelölést BALLY terminológiája nyomán tudtommal DANÉŠ használta először: 1960. 45. Vö. MAGDICS KLÁRA, Általános nyelvészeti tanulmányok, szerk. Telegdi Zsigmond 1963. 207–8.) Végül még egy szimbolikus jelet használhatunk az ilyen egyszerű racionális mondatformára: rac . Hozzárendelve a szófajtipusok jelölését (vö. ANTAL LÁSZLÓ, MNy. LVIII, 444–9; hasonlóan SZÉPE, Általános nyelvészeti tanulmányok 1963. 290–3) és a szó szerkezet típus ábrázolását (vö. MMNyR. II, 92):

$\begin{matrix} rac \\ N \rightarrow \leftarrow V \end{matrix}$

Ebbe az egyszerű racionális típusba tartoznak a két névszó predikatív kapcsolatából álló ígétlen mondatok, melyek némely nyelvben kivételesek, más nyelvekben — így a magyarban is — tipikusak. Ezek képlete:

$\begin{matrix} rac \\ N \rightarrow \leftarrow A \end{matrix}$ vagy $\begin{matrix} rac \\ N \rightarrow \leftarrow N \end{matrix}$ (pontosabban $\begin{matrix} rac \\ N_s \rightarrow \leftarrow N_p \end{matrix}$,

ha azt is ki akarjuk fejteni, hogy a téma megjelölő, azaz szubsztantív szerepű főnév, a propozitum pedig tulajdonítmány, azaz predikatív szerepű főnév). Pl. *A fű zöld. A gyermek beteg. A majom állat. Ez jó. János barátom. Ehestand Wehestand. Комната красива. Муха — насекомое.*²⁸

Ide tartoznak a beszélni tanuló gyermek egyszerű kéttagú, de nyelvtani megszerkesztettséget még nem mutató mondatai is, pl. a németben

²⁸ Ebben a névszói állítmányú típusban — melyet BLOOMFIELD (1935. 173) a két tag egyformán nominális volta miatt equational sentence-nek nevez — a propozitum hangsúlyát még jobban kiemeli a taghatáron tartott kis szünet (vö. SAUVAGEOT 1938. 188; 1958. 411). Az orosz főnévi állítmány előtt ezt gondolatjel jelzi.

mama brav (l. BÜHLER 1934. 410), vagy a magyarban *úé eye* 'a kutya elmegy' (BÁRCZI: Bevezetés a nyelvtudományba. 1953. 90).²⁹ Ezek és különféle más nyelvű példák arra mutatnak, hogy a racionális mondatforma alighanem közvetlenül a tagolatlan mondat és a kéttagú emocionális mondat után következik a fejlődésben, és valószínűleg a nyelv története során is megelőzte a grammatikai szerkesztésmódot, mégpedig többé-kevésbé függetlenül az egyes nyelvek felépítésétől, szintaxisától.³⁰ Egy racionális tagolású mondat rendszerint lefordítható más nyelvre racionális tagolású mondatnak akkor is, ha egyéb nyelvtani sajátságok esetleg nagyon eltérők a két nyelvben.

Racionális formát mutat az *Il pleut, Es schneit* típusú mondat is, de ezek már nem fordíthatók le minden nyelvre racionális mondattal, mert tématajguk nem tartalmaz, csak formális téma. A német, az angol, a francia szereti megtartani a racionális formát akkor is, ha ez a forma valójában nem felel meg a mondanivaló tagolásának. A magyarban, a latinban tagolatlan mondat felel meg ugyanennek a típusnak: *Pluit, Havazik*. A német a határozatlan alanyt is racionális formában kapcsolja az igéhez: *Es klingelt* 'csengetnek'. Az általános alanyt kifejező *man*, a francia *on* a pusztán kijelentő mondatban a magyarra is tématajggal fordítható:

man | probiert ~ az ember | próbálkozik.

5.1.1.2. A legszorosabb értelemben vett racionális mondatoktól kiindulva eddig csak egy lépéssel jutottunk tovább: ahhoz a típushoz, amelyben az alany és az állítmány még egybeesik ugyan a tématajggal és a propozitummal, de voltaképpen csak a propozitum a tartalmazó tag. Most menjünk végig olyan kéttagú mondatok során, amelyekben a propozitum nyelvtanilag is állítmány ugyan, de a téma már nem esik egybe a nyelvtani alannyal.

Tárgy és ige kapcsolatából álló ilyen mondat:

Jánost | üdvözlök.

Ennek és a határozós ige képlete, mivel a tárgy és az ige, valamint a határozó és az ige viszonya „egysarkú” (vö. MMNyR. II, 92):

rac . (N^f = függő esetben levő főnév.)
N^f → V

További példák:

A beteget | ápolják.

A bőrt | cserzik.

Pénzt | küldök.

A könyvet | olvastam.

²⁹ Vö. *Mama tá*. VÉRTES O. ANDRÁS: A gyermek nyelve. Sokszorosított jegyzet, 1953. 44. A saját gyűjtéséből nem tudom igazolni, hogy ez a típus volna a legkorábbi tagolt mondat.

³⁰ RAVILA (Finnisch-ugrische Forschungen 1941. 40—1) a finnugor jelzős és predikatív szerkezeteket olyan formából vezette le, mely a tagolatlan és az emocionális mondatformával határos. (A személyragos igealakok emocionális sorrendű eredetére nézve l. például PAPP 1956. 6—7; RÉDEI, MNy. LVIII, 422.) A racionális mondatformát tehát körülbelül arra a nyelvfejlődési fokra tehetjük, amelyen a predikatív tagolású mondat elkülönült a szókapcsolatból álló, de nem határozottan predikatív tagolást mutató mondat szerű alakulattól. (Vö. még PAPP 1956. 19—20. SAUVAGEOT 1958. 414.)

Tamási Árontól két ilyen párbeszédés példát is idéz a MMNyR. (II, 59):
 „(Úgy-e, a télen az én tüzemre is vágogatsz?)” Én | igen.

„(Pénzt viszel-e?)” Valamennyit | igen.

(Bölcső és bagoly 1953. 106, 127.) Ezek képlete lehetne, ha a mondatszót Int-nek rövidítjük, a szintagmatikus kapcsolat nélküli egymás mellé helyezést vesszővel jelöljük:

rac
 N, Int

— Ilyesféle viszony van, de egyúttal szintagmatikus kapcsolat is a tekintet-határozói szerepű főnévi igenév és az ige közt az ilyenekben:

Járni | járt.
Vanni | van.

Képlettel:

rac
 I → V

Ugyanilyen szerepű részeshatározó és tulajdonítmány közt:

Szépnek | szép.

(Olykor a kétféle szerkezet keveredésével is:

Szépni | szép.

Vö. BAKÓ ELEMÉR, MNy. XL, 79.) A propositum mindkét esetben nyelvtani állítmány, de a tématagot nyelvtani szemléletünk nem tartja alannak. — Felkiáltó jellegű és felszólító „nyomatékos” racionális mondatra CsÚRY ad példákat (1925b. 331–2):

A házamból | kitakarodj!

5.1.1.4. Még távolabb van az alansajátságok és az állítmánysajátságok egybeesésétől az olyan kéttagú racionális sorrendű mondat, amelynek propositumát a nyelvtani elemzés alannak tekinti, pl.

A fején | kalap.

(MMNyR. II, 57). Telefon- vagy rádióállomások jelentkezésében gyakori:

Itt | Elekfi.
Itt | Budapest.
Ici | Moscou.
Qui | Milano.

Időpontok megállapításában:

Holnap | huszadika.
Tízkor | értekezlet.

Színpadai utasításban:

Rechts | eine Tür

(vö. AMMANN 1928. 21). Persze minél távolabb kerülünk az egyértelműen alany-állítmány sorrendű pusztá mondatoktól, annál gyakoribb a mondatoknak beszédhelyezethez való kötöttsége. Az utóbb említett példák mindegyike csak a megfelelő helyzetbeli vagy szövegbeli előzmények után érthető meg és elemezhető helyesen.

Még inkább így van ez akkor, ha az alany és az állítmány különféle sajátosságai fordítva, kereszteződve viszonyulnak egymáshoz. Igeből és alanyából mint tématagból és propozitumból álló racionális formájú mondatot használunk például akkor, ha az ige jelölte fogalomhoz mint ismerthez több alany kapcsolódik mint új közölnivaló, párhuzamos felsorolásokban: („Sokféle repülő állat van.”)

Repül | a madár; repül | a denevér; repül | a pillangó.

(Vö. BRASSAI 1864. 189, 204, 210; SIMONYI 1902. 128–9, ill. 1903. 15.) Az ilyen felsorolás képlete:

rac rac rac
V ←← N' V ←← N' V ←← N' .

Élünk ilyen típusú mondattal akkor is, ha utána kimondott vagy csak odaértett ellentét, szembeállítás következik, pl.

Épülnek | a házak.

(*A híd még nem épül.*)

Játszik | a gyermek.

(*A felnőtt nem játszik.* Vö. BRASSAI i. h.) Kérdésre adott feleletként is előfordul ez a forma:

(„Hova mégy?”) Megyek | a hegyre.

(Vö. BRASSAI 1888. 30. Mivel itt a szóalakok csak egysarkú viszonyt mutatnak, hiszen nincs alanyos, csak határozós szintagma, a képlet

rac
V ← N' .)

Ez a tipikus formája az indulatos elutasító feleletnek is, ahol az igealany mint propozitum nem a maga eredeti, pozitív jelentésében, hanem éppen az ellentmondás, a tagadás nyomósítására szerepel.

(„Nem futsz el?”)

Fut | a tatár.

(Elhallgatott ellentét:

„En | nem futok.”)

(„Játszol?”) Játszik | a fene.

De előfordulhat emfaticus nyomaték nélkül is az ige alánya mint propozitum az ige mint tématag után, például színpadai utasításban:

Belép | Károly.

Itt a személy megnevezése a fontos, az ige ilyen helyzetekben úgyis csak *belép, bejön* vagy *távozik, kimegy* szokott lenni. Ezt az elbeszélő formával érintkező, fordított szórendű racionális mondatformát még olyan nyelvekben is megtaláljuk drámai művek szövegében, amelyekben az alany—állítmány sorrend nyelvtanilag kötött. Megvan ez a franciában is:

Entre | don Carlos

(vö. SECHEHAYE 1950. 138), az angolban is:

Enter | Marcius.

(Shakespeare: Coriolanus. I. felv. 5. jelenet stb.) A franciában néhány más állandósult kifejezésben is, pl.

reste | la question

(vö. SPITZER 1938. 246) Kevésbé kötött szórendű nyelvekben egészen gyakori, például rádióállomások jelentkezésekor:

Говорит | Москва.

Igétlen mondatokban a tulajdonítmány mint tématag után a megjelölő különösen akkor szokott propozitumként következni, ha felsorolásban vagy szembeállításban szerepel, pl.

Széles | a tenger.

(Vö. BRASSAI: Logika. Pest, 1858. 72.)

Madár | a tyúk, madár | a strucc, madár | a flamingó.

(„Az Adria nem tó.”) Tó | a Balaton.

Képlete:

$$A \xrightarrow{\text{rac}} \leftarrow N, \quad \text{ill.} \quad N_p \xrightarrow{\text{rac}} \leftarrow N_s$$

Indulatos elutasító válaszban is előfordul, erre BRASSAI ad példát (1870. 19): („Jancsi, te bolond vagy!”)

Bolond | az apád!

Azonosító mondatokban érzelmi többlet vagy szembeállítás nélkül is:

A bíró | a bátyám

(BRASSAI 1864. 246; vö. még KÁROLY 1964. 164).

5.1.1.5. Előfordulnak olyan mondatok is, amelyeknek bevezető témaszakasza a mondat igéje („nyelvtani állítmánya”), propozituma pedig idő- vagy helyhatározó, különösen életrajzokban, sírfeliratokban:

$$\text{rac} \\ V \leftarrow N$$

Pl. Született | Nagyszalontán. Meghalt | 1882-ben.

(E szórend magyarosságát némelyek vitatták, de vö. NAGY 1933. 91.) Végül olyan magyar népnyelvi mondatra is van példa, amelynek bevezető tématajga tulajdonítmány, propozituma tagadószó, de csak párbeszédben, különösen kérdésre adott feleletben:

(„Szép há a jány?”) Szép | nem. (Vö. KLEMM 1928. 51.)

5.1.2. Hangsúlyozási változatok

5.1.2.1. Mondás és ellenmondás

A téma—propozitum viszony és a nyelvtani alany—állítmány viszony keresztveződésének bemutatásakor találkoztunk az emfatikus hangsúly fogalmával. Ennek kapcsán először is szükségesnek látok egy terminológiai megjegyzést. A következőkben emfatikusnak vagy expresszívnek nevezem mindazt, ami erősebb érzelmi tartalmú, indulatot kifejező. Az *emocionális* műszozt szigorúan csak a propozitum—téma sorrend jelölésére tartom fenn. Ilyen értelemben beszélhetünk emfatikus hangsúlyú racionális mondatról. Mint említettem, racionális formája lehet nyomatéktalan és nyomatékos mondatnak egyaránt. KICSKA (1890. 7, 14; 1908. 49) Arisztotelész nyomán az egyik esetben *m o n d á s*ról (*φάσις*), a másik esetben *e l l e n m o n d á s*ról (*ἀντιφάσις*) beszél. A mondás bármilyen beszédhelyzetben és összefüggő előzmények nélkül is használatos és érthető (funkciója — KICSKA fejtegetései nyomán — egyszerűen a közlés),³¹ az ellenmondás csak meghatározott előzmények után használatos (funkciója KICSKA szerint kétféle lehet: állítás vagy tagadás), vagy folytatást kíván, vagy pedig pusztán hangsúlyszerkezete által rejtetten kifejez olyasmit is, amit maguk a szavak, ill. a szavakból álló szószerkezet nem tartalmaznak.³² Láttunk olyan racionális formájú mondattipusokat,

³¹ „Ha egyik részt sem hangsúlyozzuk erősebben, akkor az ilyen típusú mondatok lélektani-grammatikai állítmánya a második tag” — írja SZABÓ DÉNES (A mai magyar nyelv II. Sokszorosított jegyzet. 1955. 268) megjelölőből és tulajdonítmányból álló ígétlen mondatokról. Érdemes lenne pontosabban megvizsgálni, milyen mondatrészek szoktak leginkább bevezető témaszakaszként állni, ha a propozitum nem kap különösebb kiemelő hangsúlyt. Annyi kétségtelen, hogy a nyelvtani alanyon (tehát a megjelölőn vagy az ige alanyán) kívül legtermészetesebben azok a mondatrészek szolgálnak a racionális mondatforma tématajgául, amelyek a külső világ egy-egy darabját sztatikusan ábrázolják, tehát a *hol?* kérdésre felelő helyhatározó, az időhatározó (vö. BÜHLER 1934. 375—6; BOOST 1955. 23), vagy kevésbé sztatikusan bár, de mégis szubsztanciaszerű jelentéssel, mint a tárgy vagy a részeshatározó. Általában olyan szavak szoktak tématajgok lenni, amelyeknek kevesebb az újságoló értékük, hanem inkább megjelölésre valók. (BOOST 1955. 51; vö. AMMANN 1928. 9: „Sinnlich Gegenwärtiges kann nicht den Inhalt einer Mitteilung bilden”). Ettől eltérő alkalmazásukra az erősebb hangsúly hívja fel a figyelmet, melyre írott szövegben a szórend vagy a szöveg előzménye utal. A szavak jelentésüknél fogva önmagukban hordoznak bizonyos újságoló értéket (Mitteilungs-wert), de ez a mondat aktuális megszerkesztésében a beszédhelyzettől függően különféle fokozatokban módosulhat (vö. BOOST 1955. 55).

³² A közönséges és „expresszív” beszéd ilyen jellegű különbségéhez vö. még GVOZDZEV: Очерки по стилистике русского языка. Москва, 1952. 15. Magyarul: NyIK. V, 191. — Másfelől a közönséges nyomatéktalan racionális mondatok tématajgára jellemző a nyelvtani vagy jelentéstanai determináltság: ha nem tulajdonnév, vagy nem jelölő értékű főnév, akkor határozott névelője, névmási jelzője vagy birtokos jelzője (személyragja) szokott lenni (vö. AMMANN 1928. 107, idézi BOOST 1955. 29). A szó-fajhoz köthető hangsúlyosságról l. még DEME 1957. 310. — Ellenmondássá válik az egyszerű racionális mondat akkor is, ha az előzményekből derül ki a propozitum nyomatékos volta, például kérdésre adott tagadó válaszban. Erre CSÜRYTÓL idézhetünk példát (1925b. 322): „Kihordták a búzát? Nem; a búzát || behordták.”

amelyek egyaránt előfordulhatnak mondásként és ellenmondásként, de láthatunk olyanokat is, amelyek csak ellenmondásként használatosak.

Inkább mondásként fordul elő az olyan racionális mondat, amelynek propozituma egyébként is állítmánynak tekinthető: *Anyám sír. A fű zöld. Ehestand Wehestand. Комната красива. Il pleut. A könyvet olvastam. Nekem tetszik. Akkor megkapom. Valamennyit igen.* SIMONYI (1905. 467) szerint ennek az írott mondatnak: *a beteget ápolják*, az élő beszédben háromféle értelme lehet: „a) ha csak higgadtan el akarom mondani, mi történik a beteggel, akkor az egészét egyenletesen hangsúlyozom, az állítmány hangsúlya alig észrevehetőleg emelkedik; b) ha a gondolatot nyomatékosan fejezem ki, pl. valami gyanúsítást cáfolok vele, az állítmánynak sokkal erősebb lesz a hangsúlya: *a beteget ápolják* (nem hagyták magára)”. A SIMONYI felsorolta harmadik lehetőség

A beteget | ápolják

emocionális formájú mondat, ezt most ne részletezzük. A két első lehetőség SIMONYI-féle értelmezéséből kiderül, hogy mind a kettő racionális — tehát témára és propozitumra tagoló — mondat, hiszen a higgadt közlésben is a betegről akarok mondani valamit, az állítmány akkor is valamivel nagyobb hangsúlyt kap. (Simonyi nem említi a negyedik lehetőséget, a valóban tagolatlan mondatot, mely a maga egészében újat mond, egyik részére sem támaszkodik mint ismert előzményre. Ilyen tagolatlan formában felel a mondat például a következő kérdésre: *Hol vannak a nővérek?* — *A beteget ápolják.* Vö. még GYÖRKE, MNy. XLIII, 10.)

Ha a nyelvtani állítmány a témaszakasszal azonos, a propozitumot már sajátos hanglejtéssel ejtjük:

Repül | a madár

stb. Ha ellenmondást fejez ki, még erősebb a hangsúlya (s ezt, ha kell, kettős aláhúzással jelölhetjük):

Épülnek | a házak.

Játszik | a fene.

A szoros értelemben vett indulati hangsúly és a pusztán értelmi szembeállítás kifejező ellenmondási hangsúly közt persze számtalan átmeneti fokozat lehetséges. Ebben a pusztán kéttagú típusban csak a hangsúlyozásbeli árnyalat fejezi ki azt a különbséget, amit a — később tárgyalandó — három és többtagú (ti. altagokra is oszló) típusokban a szórend is támogat. (Történetileg valószínűleg az érzelmi kiemelés mozzanata az eredetibb, ez vezethetett az ún. kirekesztő mondat típus kialakulására, vö. SCHLACHTER 1944. 53.)

5.1.2.2. T é m a k i e m e l é s

A propozitumnak közönséges és érzelmileg vagy értelmileg többé-kevésbé kiemelő hangsúlyozásától meg kell különböztetnünk egy másfajta kiemelő hangsúlyozást, mely különösen a racionális mondatformára jellemző. Ebben a hangsúlyozásban a tématag is erősebb hangsúlyt kap anélkül, hogy ezáltal propozitummá válna. Ez a hangsúlyozási forma is rendszerint kimon-

dott vagy csak odaértett szembeállításban szokott jelentkezni. Jól szemlélteti ezt JOANNOVICS példája (Szórendi tanulmányok. 1887. 48):

Palit | bünteti (; Jenőt kíméli).

BRASSAI (1864. 292—3) ilyen példákat ad: „Halottnak harangoznak; haldokló-nak nem.” Ebben a mondattípusban némely elemző (pl. JOANNOVICS i. h.; vö. LOTZ 1939. 255, 259: „elmenni kell”) csak azt veszi észre, hogy a két tag egyaránt hangsúlyos. Lehet, hogy hangerőre nézve körülbelül egyenlő értékű a téma és a propozitum kezdő szótagjának hangsúlya, de minőségileg más. Ezt a minőségi különbséget alighanem a két szótag hanglejtésének emelkedő vagy ereszkedő irányában kell keresnünk. A propozitum hangsúlyos szótagja ereszkedő menetű vagy esésre következik, a téma kiemelő hangsúlya emelkedő, és utána legfeljebb enyhe ereszkedés következik. (Vö. ELEKFI: Vizsgálatok a hanglejtés megfigyelésének módjaihoz. 1962, 33—4, 68—70. Tipikus témataghangsúlyt jelez a 11. és a 34. ábra hanglejtésgörbéje: *aszt* [mekkóttük], ill. *Nálunk* [ilyen vót e divat].) BRASSAI (1888. 58) talán erre a mondattípusra is gondolt, amikor azt írta: „hangsúlyos szólam *inchoativum* is lehet, de accentusa nem a mondaté.”³³ A témataghangsúlyos szembeállító, a puszta mondásnál többet sejtető hangsúlya más nyelvekben is megvan. A franciában kitűnően jellemzi ezt SECHEHAYE (1950. 126) a *Jean travaille* mondatban. Ha ez egyszerűen erre a kérdésre felel: *Que fait Jean?*, akkor egyértékű ezzel: *Il travaille*, és akkor az alanyak nincs különösebb fontossága. Ha azonban a maga szerepében fontos az alany is, akkor a *Jean travaille* mondat ilyesféle ellentétet fejez ki: *Paul ne fait rien*. Ha az ilyen témakiemeléses racionális mondatot meg akarjuk különböztetni az egyszerű hangsúlyozású (nyomatéktalan) racionális mondatról, a témaszakaszt kettős alápontozással jelölhetjük:

Jean | travaille.

Palit | bünteti.

Magyar mondatokban ilyenkor a szokottnál nagyobb szünetet tartunk a téma és a propozitum közt. „A beszédszünetek időtartama arányos a szüne-

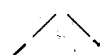
³³ AMMANN (1911. 9) latin szórendi vizsgálataiban nem is beszél hangsúlyról, mert „die Arten und Zwecke der Betonung können ebenso mannigfaltig sein wie die der Wortstellungsmodifikationen.” Amíg nem tisztázódott, hogy főhangsúlynak a propozitum újságoló állítmányi hangsúlyát nevezzük, addig előfordulhattak olyan félreértések, mint amit VERSEGHY (Magyar Grammatica avagy Nyelvtudomány. 1818. 493) nyomán SZILÁGYI ISTVÁN szóhasználata keltett (1846. 67), aki a magyar szokásról c. dolgozatában ezt az első tagjában „fő nyomatékú” mondatot: „A *franciák* megverték az angolokat” — helyes szórendűnek mondja. Helyes lehet, ha a *franciák* szó témahangsúlyt kap, de nem akkor, ha a *franciák* propozitum. MATOLCSY (1900. 18) propozitumnak értelmezi a „főnyomatékot”, ezért joggal javítja ki a példát: „a *franciák* verték meg az angolokat”. A szótaghanglejtés szerepére gondolhatott ASCHER OSZKÁR, amikor a jelző és a jelzett szó hangszínelkülönbségéről szövegezte: A versmondás művészete. 1955.² 45. ÉDER ZOLTÁN e könyv ismertetésében (Nyr. LXXX, 495) Aschert elmarasztalja a „hangszín” kifejezés homályos használata miatt. Ebben Édernek igaza is van, de amit helyette javasol, az már Ascher mondanivalójának félreértésén alapszik: hogy ti. a jelző főhangsúlyos, a jelzett szó mellékhangsúlyos. Ascher ugyanis azt akarja mondani, hogy a két hangsúly foka nagyjából azonos, egyenértékű lehet, de minőségük más, pl. ebben: „Zsuzsi csinos leány; Feri csúnya fiú”. A jelzős szerkezeten belüli hangsúlyviszonyok értelmezésére ezáltal nem akarok kitérni.

tet követő közlés informatív értékével” — állapította meg Frieda Goldman Eisler (magyarul idézi FÓNAGY, NyK. LXII, 83). Ha azonban figyelembe vesszük, amit a MMNyR. (II, 518—9) az utószünetről mond, akkor az élesebb predikatív tagolásban az elő- és az utószünet találkozásának is szerepet kell tulajdonítanunk. Ilyen mondatokban a legszembetűnőbb az a predikatív metszet, amely sokban hasonlít a verses szövegekben SIEVERS által kielemezett psychischer Bruch-hoz (Rhythmisch-melodische Studien. Heidelberg, 1912. 117). Ez a szünet hasonlít ahhoz, amit gyakran az írásban vesszővel jelölt helynél tartunk, amit TÓTH (1948. 104) fél szünetnek nevez. (A verstani és a predikatív metszet egybeesésére nézve l. még GÁLDI jegyzetét: Studia Slavica 1963. 62. Vö. még SPITZER 1938. 251.)

A témaszakasz ilyen fonetikai eszközökkel (ti. emelkedő menet utáni szünettel) való kiemelését, azt hiszem, csak a magyarra nézve tarthatjuk jellemzőnek. A francia kéttagú mondat első tagja emelkedő, második tagja ereszkedő lehet nem csak akkor, ha a mondat racionális, mint *Cet homme, je le connais*, hanem akkor is, ha főtagolásában emocionális; *Je le connais, cet homme* (vö. BALLY 1941. 34). A *cet homme* tag az első esetben emelkedő, a második esetben ereszkedő, jóllehet mind a két alkalommal tématagja a mondatnak. Hogy BALLY hangsúlyosnak (*accentué*) tekinti, az még nem okvetlenül jelent propozitum-hangsúlyt; témahangsúly ez is, akár csak Verseghyék példamondatának „főnyomatékú” tagja. BALLY tanulmányának ebben a szakaszában csak azt akarja bizonyítani, hogy azonos hangsúlyú mondattag más-más hanglejtésű lehet. A francia, úgy látszik, kedveli az emelkedő-ereszkedő mondathanglejtést (vö. GRAMMONT: *Traité pratique de prononciation française*. 1941.⁹ 159), nem csak a racionális, hanem az emocionális sorrendű mondatban is. A németben az egyszerű racionális mondat tématagjának hangsúlyos szótagja erősebben meg is nyúlhat anélkül, hogy ezáltal valami különösebb témahangsúlya lenne; ez a nyúlás helyettesítheti a predikatív metszetnél szokásos kis szünetet (vö. FRÖSCHELS—TROJAN: *Experimental-phonetische Studie zur Theorie des Satzes*. Die Neueren Sprachen XXXIV, 1926. 31—3).

A szembeállító témakiemeléssel az egycsúcsú mondat kétszúcsúvá válik (ahogyan a predikatív szintagma az aktuális tagolástól függetlenül, önmagában véve is kétsarkú, l. MMNyR. II, 68—9, 80—2). A tématag és a propozitum ilyen határozottabb szétválásának többféle fokozata, változata van. Az egyik változat az imént említett típus, melyben a propozitum erősebb hangsúlyozása szembeállítást fejez ki. Ezzel érintkezik a másik változat, amelyben a tématag szintén a szokottnál erősebb, de a propozitumétól minőségben különböző hangsúlyt kap. Ennek a tématag-hangsúlynak olykor csak érzelmi kiemelés a funkciója, máskor azonban olyan megszorítást fejez ki, mely határos azzal, mintha a tényleges propozitummal szemben valamiféle ellenpropozitum volna a funkciója. Előbbi példánk ilyen változata:

Palit bünteti.

Ez a hangsúlyozás nem csak azt fejezheti ki, hogy más valakit nem büntet, hanem ilyesmit is: 'Palit bünteti, de csak Palit bünteti'. Összevont fogalmazásban: *Palit — és csakis Palit — bünteti*. Boost (1955. 82) nyomán még a követ-

kező jellemző helyzetet idézhetjük. Ha erre a kérdésre: „Hogyan állsz ezzel a házaspárral?” valaki azt feleli:

A férfit | becsülöm,

akkor ebben a hanglejtésben ez a ki nem mondott megszorítás is kifejeződik: *a férfit és csakis őt*. Az ilyen párhuzamos szembeállításokban is ez a helyzet (Lotz példái, 1939. 275):

Az apa | nagy, ellenben a fia | kicsi.

A nap | áll, a föld pedig | forog.

Ezek a szembeállítások magukban rejtik ezt is: *Az apa — és csak az apa — nagy. A nap — és csak a nap — áll.*

5.1.3. T é m a i s m é t l é s

Ezekén a csupán hangsúlyozással kifejezett változatokon kívül ide tartozik az a grammatikai módon is kifejezett változat, amelyben a témát névmási alakban megismételjük:

A fű, az | zöld.

A gyermek, az | fogoly.

János, az | elfutott.

Pénzt, azt | küldök.

Holnap, akkor | megkapod.

Pistának, annak | tetszik.

A tűztől, attól | fél.

Játszani, azt | szeret.

John, he | ran away

(vö. BLOOMFIELD 1935. 185; angol népryelvi példákat idéz MATZKÓ LÁSZLÓ: Acta Univ. Szegediensis. Néprajz és nyelvtudomány 1962. 143).

Ce livre, je le | connais

(vö. LERCH 1938. 160; BALLY 1941. 34).

Хибины — это | высокие горы

(vö. Светлаев—Крючков 1950. 12). Ha a tématag nyelvtanilag alany, akkor az előre kiemelt témaszó után következő propozitum magában véve is felfogható mondatnak (és szintaktikai szerkezetét tekintve valóban az is), és akkor ez a tagmondat formájú propozitum tagolódik tovább témára és propozitumra:

A fű, | az | zöld.

Így tagolja SECHENAYE is (1950. 165) ezt a francia mondatot: „Ce livre, je ne le lirai pas”. (Kissé másképp: PAPP 1956. 25—7.)

A névmási formában való megismételhetőség néha kritériuma lehet annak, hogy egy-egy magyar szerkezetfajta szórendileg a lazább vagy a szorosabb szószervezetek körébe tartozik-e (vö. MMNyR. II, 472, 482–4). Eszerint a magyar összetett jövő idejű igealak laza szószervezet, hiszen nem csak tagjainak sorrendje lehet különböző, hanem egymás után következve is alkothat racionális tagolású mondatot, főleg ha szembeállítást fejez ki:

Írni | fog. (De olvasni | nem.)

Még élesebb tagolással:

Írni, azt | fog.

Az ilyen összetett igealakat ANTAL is szószervezetnek tartja (MNy. LVII, 274; vö. még PAPP ISTVÁN, MNy. LVIII, 168–9; VELCSOV MÁRTONNÉ, MNy. LVIII, 324). Képlete

rac
I → V ·

5.1.4. A téma mint feltétel

A témaismétlés nélküli élesebb predikatív metszet néha azt fejezi ki, hogy a témaszakaszban feltételezett állítás rejlik, tehát a téma mintegy feltétele a propozitum érvényességének. Erre BRASSAI (1888. 30) mutatott rá ilyen példákkal:

Fösvény | többet költ.

Rest | többet fárad.

Ti. „az ember, ha fösvénykedik, ha restelkedik”; *judicium hypotheticum.*)

5.1.5. Szerkezetes mondattagok

5.1.5.1. Szoros szerkezetek

Az utolsó példák kivételével mindeddig olyan kéttagú racionális mondatformákkal foglalkoztunk, amelynek témája is, propozituma is lényegében egy-egy szó. Ettől csak az élesebb tagolású racionális formák egy változatánál tértünk el nagyobb mértékben, ahol a tématag értelmezőszerűen megismétlődik és így a téma—propozitum viszony mintegy megduplázódik, de a mondanivaló lényegét tekintve annál határozottabbá válik. A névelőt egy tagnak tekintettük főnévvel, sőt a kissé bőbeszédűbb francia példában is (*Ce livre, je le connais*) megmaradtunk a két mondattag viszonyának jellemzésében.

Egyelőre nem is szándékozom behatóbban foglalkozni a szoros szerkezeteken belüli részviszonyokkal. Ha egyik vagy másik mondattag szószervezetből áll is, de ezek szoros, vagyis szórendileg kötött szerkezetek, a mondattagolás képlete — az eddigi változatokéval egyezően — egyszerűen: rac. A hozzárendelt szintaktikai képlet persze sokféle lehet.

Tekintsük tehát ilyen egyszerű kéttagú racionális mondatnak az olyan három szóból álló mondatot is, amelyben a propozitum tagadószóból és igéből áll:

rac
N → ← (D → V) ·

Pl.

Pál | nem fut.Király | nem alhatik

(Arany: A walesi bárdok).

Én | nem akarom.Ezt | nem tudom.Járni | nem jár.Örülni | nem fog.Holnapig | nem tart.

Akkor is, ha tagadószóból és tulajdonítványból áll:

$$\begin{array}{ccc} \text{rac} & & \text{rac} \\ \text{N} \rightarrow \leftarrow (\text{D} \rightarrow \text{A}) & \text{vagy} & \text{N} \rightarrow \leftarrow (\text{D} \rightarrow \text{N}). \end{array}$$

Pl.

Házunk | nem fehér.A bálna | nem hal.

De ide tartoznak azok a racionális formájú mondatok is, amelyekben akár a tématag, akár a propositum, akár mind a kettő jelzős főnév, tehát akár

$$(\text{A} \rightarrow \text{N}) \rightarrow \leftarrow \text{A} \quad , \quad \text{vagy} \quad \text{birtokosjelzővel} \quad (\text{N} \rightarrow \text{N}) \rightarrow \leftarrow \text{A} \quad ,$$

$$\text{akár} \quad \begin{array}{ccc} & \text{rac} & \\ & \text{N} \rightarrow \leftarrow (\text{A} \rightarrow \text{N}) & \text{stb.:} \end{array}$$
Az emberi test | halandó

(vö. BALASSA 1886. 97).

A csirkék száma | tíz.Hús esztendőm | hatalom.

József Attila: Tiszta szívvel).

Az én ruhámat | elvitték.Ezt az embert | ismerem.Páratlan napokon | zárva

vö. HEVESI SÁNDOR: A szavak dramaturgiája. BpSz. 1933. febr., 165).

Ennyi rizzsel | megelégedhetsz.Legnagyobb tavunk | a Balaton.Ez | derék ember.

Határozószó a témaszakasz, tárgyias igei szerkezet a propozitum ebben:

Amott [= azon a fán] | fogtuk a mókust.

(Előzménye: „Minden fa egy történet nekem.” Hanglejtésábráját és energiagóc-táblázatát közölte HEGEDŰS: 1935. 43, 45, 1. még 1930. 6. ábra.) Példa arra, hogy jelzős helyhatározó a témaszakasz, igéből és alanyából álló szó szerkezet a propozitum:

Ebben az ablakban | ült valaki.

(Jókainak ezt a mondatát felolvasás alapján a szünetek szempontjából HEGEDŰS elemezte: 1953. 26.)

Akko | megirták neki a kiadulevelet

(VÉGH JÓZSEF, MNy. XLVI, 281). (Hogy ez a típus írásban csak akkor elég világos, ha az igének igekötője van, arra nézve l. DEME 1959. 185, 192.)

Így tovább sorolhatnánk fel különféleképp bővített példákat, amelyben a téma egyetlen szó vagy jelzős szó szerkezet, a propozitum pedig alanyos, tárgyias vagy határozós, vagy egyszerre több meghatározóval is bővített igei, tehát grammatikailag kötetlen sorrendű szó szerkezet. Leíró nyelvtanunk (MMNyR. II, 488) a „nyomatéktalan” mondatokra ad ilyen típusú példákat (A mondat szerkezetes tagjában az egyenrangúságnak ezt a lehetőségét nem ismerte fel — vagy nem ismerte el — KICSKA, aki szerint „a mondat a fejtésnek bármely fokán, tehát azon is, a melyen az egyes szókhöz érkezők, oly két tagra oszlik, a melyek egyike alany, másika állítmány”: 1908. 17. KICSKA itteni példái valójában az ezután tárgyalandó, réteges tagolódást mutató racionális mondatformákhoz tartoznak. Szoros — jelzős — szerkezetekben azonban szerinte is adódhat olyan helyzet, hogy „nem különböztethetjük meg többé a határozót a határozandótól”:

Jánosnak | új kalapja | van.

„A beszélő sem azt nem akarja mondani, hogy valamely kalap új, sem azt, hogy valamely új dolog kalap, hanem csak azt, hogy valamely dolog új is, kalap is. Egyenlő erejű, azaz mellérendelő hangsúllyal mondjuk ki tehát a két . . . tagot, nem mintha azonrendű . . . fogalmaknak tartaná őket, hanem azért, mert . . . azonrendűek a functióra nézve”. L. 1908. 118—9.)

Ebben a típusban a több szóból álló, tehát szó szerkezetes propozitumnak két, esetleg több eleme, szava egyformán hangsúlyos, mert mindegyik külön és a szó szerkezet együtt is új mondanivalót tartalmaz a témaszakaszban előrebocsátott ismert fogalommal szemben (vö. SIMONYI 1902. 123; DEME 1948. 479). Erre a típusra általában érvényes az, amit leíró nyelvtanunk a nyomatéktalan és a nyomatékos mondatok közötti átmeneti típusokról mond: „a mondatban két fő hangsúlyos rész lenne, de a kettő éppen némileg közömbösíti egymást” (MMNyR. II, 489).

5.1.5.2.1. Ettől a típustól csak hangsúlyozásban különbözik az a típus, amelyben a propozitumot egyetlen hangsúllyal foglaljuk egybe:

A csikó | zabot eszik.

A gyerekek | fogócskát játszanak.

A propozitum itt olyan lexikológiailag összetapadt szó szerkezet, amelynek csak az első tagját hangsúlyozzuk. Értelmi egységüket egyszavas szinonimákkal igazolhatjuk: *zabot eszik* 'zabál', *fogócskát játszik* 'fogócskázik'. A propozitum tagjai ebben a típusban nem külön-külön, hanem mint szókapcsolat egyetlen értelmi és mondattani egységként vonatkoznak a témaszakaszra. (Tagadásuk:

A csikó | nem eszik zabot

stb., vö. KICSKA 1890. 7.) Ha mégis ki akarjuk fejezni, hogy a tárgy erősebb hangsúlyt kap és így valami módon inkább propozitum jellegű az igénél, akkor a legrészletezőbb jelölésmódhoz folyamodhatunk, mert így megjelölhetjük, hogy a *zabot* és az *eszik* közti predikatív viszonyítás síkja nem közvetlenül a mondat fő tagolásának síkja alatt, hanem annál is mélyebben, egészen rejtve van:

A csikó	zabot eszik.
T	P

	P T

Egyébként az előbbi típushoz hasonlóan ez is olyan kérdésre felel, melyben a témáról kérdezzünk valami általánosabb körülményt:

„Mi van a gyermekkel?” A gyermeket | dicséri a tanító.³⁴

„Mit csinált a krétával?” A krétát | letette az asztal sarkára.

„Mit csinál a csikó?” A csikó | zabot eszik.

„Mit csinálnak a gyerekek?” A gyerekek | fogócskát játszanak.

5.2. Altagolással

5.2.1. Emocionális propozitummal

Ettől az utóbbi típustól hangsúlyozásban alig tér el, de beszédbeli előzményeiben és belső tagolásában meglehetősen különbözik a racionális mondatformának egy sajtószerű, „nyomatékos” változata.³⁵ Ha nem a csikóról álta-

³⁴ A racionális mondatformára, mely a logikai ítéletnek is tipikus formája, különösen áll az, amit PAULER mond (Logika. 1925. 136): „Minden ítélet *felelet* valamely kérdésre s ezért az ítélet legmélyebb mibenléte csak a kérdés lényegével kapcsolatban tárgyalható sikerrel”.

³⁵ „A kirekesztő és a nem kirekesztő, főképp logikai mondatfajták szórendi szempontból sokszor összeesnek” (SCHLACHTER 1944. 54; vö. már KICSKA 1890. 9–11). — „Az olyanfajta mondatot, amelyben különlegesen kiemelt, vagyis mondat hangsúlyos rész nincsen ..., nyomatéktalan mondatnak szokás nevezni, az olyat pedig, amelyben van különlegesen kiemelt, vagyis mondat hangsúlyos rész ..., nyomatékos mondatnak” (MMNyR. II, 466; vö. uo. 488).

lában, hanem a csikó evéséről volt szó, vagy ha a megelőző kérdés nem az, hogy mit csinál a csikó, hanem: „Mit eszik a csikó?”, akkor ez a mondat: *A csikó zabot eszik*, az előbbtől eltérően nem tagolatlan, hanem altagolást mutató propozitumot tartalmaz:

A csikó | zabot | eszik.

(Tagadása: *A csikó nem zabot eszik*. Vö. KICSKA 1890. 7. Ennek elemzését azonban máskorra hagyjuk.) Legrészletezőbb jelöléssel:

A csikó	zabot eszik
T	P
	P T

Ez a mondat is elsősorban a csikóról mond valamit, tehát az a mondat témája. A propozitum azonban nem a maga egészében mond újat, hiszen az evés is ismeretes a mondat előzményeiből; a kérdés csak az, hogy *mit* eszik. A propozitumon belül tehát az *eszik* a propozitum témája (téma-altagja), *zabot* a propozituma. A *zabot* szó, mint a mondat propozitumának propozituma, valamivel erősebb, ún. kiemelő hangsúlyt kap. A propozitumon belül az altagok emocionális sorrendben követik egymást. Ennek a mondatformának a szimbolikus jele:

..... | |

Könnyebben kezelhető képlete, mely kifejezi azt, hogy a racionális mondatnak emocionális tagolódású propozituma van: $\text{rac}(\text{emP})$. Hozzárendelve a szófaji-szintaktikus képletet:

$\text{rac}(\text{emP})$
 $N \rightarrow \leftarrow N \rightarrow V$

Az emocionális propozitumú racionális mondatformát higgadt közlésben gyakran használjuk. Nyelvestétikusaink is igen kedvelik (vö. MMNyR. II, 491), mert szimmetrikus formát mutat: két ismert fogalmat jelentő, kevésbé hangsúlyos mondatrész fog közre egy új mondanivalót tartalmazó hangsúlyos mondatrészt. A ráció és az emóció bizonyos egyensúlyt tart benne: a beszélő az egyik közösen ismertnek feltett mondatrészt bocsátja előre, tehát hagy időt a hallgatónak a gondolkozásra, előkészíti a közlés lényegének appercipálására, de utána már nem késlekedik soká a lényeg kimondásával, hanem a főhangsúlyos résszel kezdi azt, amit az előkészítő részhez kapcsol, és csak ez után, mintegy hátravetve közli azt, ami szintén ismeretes, de szorosabban tartozik a fő közlést tartalmazó mondatrészhez. (Részletesen elemezte ezt a mondatformát már BRASSAI: 1864. 267. AMMANN a jelzős szerkezeteket elemezve ilyen helyzetekben „thematikus” és „antithematikus” sorrendi helyzetről beszélt: 1911. 19.)

Hogy ez a mondat típus a téma—propozitum tagolás szempontjából kettős rétegződést mutat, azt a következő transzformációkkal igazolhatjuk. A fő mondat tagok sorrendje racionális, hiszen a téma és a propozitum felcserélésével ugyanazt a mondanivalót kifejező emocionális mondatot kapunk:

Zabot | eszik | a csikó.

Ennek képlete: (emP)em. Másik ellenőrzési módja annak, hogy *a csikó* a tématag, a feltehető kérdés: *Miről mondunk valamit? Az eszik* nem lehet az egész mondat témája, hiszen súlyeltolódás nélkül nem kerülhet a mondat élére. Ilyesmit:

A csikó | eszik | zabot

— magyar ember önmagában nem mond (legfeljebb csak felsorolásban):

A csikó | eszik | zabot, szénát stb.,

de ez már nem az előbbi mondat pusztai formai átalakítása). Az altagokra nézve nem a téma, hanem a propozitum megkeresését tudjuk formálisan elvégezni: a propozitum propozituma a kérdő névmásra felelő szó, ha a kérdésbe belevesszük a mondat témáját és a propozitum témaaltagját is:

Mit | eszik | a csikó?

Erre felelhetünk egész mondattal: *A csikó zabot eszik*, vagy csak a propozitummal: *zabot eszik*, vagy csak a propozitum propozitumával: *Zabot*. Az ilyen súlypontozott tagolású mondatnak egyetlen szóban kicsúcsosodó lényegét, melyet bármilyen rövid feleletben sem hagyhatunk el, és amely a mondatnak főhangsúlyos szava, KICSKA EMIL analitikus állítmánynak nevezte (1908. 46), SCHWEINSBERG Satz Kern-nek (Stimmliche Ausdrucksgestaltung ... 1946. 210—1; idézi O. VON ESSEN: Allgemeine und angewandte Phonetik 1953. 125—6).

5.2.1.2. Ennél a racionális mondat típusnál is áttekinthetnénk a leggyakoribb kombinációkat, hogy milyen mondatrész szokott tématag és milyen mondatrész a propozitum egyik vagy másik altagja lenni. Ehelyett csak röviden bemutatok néhány példát különféle szintaktikus szerkezetű mondatokra, melyek mind emocionális propozitumú racionális formában vannak rendezve:

A villamos | itt | van.

A falu | népes | volt.

A király | Mátyás | volt

(vö. BRASSAI 1864. 246).

Ez | így | van.

Pali | Amerikába | ment

(vö. DEME 1948. 47).

Рабочий | хорошо работает

(vö. MAHNKEN—BRAUN, ZPhon. 1952. 283).

A csikó | eszik | zabot.

Mi | láttuk | öt.

Eperjesről | Lócsére | mentem

(vö. SIMONYI 1902. 122).

A rózsát | leszakította | a leány

(vö. HEGEDŰS 1930. 29).

Ki | nem | ment

(tömören ehelyett:

Kimenni | nem | ment ki,

vö. SIMONYI 1902. 364, ill. 1903. 47, idézi SCHLACHTER 1944. 105).

Mosni | aligha | fogsz

(ez is ritka, inkább csak szembeállításban fordul elő, vö. MMNyR. 1962. 492).

Das | verstehe | ich.

Tegnap | vasárnap | volt

(vö. BRASSAI 1885. 11).

Vasárnap | tegnap | volt

(uo., hasonló példamondatokat l. BOOST 1955. 51).

A homlokán | vágás | látszott

(vö. FÓNAGY, ALH. IV, 414).

Rózsát | pirosat | szakítottam

(vö. BRASSAI 1864. 200).

Jánosnak | új kalapja | van

(vö. KICSKA 1908. 118).

Dem Knaben | nützt | die Arbeit

(vö. BRASSAI 1855. V).

A propositum hátravetett témaaltagjában az igekötő ilyenkor hátra-
kerül (vö. MMNyR. II, 475):

A rózsát | a leány | szakította le.

A háztetőt | cseréppel | fedik be.

5.2.2. Racionális propozitummal

A tagolt propozitumú racionális mondatforma másik típusát ezek után elég lesz röviden jellemezni. Ha a propozitumon belül propozitum-altagként kiemelt mondatrész a mondat végére kerül, akkor racionális tagolású nemcsak az egész mondat, hanem a propozitum is:

A tanító | a gyereket | dícséri

(vö. BRASSAI 1864. 265—6). Ennek a racionális propozitumú racionális formájának ábrája:

Képlete: rac(racP). (Más jelöléssel ugyanígy elemzi ennek a mondatfajlásnak témaismélteléses francia változatát BALLY: 1941. 38.)

Ebben a változatban nincs meg az az egyensúly és az a szimmetria, ami az emocionális propozitumú racionális formában. Túlsúlyban van benne a racionális elem olyan értelemben, hogy minden ismert mondatrész előre van bocsátva, az új közölnivaló alaposan elő van készítve.³⁶ A beszélő a hallgatót mintegy rávezeti a mondat lényegére. A kettős témával (ti. a mondat témata- gójával és a propozitum témaaltagjával) felfokozza a várakozást, hogy a végén csattanósan foglalja össze a lényegét. Nyelvművelőink nem mindig tartják szerencsésnek ezt a mondatformát (l. DEME 1957. 319; hasonlóan Nyr. LXXXV, 139; MMNyR. II, 501), de bizonyos esetekben, kissé retorikus beszédhelyze- tekben, ha a mondat bizonygatást, nyomatékos állítást fejez ki (vö. MMNyR. II, 490—1), ez az elrendezés nagyon is helyénvaló.

Más példák:

Á | bével | egyenlő.³⁷

³⁶ SIMONYI (1881. 33) BRASSAI nyomán itt két inchoativumról beszél. Pedig a két tématag általában nem egészen egyenrangú. Az első az egész mondat témája, a második csak a propozitumé, a mondatnak csupán altagja. Hogy a mondat fő metszete a fő tématag után van, azt tipikus írásjelzési hibák is mutatják, például a fölösleges vessző ebben: *A könyvnapi ár, könyvnap után megszűnik!* (1942-ből.) Szabályosan inkább három ponttal jelöljük a szünetet, ha valamilyen okból szükséges jelölni, akárcsak az angolban: *But he . . . just disappeared.* (Vö. GROOT 1957. 318.) Ez azonban nem tipikus írásmódja az ilyen mondatnak, csupán alkalmi jele a feltűnő szünetnek.

³⁷ Ez a példa átvezethet egy ehhez nagyon hasonló racionális mondatfajlásba, amelyben nem a mondatkezdő rövid téma után van a fő metszet, hanem a két tématag szinte mellérendelő viszonyban követi egymást, együtt alkotva hosszabb témaszakaszt, a propozitum pedig éppen kettőjük viszonyáról mond röviden valamit:

Á | bével | egyenlő.

Szinte egyértékű ezzel:

Á és bé | egyenlők.

(Rövid propozitumú formaváltozata annak a viszonyt kifejező szintagmatikus szerke- zetnek, amelyet BÜHLER aRb képlettel jelöl: 1934. 370.) Hasonló példa:

Ő | nekem | unokatestvérem.

(Vö. Ő és én | unokatestvérek vagyunk.)

Ha a két tématag szorosabb szintagmát alkot, akkor már voltaképpen egyszerű racio- nális formával van dolgunk:

Kétszer kettő | négy.

Ez | nekem | véleményem

(vö. BRASSAI 1870. 16).

Én | ettől | fázom.

Az alkohol | a gyomor hámsajtjeit | megöli

(vö. DEME 1957. 319; MMyNR. II, 501).

Szél | fúvatlan | nem indul

(vö. SZABÉDI 1954. 138).

Egy fecske | tavaszt | nem szerez

(Pázmány Ö. M. IV. 665).

Мой двоюродный брат | сегодня | не придет

(VINOGRADOV 1950. 61).

Étvágyát | a hegyi levegő | megnövelte

(Mikszáth Ö. M. XX, 68. Idézve: MMNyR. II, 490).

Детей | отец | любит

Ezt az embert | én | ismerem.

Azt | már | tudtam.

Cet homme, | moi, | je ne le connais pas

(BALLY 1941. 38).

Moi, | les peintres, | je les adore!

(Ezt a tagolást tükrözi a HORGER ábrázolta hanglejtés: ÁltFon. 1929. 26.) Az orosz helyesírásban használatos gondolatjel inkább az ilyen rövid propozitumot megelőző metszet helyét jelöli, l. pl. СВЕТЛАЕВ—КРЮЧКОВ: 1950. 12. Petőfi mondatát ilyen formában értelmezte az a VIII.-os ált. isk. tanuló, aki fölösleges vesszővel így idézte: „S felők közt kék eget, csak néhanapján lát”. Maga BRASSAI is így tagolta előbb idézett mondatát:

A tanító a gyermeket | dicséri,

amikor azt állította, hogy itt mind a két „határozó” (ti. az ige alanya és tárgy) inchoativum s hogy ez a kettő helyet cserélhet. Az egyszerű racionális és a — szerintem gyakoribb és természetesebb — rac (racP) tagolás közt olyan finom árnyalati a különbség, hogy azt csak mondatfonetikai megfigyelések tehetik megfoghatóvá. A mondat súlypontja mindekképpen *dicséri*, a kérdés csak az, hogy ez előtt vagy *a gyermeket* előtt van-e a fő predikatív metszet. Az ige alanya természetesebben foglalja el a bevezető téma helyét.

(LERCH 1938. 162).³⁸Ici, | on | ne fume pas

(BALLY i. h.)

Most | János | dolgozik.Tegnap | a Dunában | megfürödtünk

(DEME 1956. 260).

Ilyen időben | kirándulni | képtelenség.Fatigués, | nous | l'étions

(vö. BALLY 1941. 36).

Végül néhány indoeurópai példa arra az esetre, amikor a mondat témája megjelölő, a propozitum témája kopula szerepű ige, a propozitum propozituma pedig tulajdonítvány. Ez a változat (a logikák subiectum—copula—praedicatum mondatszerkezete) a magyarban teljesen ismeretlen:

La vertu | est | aimable

(BRASSAI 1885. 85).

Sonntag | war | gestern

(uo. 11; vö. GABELENTZ 1869. 380).

They | were | many

³⁸ A magyarban ez a rac (racP) forma általában a rac (emP) formával váltakozhat legkönnyebben:

Azt | már tudtam

kifejező értékéhez legközelebb az

Azt | tudtam már

forma áll, inkább, mint az egész forma megfordítása emocionálissá:

Már tudtam | azt.

Ez utóbbiról ugyanis nincs határozott kritériumunk, természetesebbnek találjuk ilyen tagolását:

Már | tudtam azt,

vagyis: rac (emP). Az élő indoeurópai nyelvek közül különösen a német kedveli a főhangsúlyos mondatrészek (mellékmondatban az igének, főmondatban a névszói propozitumnak) a mondat végére helyezését (vö. BOOST 1955. 52—3). A magyarban tipikus rac(emP) formának a németben gyakran rac(racP) felel meg:

A gyermeknek | az almát adom ~ Ich | schenke dem Kinde den Apfel.

Egyszerűbb példa (vö. ALBERT JÁNOS, Nyr. XXIV, 78):

A fiú | virágot szed ~ Der Knabe | pflüct Blumen.

(L. még SIMONYI 1902. 122, ill. 1903. 9.)

(BLOOMFIELD 1935. 206).

Die Lilien | sind | weiss.

Погода | будет | прекрасная.

Ilyen összekötő szerepe van az igének alany és tárgy közt is:

Vater | schreibt | Briefe

(vö. BOOST 1955. 50). Az ige alanya lehet a propozitum propozituma (a súlyszakasz súlyszava) is:

Gestern | war | mein Geburtstag

(BOOST 1955. 51). Néha a magyarban is:

Aprómarha-nyáj közt | van | szörnyű ítélet

(Arany: Toldi II. 1). Sőt olykor a franciában is:

Demain | sera | mon jour de fête

(vö. GABELENTZ 1869. 380).

Enfin | vint | Malherbe.

(Ennek a formának megjelenítő erejéről, de egyúttal erős stilisztikai és grammatikai kötöttségéről l. SPITZER 1939. 160.)

Ez a mondatforma, a kapcsoló szerepű ige közbülső elhelyezkedése, olyan tipikus a németben (BOOST 1955. 37–8), a franciában, az angolban, mint a magyarban a rac(emP) forma, az igének a súlyszó utáni elhelyezkedése:

Apa | leveleket | ír.

Alanyt és határozót néhány tipikus helyzetben a magyarban is összeköthetünk igével, például életrajzban:

Ady Endre | született | Érmindszenten, 1877. november 22.-én

(vö. NAGY 1933. 91). De ilyen formát csak akkor használunk, ha a propozitum propozituma többtagú vagy legalább több szóból álló határozó.

Áttekintés

A) A predikatív metszettel tagolt mondatformák:

a) rac (= T \bar{C} P) A fű | zöld.

b) em (= P \bar{C} T) Zöld | a fű.

B) A racionális forma főbb változatai:

1. A l t a g o l á s n é l k ü l (szintaktikai és hangsúlyozási változatok)

a) Szintaktikai változattípusok

$\overset{\text{rac}}{N \rightarrow \leftarrow V}$	Anyám <u>sír.</u>	$\overset{\text{rac}}{N \rightarrow \leftarrow A}$	A fű <u>zöld.</u>
$\overset{\text{rac}}{N_s \rightarrow \leftarrow N_p}$	A majom <u>állat.</u>	$\overset{\text{rac}}{N \rightarrow V}$	Jánost <u>üdvözik.</u>
$\overset{\text{rac}}{I \rightarrow \leftarrow A}$	Élni <u>jó.</u>	$\overset{\text{rac}}{V \leftarrow N^f}$	Született <u>Nagyszalontán.</u>
$\overset{\text{rac}}{N_p \rightarrow \leftarrow N_s}$	Tó <u>a Balaton.</u>	$\overset{\text{rac}}{V \rightarrow \leftarrow N}$	Épülnek <u>a házak.</u>

b) Hangsúlyozási változatok

Ellenmondás: Épülnek | a házak.Témakiemelés: Palit | bünteti.c) Témaismétlés: A fű, az | zöld.

d) Szerkezetes mondattagok

Szoros szerkezetek: $\overset{\text{rac}}{N \rightarrow \leftarrow (D \rightarrow V)}$ Pál | nem fut. $(A \rightarrow N) \rightarrow \leftarrow A$ $\overset{\text{rac}}$ Az emberi test | halandó.Szabad szerkezetek: $\overset{\text{rac}}{N \rightarrow \leftarrow V \leftarrow N^f}$ A vándor | leült egy kőre. $\overset{\text{rac}}{N^f \rightarrow V \rightarrow \leftarrow N}$ A gyermeket | dicséri a tanító.

2. A l t a g o l á s s a l

a) rac(emP) A csikó | zabot | eszik. Mi | láttuk | őt.b) rac(racP) A gyermeket | a tanító | dicséri. Most | János | dolgozik.

6. Kitekintés

Az aktuális mondattagolás ilyen módon alapja lehetne a mondatok nagyszabású rendszerezésének. Ahogyan a szótár rendszerbe foglalja egy nyelv szavait (a betűrend, a szófajok és a jelentések alapján), a szintaxis a nyelv szintagmáit, úgy most már olyan rendszerünk is van, amely egyik szempontja lehetne a nyelv mondatai áttekintésének. Persze a „mondattár” nem konkrét mondatokból állna, hanem mondatképletekből, amelyekben a tipizálás egyik fő szempontját a mondatforma adná, vagyis az, ahogyan a mondat témára és propozitumra tagolódik (vagy nem tagolódik), ezek a mondattagok altagokra, az altagok másodrendű altagokra s í. t. Az egyes típusokon, mondatformákon belül (pl. racionális forma altagolás nélkül, racionális forma emocionális propozitummal, racionális forma racionális propozitummal stb.) az osztályozás kiterjedne a hangsúlyozás által kifejezett különféle kiemelésekre, a mondattár egyedei pedig nem a konkrét szavakból álló mondatok lennének, hanem a szintagmák, ill. mondatrészek szerint különböző típusok (mint igealany—ige, megjelölő—tulajdonítmány, igetárgy—ige stb.). Voltaképpen tehát mondattípustárat vagy mondatformatárat lehetne ilyen módon összeállítani, a mondatformák képleteit esetleg nem is a konkrét mondatokhoz, hanem a mondat szintagmatikus-szegmentális képletéhez hozzárendelve.

A konkrét mondatok közül, melyek száma elméletileg is, gyakorlatilag is végtelen, csak szemléltetné egy-egy mondatgyed az így tipizált mondatokat. Ha a mondatokat ilyen módon elemezzük, reálisabban és nagyobb mélységben tudjuk felderíteni a mondatok grammatikai és logikai tagolódásának bonyolult összefüggését és végső soron a nyelv és a gondolkodás viszonyának egy jelentős területét. A mondatban a logikai tagolódás két síkon is szerepet játszik: a grammatikai-szintagmatikus szerkezetekben és a szórend és intonáció kifejezte aktuális tagolódásban. Ha megtaláljuk mindkét összefüggésláncolat megfelelő formális szimbolizálási módját, ezzel egyszerű szemléletesebbé tehetjük a feltárt összefüggéseket, másrészt megkönnyítjük az utat a további, még bonyolultabb összefüggések feltárásához, főleg pedig annak a kibogozásához, hogyan épül egybe beszédünkben a tárgyi viszonyokat kifejező logikum az egyéni állásfoglalást, különféle érzelmeket kifejező expresszivitással, valamint a hallgatót meggyőzni, csodálatba ejteni stb. akaró beszédszándékkal.

A továbbiakban a mondatformák részletező vizsgálatát elsősorban a stíluselemzés irányában célszerű továbbfejleszteni. Itt is ajánlatos lesz a racionális formából kiindulni és a többi mondatforma jellegét, előfordulását ehhez viszonyítani. Meg kell vizsgálni, melyek azok a beszédhelyzetek, műfajok, ahol a racionális mondatformák a legtipikusabbak. Ezt a vizsgálatot azonban hagyjuk más alkalomra, mert túlvezet az alapformák egyszerű jellemzésén.³⁹

ELEKFI LÁSZLÓ

³⁹ Ugyancsak máskorra kell hagyni SAUVAGEOT egy állításának (Europe 1963. Juillet-Août 33) kiigazítását. Ő ugyanis a magyar nyelv hajlékonyságával kapcsolatban arra hivatkozik, hogy Babits az Isteni Színjátékot, valamint Vikár Béla a Kalevalát a szavak eredeti rendjében fordította. Ez így nem áll, de annyit alighanem sikerül majd igazolnunk, hogy e kiváló műfordítások a szórend segítségével visszaadják mindazokat az értelmi és érzelmi árnyalatokat, amelyeket a megfelelő eredeti szövegek kifejeznek.

Fontosabb irodalom

- MMNyR. = A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan. Szerk. Tompa József (1962), II. Mondattan. Bp.
- AMMANN, H[ERMANN] (1911), Die Stellungstypen des lateinischen attributiven Adjectivums und ihre Bedeutung für die Psychologie der Wortstellung auf Grund von Ciceros Briefen an Atticus untersucht. IndogForsch. XXIX, 1–122.
- Uő (1920), Vom doppelten Sinn der sprachlichen Formen. Heidelberg (Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften. 12. Abhandlung).
- Uő (1928), Die menschliche Rede II. Der Satz. Lahr i. B.
- BALASSA JÓZSEF (1886), A phonetika elemei. Bp.
- BALLY, CHARLES (1941), Intonation et syntaxe. Cahiers Ferdinand de Saussure I, 33–42.
- BLOOMFIELD, LEONARD (1935), Language. London.
- BODNÁR FERENC (1963), Mondat és struktúra. Acta Universitatis Szegediensis. Sectio ethnographica et linguistica VII, 71–8.
- BOOST, KARL (1955), Neue Untersuchungen zum Wesen und zur Struktur des deutschen Satzes. Berlin.
- BRASSAI SÁMUEL (1853), Tapogatódzások a magyar nyelv körül. Pesti Napló, jan. 25., febr. 11., febr. 20.
- Uő (1855), Okszerű vezér a német nyelv tanulásában.⁵ I. Kolozsvár.
- Uő (1860), A magyar mondat. I. értekezés. Magyar Akadémiai Értesítő. A nyelv- és széptudományi osztály közlönye. I, 279–399.
- Uő (1864), A magyar mondat. III. értekezés. MAKÉrt. III, 173–409.
- Uő (1870), A magyar bővített mondat. Pest.
- Uő (1885), A mondat dualismusa. Bp.
- Uő (1888), Szórend és accentus. Bp.
- BÜHLER, KARL (1934), Sprachtheorie. Jena.
- CŠÚRY BÁLINT (1925a), A szamosháti nyelvjárás hanglejtésformái. Bp. (Kny., eredetileg MNy. XXI.)
- Uő (1925b), Az éneklő hanglejtés kérdéséhez. Erdélyi Irodalmi Szemle II, 327–32.
- DANEŠ, FRANTIŠEK (1957), Intonace a věta ve spisovné češtině. Praha.
- Uő (1960), Sentence Intonation from a Functional Point of View. Word XVI, 34–54.
- DEME LÁSZLÓ (1948), Szempontok a jó magyar kiejtéshez. Msn. XVII, 46–50.
- Uő (1956), Szórendi vétségek és kétségek. Nyelvművelő (Lőrincze Lajos szerk.) 257–65. Bp.
- Uő (1957), A hangsúly és a szórend kérdései. Magyar nyelvhelyesség (Deme László és Köves Béla szerk.) 307–29. Bp.
- Uő (1959), A nyomatéktalan mondat egy fajtájáról. MNy. LV, 185–98.
- ELEKFI LÁSZLÓ (1953), A mondat elemzésének fő szempontjai. MNy. XLIX, 69–76, 370–80.
- Uő (1957), A logika állítmány-fogalma és az állítmányi névszó. I. OK. XI, 95–150.
- FÓNAGY IVÁN (1963), A stílus hírértéke. Általános nyelvészeti tanulmányok (Telegdi Zsigmond szerk.) 91–123.
- GABELENTZ, GEORG VON DER (1869), Ideen zu einer vergleichenden Syntax. — Wort- und Satzstellung. Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft VI, 376–84.
- Uő (1875), Weiteres zur vergleichenden Syntax. — Wort- und Satzstellung. ZVölkerpsychw. VIII, 129–65, 300–38.
- GROOT, A. WILLEM DE (1957), Subject-predicate analysis. Lingua VI, 301–18.
- HEGEDŰS LAJOS (1930), Magyar hanglejtésformák grafikus ábrázolása. Bp.
- Uő (1935), Rhythmus der ungebundenen Sprache. ANPhE. XI, 39–46.
- Uő (1953), On the problem of the pauses of speech. ALH. III, 1–34.
- HORGER ANTAL (1929), Általános fonetika. Bp.
- KARCEVSKIJ, SERGE (1931), Sur la phonologie de la phrase. TCLP. IV, 188–227.
- KÁROLY SÁNDOR (1964), Az alany és az állítmány elemzéséhez. Nyr. LXXXVIII, 158–68.
- KICSKA EMIL (1890), Hangsúly és szórend. Nyr. XIX.
- Uő (1895–6), Alany és állítmány. Nyr. XXIV–XXV.
- Uő (1899), Még valami az alanyról és az állítmányról. NyK. XXIX, 164–88, 298–319, 397–415.

- UÓ (1901), Van-e pszichologiai alany és állítmány? NyK. XXXI, 331—48.
- UÓ (1903), Mondattani egyenletek. NyK. XXXIII, 373—448.
- UÓ (1908), A subjectum és praedicatum a grammatikában. Bp.
- KLEMM ANTAL (1928), Magyar történeti mondattan 1—219. Bp.
- KOCSIS LÉNÁRD (1902), A mondatrészek viszonya Brassai mondatelméletében. Bp.
- LERCH, EUGEN (1915), Der Aufbau der Syntax. Germanisch—romanische Monatschrift VII, 97—109.
- UÓ (1938), Vom Wesen des Satzes und von Bedeutung der Stimmführung für die Satzdefinition. Archiv für die gesamte Psychologie C, 133—97.
- LOTZ JÁNOS (1939), Das ungarische Sprachsystem (különösen 253—91). Stockholm.
- MATHESIUS, VILÉM (1947), Čeština a obecný jazykozpyt. Prága (különösen 234—42, 327—52).
- MATOLCSY LÁSZLÓ (1900), A magyar szórend elméletének története. Kolozsvár.
- MOLNÁR IMRE (1954), A magyar hanglejtés rendszere. — A magyar énekbeszéd recitativóban és ariozóban. Bp.
- NAGY J. BÉLA (1933), Egy új szórendi szabály. — Született Érmindszenten. Msn. II, 91—3.
- PAPP ISTVÁN (1954), A nyelvi nevelés kérdései. Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae I, 55—72.
- UÓ (1956), Az állítmányi szerkezet őstörténete. MNy. III, 3—28.
- PAULINY, EUGEN (1950—51), Slovosled a aktuálne vetné členenie. Slovenská reč XVI, 171—9.
- ПОПОВ, Р. СЗ. (1950), Суждение и предложение. Вопросы синтаксиса современного русского языка (Vinogradov szerk.) 5—35. Moszkva.
- RIES, JOHN (1931), Was ist ein Satz? Prag.
- SANDMANN, MANFRED (1954), Subject and Predicate. A Contribution to the Theory of Syntax. Edinburgh.
- SAUVAGEOT, AURÉLIEN (1938), La fonction prédicative. Journal de psychologie UÓ (1958), A predikatív viszony kérdéséhez. MNy. LIV, 411—6.
- SCHLACHTER WOLFGANG (1944), Megjegyzések a magyar szórendhez. MNy. XL, 49—56, 100—10.
- SECHENAYE, ALBERT (1950), Essai sur la structure logique de la phrase. Paris.
- SIMONYI ZSIGMOND (1881), A magyar kötőszók (különösen 32—3). Bp.
- UÓ (1902), A magyar szórend. NyK. XXXI. (Kny.: 1903.)
- UÓ (1905), A magyar nyelv.² Bp.
- SKALIČKA, VLADIMÍR (1936), La fonction de l'ordre des éléments linguistiques. TCLP. VI, 129—33.
- SPITZER, LEO (1938), *vine el tata*. Bulletin Linguistique VI, 245—58.
- UÓ (1939), Addition à *vine el tata*. BL. VII, 156—63.
- SZABÉDI LÁSZLÓ (1955), Nyelv és irodalom 19—27 (A középiskoláinkban folyó nyelvoktatásról; korábban: Utunk 1952. VII. 4); 133—47 (A magyar ritmus formái; korábban: Utunk 1954. XII. 24); 148—55 (A versmondattan módszertanához; korábban: Igaz szó 1955. VI). Bukarest.
- SZVETLAJEV, M. V.—КРЬУСКОВ, СЗ. ЈЕ. (1950), Сборник упражнений по синтаксису и пунктации. Moszkva.
- TÓTH BÉLA (1948), Beszéd, jellem, személyiség. Bp.
- ТРОУБЕТЗКОУ, N. S. (1949), Principes de phonologie (Cantineau ford.) 231—46. Paris.
- VINOGRADOV, V. V. (1950), Идеалистические основы синтаксической системы проф. А. М. Пешковского, ее эклектизм и внутренние противоречия. Вопросы синтаксиса современного русского языка (Vinogradov szerk.) 36—74. Moszkva.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Finnugor szóegyeztetések Czuczor Gergely és Fogarasi János szótárában

1. Szótáriródmunk és egész nyelvtudományunk történetében fontos eseményt jelentett az első nagy terjedelmű, tudományos igényeket is kielégítő magyar nyelvű nagyszótár megjelenése. (CZUCZOR GERGELY és FOGARASI JÁNOS, A magyar nyelv szótára, I—VI. köt. Budapest, 1962—74.) Egészen a legújabb időkig, az 1959-ben megjelent Értelmező Szótárig, ez volt legnagyobb egynyelvű szótárunk.

Nyelvészeinket már a múlt század első felében is sokat foglalkoztatta egy nagyobb terjedelmű magyar nyelvű szótár szükségessége, mely nyelvünk egész szókincsét felöleli. Az első tervek igen nagy méretűek, sok irányúak voltak. Nemcsak a szavak magyarázatára, elemzésére terjedtek ki, hanem az összehasonlításra is. 1834-ben a nagygyűlés felszólította a tagokat, hogy „a nagy szótárra teendő előkészületek öregbítésére igyekezzen mindenki tehetségéhez képest a magyar és bármely nyelv közötti szavakbeli hasonlatosságot kifejteni s a társaságnak benyújtani”. A heti ülés utasítást kapott, hogy „a külön nyelvekkel való összehasonlítással bízva meg az egyes tagokat...” (l. KEVE MÁRIA, Kállay Ferenc nyelvhasznító munkássága 19.).

Később csökkentették a terveket. Amikor az Akadémia 1844-ben megbízta Czuczor Gergelyt és Fogarasi Jánost a szótár szerkesztésével, egy kisebb, csupán értelmező szótárról volt csak szó. Ők azonban kibővítették feladatukat, és a szavak értelmezésén és magyarázatán kívül munkájukat az elemzésre és hasonlításra is kiterjesztették. A szótárirók közösen dolgoztak, nem osztották fel sem a betűket, sem az értelmező vagy elemző részt. A munka nagyobb részét Czuczor végezte, a szótár etimológiai része is nagyrészt Czuczortól való. Czuczor 1866-ban meghalt, addig csak három (ill. Sági szerint négy kötet) jelent meg, de kéziratban kész volt mind a hat kötet (SÁGI ISTVÁN, Czuczor és Fogarasi nyelvtudományi elvei. Melich-Emlk. 322).

2. A szótár értékét gazdag értelmezései adják, s ezek ma is értéket jelentenek. A szótár szófejtő része azonban, „mint a régi nyelvbolcséleti irány terméke” a mű megjelenésének az idejére már elavult. A szótár elkezdése idején nyelvészeink általában nem a történeti, hanem még a filozófiai módszerrel tartották helyesnek, akik közé e tekintetben odatartozott Czuczor és Fogarasi is. Czuczor Hunfalvynak — az irányzatot támadó nézetekre — adott polemikus válaszában (AkÉrt. 1851: 288—89) ragaszkodik a gyökszók elemzésének a módszeréhez, s egyben elmondja, elemzésükkor hogyan járnak el. Először megkeresik a szógyököt, aztán összeállítják mindazokat a szavakat, amelyekben a gyök előfordul. Majd összehasonlítják a magyar gyököt más nyelvek rokon hangú és rokon értelmű szavaival.

A következőkben a szótár finnugor vonatkozásaival foglalkozom. Hogy a szerkesztőknek a nyelvhasználat terén végzett munkáját értékelni tudjuk, meg kell ismernünk a nyelv származására vonatkozó nézeteiket. Teleki József és Révai Miklós nyomán ők is a közös ősnanyelvről szóló régi tanítás hívei, de már nyomát találjuk a természeti rokonság gondolatának is. Czuczorék azt akarták bebizonyítani, hogy a más nyelvek szavaihoz hasonló magyar szavak nemcsak rokonság vagy átvétel eredményei, hanem lehetséges, hogy eredetük a közös ősnyelvre nyúlik vissza, vagy pedig a más nyelvekkel való hasonlóságuk az emberek hasonló természetével magyarázható. Nézetük szerint „részint egy ősből, elődibb közös nyelv maradványai, részint az emberi szellem közös természetében alapszanak” (Előbeszéd 28). Czuczor úgy véli, hogy a magyar nyelv ún. eredeti nyelv, önmagában kell megfejtetni. Más nyelvekkel való hasonlítása csak másodlagos jelentőségű (AkÉrt. 1851: 298). Czuczor szerint a magyar nyelv egyszerűségénél, átlátszóságánál és legapróbb elemeire bonthatóságánál fogva a világ legfejlettebb nyelveinél régibb és épebb nyelv (vö. Előbeszéd 49).

3. Mindezek mellett a szerzők a történeti nyelvrokonságot nem tagadják. Az Előbeszédben elmondják, hogy vannak olyan nyelvek, amelyekről hiteles történeti adatok nyomán tudjuk, mily törzstől származtak. Ilyen pl. a román, a germán, a szláv stb., de más nyelvek közt csak a hasonlítás útján lehet több-kevesebb hasonlóságot megállapítani. Ezen az alapon a nyelvűvárok a magyar nyelvet az altáji nemzetségbe, a finn-török családba sorolták, de a kérdés még teljesen nyílt (vö. Előbeszéd 24). Elismeréssel és méltánnyalással szólnak összehasonlító nyelvészeink munkásságáról: „Senki nálunknál jobban nem méltányolja Hunfalvy Pál, Fábíán István, Riedl Szende, Budenz és Vámbéry társaink buzgalmát és általában helyes irányú munkálkodásaikat, midőn a szűkebb finn és török nyelvcsaládra fordítják kiváló figyelmüket” (Előbeszéd 33). A szerkesztők — sajnos — a magyar nyelv finnugor eredetét nem tartják bebizonyítottnak, bár — Szarvas Gábor szigorú bírálata szerint is — Sajnovics és Gyarmathi munkáiból erről meg kellett volna győződniük.

A szótárban FINN címszó alatt a következőket olvashatjuk: „Éjszakeurópában lakó, s az altáji vagy turáni családhoz tartozó régi néptörzs neve. Vétetik mind szélesebb értelemben, a midőn ide tartozik az eszt és lapp is, mind szűkebben, a midőn csak a szuomi vagy szómi értetik alatta. *Finn nyelv. Finn irodalom.* A külföldön igen elterjedt . . . azon ferde nézet, hogy a magyarok a finnektől származnak. Hazai tudósaink, akik különösen mindkét nyelvben is jártasak, nem leszarmazási, hanem legfőlebb testvéri (noha távolabbi) rokonságot tartanak a finnek és magyarok közt. Történelmi adataink egyébiránt teljesen hiányzanak.”

A továbbiakban a finnugor nyelveket a tatár nyelvek közé sorolják. Ezzel kapcsolatosan a TATÁR címszó alatt a következőket írják: „A tatár-törzs két fő csoportra ágazik. Az első tartalmazza a szűkebb értelemben vett tatár nyelveket. Ide tartozik 1) a tungúzi . . . 2) A mongol . . . 3) A török . . . A tatár nyelvek másik főcsoportját teszik a finn nyelvek, csúd, ugor, urali nyelvek neve alatt is együvé sorolva . . . Itt öt csoportot különböztetnek meg: 1) a szamojéd csoportot, . . . ez leginkább látszik eltérni a finn jellemtől; 2) az ugor csoportot az osztyákok, vogulok és magyarok nyelvével; 3) a bulgár csoportot, melyhez a cseremiszek és mordvinek tartoznak; azonban a csuasok a tatár nyelvre mentek által; 4) a permi csoportot, mely a permi, szürjén és votják népeket foglalja magában; 5) a szűkebb értelemben vett finn.

csoportot a finn vagy szuómi (szuomalainen), észt, liv, lapp és vot népek nyelvével . . .”

A szerkesztők a magyar nyelvet indoeurópai nyelvekkel is összevetették. 150 szanszkrit gyököt hasonlítottak össze magyar gyökökkel. (Ez irányú állásfoglalásukról l. Előbeszéd 24—8.)

4. Most vizsgáljuk meg közelebbről a szótár szerzőinek finnugor vonatkozású munkásságát. Az Előbeszédben a IX. szakaszban („A magyar szók öszhasonlítása az altáji, nevezetesen a finn családdal”) a következő szempontok szerint csoportosítják az egyes nyelvekben egyező és hasonló szavakat: „1) Melyek mint természet- vagy kedélyhangutánzók más családbeliekkel is egyeznek, mint: finn *harakka* m. *szarka* szl. *sztraka* . . .” stb. Ezek természetesen nem lehetnek a rokonság bizonyítékai, hiszen „Ezek és ilyenek nem faji sajátosságok, hanem szélesebb nyelvemű közös szók.” „2) Melyeket mi is, amazok is más családtól kölcsönöztünk, mint *pispa*, *püspök*, *wiszkup*, *Bischof* . . . Ezek sem nyelvfajhatározók. Ellenben más más közlekedési, szűkekedési stb. viszonyokra mutatnak, melyeket a) csak azok kölcsönöztek pl. a finnek a svédek-től, oroszoktól, vagy a törökök az araboktól, perzsáktól; b) Vagy csak mi kölcsönöztünk a velünk közelebb viszonyban levő népektől.” „3) Melyek mind gyökre, mind származékaikra nézve egy ősbibb köz eredetre mutatnak”. Itt 114 finn szót sorolnak fel, mellettük az egyező magyar szóval, harmadiknak egy egyező német vagy szláv vagy latin esetleg perzsa vagy hellén szót hoznak fel egyező szóként. Pl. finn *annan*, m. *adok*, lat. *do*, szl. *dám* ; finn *arvo*, m. *ár*, *áru*, német *Waare* stb. Az egyeztetések közül felsorolok néhányat, amelyeknek a finnel való egyeztetése helyes, vagy legalábbis részben elfogadható: *kő*, *kéz*, *mi*, *menek*, *név* ; *voltam* stb. „4. Oly szók, melyek csak ezen családnak sajátjai, vagyis melyekhez más családokban legalább gyökre hasonlóak nem léteznek.” (Előbenéd 28—30.)

5. Ezek után vizsgáljuk meg az egyes szócikkekben található finnugor adatokat. Összesen 469 címszót egyeztettek finnugor nyelvű adattal. Ezek közül 147 címszó egyeztetése a nyelvtudomány mai megállapítása szerint is helyes, vagy legalábbis elfogadható, 45 kétes és 277 hibás. Ez utóbbiak közt is sok olyan akad, amelyeket még abban az időben helyesnek tartottak (így a Budenz-től átvett egyeztetések).

Az Akadémia a szótár előkészítő munkálatainál, már az 1834-i nagygyűlésen megbízta Lassú István levelező tagot a finn anyag összegyűjtésével. A munkálatok megindulásával azonban az Akadémia Lassú István gyűjtését merőben hasznavehetetlennek találja. Egyrészt, mert nagyon hiányos, másrészt mert sem nyelvjárást, sem forrást nem jelez (vö. KEVE M., i. m. 25). Lassú István munkája kéziratban az Akadémia Kézirattárába került. A háború alatt azonban szórén-szálán eltűnt, s így nem lehet megállapítani, hogy a szótár finnugor értelmezéseiben van-e része, s ha igen, mennyiben. Az I—IV. kötet fgr. adatai túlnyomórészt FÁBIÁN ISTVÁN: A finn és magyar nyelv ismertetése (MNyszet I. 1856), az V—VI. kötet pedig — egy-két kivételtől eltekintve — BUDENZ „A magyar és finnugor nyelvekbeli szóegyezések” c. művéből (NyK. VI. és VII.) valók. Mivel az V. és VI. kötet finnugor adatai majdnem kizárólag Budenz művéből valók, így arra kell következtetnünk, hogy ezeket az adatokat a kéziratba később vették be. Ezt megelőzően a korábban megjelent IV. kötetben is találunk egyes olyan egyeztetéseket, amelyekben Budenz segítségére lehetne következtetni. Ilyen pl. a *nap*, a *négy*, a *nyelv*, az *öv*, az *ő* (l. Szóegyezés 393, 396, 410, 805).

Az V—VI. kötet finnugor adataival kapcsolatban felmerül a kérdés, vajon a szerkesztők nem használták-e Budenznek később megjelent főművét, a MUSz-t. A szótár egyeztetései vitathatatlanul arra vallanak, hogy a szerkesztők csakis a korábban megjelent előbb idézett művet használták. Ezt bizonyítja több olyan származtatás, amelyet Budenz csak a Szóegy. 553, MUSz. 565), valamint az *úgy, vés, vet, szor(os)*, stb. szók.

Az első négy kötetben mintegy 50—60 olyan helyes egyeztetést találunk, amelyek Fábíán István munkájára vallanak, akire a Czuczor és Fogarasi több helyen név szerint is hivatkoznak (l. pl. a *méh, nő* szavaknál).

Az I—IV. kötet helyes fgr. egyeztetései közül a következő címszavak finn adatai egyeznek Fábíán István egyeztetéseivel (l. FÁBIÁN ISTVÁN: A finn és a magyar nyelv ismertetése. MNyszet I. 1856. és részben, Finn nyelvtan 1859): *ad, após, áru, csomó, emse, eme, egér, e(szik), éj, él, fa, falat, far, fak, fej, fék, fél, felhő, fészek, fi, fog, fogy, fon, fu, gyal, hal, ház, hó, ip, iszik, jég, juh, keh, kell, keser, kéz, kígyó, kő, lap, lesz, lő, lők, máj, meggy, méh, meny, méz, mocs, nap, név, néz, nő, nyal, nyel, nyíl, őv és ős*.

Ezek közt azonban több olyan egyeztetés is akad, ahol Czuczorék nemcsak a Fábíántól átvett finn adatot közölték, hanem találunk még más finn vagy más rokon nyelvi adatot is. Ezek azt bizonyítják, hogy Fábíán munkáján kívül más forrásokat is találunk az *egér, ház, kéz, kő* szavaknál. Vogul, osztják adatra bukkanunk (holott Fábíánál csak finn adat van) az *éj, fog, hal, kéz, jég, ad* (e két utóbbinál lapp adat is van) szavaknál. A szerkesztők — mint már említettem — Fábíánon kívül más forrásmunkákat is használtak. Az I—IV. kötetben az említettek kivül még 21 egyeztetés [*bök, én(ek), én, al-, fel-, halál, hat, három, hét, húsz, jó, két, könnyű, ló, menny, négy, nyelv, öt, ő, mi, mi* (szm. névmás)] Hunfalvyra vall. A szótárírók hivatkoznak is rá, pl. a *két* címszónál, vagy a kétes egyeztetések közt szereplő *nyolc*-nál; ahol is Hunfalvy Reguly Antal hagyományai c. művére hivatkoznak.

A szerkesztők feltétlenül ismerték és használták Sajnovics és Gyarmathi munkáját is. Sajnovics munkájára utaló adatok vannak pl. az *ad, három, öt, hat, nyelv* szónál. Olykor Révair, Klaproth szótárára hivatkoznak (l. a *menny* szónál). Bugát Pál munkáját is ismerhették, erre utal pl. a *bök* szó egyeztetése.

6. Az V. és a VI. kötetben 67 egyeztetés Budenztól való. Ezek: *renyhe, reped, rez-, rip, rokon, sír, sír, sok, sovány, süll, süly, száj, szál, szarv, száz, szel, szél, szem, szén, szülfa, szív* (ez az egyetlen szó, ahol eltérést látunk; CzF.-ben finn *szüö szüvven*; a Szóegy.-ben f. *sydäme*, nom. *sydän* található), *szó, szó, szór, szúr, szurok, tan, tapad, tap, tavasz, te, te, tegez, telí, tép, tesz, to-, tó, toll, torok, tűz, újj, újj, új, uszik, vadon, vaj, val, válik, váll, vány, vár, varjú, var, varr, vas, vél, velő, vén, vesz, vész, veszik, vér, vez, világ, villog, visz, viszen, víz, vő, záp*. Ezek közül 56 szónál hivatkoznak is Budenzre; pl. a *tép* szónál. Mindez azt mutatja, hogy az V. és a VI. kötet helyes fgr. egyeztetései kizárólag Budenz érdemének tulajdoníthatók.

7. A felsorolt példák alapján is a szerkesztők meg lehettek volna győződve a magyar nyelv fgr. eredetéről. Az egyező rokon nyelvi adatokat azonban nem mint a rokonság bizonyítékait sorolták fel. Ezért egyezőként nemcsak fgr. szavakat találunk, hanem ugyanakkor görög, arab, zend, perzsa, latin, német vagy más idegen nyelvű szókat is. Pl. a JÉG címszónál 11 rokon nyelvi változat után egyezőként török, perzsa, sinai stb. adatokat is felsorolnak.

Sok szónál azt látjuk, hogy a felsorolt rokon nyelvi megfelelők ellenére is igyekeztek a szót a magyar nyelvből megmagyarázni. Pl.: *Éj* fn. „... Hasonlít hozzá a török *lejl* és finn *yö, yo, wei*, wogul *ji*, osztyák *ei*. Mennyiben az *éj* mint sötétség a testeket mintegy elfödi, rokonítható a *hég* szóval, s úgy látszik, hasonló eszmeviszony van a latin *nox* és *nubo, nubes, nubilus*, s másfelül a *héjat*, takarót jelentő *nux, nucleus* között is.” Egy másik példa: *Kéz*, fn. „... „Legközelebb áll hozzá rokonnyelvekben a tatár *kezi, keszi, ked, kát*, és persa *gez* (Beregszászi). Hasonlók hozzá továbbá az osztyák *ket, kot*, cseremisz *kit*, finn *käsi*, eszt *kässä*, lapp *kät, kätta, gietta*, szürjän *ki*, hellen *χειρ*. A török *el* a magyarban hangra nézve inkább *öl* névszóval egyezik. Mi 'kéz' szónak eredetét illeti, valószínű, hogy a magyar ezen tag nevét izegő, mozgó tulajdonságától nevezte el, mert megvan benne mind a *ke* vagy *ge* (= eg) gyakorító, mind az *ez*, módosítva: *ecz, es, esz, esz, ed, et, iz, is, isz, isz, id, it* sok szavainkban izegést, mozgást jelentő gyök ...”

Egyeztetési szempontjaikat és módszerüket ismerve nem csodálkozhatunk azon, hogy a helytelenül egyeztetett finnugor adatok száma 277. Ez a szám a helyes egyeztetésekhez viszonyítva igen nagy.

Vannak olyan szavak is, ahol a szerzők maguk is meg voltak győződve a szó idegen eredetéről, mégis soroltak fel fgr. rokon nyelvi adatokat is, pl.: *bőjt, cölöp, kalmár*.

A helytelen egyeztetések között számtalan olyan is akad, amelyet a nyelvészet akkori állása szerint még helyesnek tartottak. Ha ezeknek a nem helytálló összevetéseknek az eredetét megvizsgáljuk, ugyanazt tapasztaljuk, mint a helyes egyeztetéseknél, hogy ti. sok közülük Fábiántól, illetőleg Budenz-től származik. Fábiántól származnak pl.: *káromkodik, kajsz, kaczor, áhit, csor, csóka, döf, pöf* stb. Az V. és a VI. kötet hibás egyeztetései közül csak azokat sorolom fel, ahol a szerkesztők hivatkoznak is Budenzre: *rés, részeg, ris, ritka, roh, rop, rosz* (ronda, rut), *rügy, rüh, saj* (sajdit), *sas, sás, seb, sodor, sürü, szál, szeg, szelid, szúj, szik, szikkad, szilaj, szilánk, szór, szökcső, szökik, szug, szuvat, szügy, szürke, táj, talp, tarka, tata, távol, teker, tenyér, til, titok, toboz, tosz, törek, töröl, törpe, törzsök, tud, tunya, tur, turbikál, turpi, tür, ugyan, ut, üget, ürü, üt, üzen, vaczok, vágat, vajudik, vala, vall, vált, vár, vaskos, vég, vékony, vese, vét, víg, vir, virgonc, vív, von, völgy*.

3. A hangokra vonatkozóan sok helyen tesznek érdekes megjegyzéseket. A hangok jelentéshordozó erejére vonatkozó felfogásuk lépten-nyomon megnyilvánul. A szerkesztők közül főképpen Fogarasi az, aki a hangok jelentésének a megfejtésével akarja a szavak eredetét magyarázni. Szemléltetésül csak egy példát közlök: Az *Ész* (549—550) címszónál: „Úgy látszik, hogy eredeti jelentése az erős lélekzést, szivást jelentő *sz* hangban rejlik, innen a *szesz* szó is. Hasonló öszvefűgés van a *leh, lehel*, és *lélek* között. Rokonul tekinthető a szanszkrit *aszu* s *ászien* (am. lehelet, száj), továbbá a hellén *ισσηυ* v *ισσηυ*, s német *wissen*. Csagataj nyelven *isz* v. *isz* (Abuska). Finnül: *aisi*.”

Figyelemre méltó az *est* szó magyarázata. Ezt előbb — helyesen — magából a magyar nyelvből magyarázzák, de utána tévesen — Budenz nyomán — finn szóval vetik össze, mégpedig a finn *ehtoo*-val. (*Est*) (411) ... A napnak vége, vagyis rövid idő a nap lementé előtt és után, midőn t. i. a nap alászáll, s mintegy *alászik*, honnan e név eredete, mely nem egyéb, mint, *napest* vagy *nap este*, s rövidebben *napest, est* ... Az *esés* (casus) alapfogalma szerint alakult a latin *occasus* és a szláv *opad* is.

Van ahol tájnyelvi adatokat vetnek össze rokon nyelvi adatokkal, pl. az *alma* szónál (ugyanezt megtaláljuk Bugát Pálnál).

Nagyon sokszor találunk a szótárban játékos szómagyarázatokat is. Ezek nagyon sokat levontak a szótár értékéből, sok támadásra adtak okot és alapot. Egy példát ezekből is közlök. *Nadrág* fn. (689—690) . . . A finnben *ruoket* nadrág, és *ruoko* nád; a latinban *caligae* nadrág, és *calamus* nád, továbbá más test, melynek üres csövé szára van, pl. toll, buzaszár, stb. németül *Hosen* és *hohl* Adelung szerint szintén rokon gyökűek. Ezek nyomán indulva a magyar *nád* röviden *nad* és *nadrág* gyöke között először hangazonságot lelünk, továbbá azt gyanítjuk, hogy a magyar is a *nadrág* nevű ruhát azon tulajdonságáról nevezte, mely szerént szárának csövei mint a nád üresek, nádminőségűek. A szláv nyelvek egészen más fogalmat fejeznek ki e ruhanemű elnevezésében, mert *nohavice* v. *nogavice* szórul szóra am. lábravaló.”

Hunfalvy keményen elítélte Fogarasi János nyelvfilozófiáját, Kassai József erőszakos szóelemzését, Czuczor Gergely „Önállási elvét” és „honi álláspontját”, amely abban állt, hogy minden szót magyar elemekből állónak magyarázott, még a nyilvánvaló jövevényszavakat is.

9. Nemcsak az egyes szavaknál találunk finnugor nyelvi megfeleléseket, hanem az egyes végződéses (képzők, jelek, ragok) — sőt néhol hangok — magyarázatánál is. A szerkesztők keresték ezeknek az etimológiáit is, és sok rokon és nem rokon nyelvi hasonló hangzású és hasonló funkciójú végződést soroltak fel. Sokszor egyes szófajok meghatározásánál is egész részletes példatárt hoznak fel más nyelvekből is. Ezeknél is gyakran találunk utalást FÁBIÁN ISTVÁN (pl. a tárgyesetnél, a *na- ne-* módjelnél, a *-talan -telen* képzőnél, a személynévmásoknál stb.) BUDENZ, REGULY (személynévmásnál), RÉVAY, HUNFALVY (a személynévmásoknál, a számneveknél) munkáira.

A következő végződéseknél találunk finnugor magyarázatot: -ABB, a középfokú hasonlítás toldott ragja; -A Dosztó számneveket képez; -ÁS, vékonyhangon -ÉS, mindenféle igéből képez főneveket, -AST . . . öszvetett képző, mely igehatározókat képez; -ATLAN, -ETLEN; -TALAN, -TELEN; -BE . . . -BA; -BEN, vastaghangon -BAN, -K többesszám képzője . . . jelentésére nézve alapértelme: *sok, sokaság* . . . ; -NA (magas hangon: -NE, igerag, mely óhajtó módot alkot, . . . -NÁL névmódosító rag, magash. -NÉL, -NI a határtalan mód ragja; -NEK -TÓL; TÁRGYESET; SZEMÉLYRAG címszóknál. Ez utóbbinál a finnből és a zürjénből hoz fel példát az igeragok hasonlóságára, ill. egyezésére, bizonyítékul egy ige ragozását közli, a finnben a *tuo* hoz igét ragozza, majd a „szirjän”-ban jelen időben és utána „első vagy függő mult”-ban ragozza el a *megy* igét. A múlt idővel kapcsolatban megjegyzi: „Nevezetes ebben, hogy magának ezen multnak képzője *i* (*y*, egy másik igeragozásban *i*) egyezik a magyar függő multnak *e* képzőjével, mely a magyar mélyhangu igéknél *a*-vá változik. A határtalan mód is *munni* egyezik a magyar ’menni’ szóval.”

10. Sok helyen az egyes szófajok magyarázatánál gazdag idegen nyelvű anyagot találunk. Így sokszor a rokon nyelvekből hoznak gazdag példatárt. Így pl.: a SZÁM (1026—32) címszó alatt olvashatjuk: „Figyelemémbresztésül ideigtatjuk némely rokon nyelvekből a főbb számneveket, melyeket HUNFALVY PÁL „Reguly Antal hagyományai”-ban bővebben és több más nyelvből is összeállított (262 kk.): „Lapp nyelven, finnül”, „szürjän nyelven” és vogul nyelven sorolja fel a számneveket egytől 10-ig, majd 20, 30 és 100 számnevek következnek ezeken a nyelveken. Utána török (tatár), csuvas stb. nyelvű

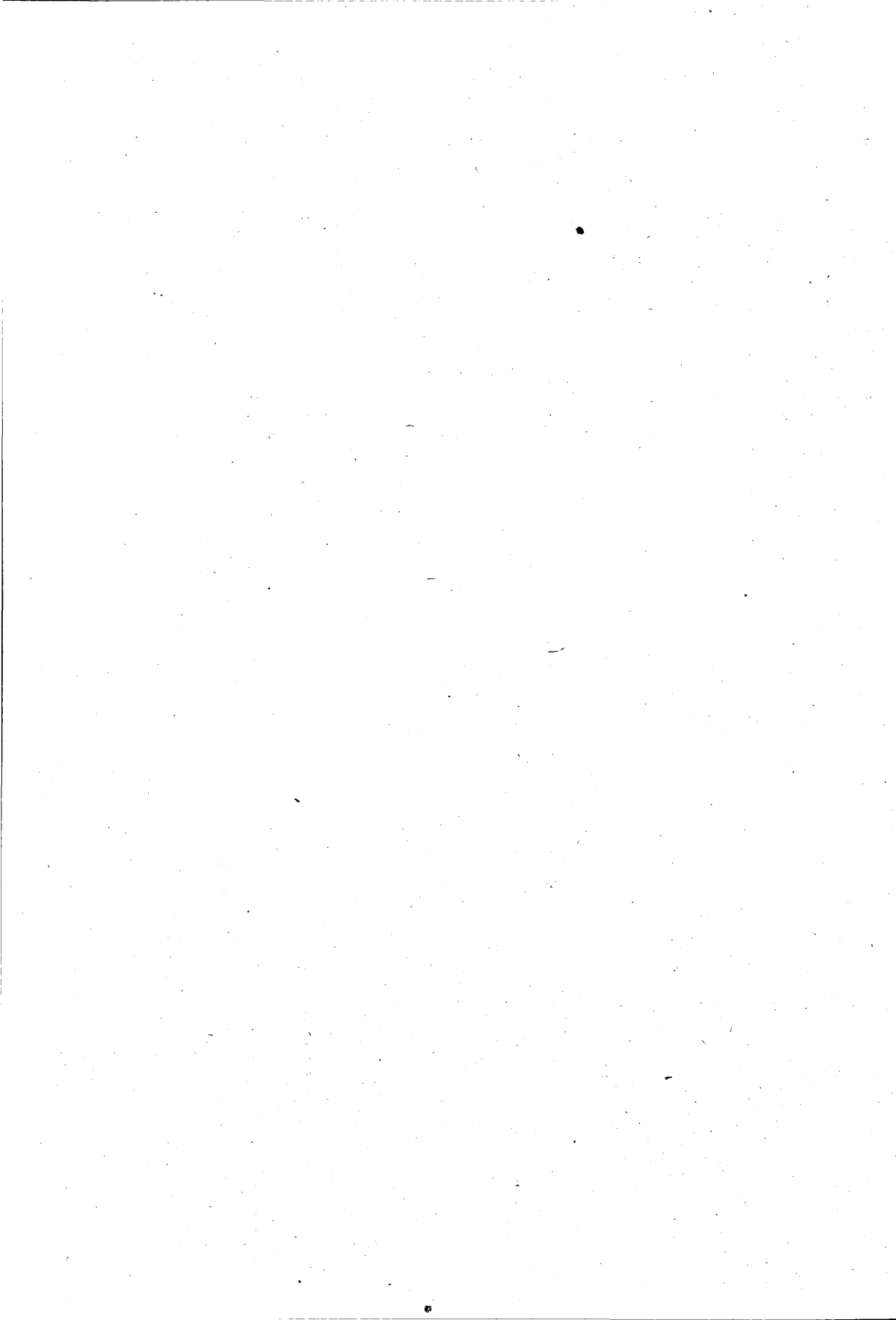
számnevek felsorolása következik. Befejezésül megállapítja: „Mint látjuk, egyik nyelvben egyik, másik nyelvben másik számnév egyezik némileg a magyarral, pl. lapp *okt*, finn *ihthe*, vogul *äk*, szürjän *ötik*, mongol *nige* = egy; finn *kahte*, lapp *guoft*, vogul *kiti*, *kit*, török *iki*, stb. = két, kettő; lapp *golm*, finn *kolme*, vogul *kórom*, mongol *gurban* = három; szürjän, lapp *vit*, finn *viite*, vogul *ät*, török *bes*, mongol *tab-un* am. öt; sürjän *dasz* = tíz; török *on*, csuvas *vonna* = -van, -ven (ötven, hatvan stb. szókban).”

Az ABC egyes hangjainál gazdag magyarázatot találunk. Itt is előfordul a rokon nyelvekre vonatkozó egy-egy megjegyzés. Pl. a *B* hangnál (361—365): „Hasonló hozzá a keményebb hangzatu finn *p*, *pi*, mely az *n* ragos alapfoku birtokos esethez járulva, másodfokot képez . . . A *CS* hangnál megjegyzik, hogy ez a hang a finn nyelvben hiányzik.

II. A fentiekből megállapíthatjuk, hogy Czuczor és Fogarasi szótárukban igen sok finnugor adatot közölnek. Összesen 469 címszót hasonlítanak finnugor nyelvű adattal vagy adatokkal. Szótárukban nemcsak az egyes szavak közti hasonlóságot és egyezést mutatták ki, hanem sok helytálló, a rokonság bizonyítása szempontjából igen fontos nyelvtani egyezésre is rámutattak. Felfogásuk szerint azonban a magyar nyelv mint eredeti nyelv nem szorítható be egy kis nyelvcsalád szűk keretei közé. Rokonszenves volt előttük a sémi-árja-altáji rokonság gondolata s a magyart, mint ősi nyelvet, ezek mellé akarták állítani. Ez okozta, hogy nem tudták a történeti nyelvtudomány tanításait magukévá tenni.

Szándékuk, hogy olyan munkát akartak alkotni, mely magában foglalja mindazt, amit a magyar nyelv szavairól tudni lehet és tudni érdemes, — a finnugor szóegyeztetések terén — sajnos — nem járt a megkívánható sikerrel.

F. MOLNÁR GIZELLA

Adalékok a nyelvi absztrakció kérdéséhez

Az alábbiakban két olyan szóval foglalkozom, melyek az absztrakt gondolkodás kialakulásának egy-egy jeles mozzanatát őrzik.

Az egyik ilyen szó a m. *boly* 'Haufe(n)', a másik az osztják (V.) *täyi* 'Ort, Stelle' szó.

I.

1. A m. *boly* 'Haufen' szó eredete az EtSz. és a SzófSz. szerint ismeretlen. A szóval más szerzők sem nagyon foglalkoztak, kivéve PAIS DEZSŐT (MNy. XL, 66 és XLIX, 494), aki a szót — mint addig ismeretlent — törökből magyarázza. (Erről l. még alább is.) Pedig a m. *boly* szónak már 1861-ből van finnugor megfejtési kísérlete: FÁBIÁN ISTVÁN egyik cikkében (MNyszet. VI, 127) szavunkat az osztják *pai* 'Hügel' szóval veti egybe. A magunk részéről úgy véljük, hogy FÁBIÁN ötlete érdemes a további vizsgálódásra.

2. A m. *boly* szóra vonatkozó, az EtSz.-ben közölt magyar nyelvi adatokat a következőkkel egészítem ki: R. (NySz.) *boly*, *bol* 'cumulus, acervus; Haufe'; N. (MNyszet. VI, 368) (Csik m.) *boly* 'zsombék, hangyaboj' (sic!); (SzamSz.) *bőj*, (-t, *bojok*) 'hangyaboly'; (OrmSz.) *boj*: *hanygyaboj* 'hangya és tojása tömegben egy rakáson [és a vakondtúráshoz hasonló fészük, szállásuk]'; (SzegSz.) *bőj* (-t) 'nyüzsgő sokaság', *hanygyaboj* 'hangyafészek, nyüzsgő hangyasereg'; (MNyj. IV, 175; Deregnő, Szlovákia) *boj* 'vakondtúrás'; (Andrásfalva—Kakasd) *boly* 'csomó', „Most egy *boly* szénát visszahúzott ő a buglyába” (az ÚMTSz. szíves szóbeli közléséből); valamint (ÉSz.) *boly* 1. 'Hangyaboly', 2. (átv., költ.) 'Sűrű tömegben egymás közelében élő, sürgő-forgó, nyüzsgő csoport'. — A szó előfordul földrajzi névként is, mégpedig Baranyában *Magyar-Bóly*, *Német-Bóly* (ma egy községgént: *Bóly*) formában s feltehetőleg valamely eredetibb 'halom, emelkedés',¹ esetleg 'ember-csoport' jelentéssel (l. PAIS: MNy. XLIX, 494—5).

3. Nézetem szerint a m. szó összetartozik a következő osztják szóval: (KARJ.—TOIV. 659)² V. *pájš*, (tbsz.) *páját*, (birt. szrag. egysz. 1. sz.) *pájam*, Vj. *pája*, Trj. *pájš*, (tbsz.) *páját*, (birt. szrag. egysz. 1. sz.) *pájam* 1. 'Klumpen (Butter, Eis, Erde, Brot u. a., z. B. gefrorenes Bündel Fische)', 2. 'Klumpchen (im Mehl)', 3. 'Stück', 4. 'Kloss', 5. 'Klösschen', 6. 'Haufen', 7. 'Menge', 8. 'Bündel (Heubündel, mit dem die Öffnung des Tschuwals — in

¹ *Bóly* község a Pécs és Mohács közötti útvonalon, jellegzetesen dombos vidéken terül el. — G. J.

² Cikkemben az obi-ugor szókat fonematikus átírásban közlöm.

der Winterwohnung — verschlossen wird'), 9. 'Ball', 10. 'zusammengeballte Masse (gefrorene Erde, Fische)', 11. 'Geschwür', 12. 'Klotz'; — 'КОМОКЪ'; V. (ТҮЕРҖ.) *pəjə* 'КОМ, КОМОК, ГЛЫБА'.³

A szó hangalakja eredetibb (V., Vj., Trj.) **pāja* alakra megy vissza.

Az osztyákból talán idetartozik még a következő szó is: (KARJ.—TOIV. 654—6) V. (Vj.) *pāj*, (tbsz.) *pāj̄t*, (birt. srag. egysz. 1. sz.) *pījam*, Trj. *pāj* (*pāj̄t*, *pījam*); DN. *pāj*, (tbsz.) *pāj̄at*; O. *pāj*, Ni., Kaz. *paj* I. 1. 'Hügel, Anhöhe, hohes Ufer, Schneehaufen, Heuschober', 2. 'Insel', 3. 'Inselchen (im Wasser, Sumpf)', 4. 'wandernde Insel im Seen', 7. 'Wäldchen', 8. 'Wäldchen, kleines rundes Wäldchen auf dem Sumpf, od. Moor', 9. 'Haufen, Menge, Stoss' — 'куча; столъ; копна; островъ' stb.; II. 1. 'Donner, Gewitter', 2. 'Gewitterwolke' stb. V. (ТҮЕРҖ.) *nāj* I. 'куча, грудa, ворох'; II. 'туча'. E szavunk eredetibb hangalakja **pāj* volt. (Az I. és a II. jelentés összetartozására vonatkozólag I. MUNKÁCSI, VNGy. I, 198; LIIMOLA: Vir. 1957: 195—7 stb.)⁴.

4. Mielőtt az etimológia további kérdéseire rátérhetnénk, előbb meg kell vizsgálnunk, hogy a két osztyák szó milyen összefüggésben van egymással.

A csak a keleti nyelvjárásokból ismert **pāja* szó -a hangja feltehetőleg kicsinyítő képző (l. a szó 'Klumpchen... Klösschen... Geschwür' stb. jelentését), de az is meglehet, hogy megőrzött szóvégi magánhangzó.

A két oszty. szó, a **pāj* és a **pāja* között, a jelentést tekintve, az összetartozás lehetséges. Hangalak szempontjából a magánhangzók között némi eltérés mutatkozik. Ez az eltérés azonban megmagyarázható: a szó az őosztyákban eredetileg veláris hangrendű volt, majd a *j* hatására a magánhangzó palatalizálódott (e jelenségre vonatkozólag I. STEINITZ, OstjVok. 130 stb.). A szó eredeti hangszínét mindenképp a **pāja* alak őrizte meg, amiben feltehetőleg része volt a ragozott (*pāj̄at*, *pāj̄am* stb.) alakok második szótagbeli magánhangzójának is⁵. A két osztyák szó csak abban az esetben tartozhat össze, ha az -a nem szóvégi magánhangzó.

5. A m. és az osztyák szók egyeztetésének jelentéstanilag már első látásra sincs akadálya: a jelentések nemcsak fő vonásaikban, hanem még egyes árnyalataikban is (vö. m. 'zsombék' ~ oszty. 'Inselchen im Sumpf, Wäldchen auf dem Sumpf od. Moor'; 'szénacsomó' stb.) teljes egészükben egyeznek egymással.

Ami a m. és az oszty. szó hangalaki egyezését illeti, a két szó megfelelésének szintén nincs akadálya: a m. szóbeljei *ly*, *l* és *j* ~ oszty. -*j*-; m. *b*- (< **p*-) ~ oszty. *p*-, m. *o* (*ó*) (< **a*) ~ oszty. **ä* (**a*) megfelelhetnek egymásnak. A m. és az osztyák szó hangtani egyezésének részletes igazolására itt nem

³ A szöszedetben levő *paja* alak sajtóhiba.

⁴ Az osztyák szóról másként nyilatkozik TOIVONEN (FUF. XVIII, 182—3, XXX, 359—61 stb.). Nézetére vonatkozólag I. COLLINDER, CompGr. 168; SKES. stb., különösen LIIMOLA: i. h.

⁵ ТҮЕРҖОСКИН vahi-osztyák ábécés-könyvének (Букварь... 1958.) a 78. lapján van a következő mondat: Велит мѣх-алѣнкѣм пѣхтѣ пѣйнѣ пѣхли, aminek jelentése a mellékelt orosz fordítás szerint: 'Оленей какой-то черный комок пасет'. E szerint a vahi nyelvjárásban lenne egy *pəj̄* (átírva: *pāj̄*) 'комок' jelentésű szó. Az idézett mondat azonban szerepel a szerző nyelvtanának (Очерки... I. 1961) a 118. lapján is: велит чѣңчнѣ [helyesen: -нѣ] мѣх-алѣң-кѣм пѣхтѣ пѣјѣ пѣхвѣл. 'За оленями какой-то черный ком гонится'. E mondatban a kérdéses szó az előbbtől eltérő mondatbeli, és egyúttal szótári alakban fordul elő, ami a fentebb idézett *pāj̄* alak hitelét illetően óvatosságra int.

térünk ki, mert úgy véljük, hogy a m. és az osztj. szó rokonsága szélesebb körre is kiterjed s a felmerülő hangtani problémákat együtt fogjuk megvizsgálni. Arra gondolunk ugyanis, hogy az itt tárgyalt m. *boly* és az osztj. **päjs* szóval összefügg a finn *paljo* 'viel' és a vele — nagyobbára kérdőjellel — egyeztetett vog. (AK.) *pöäl* 'dicht...' szó. (Az egyeztetés irodalmához l. Beitr. 98, 302; TOIVONEN: FUF. XV, 85, XIX, 133; STEINITZ, FgrVok. 59; COLLINDER, FUV. 46, CompGr. 153, 408; E. ITKONEN: UAJb. XXVIII, 61, 65; SKES. stb.).⁶

6. A m. szóval egyeztethető szók családja tehát a következő: ? v o g u l (KANNISTO, WogVok. 8) AK. *pöäl*, KK. *pöäl*, P. *präl*, AL. *pal* [!], ÉVag., DVag., KL., FL., Szp. *päl* 'dicht, dicht belaubt', (BAL.—VAHR.) É. пälъ 'густой (о лесе, траве)', | o s z t j á k **päja*, ? **päj* (l. fentebb) | f i n n *paljo* (adj., adv.) 'viel'; (SKES.) *p. rahaa* 'sok pénz', *p. kansaa* 'sok ember', *p-t kalat* 'sok hal', Agricola: „henelle *palio* synnit andexiannetan” [= mai finn] 'tämän monet synnit ovat anteeksiannetut' [ennek sok bűne megbocsátatott] stb., (RENV.) *paljo* id., *paljous* 'multitudo e. c. populi; Vielheit, Menge', (PAPP I.) *kansan paljous* 'néptömeg, néparadat, sokaság' stb.

A szóban fgr. **paljs* alakot tehetünk fel (vö. COLLINDER, CompGr. 408; TOIVONEN: FUF. XV, 85 stb.)

A fgr. *-lj- hangkapcsolat megőrződött a finnben, a többi fgr. nyelvben pedig egybeesett az **l* hanggal (vö. COLLINDER, i. m. 121). Ily módon a finn -lj-, a vog. -l és a m. **l* (> *l*, *ly*, *j*) szabályos megfelelői egymásnak (vö. COLLINDER, i. m. 122; l. még Beitr. 302; TOIVONEN: FUF. XX, 82; STEINITZ, FgrKons. 37; stb.). Az osztj. szó -j- hangja másodlagos **l* > *j* változás eredményeképp úgy jöhetett létre, hogy az óosztjákban (? obigorban) a fgr. **l*-hang keveredett a fgr. *-*δ*'-hang képviselőjével, aminek az osztj. -j- (valamint a vog. -l- is) szabályos megfelelője (a kérdés irodalmához l. TOIVONEN: FUF. XX, 78 kk., különösen 82; COLLINDER, i. m. 109 kk. stb.). A m. szó képző *b*-hangja a szó belseji zöngés **l* (*l*, *ly*, *j*) hatására bekövetkezett másodlagos zöngésülés eredménye (vö. LAKÓ: AAPJ. XVII, 21; RÉDEI: NytudÉrt. XXXVIII, 12 stb.).

Magánhangzó tekintetében elsősorban a vog. szó szorul magyarázatra. A szó nyelvjárási alakváltozatai — az AL. kivételével — ósvog. **ā* hang folytatásai (vö. STEINITZ, WogVok. 176 kk.). Az AL. *a*, az **ā* ~ **ā* váltakozás eredménye (vö. STEINITZ, i. h. 313 kk.). Az ósvog. **ā* a fgr. **a* hangnak az -l- hatására létrejött másodlagos változata (vö. TOIVONEN: FUF. XV, 85; STEINITZ, FgrVok. 59 stb. — l. még SKES), ha a szó valóban idetartozik. Ennek azonban a szóvégi magánhangzók hiánya miatt is (vö. GULYA: NyK. LXII, 44—5) kicsi a valószínűsége. A m. szó *o*-ja ősm. kori zártabbá válás (vö. BÁRCZI, Hangt.² 37, 76), az *ō* változat pedig pótlónyulás fejleménye (BÁRCZI, i. m. 64; l. még: UÓ., i. m. 68).

A fgr. szó (konkrét) eredeti jelentése 'Hügel' lehetett, ebből fejlődött ki a 'Bündel-Haufen', majd a 'Menge', s a 'viel' jelentés.

⁶ A finn *paljo* 'viel' szóval többen (MUSz. 493; TOIVONEN: FUF. XV, 85, XIX, 133; STEINITZ, FgrVok. 59; COLLINDER, FUV. 46, CompGr. 153; stb.) egyeztetették a cser (WICHM., Tschertexte 87) KH. *pü-lä* 'ziemlich viel, recht viel' szót. Az egyeztetésnek hangtani nehézsége van (l. E. ITKONEN: UAJb. XXVIII, 65; l. még UÓ.: FUF. XXXI, 250; l. még: SKES.). — A fgr. szók szam., jukagir stb. egyeztetésének a kérdésére (ГОМ-БООЦА NyK. XXXII, 203; Beitr. 98, 302; RÄSÄNEN: Vir. 1947: 172; BOUDA: UAJb. XXV, 167; COLLINDER, i. h.; J. ANGERE: Vir. 1959: 406 stb.; — l. még: E. ITKONEN: UAJb. XXVIII, 61) nem tértünk ki.

A 'dicht' és a 'viel' jelentéstani összefüggésére vonatkozólag l. m. *sok* ~ oszttj. (KARJ.—TOIV. 931) Kr. *σοχ* 'buschig, dichtbelaubt (Baum)', (PAAS.—DONN. 2250, 2334) J. *spw* 'dicht, fest', Ko. *δὸχ* 'dicht'; zürj. (WUo.) Lu., I., Ud., P. *tšek* 'dicht (Kamm, Wald), dicht wachsend' (pl. erdő) stb. (vö. NyH.⁷ 28 stb.).

További jelentéstani párhuzamul l. m. *halom* 1. 'a föld felszínén a dombnál rendszerint kisebb kiemelkedés, földhányás', 2. 'összerakott v. egymásra hányt tárgyak, testek összesége; halmaz, kupac', 3. 'vminek a szokottnál nagyobb mennyisége; nagyon sok' (vö. ÉSz.); *csomó* 1. 'összerakott, összefogott, vmi. módon összeverődött tárgyakra összesége, tömege; halmaz, halom (pl. gabonakévékből rakott kereszt)', 2. 'olyan sok tárgy v. személy, hogy mindjárt nagy száma v. tömege ötlük szemünkbe; jókora mennyiségű', 3. 'nagyon sok v. elég(gé) sok' stb. (vö. ÉSz.); latin (MENGE) *acervus* 'Haufe', 'Masse', 'Menge'; német (HALÁSZ) *Haufen* 1. 'halom, halmaz, rakás', 2. 'sokaság, tömeg, egy csomó ember' stb., orosz (HADR.—GÁLDI²) *ворох* 1. 'rakás, halom, kupac', 2. (nagy) csomó; sok, rengeteg'; *куча* 1. 'rakás, kupac, halom, domb', 2. *муравьиная* ~ 'hangyaboly', 3. 'csomó, sereg, csapat' stb.; *гуча* 1. 'felhő', 2. 'rengeteg (sok), töméntelen' stb.

7. A felsorolt — s a még sorolható — jelentéstani párhuzamok véleményem szerint meggyőzően igazolják a m., és a vele kapcsolatba hozott finnugor szók összetartozását. Ezért a m. szónak törökből való származtatását (MNY. XL, 66 és XLIX, 494) el kell vetnünk.

II.

1. Vahi osztják nyelvtanulmányom készítése közben lettem figyelmes a (V.) *tāγi* 'hely; Ort, Platz, Stelle' jelentésű szó kétféle használatára. A szó megvan KARJALAINEN szótárában (KARJ.—TOIV. 976b) is, sőt ezen túlmenően valamennyi származtatóbb osztják nyelvi feljegyzésben.

2. A szó első jelentése 'hely; Ort, Platz, Stelle', ami kétségt kívül kitűnik a következő, gyűjtéséből származó példamondatokból: *il nowānā tim tāγinā jānk wāljān* 'régén ezen a helyen [egy kiszáradt folyómederről van szó] víz volt'; *tom tāγi moēāt mēnlēm* 'addig a helyig megyek'.

A *tāγi* szó azonban előfordul más mondatokban is, ahol jelentését már nem lehet pusztán a 'hely; Ort, Platz, Stelle' szókkal megadni.

Például: 1. *lopāltā tāγi* 'horgászás', [*lopāl-* 'horgászik']; 2. *mēnpūlkāli lulpānītā tāγi kolēntāyalōy* 'mi hallgattuk a madarak éneklését', [*lulpāni-* 'énekel']; 3. *mā il-ālintālēm iyna mēnt nuγ-litā tāγi anta wutama* 'én lefekszem, [hogy] ne lássam (part. + birt. szrag. egysz. 1. sz. + lativuszrag), [amint] a medve engem fölfal', [*nuγ-li-* 'fölfal, megész']. Példáinkat kiegészíthetjük KARJALAINEN (i. h.) anyagából vett példamondatokkal is: 4. *kānčāγsātā tāγi. tōnāmtīm* 'я умею писать', [*kānčāγsā-* 'ír(ni)']; 5. *wonta mēntā tāγāja jōytās* 'metsään meno aika tuli' [*mēn-* 'megy'], azaz: 'erdőbe menő idő (lativusz) jött'; 6. *līsāγtīt tāγi sātwal naurun hohotus* kuuluu' [*līsāγ-* 'nevet'], azaz: 'nevetése hallatszik'; 7. (i. m. 53a) *tā löγās e nām täl tāγi jōy* 'lak-

⁷ A szótárban levő *joγtās* alak sajtóhiba (l. helyesen a 152. lapon).

kasi k a s v a m a s t a' [e₁æt- 'növekszik'], azaz: 'n ö v e k e d é s e a b b a - m a r a d t'. Néhány példát találtam más forrásokban is:⁸ 8. (PRASZ., 4) қәтқәлтә тәхыя кәстрә 'бежать на каток'; 9. (PRASZ. 10) йәмәх йәтә тәхы тәявәл 'могут лечиться' [tkp. 'jóvá lenni (ha a йәтә esetleg йәтә helyett van, akkor; 'levő') helyet bír' (az orosz szerint 'bírnak', ami szintén lehetséges)]; 10. (Ocs. 100) әл јисә, қат вәлаң тәҫы, мәтәли мәнә јөвәл. 'Не плачь, здесь место с признаками старого жилья, кто-нибудь к нам еще может прийти. '; 11. (Ocs. 111) т'у пырнә мәннә јоҫ тумы тәҫы нә әјнәм јәҫ нәдәқалт. 'После, когда я ее привез домой, все обрадовались. '; 12. (Ocs. 114) сәвсә ики а мәсмал тәҫы ја тәҫпә қытәс. 'Дед Сывсы где сидел, там и остался.' stb.

A példák számát szaporíthatnánk, de már az eddigiekből is láthatjuk, hogy e mondatokban a *täygi* 'hely ...' szónak valamely átvitt értelemben való használatával van dolgunk.

3. Ha a példák sorát alakilag elemezzük, azt látjuk, hogy a *täygi* szóval kapcsolatos szó szerkezet első tagja mindig valamely igenév, melyhez olykor birtokos személyrag is járulhat (l. a 6., 7., 10., 11. és a 12. példamondatot). E szerkesztésmód az egész osztják nyelvterületen ismeretes (vö. STEINITZ, OVdE. II, 82; l. még a különböző osztják szótárkiadványokat).

STEINITZ (i. h.) szerint a *täygi* (Syn. *täyga*) szó 'dient oft zur Bildung von substantivierten Verbalnomina'.⁹ Az osztják igenév + *täygi* típusú szerkezet funkcióját vizsgálva feltétlen figyelmet érdemel az a tény, hogy használata teljes mértékben azonos a magyar -ás ~ -és, elvont cselekvést, történést kifejező deverbális névszóképzővel. (A m. -ás ~ -és képzőre vonatkozólag l. A mai m. nyelv rendszere I, 372). E megállapításnak az 5. sz. példamondat sem mond ellent. Ennek szó szerinti fordítása ugyanis nem „metsään menoaika tuli”, hanem 'erdőbe menésre jutott',¹⁰ melyhez az 'idő' fogalom csak a külső nyelviező segítségével értődik hozzá.

A szerkezet funkciója kialakulásának a folyamata világos: 'halászó hely' → a halászó helyen végbemenő cselekvés → 'halászás', mint elvont cselekvés, történést.

4. A *täygi* szó előfordul néhány állandó jellegű szókapcsolatban: 1. *mätä täyğa ja päni!* 'tedd valahová!' [*mätä* 'valami, valamilyen'; 'valahová': tkp. 'valami helyre'], 2. *mätä täyginäpä antä käsli timint äjni!* 'Sehol (tkp. valami helyen sem) találni (pass.) ilyen kislányt!'; 3. (KARJ. — TOIV. 377a) *mä mätätäg antä kolyaläm* 'я ничего таково не слыхаль' [*mätätäg* = *mätä täygi*]; 4. (uo. 583a) *mätä täy antä nämla-yläwän-li* 'ethän vaan mitään unohtanut, чего не испомнишь-ли'; 5. (Bukv. 118) *Mөхә тәхы нә* тим вайхәт вәлвәлт? 'Где живут эти птицы?' [*mөхә* 'mi, milyen'; 'где': tkp. 'mi helyen'] stb. 6. (Ocs. 100) *mä мәнтим сәмүләмнә т'и тәҫы әјнәм* вуғалым. 'Я своими глазами все это видел'; 7. (uo. 108) *қојнә тәңәмты т'у тәҫы, мөүө сәҫы ропылта қәнәтә масвәл тол'кјјапа...* 'кто знает о том, каково попадать на работу в Тольки...' ['о том': tkp. 'az(t)' a hely(et)]; 8. (u. o. 106) *т'у тәҫы паттә јелнә вәлүл* 'это было осенью' stb.; 9. (Prasz. 20) *әјнәм тәхынә* 'всюду' [tkp. 'minden helyen'] stb.

⁸ PRASZ. = P. ПРАСИНА, Русско-хантыйский (ваховский) постатейный словарь. Leningrad, 1959; Ocs. = Н. И. ТЕРЕШКИН, Очерки... I. Ваховский диалект. Moskva — Leningrad, 1961; Bukv. = Уб., Букварь... Leningrad, 1958.

⁹ En ritkítettam. — G. J.

¹⁰ A *wontä män-* 'erdőre megy' kifejezés értelem szerinti jelentése: 'vadászik'.

A *täγi* 'Ort ...' szó e szerkezetekben valamely névmással (*matä, mēxä, ti, tu, əjnäm*) együtt szerepel, s fejez ki az 'Ort ...' jelentéstől eltérő, elvontabb tartalmat. Az 'Ort ...' → (elvont) 'valahová, sehoh, semmi (ilyen), semmi, hol, ez, (az) stb.' jelentésváltozás kialakulásának a folyamátát tükrözik a következő mondatok: 10. (Ocs. 103) *эпымнә т'у тәγы теңәмты пәни т'у көл атвәл...* 'Отец эти места знал и говорит так...'; 11. (u. o., 110) *ән'ипилнә жәм тәγыл нүү листә...* 'Сестра его хорошие места [у шуки] сьела...'. Különösen tanulságos a 10. és a 7. példamondat egybevetése: 'ismeri a helyet (értsd: folyót!)' és → 'ismeri a „helyet” (azaz: lehetőséget, módot, „aszt”)''. Végső soron itt is ugyanazzal a 'hely' → 'vmely helyen végbemenő, helyhez fűződő vmi' asszociatív kapcsolattal van dolgunk, amely a 3. pontban ismertetett igeneves szerkezet kialakulásához vezetett.¹⁰

5. Végül W. STEINITZ szíves levélbeli közlése nyomán megemlítek két összetett szót, melynek második tagja minden bizonnyal a (V.) *täγi* 'Ort ...' szó: 1. (KARJ.—ТОIV. 170a) *Кг. jəmtäχ* 'Eigentum, Habe' (uo. 975a: 'Eigentum, Gut') [*jəm 'gut'*], *j. är täjt* 'hänellä on paljon omaisuutta'; 2. (u. o. 226b) *Vj. wä. čäγi* 'родня, die Verwandten (durch die Frau, durch Verheiratung der Schwester des Mannes)' [= *wä. n* 'kurz, nahe'; -*čäγi* = *čäγi* < *täγi*; a *t* > *č*-váltkozás a *wä. n*-jének a hatására].

E két összetételben a (V.) *täγi* 'Ort ...' szó jelentése a magyar *-ság/-ség* absztraktum-képzővel azonos: 1. 'jőszág (~ jóság)', 2. 'rokonság'.¹¹

*

Anélkül, hogy a magyar *-ság/-ség* képző és eredete bonyolult kérdésének a tárgyalásába bocsátkoznék, megemlítem, hogy nézetem szerint a magyar képző is az osztj. (V.) *täγi* 'Ort ...' szó fejlődéséhez hasonló módon jöhetett létre.

GULYA JÁNOS

¹⁰ Hogy egy konkrét hely és az ott lejátszódó cselekvés (gondolkodás stb.) között lélektani kapcsolat lehetséges, azt saját tapasztalatom is bizonyítja: egy-egy számomra nevezetes hely, utca stb. újbóli meglátása számtalanszor idézett fel bennem már gyakran elfelejtett, ott lejátszódó eseményt, sőt még ott támadt gondolatot is.

¹¹ Az Ocs. 105. lapján találtam ezt az érdekes mondatot: *чōкин масқога тәγы илә кәссәм...* "Едва некоторое расстояние пробежал..." Sajnos, a *масқога* szó pontos jelentését egy forrásból sem ismerem. Az Ocs. szótár adata: *масқо* 'некоторое время' sem nyújt biztos támpontot (az *-a* lativus lenne?). Ezért a mondat értelmezésétől el kell tekintenünk.

Etimológiai megjegyzések

22. Magyar *vesz* 'umkommen, sich verlieren, verschwinden'

A magy. *vész* (*vesz-*) igének SZINNYEI (NyH.⁷) a következő rokonnyelvi megfeleléseit idézi: o s z t j. *uðž-* 'elpusztul, meghal'; *uðšt-* 'elveszt'; v o g. *ūs-* 'elpusztul, meghal'; *χot-üst-* 'elveszt'; z ü r j. *voš-* 'elpusztul, elvesz, tönkremegy'; *vošt-* 'elveszt'; v o t j. *iš-* 'elvesz, tönkrejut'; *išt-* 'elveszt'. Ezt az egyeztetést fogadja el a SzófSz. is. A FUV. azonban már csak kérdőjellel kapcsolja a magyar szót az obi-ugor és a permi alakokhoz. A kétely több okból is megokolt: 1. a magyar szó obi-ugor megfelelői mind veláris hangalakot mutatnak; 2. a permi adatokban felbukkanó szókezdő *v* másodlagos (l. UOTILA: SUSToim. LXV, 58), s így nem felelhetnek meg a magyar szónak.

Jól egyeztethető viszont a magyar szó a v o t j. (MUNK.) *vez-* 'eltűnni, elhordani magát'; (UdmRSzl.) *везыны* 'исчезнуть, пропасть без вести'; *везон* 'исчезновение'.

A *votják* szó jelentése tehát, az orosz értelmezést is figyelembe véve: eltűnik, elvesz. Így jelentéstani szempontból sincs nehézsége a magyar és *votják* ige összetartozásának.

23. Cseremisiz (WICHM.) KH. *kâ-męm*, U *kumęm* 'die Augen schliessen'

A FUV. a magyar *húny-* ige finnugor megfelelői között tartja számon a cseremisiz szót a m o r d. *koña-*; v o t j. *kyń-*; z ü r j. *kuń-*; v o g. *hoń-*; o s z t j. *kõń-*, S. *hõń-* alakokkal együtt, amelyekhez mint kétes megfelelő a fi. *kyyny-* szó is csatlakozik.

A SKES. véleménye annyiban tér el a FUV.-tól, hogy az előbb idézett fi. *kyyny-* szó biztos megfelelőinek tartja a felsorolt alakokat, s csak a cseremisiz szó elé tesz — ellentétben a hagyományos felfogással — kérdőjelet. A SKES. eljárása a cseremisiz szót illetően feltétlenül helyes. A cseremisizben intervokális helyzetben ismeretlen az *n* > *m* hangfejlődés. Feltételezhetnénk esetleg, hogy valamilyen egyedi hangváltozás történt a szóban. Ennek azonban ellene szól az a tény, hogy a szóban forgó cseremisiz igének megfelelése van a *votjákban*. Erre a következő adatokat idézhetem: (RÜdmSzl.)¹ *прищуривать* 'кымыръяны'; *прищурить* 'кымыртыны'. A szótár az idézett *votják* alakokat együtt közli a *кыныръяны*, *кыныртыны* igékkel, amelyek viszont a fi. *kyyny-* és a magy. *húny* megfelelői.

¹ Русско-удмуртский словарь. Москва. 1956.

Mivel $n > m$ hangfejlődésre a votjákban sem találunk példát, így joggal feltételezhetjük, hogy a címben idézett cseremisz igék összetartoznak a votj. *кымыръяны, кымыртыны*-alakokkal; nem egyeztethetők viszont a magy. *húny*; fi. *kyyny*-szavakkal.

24. Cseremisz (PS.) *βa. t̥še* 'Schulter'

A cseremisz szónak eddig sem a rokon, sem más nyelvekben nem sikerült megfelelésére akadni. (A SZILASI Cseremisz szótárában említett tat. *uča*; csuv. *wiče* alakok távolról sem jöhetnek számításba, mert pl. a csuvas szó jelentése 'lányék', s a cser.-be átkerült csuvas vagy tatár kölcsönszóban nem lehet *t̥š* hang.)

A cseremisz szó pontos megfelelőjének látszik a zürj. (WIED.) *votš-ly* 'Schlüsselbein'; (WUo.) I. *votš:v.-l̥j* '(?) (Ader)knoten an der Hand'; (SzrSzl-Komi) FV., I. AV. *вошлы*; Ud. *вошлы* 'ключица' (KRSzl.) *вошлы* 'ключица'. A zürjén szó jelentése kulcsont (*l̥j* 'csont'). A WUo. adata valószínűleg téves. A kérdőjel is erre látszik utalni.

Mind a cseremisz, mind a zürjén alakokban *t̥š*-t találunk, tehát a más-salhangzó megfelelés kifogástalan. A cseremisz szó alapján joggal feltételezhetjük, hogy az eredeti magánhangzó *a* volt, aminek a zürjénben igen gyakori folytatása *o* (vö. E. ИТКОНЕН: FUF. XXXI, 322–23).

25. Cseremisz (WICHM.) KH. *māškā-ndā*, U. *mu-škāndā* 'Faust'

A FUV. a cseremisz szó rokon nyelvi megfelelőiként a mord. E. *mokšna*, M. *mokšōnda* 'fist'; v o t j. *myžyg* alakokat idézi, s kérdőjellel az azonos jelentésű o s z t j. *măčak* szót, amellyel kapcsolatban COLLINDER megjegyzi, hogy esetleg zürjén jövevényszó. A feltételezett zürjén alak azonban eddig még nem bukkant fel.

Nyilván a keresett zürjén szó van meg a (SzrSzlKomi) Le. *мыжгалтыны* 'бить, ударять (кого-л. кулаком)' ige tövében; a (SzrSzlKomi) AV. *мыжык* 'удар кулаком, тумак'; (KRSzl.) *мыжык* 'тумак' szó eredeti jelentése pedig feltehetően nem ökölcsapás, hanem ököl volt, s ilyen jelentésben került át az osztyákba is.

26. Cseremisz (SZIL.) *pušō* 'bél, hurka'

A cseremisz szóra vonatkozólag a címben említetten kívül a következő fontosabb adatokat idézhetjük: (RAMST.) *pušta* 'der Magensack'; (PS.) *pušta* 'Labmagen', *müškār-p.* od. *puška* 'Magen' (*müškār* 'has'); (VASZ.) *пушка* 'крупная часть из внутренности животного с переваренной частью пищи'; (MARRSzl.) *пушко* 'внутренности животных с переваренной частью пищи'. A cseremisz szó jelentése tehát 'belső rész, (állati) gyomor'.

A cseremisz szónak pontosan megfelel a zürj. (FOKOS-FUCHS, SyrjWb.) V. Sz. *pitš* 'das Innere'; V. Sz. Pr. *pitškas* 'in seinem Inneren, innen' stb.; v o t j. (MUNK.) Sz. *puč*, M. G. *puč*, I. *puš*, K. *poš* 'belső, belseje vlminek'; Sz. *kot-puč*, I. *kot-poš* stb. 'belső részek az állati testben; kebel, szív' (*kot* 'has') (vö. TOIVONEN: FUF. XIX, 128).

A *-ka*; *-ta*, *-to*, (*-ta*) a cseremisz szóban képző (I. WICHMANN: SUSAik. XXX/6: 12, 24). A *-to* képzőt WICHMANN nem említi a cseremisz szóképzésről

írott tanulmányában, pedig nem éppen ritka képző, ez van meg például a cser. *nyukto* hálnévben is (I. N. SEBESTYÉN I.: NYK. XLIX, 62).

A képzők *-k*, *-t* eleme előtt *tʃ > ʃ* hangfejlődés történt, amire a cseremiszből számos példát találunk.

A cser. (SZIL.) *pušto* : *tovar p.* 'nyélnék való lyuk a fejszében' szó, amelyet SZILASI BUDENZ nyomán idéz, nem tartozik össze a fentebb tárgyalt cser. szóval, mert ennek hegyi cseremiszből változatában az első szótagban *ə* van, amannak viszont *u*: (VASZ.) КН. ПЫШТО 'втулка для вставки деревянной ручки у ручных орудий'. Ez kétségtelenül arra mutat, hogy két különböző szóval van dolgunk.

27. Cseremiszből (PS.) *talyāde* 'Fohlen, Füllen'

PAASONEN zárójelben még a következő értelmezést fűzi a cseremiszből szóhoz: . . . 'seit es von der Stute abgewöhnt ist bis zum Alter von zwei Jahren'. БЕКЕ ÖDÖN (FUF. XXIII, 72) P. B. M. C. Č. *talyāde*, МК. *ta'lyāde*, UP. *ta'lyāde*, UJ. C. Č. JT. *talyudo*, JO. *talyudā*, V. *talyudo*, K. *tālyūda* 'ein Füllen, welches noch nicht eingespannt war' alakjait ismeri a szónak. A cseremiszből orosz szótárak adatai lényegében megegyeznek az eddig idézettekkel: (VASZ.) *талудо*, *талыūdā* 'лошадь 2 л., молодняк'; (MarRSzl.) *талыūde* 'двухлеток (лошадь двух лет), жеребёнок-стригунок'.

Vasziljev szótárában még egy számunkra érdekes adatra bukkanunk, a *талыак маска* 'медведь на 2-м году' kifejezésre, amely *l*-je ellenére, úgy látszik mégis összetartozik a fentebbi cseremiszből alakokkal. Ez az utóbbi idézett szó is megerősíti, hogy az előbbieken — *yāde*, *-yudo* stb. képző van. Ez a képző rendszerint melléknevet képez (I. БЕКЕ Ö. CserNyt. 129—30), s jelen esetben nyilván a *ta'lyāde imūā* 'Fohlen' (I. WICHMANN: SUSToim. LIX, 163) jelzős szerkezetből vált önálló főnévvé.

A cseremiszből szó képző nélküli alakja *tal-*, amelynek minden szempontból pontosan megfelel a *v o t j*. (MUNK.) *tolās* 'csikó (az első tél, azaz év után)'; (UdmRSzl.) *толес* 'стригунок, двухгодовалый жеребёнок'. A *votj*ák szót felfoghatnánk a *tol* 'tél' származékának, de ha valóban összefügg a cseremiszből szóval, akkor az egyezés véletlen, mert a cseremiszből szót viszont semmiképpen sem lehet a 'tél' szóból magyarázni (vö. cser. *tel*, *telē* 'tél'). A *votj*ák szó orosz értelmezésében nem is találunk utalást a 'tél' szóra, s talán csak MUNKÁCSI egyéni értelmezéséről van szó.

28. Cseremiszből (PS.) *odar*, *odāran* 'dicht (Baum)'

Az idézett cseremiszből szókon kívül még a következő ide tartozó adatokat találjuk: (PS.) *odāranam* 'Schlösslinge treiben', *odāranđem* 'spriessen'.

Bővebb anyagot szolgáltatnak a cseremiszből szóra vonatkozólag a cseremiszből orosz szótárak: (VASZ.) *odar* 'ветвь'; *odar куэ* 'ветвистая берёза'; *одор*, *одыр* 'отпрыски, веточки от основания дерева, от корней'; *одырагеш* 'куститься (растение)'; *Одыранше* шурно чүчкөдө лийэш (A bokrosodó vetés sűrű lesz.); (MarRSzl.) *odar* 1. 'поросль, побег', 2. 'ветвь, ветвистый'.

A cseremiszből szóban az *-r* nyilván azonos a fgr. **r* denominális nomenképzővel (I. NYH. 7 97). Az eredeti alak az *odār* lehetett, mert az *odor*, *odar* alakok véghangsúlyosak, s ilyen helyzetben nem képzelhető el a magánhangzó redukálttá válása.

A cser. *odä-* tő jól egyeztethető a zürj. (SzfSzlKomi) Vym. VU *od* 'весенняя зелень на лугах; всходы, росток' (KRSzl.) *od* 1. 'всходы', 2. 'стебель'; *v o t j.* (WIED.) *ud* 'Wintersaat, Winterkorn'; (MUNK.) Sz. *ud: u. náń* 'őszi gabona vetés (fű korában; ozimь)'; (UdmRSzl.) *yö* 1. 'всходы, росток', 2. 'пассада'; *уданы* 'прорастать (о семенах), всходить (о растениях, злаках)'.²

A permi alakokból származtatja RÉDEI KÁROLY² az *udmurt* népnév *ud-*előtagját. Az itt tárgyalt cseremisiz megfelelés hangtani szempontból nem mond ellen ennek a magyarázatnak. A cseremisiz szó ragtalan *odä-* töve pontosan egybeesik a cser. (WICHM.) U. *odä* 'Wotjake' népnévvel.

29. Zürjén (WUo.) *puš* 'lange Fischreuse'

A címben idézett adaton kívül a régebbi szakirodalomban nem akadtam a zürjén szóra, s az újabb zürjén—orosz szótárakban is csak egy helyen találtam meg: (SzfSzlKomi) L. *пуш* 'рыболовная снасть (вид вершы) из прутьев рябины'.

A zürjén szónak pontos hangtani megfelelője a cser. (VASZ.) *пощ* 'морда (рыболовная снасть из прутьев)'; (MarRSzl.) KH. *гощ* 'верша (рыболовная снасть из прутьев)'. A zürjén és a cseremisiz szó hangalaki egyezése mellett a jelentésbeli egyezés is teljes: mindkét nyelvben 'vesszőből font varsaféle' a szó jelentése.

BERECZKI GÁBOR

² RÉDEI KÁROLY, Über den Ursprung einiger finnisch-ugrischer Völkernamen (CIFU. 102—3).

Manysi *sajt* < komi *sajt* 1. 'vessző'; 2. 'rubel'

I. A Manysi (Vogul) Népköltési Gyűjtemény IV. kötetéhez összeállított magyarázó rész említi a *sajt* 'rubel' szót. Ezt olvashatjuk: „egyéb forrásokban nincs meg” (IV/2: 226). MUNKÁCSI adatait: *sajt* (VNGy. IV: 331, 332), *sajt* (uo. 77 és KSz. IV [1903], 379) T. E. UOTILA is idézte már (SUSToim. LXV [1933], 120), ugyancsak megtalálhatók ezek az alakok TRÓCSÁNYI ZOLTÁN szójegyzékében (NyK. XXXIX, 461), noha tévesen *sajt* alakban.

A manysi szó több, régebbi és újabb forrásban fellelhető. Azt gyanítom, hogy legrégebbi előfordulására HUNFALVY PÁLnak A' vogul föld és népe című kötete szolgál adattal (Pest 1864). HUNFALVY REGULY ANTAL hagyományaiából közli a *ducatus* címszóban: „E' szó helyett [azaz a ducatus megfelelőjéül] a vogul *sájt* = rubel járna, p. o. *sarín sájt* arany rubel” (22. lap).

A szó következő előfordulása NY. SZOROKINnak az 1872. esztendőből való szójegyzéke, amelyet MUNKÁCSI újból közreadott a NyK. XVI. kötetében (1881): L. *eksajt* o: *ak sajt* 'egy rubel'. MUNKÁCSI hozzáfűzte az északi-manysi *sajt* alakot, közölte e szó mindkét jelentését: 1. 'vessző', 2. 'rubel', és egyúttal megadta a szó komi etimonját: *šal', šajt* ua. (478).

A VNGy. más helyéről én sem ismerem a manysi *sajt* szót. De ez nem jelenti azt, hogy későbbi művekben egyáltalában nem bukkanik fel. Én még A. NY. BALANGYIN és M. P. VAHRUSEVA könyvében (Мансийский язык, Leningrád, 1957) találtam rá. A szerzők a *caйт* 'рубль' szót a manysi nyelv komi jövevényszavai sorában említik (10. lap). Ezt az elavulóban volt komi *šajt* szót a mai komi irodalmi nyelvben felújították, és ez a szó háttérbe szorítja szinonimáit, a *rubleji*, valamint a *tšelkeveji* alakokat — állapította meg vizsgálataiban VÁSZOLYI ERIK (NyK. LIX, 123). Magának a komi *šajt* szónak a jelentése eredetileg 'rúd, ág', amelyre egy bizonyos számú mókusgereznát akasztottak a XVI–XVII. században. E mókusgereznák értéke viszont egy ezüstrubel volt (KALIMA, WICHMANN véleménye, l. VÁSZOLYI i. h. 128–129).

ЖЕ. И. РОМБАНГЕЈЕВА szótára (Русско-мансийский словарь, Leningrád, 1954) az orosz rubel szó manysi megfelelőjéül a *рубль* meg a *солкови* szót (< or. *целковый* 'ezüstrubel') közli, ámde A. NY. BALANGYIN és M. P. VAHRUSEVA később megjelent Мансийско-русский словарь-ja (Leningrád, 1958) mellőzi a *рубль* szót (a *Сзо. солкови, солковой, К. солковой, солквой, сел'ховой* megtalálható benne). Meglepő viszont, hogy a 'rubel' jelentésű *Сзо. caйт* szón kívül, amelynek szinonimájaként a 97/a lapon *К. солковой, сел'ховой* szerepel, ugyanebben a szótárban megtaláljuk a 'vessző' értelmű *caйт* szót is (jelzése *caйт III*), orosz megfelelői 'прут, хворостина'. Ennek a szónak kondai (a Jukonda-folyó mellőli) változata a szótár szerint *caйт*, szinonimája pedig az etimológiai irodalmunkból a lótartással kapcsolatos szókinszből sűrűn emle-

getett ourrap szó. A fentiekből kitűnik, hogy a komi *šait* szót a manysik mind 'vessző', mind pedig 'rubel' jelentésben átvették szomszédaitól.

2. Fentebb mondtuk, hogy a *šait* szó eredetileg 'rúd, vessző' jelentésű volt, és úgy látszik, száz kopéka értékű mókusgereznát akasztottak egy-egy rúdra. Valamikor egy kopéka értékű lehetett egy mókusgerezna. HUNFALVY közlése szerint a manysi *lén, lín* szó nemcsak 'evet' jelentésű, hanem egy kopékát is jelölt, minélfogva a griveny (10 kopejka) manysiuul annyit tesz, mint *lou lín* = 10 evet, a rubel *šét lín* vagy *sát lén* = 100 evet — írja HUNFALVY. „Igy ejtve a' *lén, lín* szót, mintha kopékát is tenne, zavart okozna, mert az evet ára valóban nagyobb egy kopekánál; az 5–6, sőt 10 kopekát ér. Azért, mikor a' vogul igazán pénzt akar kifejezni, a' szám után a' tatár *okša* (= pénz) szót teszi, így: *lou šét lín okša*, mi = 10 száz pénz = kopeka; ellenben *lou šét lín* valóban 10 száz evet, mi hat vagy tíz ezer kopeka" (i. m. 105, vö. még uo. 22. l. s. v. *kopeka* és 64. l. 26. jegyzet).

A manysi *lē'in* szó valószínűleg tatár eredetű (I. H. PAASONEN: FUF. II, 106).

3. De nemcsak a manysi nyelvben fordul elő ez a 'rubel' jelentésű komi jövevényszó, hanem megtalálható a másik obi-ugor nyelvben is. Már AHLQVIST említi a chanti művelődési szavak sorában: *soit, šoit* 'Rubel', és ő is — miként MUNKÁCSI a manysi szó esetében — nem habozik a szó komi etimónját felfedni: *šoit, šait, šat* (SUSAik. VIII, 15). A chanti adatokat továbbiakkal toldja meg KALIMA: Kam. *ššōiät* (Geheimwort) 'Geld', Trj. *ššā'if* 'Rubel', és szintén közli, hogy a chanti szó komi eredetű (SUSToim. LII, 88), vö. még O. *ššōiät* 'pénz' (KARJALAINEN—TOIVONEN: Ostj. Wb. 925|b) és 'rúd' (uo.), noha a két jelentést külön-külön címszóban közlik.

4. A 'Rute' > 'Rubel' jelentésváltozás megfejtése és igazolása WICHMANN érdeme: 'Rute, an die eine bestimmte, einem Rubel entsprechende Anzahl von Eichhornfellen gesteckt ist' (I. SUSToim. LII, 88 és SUSToim. LXV, 120).

A komi szó eredeti jelentése tehát 'vessző'. Éppen ezért teljesen elhibázott MUNKÁCSI BERNÁT (KSz. IV, 379) és HERMANN JACOBSONH elgondolása, akik a komi és manysi szavak 'rubel' jelentéséből kiindulva és valószínűleg egy 'érték' jelentést feltételezve, e szavakat a korai aveszta *šaēta* 'Geld, Vermögen' szóval kapcsolták egybe, azaz árja eredetű jövevényszavaknak tekintették őket (JACOBSONH: Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung LV [1928], 305, 307; és Arier und Ugrofinnen, Göttingen, 1922, 182).

5. Kis szótörténeti adatozásunknak tehát kettős tanulsága van.

5.a. Nagyon nélkülözzük a manysi nyelv szótárát, elsősorban MUNKÁCSI BERNÁT gyűjtésének feldolgozását. Azonban ez magában még nem elegendő: HUNFALVY PÁL idézett munkájában REGULY anyagát közölve, feldolgozta az elődök feljegyzte szóanyagot is. Ilyen értelemben ma már nem csak egy MUNKÁCSI-szótárra van szükségünk, igazi kutatási segédeszközül csak az a mű számít, amely finn, magyar, orosz és szovjet nyelvészek manysi szóanyagát foglalja majd össze. Mivel az elsőrendű feladat a „MUNKÁCSI-manysiszótár”, a távoli idők bizonytalansága rejti a nagyobb szógyűjteményt. Ennek a megjelenéséig azonban nem jelenthetjük ki rendíthetetlen bizonyossággal: „egyéb forrásokban nincs meg”.

5.b. A másik tanulság az árja-obi-ugor egyeztetésre vonatkozik. Egy finnugor—indogermán egyeztetés gyenge lábakon áll, ha nem kutatjuk fel a szavak teljes szemantikai mezőjét. H. JACOBSONH sikertelen kísérlete bizo-

nyítja: a finnugor (obi-ugor) szó jelentését kell előbb kikutatni ahhoz, hogy az etimonhoz visszanyúlhassunk. Az eredeti jelentés felkutatása pedig a kultúr-történet adatainak, az adott esetben a prémkereskedés fontosságának az ismereteit feltételezi. (A finnugor népek gereznávalutájára vonatkozólag többen végeztek kutatást; a fent említetteken kívül még BEKE ÖDÖN, aki a permi, obi-ugor és lapp népek nyelvéről mutatta ki a megfelelő adatokat, FUF. XXX, 367, NyK. LII, 295 kk. és NyK. LIV, 187.) — Ezenkívül rendszerben kell látni a szavakat, szemantikai csoportokban, mind egy-egy időszakban, mind történetileg. A kellően gondos kutatás elmulasztása esetén az etimológia csak felvetett ötlet marad, nem pedig alaposan bebizonyított származtatás.

ERDŐDI JÓZSEF

Etimológiai megjegyzések

1. Magyar *a*, *az*

A m. *a*, *az* mutató névmás és az ebből fejlődött határozott névelő (valamint a mutató névmási *a*-, *o*-, *u*- tő tartozékai: *addig*, *akkor*, *ama*, *amaz*, *azon*, *oda*, *oly*, *onnan*, *ott*, *úgy* stb.) finnugor megfelelői a következők: z ü r j. *a*-: *ata* 'hier; siehe hier' | v o t j. *o*-: *ot̄in* 'dort', *ōži* 'so', *òt̄in* 'dort, da', *ōz* 'so, also' | c s e r. *umbal* 'jene Seite, die andere Seite' | m o r d. *o*-: E. *ombo*, M. *ombä*, *omä* 'anderer, zweiter' (l. MUSz. 761; SETÄLÄ: JSFOu. XXX|5, 33; NyH.?⁷; EtSz.; PAIS: MNy. L, 318—9; FOKOS: MNy. LIV, 348).

E finnugor szócsaládnak északi szamojéd nyelvekbeli megfelelőit már régen kimutatták. Ezek: s z a m. j u r. (CASTRÉN) *ŋamge*, *ŋamgē* 'was'; *ŋawo* 'was'; (LEHTISALO, JurWb. 4—5) Szjo. *am birüβ* 'soviel' (MSFOu. LXXII, 388: 'wieviel'; *am* 'was'); O. *ŋαββē* 'was, was für ein; etwas', Lj. *ŋammī* 'was, etwas'; O. *amā* 'was; warum; etwas' stb. | j e n. *arvuo* 'was' | t v g. *ŋaman* 'hieher' (MSFOu. LXXII, 388: 'dieser hier'; HAJDÚ: NyK. LV, 68: 'dieser dort' és 'hieher'); *ŋamanie* 'dieser da'; *ŋamā ŋōka* 'soviel'; *ŋama jalen* 'heute'; (PROKOFJEV, JP. 68) *amanie*, *amte* 'этот', *ablaje* (vagy *amlaje*) 'такой вот' (vö. SETÄLÄ: i. h.; LEHTISALO: MSFOu. LXXII, 388—9; HAJDÚ: NyK. LV, 68; ALH. IV, 28).

A m. *a*, *az*-nak és a vele egyeztetett rokon nyelvi szóknak megvannak azonban az etimológiai megfelelői egyes déli szamojéd nyelvekben is: s z e l k. (MSFOu. CXXII, 11) N. *āu*, *aau* 'ein anderer', KO. *aau*, Ke. *āu*, *aau*, Csl. *aau*, *oau*, FO. *éau*, B., Ta. *aame* ua., *aam tjeel* 'übermorgen' (*tjeel*, *tél* 'Sonne, Tag') | k a m. (CASTR.) *ami* 'ein anderer'; (DONNER—JOKI 5) *āmi*, *āmi* ua.

A szam. alakok *-*m*- eleme ősi uráli névmásképző (végső soron eredetileg szintén névmás lehetett). Erről l. LEHTISALO: MSFOu. LXXII, 386 kk. A szelk. és jen. nyelvben, továbbá a jur. *ŋawo*, *ŋαββē* alakokban levő *-w*-, *-β*-, *-u*- (= *-β*-) ugyancsak az uráli *-*m*- folytatója. A *-w*-, *-β*-, *-u*- ~ *-m*-váltakozásra vö. Beitr. 8—10; LEHTISALO, i. h.; COLLINDER, CompGr. 140.

2. Magyar *R*. *avik*

A régi nyelvi *avik* l. 'eindringen, sich hineinnehmen, einwachsen', 2. 'schrumpfen (vor Alter)' és származékainak (*avat*, N. *beleavul* 'einwurzeln, Wurzel fassen', *avataitan* stb.) finnugor etimológiája a következő: v o g. KL., AL., K., P. *tuj*-; T. *toj*-, *tō*- 'hineingehen' | o s z t j. DN. *tāŋ*-, V. *lŋa*-, Kaz. *αōŋ*-, O. *lŋŋ*- 'eintreten, hineingehen' | m o r d. E. *sovams*, *suwams*, M. *swā*'ms, *sā*'vams 'eintreten, hereinkommen, hineingehen' | l a p p N.

suognat 'clam subrepere', T. *soañña-* 'eintreten'. Az etimológia irodalmára vö. SETÄLÄ: JSFOu. XIV|3, 30 és FUF. II, 253; s-Laute 20—22.

A m. szót és rokonságát SETÄLÄ (JSFOu. XXX/5, 65; Beitr. 29—30) és COLLINDER (FUV. kérdójellel; CompGr. 58.; *szam*. tag nélkül, de 126: ? jur.) egyeztetette a s z a m. j u r. (CASTR.) *tunudm*, *tūnudm*, *tūdm* 'angehen, kommen, eingehen', PAASONEN (Beitr. 205) pedig a k a m. (CASTR.) *šuläm* 'eingehen' igével.

Ennek az egyeztetésnek a legfőbb akadályát a szakirodalom a *szam*. szók palatális hangrendűségében látta. Ennek ellenére is egyeztethetőnek gondolom a m. *avik* szót és rokon nyelvi megfelelőit a következő szamojéd szókkal: s z a m. j u r. (LEHTISALO, JurWb. 522) O. *tšūs*, Szj., U., Szjo. *tūs* 'hineingehen', Lj. *měät tšū!* 'geh in das Zelt hinein!'; O. *tšullē* 'hineinführen, hineinragen', Lj. *měät tšūlāit!* 'trag (es) in das Zelt hinein!' | j e n. (PROKOFJEV, JP. 90) *tua*: *eddukorō meto tua* 'Мальчик (твой) в чум зашел' | k a m. (DONNER—JOKI 66) *šulem* 'eintreten, hinkommen, hinein-, hereinkommen'.

COLLINDER kikövetkeztetett uráli alakja **soŋō* (*soŋə-*) (CompGr. 405). Az uráli **s*-nek a jur.-ban és a jen.-ben *t-*, palatális magánhangzó előtt *t-* (a jurákban másodlagos *tš-*) felel meg (Beitr. 222; HAJDÚ: NyK. LV, 91; CompGr. 49). A kam. szóeleji *š-* hang uráli **s*- > *t-* > *t'* (palatális vokális előtt) > *tš-* > *š-* hangfejlődéssel magyarázható (Beitr. 150; CompGr. 54). Az eredeti szóbeljei **ŋ-* (nem azonos Castrén idézett adatainak *-ŋ-*jével, mert azokban a *-ŋu-* elem képző) **ŋ-* > **n-* > **n'*- fokozaton át már az ősszamojédban *-j*-vé fejlődhetett (Beitr. 32; CompGr. 125: „in Sam. we find, beside *ŋ*, also *j!*”).

Ami a jur., a jen. és a kam. szó vokalizmusát illeti, a *szam*. palatális szavak nem akadályai az egyeztetésnek. Eredetileg veláris hangrendű szavak ugyanis egyes *szam*. nyelvekben vagy esetleg valamennyiben palatális hangrendűvé válhattak. Ez a folyamat az ősszamojédban mehetett végbe, s különösképpen szóbeljei **-j-* idézhette elő. A kérdéses *szam*. szókban a kikövetkeztetett **-ŋ-*ből keletkezett **-j-* az előtte álló eredetileg veláris magánhangzót (valószínűleg *-o-*t) palatalizálta. A palatális vokális idézte azután elő az eredeti szókezdő **s*-ből fejlődött *t-* palatalizálódását, majd az egész folyamatot megindító *-j-* hang kiesett (a *-j-* kiesésére vonatkozóan l. a m. *ujj* 'Ärmel' szó *szam*. megfelelőit; FUV.).

Ilyen megfontolások alapján a jur., jen. és kam. szót biztos megfelelőként kapcsolnám a m. *avik* szóhoz és rokonságához.

3. Magyar R. N. csünik

Régi nyelvi és népnyelvi *csünik* 1. 'erschaffen, welken', 2. 'im Wachsen stehenbleiben, klein bleiben (von Kindern, Tieren, Getreide)' szavunk finnugor nyelvekbeli megfelelői: o s z t j. DN. *tən-*, Ni. *šān-*, Kaz. *šān-*, O. *šān-* 'einschrumpfen, eintrocknen' | z ü r j. *tšinnj* 'sich vermindern, sich verringern, sich verkleinern, kleiner werden, abnehmen (intr.)' | v o t j. *šin-* 'abnehmen, fallen, sich vermindern (von Wasser)' (l. MUSz. 380; s-Laute 103; WICHMANN: FUF. XI, 200; EtSz.; NyH.⁷; COLLINDER, CompGr. 54).

Ehhez a finnugor etimológiához kapcsolta PAASONEN (Beitr. 142) a s z e l k. B. *šünemžam* 'vermindern' szót, amelyre az egyetlen adatunk CASTRÉN szójegyzékében található (MSFOu. CXXII, 92: *šynjemžsam* 'ich ver-

minderte'). A szelk. szónak a m. *csünik* és finnugor megfelelőihez való kapcsolásának egyetlen akadályát a kutatók a szó „egyszeri” előfordulásában látják.

A szelk. szóval azonban jól egyeztethető a k a m. (DONNER—JOKI 63) *šäidəlom*, F. *šöidəlom* 'vermindern, mindern, abnehmen, beschränken'; *šäiäländəya* 'vermindert sich, verringert sich'; *bü šäiälämbi* 'das Wasser nahm ab'; A. *šäidəlom*, F. *šöidəlom* 'schliessen, beendigen, mit etwas aufhören'; (64) *šäidəlem*, *šuiidəlem* 'aufhören, fertig machen, schliessen' ige.

A szelk. és a kam. szó szóeleji *š*-hangja és a *csünik* *cs*-je uráli **tš*- (*č*-)re megy vissza (Beitr. 150; CompGr. 54). A szóbelseji **n*-nek **n*-fokon át a kam.-ban *-j*-folytatója is lehet (Beitr. 23; CompGr. 138). A szelk. ige *-m*-eleme vagy deverbális vagy denominális igeképző (LEHTISALO: MSFOu. LXXII, 113, 117–8), a *-ža*-pedig műveltető képző (uo. 234). A *-ža*-képzőre vö. még: szelk. N. *orm-ža-p* 'ernähren, füttern' (KO. *ormnan* 'aufwachsen'); *ḡāram-tā* 'gross machen; erziehen' (**tš* > jur. *-t*; jur. O. *ḡār* 'Grösse, Ausmass'; *ḡārmw* 'wurde gross'). A kam. ige *-də*-eleme, melynek *-d*-je **tš*-re mehet vissza, szintén effektív (faktitív) képző (LEHTISALO: MSFOu. LXXII, 236; DONNER—JOKI 180). Ugyancsak műveltető képző a kam. *šäiäländəya*, *šäiälämbi* ige *-l*-je is (LEHTISALO: i. m. 165; DJ. 179). A kam. *-ndəya* és *-ämbi* pedig összetett képző (DJ. 181–2).

A szam. ige alapszava önállóan nem fordul elő. E nélkül pedig nehéz eldönteni, hogy a szelk. *šünemžam* ige *-m*-eleme denom. vagy deverb. ige-képző-e. Szavunk fgr. megfelelői és a kam. szó *-də*-képzője világosan igei alapszóra utalnak. Abban az esetben azonban, ha a szelk. igében az *-m*-mégis denominális képző volna, ősi nomen-verbum tövet kell feltennünk.

4. Magyar R. *ellik*

A régi nyelvi *ellik* 'aufs Pferd od. auf den Esel steigen, sich setzen' [1450 k.: Fel *ellem* te louaidra (BécsiK.)] ige és finnugor megfelelői ezek: v o g. TJ. *täls*, AK. *tääläs*, Szó. *täls* 'er setzte sich (in ein Boot, aufs Pferd)' | o s z t j. DN. *tejtä* 'sich setzen (in ein Boot, einen Schlitten, auf ein Pferd)', Ni. *tejtä*, Kaz. *tejtä*, O. *tejtä* ua. | z ü r j. *selni*, *sejni* 'sich (in einen Schlitten od. in ein Boot) hineinsetzen, sich (aufs Pferd) aufsetzen' stb. (I. SIMONYI: Nyr. XXXIX, 434; SAL: NyK. LXII, 251). Ezzel szemben WICHMANN (FUF. XV, 36) és LEHTISALO (MSFOu. LVIII, 123) a m. *ül* 'sitzen' igéhez kapcsolták az *ellik* rokon nyelvi megfelelőit, s finn és lapp szókat is vontak hozzá. De az *ellik* nyílt *e*- (*ä*-)jéhez a vog. **ä*, osztj. **e*, zürj. **e* (< őspéri *ö* < előpéri **ä*) hangok közelebb állnak, mint az *ül* eredetibb *i*-jéhez. Jelentéstanilag is jobban illenek a vog., osztj., zürj. szók jelentései az *ellik*-hez, mint az *ül*-höz. Ezen okokból jobban egyeztethető a s z a m j u r. (LEHTISALO, JurWb. 515) O. *tšis* 'sich setzen (in den Schlitten, in das Boot)', OP. *tšis*, Szj., Ko., U., Szjo. *tšis*, Kisz. *tšis* ua. szó is *ellik* szavunkkal (LEHTISALO: i. h. a jur. igét *ül* szavunkhoz vonta).

Ehhez az etimológiához — úgy gondolom — hozzákapcsolható a k a m. (DONNER—JOKI 64) *šətem*, *šəlom*, *šünäm*, *šülom* 'sich setzen, sich zu Pferd setzen' ige.

A kam. szó ide vonásának nincs sem hangtani, sem jelentéstani akadálya. Az uráli **s*-nek ugyan elsősorban *t*- (*č*-) megfelelője van a szam. nyelv-

vekben (a kam.-ban is), de a szelk. egyes nyelvjárásaiban *č*-, a kam.-ban pedig *š*-képviselő is jelentkezik (Beitr. 222). Ennek az lehet a magyarázata, hogy az uráli *s-ből fejlődött *t*- a rákövetkező palatális magánhangzó hatására a kam.-ban *tš*-affrikátává, majd *š*-hanggá változott (Beitr. 150; COLLINDER, CompGr. 54). A rokon nyelvi alakok alapján kikövetkeztethető uráli **sälš* -*l*-je a sam.-ban szabályosan eltűnt (Beitr. 37; CompGr. 117). Az első szótagbeli uráli **ä* ~ kam. *i* megfelelésre vö.: fi. *äimä* ~ jur. *ñibeä* ~ kam. *ñimi* 'Nadel' (Beitr. 16; CompGr. 172; a jur. szó vokalizmusára pedig CompGr. 171).

ERDÉLYI ISTVÁN

Samojedica

I. Mórás nyelv-e a nganaszan?

„Die Frage des Stufenwechsels in den samojedischen Sprachen” című írásomban (UAJb. 34:41–54) a nganaszan nyelv hangsúlyviszonyainak és bizonyos morfonematikai tényezőknek kifejtése alapján arra a konklúzióra jutottam, hogy a nganaszan valószínűleg az ún. mórás vagy mórászámoló (morenzählend, mora counting) nyelvek közé tartozik. Az ilyen nyelvekben a legkisebb proszódiai egység nem feltétlenül a szótag, hanem a móra. A mórás nyelvekben a hosszú szótagmagok (Silbenträger, syllable nucleus)¹ két részből (mórából) akképp tevődnek össze, hogy két rövid szótag-mag geminációjának tekinthetők.²

A nganaszan szótag illetén felépítése miatt a nyomaték eloszlása ebben a nyelvben nem a szótagok számától, hanem azok szerkezetétől, pontosabban móra-tartalmuktól függ. Említett cikkemben (i. m. 53) mindehhez még azt az általánosítást is kinyilvánítottam, hogy megfigyelésem szerint a nganaszanban a hangsúly (két szótagú szavakban) szabályszerűen az utolsóelőtti mórára esik. (Ez a szabály bizonyos módosulásokkal egyébként a több szótagú, vagyis a képzett és ragozott szavakra is érvényes.)

MRS. ELAINE RISTINEN—HAGSTRÖM hívta fel a figyelmemet arra, hogy cikkemnek a hangsúlyozási szabályokra említett egyik példája kirí a többi közül. A *faému*³ 'Winterstiefel' szóról van szó (i. m. 52), amelynek hangsúlyozása nem felel meg tételelemnek: a hangsúly a várakozással ellentétben a diftongus első elemén (V₁) van jelölve.

Az észrevétel olyan, hogy nyilvánosan is nyugtáznom, sőt tárgyalnom kell.

A vitatott adat PROKOFJEVTŐL származik, s azt cikkem írásakor voltaképpen *faému*-ra kellett volna korrigálnom, ill. PROKOFJEV helyett CASTRÉN szójegyzékének *faému* adatára kellett volna hivatkoznom. Ez akkor elkerülte figyelmemet. Így most külön kell megindokolnom e korrekció szükségességét.

PROKOFJEV nganaszan nyelvtani vázlatában a hangsúlyozási szabályokat négy pontban foglalja össze. Közülük az első kettő így hangzik: „1. Rövid magánhangzót tartalmazó két szótagú szavakban vagy egyszótagúakban, melyeknek diftongusa két rövid magánhangzóból tevődik össze, a főhang-

¹ A Silbenträger fogalmára vö. N. S. TRUBETZKOY, Grundzüge der Phonologie (TCLP 7) 166 kk., a syllable nucleus-ról pedig I. H. A. GLEASON, An introduction to descriptive linguistics² (New York 1961) 28.

² A mórás nyelvekről I. TRUBETZKOY i. m. 174; Sz. K. SAUMJAN, Problemü tyeoreticeszkoy fonologii (M. 1962) 60.

³ A hangsúlyt a továbbiakban a szokásostól eltérően a magánhangzó fölé tett vesszővel jelölöm, mert ezt ehelyütt célszerűbbnek vélem, és mert CASTRÉN is ezt a jelet alkalmazza.

súly az első szótagra (ill. a diftongus első elemére) esik, pl. *tómu* 'egér', *sámu* 'sapka', *niua* 'fiú', *kua* 'nyírfa'. — „2. Ugyanez a szabály érvényes azon szavakban, amelyeknek első szótagjában hosszú magánhangzó vagy diftongus áll, pl. *táda*j 'kulcsont', *faemu* 'prémcsizma'.” (JPNSz I, 56).

Nézetem szerint a második szabály fogalmazása nem egészen szabatos. Az alább említendő példákból és tényekből bátorságot merítve megkockáztatom azt a feltevést, hogy PROKOFJEV második szabályában a *faemu* szó hangsúly-jelölése téves (CASTRÉN *faemu*-ja is erre készlet), és hogy a szövegezésből kimaradt egy olyan megszorítás, amely szerint az első szótagban diftongusos szavak hangsúlya a diftongus második elemére esik.⁴ Ez pusztán logikai alapon is valószínű, hiszen e feltétel nélkül az első és a második szabályt — a hangsúly-eloszlásban semmi különbség nem lévén — akár egyetlen pontba össze lehetett volna vonni. Kár lenne azonban csak spekulációra bízni magunkat, amikor konkrét bizonyítékok is rendelkezésre állanak, mégpedig CASTRÉN anyagából. A továbbiakban CASTRÉN-ra hagyatkozva mellőzhetjük PROKOFJEV-et, aki a hangsúly-jeleket nyelvtanának csak a hangsúlyozást tárgyaló néhány sorában alkalmazza.

CASTRÉN nganaszan lexikális feljegyzéseiben következetesen törekedett a nyomatékok jelölésére, szójegyzékének sajtó alá rendezője, A. SCHIEFNER azonban — úgy látszik — gyakran nem tulajdonított jelentőséget CASTRÉN hangsúlyt jelölő vonásainak. Ez lehet az oka annak, hogy a szójegyzéknek bennünket érdeklő szavaiban legtöbbször nincsen jelölve a hangsúly, az esetek kisebbik részében pedig hol a diftongus első, hol viszont második tagja van hangsúlyosnak minősítve. Ezt a szóanyagot összeszámlálva, és szerkezetük szerint formulákba rendezve az alábbi megoszlást kapjuk (a formulák után az előfordulás abszolút értékeit tüntetjük fel):

CVVCV	= 21	CVVCV	= 5	CVVCV	= 6
CVVCCV	= 2	CVVCCV	= 0	CVVCCV	= 0
CVVCVC	= 3	CVVCVC	= 2	CVVCVC	= 3
CVVCCVC	= 0	CVVCCVC	= 2	CVVCCVC	= 0
Összesen	26		9		9

A diftongus első eleme tehát 9 szóban, második eleme ugyancsak 9 szóban van hangsúlyosnak minősítve, míg a többi 26 szóban nincsen meghatározva a nyomaték helye. Ez a megoszlás nem sokat mond, még akkor sem, ha tudjuk, hogy a *faemu* a szójegyzékben a VV típusban szerepel. Számunkra ugyanis nem csupán ez az egy szó fontos, hanem mindazon szavak hangsúlyozási viszonyai érdekelnek, melyeknek szerkezete a fenti formuláknak megfelelő.⁵ Minderről valószínűleg pontosabb képet kapnánk, ha CASTRÉN

⁴ PROKOFJEV fogalmazásában egyébként még egy feltétel nincs említve, hogy ti. e szavak második szótagjának a magánhangzója rövid. Erre csak a példákból és a harmadik szabály mondanivalójából következtethetünk.

⁵ Egészen más hangsúly-viszonyok vannak az olyan szavakban, amelyeknek második szótagjában hosszú magánhangzó vagy diftongus áll (CVCVV, CVVCVV stb. típusok).

eredeti feljegyzéseit búvárolnánk végig. A helsinki Egyetemi Könyvtárban őrzött Manuscripta Castréniana nganaszan anyagot tartalmazó 15. kötetéből 1961-ben jegyzeteket készítettem. Noha a CASTRÉN eredeti kézírataiból kicédu-lázott anyagom hiányos, bizonyos tájékoztatást mégis adhat a kézirat és a Wörterverzeichnis közötti eltérésekről.

Feljegyzéseim és az eredeti kéziraatra való visszaemlékezésem alapján az a benyomásom, hogy CASTRÉN jobbára kéziratának szójegyzéki részében törekedett a hangsúly következetes feltüntetésére, kéziratának nyelvtani para-digmáiban ez a törekvés kevésbé érvényesül. A teljes következetességet persze ő sem érthette el, de jegyzeteimet áttekintve azt tapasztaltam, hogy CASTRÉN hangsúly-jelölése a nagy általánosságban megfelel az általam említett tételnek.

A fenti szótagszerkezetet mutató szavakra a kéziratból készített jegyzeteimben 23 példát találtam. Ezeknek nagy részében, mondhatni túlnyomó többségében az első szótagi diftongus, ill. hosszú magánhangzó⁶ második eleme hangsúlyos. E példák szerkezeti formulák szerint rendezve a következők.

CV_1V_2CV : *sjäitme*⁷ 'szem' (68, 390 l.), *niéjü* 'öv' (378), *fiéda* 'hermelin' (297), *feájü* 'hüvelykujj' (297), *ljúása* 'orosz' (353), *bedáta* 'lábszárcsont' (117), *boádu* 'szó' (63), *biékü* 'szellő' (63), *(η)oáku* 'ajtó' (63), *njáitme* 'tű' (68).

CV_1V_1CV : *kaáde* 'könny' (63), *tjiádi* 'genny' (63), *(η)ääru* 'törpe füles-bagoly' (63), *(η)äägu* 'sas' (63).

CV_1V_1CCV : *baárba* 'úr' (62).

CV_1V_1CVC : *saáseng* 'hombár' (393).

CV_1V_2CCVC : *feándjir* 'dob' (302).

Az eddigiektől eltérő hangsúly-jelölésre jegyzeteimben négy példát talál-tam, de ezek közül kettő a VV hangsúlyozásra említett példák között is szerepel:

CV_1V_2CV : *káibu* 'ásó' (341) és CV_1V_1CV : *móójü* 'ág' (63), *nááru* 'törpe fülesbagoly' (269), *náágu* 'sas' (269).

Néhány esetben nem vehető ki világosan CASTRÉN kézírásából, hogy a hangsúlyt jelölő vessző a diftongus első vagy második elemén van-e. Ilyenek: *tjuaru* 'uszony, kormánylapát' (63), *njoane* 'búvárreçe' (68), *feábtung* 'ajak' (74), *kouru*⁷ 'világos' (345). A vonás ezekben az esetekben pontosan a két magánhangzó-elem közé esik.

E kivételek ellenére az arányokból arra következtethetünk, hogy CASTRÉN a nganaszan szavak hangsúlyát általában az utolsó előtti mórán jelölte. A tapasztalt eltérések sok mindennel magyarázhatók, többek között talán azzal is, hogy gyakran még képzett gyűjtőnek is problémát jelent a diftongu-

⁶ CASTRÉN a magánhangzók hosszúságát eredetileg betűkettőzéssel jelölte, s ez a nganaszan nyelv móraszámlláló jellegének jobban megfelel. Ezért jelentőséget tulajdonít-hatunk annak, hogy a betűkettőzéssel jelölt hosszú magánhangzó második mórája van hangsúlyosnak jelölve.

⁷ Az ebben a szóban és a következőkben előforduló szókezdő mássalhangzó + *j* kapcsolat nem tekinthető CC fonéma-kapcsolatnak: a *j* elem a megelőző mássalhangzó palatalizáltságát jelöli.

sok nyomaték-eloszlásának az észlelése. Így nincs különösebb okunk arra, hogy kétségbe vonjuk a nganaszan nyelv mórás jellegére és a hangsúlyozás szabályára tett megállapításunkat.

2. Egy enyec állapothatározói morféma

Néhány évvel ezelőtt kimutattam a nyenyec nyelvből egy *-s* alakú képzőszerű morfémát, amely lativusi, transitívus-mutativusi, essivusi és egyéb állapot- és módhatározói viszonyok jelölésére alkalmas, s amelyet akkor még ragnak tartottam. Eredeti funkcióját a lativus jelölésében határoztam meg és genetikai összefüggésbe hoztam az infinitívus azonos hangalakú képzőjével, amelynek megfelelői a szelkup kivételével valamennyi szamojéd nyelvben megvannak. E régi irányjelölő elemnek a rokonságába soroltam továbbá a szelkup *-sä* és a kamassz *-se* instrumentalis-comitativus morfémákat is, az alig ismert enyec és nganaszan nyelvből azonban nem tudtam kimutatni megfelelőiket.⁸ Ezzel összefüggésben akkor ezt írtam: „Biztos vagyok benne, hogy a tavgiból és a jenniszeji szamojédből is bővebben tudnánk dokumentálni a juráknak megfelelő kifejezések használatát, ha megfelelő mennyiségű szövegek állanának rendelkezésünkre. Ebben az esetben talán még az *-s* lativus rag nyomát is fel lehetne fedezni mindkét nyelvben.” (i. m. 127.)

Ez a jövendölés — az enyec nyelvet illetően — máris bevált: megfelelő mennyiségű szövegek ugyan még mindig nem állanak rendelkezésünkre, néhány rövid szövegmutatvánnyal azonban mégiscsak gyarapodtak ismereteink, és ezekből — a szövegek terjedelméhez mérten — bőségesen idézhetjük a kívánt adatokat. Az új, rendkívül becses szöveganyagot NYIKOLÁJ DMITRIEVICS BOLIN enyec szakfelügyelőnek MIKOLA TIBORHOZ intézett levelei tartalmazzák (l. MIKOLA: NyK. LXVI, 35 kk.).

BOLIN úr Dugyinkában lakik; a Jenniszej jobb partján fekvő Potapovo erdei enyec nyelvjárását beszéli. A tőle származó szövegekben az *-s* morféma hol essivusi, hol transitívus-mutativusi szerepű:⁹ 1. *škola inspektoros mozraz* = 'szakfelügyelőként dolgozom'; 2. *Bajd bemo debis kvitancijda djupis* = A baj főnök részegen elvesztette a nyugtáját; 3. *Ti bu nezoda modina² ozymaaf, Turutinos* = 'Ime tőle lettünk (származunk) mi Turutyinok[ként, -ká]'; 4. *Molos ituza syljajguos kanibit* = 'A haja már fehér[ré] lett'; 5. *teazahua u¹⁰ kasaas kanibid* = 'Te most férfi[vá] váltál'; 6. *Kudhan nehu tyz ebit. Toztikohoz sises kanibis* = 'Régen három nemzetség volt. Azután kettő[vé] lett'; 7. *Baj, muggadi ngomo tyzoos kanibit* = A baj és muggad'i egy nemzetség[gé] lett'; 8. *Teza-ti aga bemozodu baj bemo ebi, ubljajgu bemoos muggadi sedabi²* = 'Most nagy főnökük a baj főnök lett, kis főnöknek muggadit tettek'; 9. *Muggadir peri aga bemoos sad komas* = 'A muggadi mindig nagy főnök[ké] akart lenni'.

⁸ HAJDÚ P., Lativus és infinitívus kapcsolata a szamojédban: In memoriam G. Mészöly (Szeged 1961), 119–131. l. és úó., Lativ und Infinitiv im Samojedischen: CIFU (Bp. 1963) 269–271 l. (az elől említett cikk rövid német kivonata).

⁹ A példamondatokat a cirill írású levelekből translitteráltam. Az *y* és *e* a veláris *ž*-nek, ill. *g*-nek megfelelő cirill *ы* és *э* helyett áll. A palatális magánhangzók előtti mássalhangzók valószínűleg kisebb-nagyobb mértékben palatalizáltak. A *я, ю* = *ja, ju*, ahol a *j* nem külön fonéma, hanem a megelőző mássalhangzó palatalizáltságát jelöli (*djupis* voltaképpen = *đupis*).

¹⁰ Valószínűleg íráshiba *uu* helyett.

Az *-s* morféma szám-állapothatározóban (*sizees* = 'ketten'), valamint határozószavak végén is felismerhető (*molos* = 'már', *obus* = 'miért'), sőt egy példában netalán az eredetihez közelálló, (sub)lativusi szerepkört gyaníthatjuk: 10. *Nudab otuzuj syra . . . dja ni¹¹, modin sizees nyga? pumon dja-z o d a s¹¹ nin djadukuj adunga* = 'A nedves őszi hó . . . a földre [és] reánk, a ketten a fűzfák között menő[k]re lassan leereszkedik.

3. „Genitivus redivivus”

Így is nevezhetnénk a szamojéd nyelvek genitívusát, utalva arra a vitára, amely az utóbbi években kibontakozott körülötte. Igaz, hogy a szamojéd nyelvek genitívusát nem kellett éppen új életre kelteni, hiszen az a létezését kétségbe vonó vélemény ellenére is megvolt, ezért talán helyesebb is lenne a genitívus rehabilitálásáról beszélni.

A genitívus ügyét — mint ismeretes — N. SEBESTYÉN IRÉNNEK a budapesti Finnugor Konferencián 1955-ben tartott előadása tette üggyé. N. SEBESTYÉN IRÉN azóta többször is nyilatkozott e kérdésben. Hasonlóképpen cselekedtem én is.

N. SEBESTYÉN IRÉN vizsgálataiban elsősorban a történeti szempontot érvényesíti, sőt a birtokos szerkezetek kialakulásáról vallott nézetei érezhetően befolyásolják a mai szamojéd nyelvek birtokos szerkezeteinek megítélésében. Az általam genitívusnak nevezett alakokat (ill. azok többségét) ő nyelvtörténeti indokkal leíró szempontból is datívusnak minősíti. Ezzel szemben én eddigi közleményeimben a leíró és a történeti szempont szétválasztására törekedtem, és elsősorban a szinkronia síkján igyekeztem igazolni a genitívusi morfémák és a genitívusi kategória létezését a szamojédban. Tüzetesebben nem foglalkoztam a genitívus eredetének a kérdésével, csak röviden céloztam arra, hogy a genitívus a tényekből ítélve már az ósszamojéd korban megvolt.

Polémiánkba a közelmúltban bekapcsolódott N. M. TERESZENKO is, aki leíró jellegű tanulmányában szintén az önálló genitívus létezése mellett foglal állást.¹²

Bár a vitában részt vevő feleknek az eddigiekben is bőven volt alkalmuk nézeteik kifejtésére, néhány kérdésre vissza kell térnünk.

1959-ben egy rövid közleményben kimutattam (UAJb. XXXI, 116kk.), hogy a genitívus ragja (*-η*) az erdei nyenyecék keleti nyelvjárásaiban (a Pur és Agan folyók mentén) használatos. E cikkem eredményeit N. SEBESTYÉN

¹¹ Abban az esetben sorolhatjuk ezt példáink közé, ha a *djazodā* alakot melléknévi igenévnek tartjuk. Lehetséges ti. ilyen szegmentálás is: *djazo-* (törmorféma), *-dā-* (igeképző), *-s* (infinitívusi végződés). Ilyen tagolással a mondat e helyének a fordítása ez lenne: '... reánk, ketten a fűzfák között menvén . . .'

¹² A szamojéd genitívus-vita eddigi irodalma: N. SEBESTYÉN I., A birtokviszonyt kifejező szerkezetek a szamojédban és az uráli genitívus kérdése: NyK. LVIII, 124—163; Uó., Die possessiven Fügungen im Samojedischen und das Problem des uralischen Genitivs: ALH VII, 41—71, 273—340; Uó., Zum Problem des samojedischen und des uralischen Genitivs: MSFOu 125:529—548; HAJDÚ P., Hozzászólás N. Sebestyén Irén előadásához: NyK. LVIII, 175—182; Uó., Noch einmal über den Stimmbandverschlusslaut im Jurakischen: ALH 7:245—272; Uó., N. Sebestyén Irén „Szamojéd jelzős szerkezetek” című doktori disszertációjának vitája: I. OsztKözl. XII, 322—330; Uó., Der Genitiv im Waldjurakischen: UAJb. XXXI, 116—119; N. M. TERESZENKO, O vüraszenyij posszesz-szivnüh otnosenyij v szamogyijszkih jazükah: Voproszju finno-ugorszkogo jazükoznanyija (Moszkva 1962) 81—93.

IRÉN nem akceptálja. A Ravila Emlékkönyvben, 1962-ben megjelent tanulmányában ui. egy sereg erdei nyenyec birtokos szerkezetet említ, melyekben a birtokos szó végső mássalhangzója a tőhöz tartozik, vagy „képző”. Példái alapján azután ezt a következtetést szűri le: „Wenn wir gelten lassen, dass das η in den einsilbigen . . . Nomina possessoris der waldjurakischen possessiven Fügungen in der überwiegenden Mehrzahl der Beispiele ein zum Stamm gehörender Laut . . . ist, ferner dass das Element η an den zwei- und mehrsilbigen Nomina possessoris in der überwiegenden Mehrzahl der Beispiele . . . ein ausserordentlich produktives . . . Ableitungssuffix ist, . . . so können wir sämtliche oben behandelten possessiven Fügungen mitsamt den einschlägigen Beispielen HAJDÚS [én ritkítottam — HP] als unbezeichnete possessive Fügungen deuten.” (MSFOu. 122:537—538.)

Nem vonom kétségbe, hogy SEBESTYÉN IRÉN példáinak végső η hangja a tőhöz tartozik, ill. képző — legalábbis az esetek többségében. Ezek a példák azonban nem alkalmasak annak a bizonyítására, hogy az erdei nyenyec genitivus rag létezésére említett adataim jelöletlen birtokos szerkezeteknek tekinthetők. N. SEBESTYÉN IRÉN ugyanis nem tesz különbséget az erdei nyenyecnek nyugati és keleti nyelvjárásai között, holott ez igen fontos lenne, hiszen a genitivus ragját egyértelműen csak a keleti erdei nyelvjárásokból lehet kimutatni. Bizonyítékaimat tehát csakis ugyanezekből a nyelvjárásokból származó adatokkal lehetne cáfolni. N. SEBESTYÉN IRÉN azonban egy-két kivételtől eltekintve a nyugati erdei nyelvjárásokból (Lj, Nj, Ni, Kisz, Sz) meríti ellenpéldáit . . .

Idézett dolgozatomban 30 példán mutatom be, hogy a keleti erdei nyenyecben a genitivus morfológiailag különbözik a nominativustól. Közülük mindössze négyre hivatkozik SEBESTYÉN IRÉN. Azt állítja pl., hogy a P *lāwη wāps* 'Pferdepeitsche' szerkezet birtokos szavának végső η morfémája képző (i. m. 537). E puri szó nominativusát a szótár *lāw* alakban adja meg, és az η elem a függő esetekben — a genitivus kivételével — nem fordul elő. Egy másik példáról, az 'Euter des Rentiers' jelentésű ugyancsak puri *tyη ulū* szerkezetéről az SEBESTYÉN IRÉN véleménye, hogy a *tyη* nem genitivusi alak, hanem nominativus, amelynek szóvégi nazálisa a tőhöz tartozik (i. m. 535). Ha föltennénk, hogy a *tyη* alak valóban nominativus, akkor nem tudnánk megmagyarázni, hogy miért csak birtokos szerkezetben jelentkezik. SEBESTYÉN IRÉN felfogását magunkévá téve értetlenül állnánk a tényleges nominativusi P *tj* alak előtt és a nyugati erdei nyelvjárások ezzel megegyező hangtestű formái előtt, mert tudjuk, hogy a többeli η egyszótagú szavakban az erdei nyelvjárásoknak mind a nyugati, mind a keleti csoportjában megőrződött (UAJb. XXXI, 117 és ALH. VII, 266).¹³ Szintén nominativusnak magyarázza az alábbi szerkezet előtagját: P *kyη wient?* 'Rückstrom' (i. h.). E szó nominativusa a P nyelvjárásból nincsen adatolva Lehtisalo szótárában, de ha valóban a nazálisos alak lenne a nominativus, akkor a nyugati erdei nyelvjárásokban is ilyen formát várnánk. Ehelyett azonban a Lj és Nj nyelvjárásokban egyértelműen *kj* nominativus jelentkezik, és a tundrai adatok is határozottan a többeli nazális hipotézise ellen szólnak.

Még egy puri példammal foglalkozik SEBESTYÉN IRÉN, ez pedig a 'Feuerstein' jelentésű P *tum paej*. Erről én azt tartom, hogy a tőmorfémá-

¹³ Ha egyébként a P *tyη* szó nazálisa a tőhöz tartozna, e tővégi nazális nyoma hangszalagzárhang formájában a tundrai nyenyecben is megjelenne. A szó azonban a tundrai nyenyecben is *tj*-nek hangzik.

hoz (*tü*) járuló genitívus rag (η) bilabiális előtti alternánsával (*-m*) van dolgunk. N. SEBESTYÉN IRÉN azonban a szerkezet két tagja közötti *m*-ben siklóhangot lát (i. m. 534). Ez a feltevés a siklóhangok természetéről szerzett megfigyelésekkel nincsen egészen összhangban (HAJDÚ: ALH. VII. :268—269).

Az erdei nyenyec genitívusról szóló cikkemben külön tárgyalom azokat a szavakat, amelyek a nominatívusban hangszalagzárhangra végződnek, a ragozás során azonban *-t* vagy *-s* tövűeknek bizonyulnak (UÁJb. XXXI, 118). Az ilyen szavak genitívusa a keleti erdei nyenyecben a teljes mássalhangzós tövel azonos (pl. *ma?* 'Zelt', *tu?* 'Wegweiser': GenSg *mat*, *tus*). A teljes tö használata birtokos szerkezetben önmagáért beszél: annak a bizonyítéka, hogy a szó valaha genitívusi esetraggal volt ellátva. Amint azonban a nominatívusban glottis-zárhanggá csökevényesült az eredeti tövégi mássalhangzó, a nominatívus és a genitívus ellentétét a kopottabb és a teljes tövű alak tökéletesen kifejezte. SEBESTYÉN IRÉN nem foglalkozik ezekkel a genitívusi alakulatokkal sem.

SEBESTYÉN IRÉN tanulmánya ekképpen nem változtatta meg azt a véleményemet, hogy a genitívus ragja vagy annak valamilyen nyoma az erdei nyenyec keleti nyelvjárásaiban még mindig él.

Tanulmányának további részében a szelkup genitívus létezését vonja kétségbe. A tazi és turuchani nyelvjárásokban előforduló *-t* genitívus ragot az egyes szám 3. személyű birtokos személyraggal azonosítja, az *-n*-re végződő szelkup genitívusokat viszont eredetileg és lényegileg datívusoknak tartja. Ezzel a véleménnyel semmiképpen nem érthetünk egyet.

A szelkup genitívus fejlődéstörténetét mellőzve ezúttal csak a szelkup leíró nyelvtan egy kérdésével foglalkozunk: van-e ebben a nyelvben olyan esetalak, amelyet genitívusnak nevezhetünk vagy nincs? A kérdés ilyen megfogalmazását talán feleslegesnek tartják azok, akik valamelyest foglalkoztak a szelkup nyelvvel. Mégis helyénvalónak tartom e vizsgálat elvégzését, mert N. SEBESTYÉN IRÉN tanulmánya azt a benyomást kelti, mintha a szerző nem tartaná a genitívust a szelkup nyelv önálló grammatikai kategóriájának.

SEBESTYÉN IRÉN elválasztja egymástól a tazi és turuchani nyelvjárások *-t* ~ *-n* genitívus ragjait, bár azok szorosan összetartoznak, és egyetlen változó párt alkotnak. A birtokos szerkezetek *-t*-re végződő birtokos szavát birtokos személyraggal determinált nominatívusnak, az *-n* ragos birtokos szót pedig datívusoknak magyarázza, következésképp e szerkezeteket jelöletlen birtokos, ill. részeshatározói szerkezeteknek tartja.

N. SEBESTYÉN IRÉN azonban e felfogása ellenére nem tagadja meg teljesen a szelkup genitívust, talán azért, mert jelentésanilag legtöbbször teljesen világos birtokos szerkezetekkel van dolgunk. Valószínűleg ezért jelenti ki cikkének egy helyén, hogy a szelkup genitívust „teoretikus esetnek” tartja (i. m. 547). Ha jól értelmezem szavait, ezzel azt akarja mondani, hogy a genitívusnak teoretikusan elismert funkciója a gyakorlatban nem önálló grammatikai elemek, hanem más nyelvtani kategóriák végződéseit útján realizálódik.¹⁴

¹⁴ I. h. jegyzetben arra figyelmeztet, hogy a szelkup nyelvtanokban indoeurópai szemléletmód érvényesül, amikor e nyelv genitívusáról írnak. Analógiaképpen hivatkozik arra, hogy régi nyelvtanaink a magyar *-nak*, *-nek* datívus ragot genitívusnak nevezték, meg hogy a permi nyelvtanok is genitívusként tartják számon a *-len* ragos adessívust. Itt azonban két különböző dologról van szó. A magyar *-nak*, *-nek* elem geni-

A szelkup nyelvjárásokat megvizsgálva azonban be kell látnunk, hogy e nyelvben a genitivusi és dativusi morfémaik világosan elkülönülnek egymástól.

A szelkup genitivus és dativus végződéseit nyelvjárások szerint csoportosítva az alábbi táblázat szemlélteti:

	Genitívus	Dativus		
		Genus animatum	Genus inanimum	
			Tőtípus	
			I.	II.
Narim	-n	-n	-nd	-t
Középső Ob	-n	-ni	-nd	-t
Ket.	-n	-ni	-nd	-t, -d
Nacpumpokolszk ...	-n	-ni	-nd(ə)	—
Csulim	-n	-ni	-nda, -ndä stb.	-t(a), -da stb.
Felső Ob	-n	—	-nd	—
Jeloguj	-n	-ne	-nd	-t
Karasszino	-n	-nə	-nd	-t
Bajicha	-n	-nə, -neng	-nd, -ndš	-tə, -də
Taz (Prok. ¹⁵)	-t (~ -n)	-nyk (~ -nyŋ)	-nty	-ty
Turuchan (Leht.)...	-t (~ -n)	-nin ¹⁶	-nty	-ti ¹⁷

A genitivus és a dativus végződésének alaki egyezése csak a narimi nyelvjárásban tapasztalható, az élettelenek kategóriájában azonban ott is

tívusi funkciójáról valóban nem szükséges beszélni, bár régi nyelvtanainkon kívül „A mai magyar nyelv rendszere” című legújabb nyelvtanunk is fölveszi a magyar nyelv esetrendszerébe a *-nak*, *-nek* ragos genitívust. Igazat kell azonban adnunk ANTAL LÁSZLÓNAK, aki ezt az eljárást helyteleníti (A magyar esetrendszer 123, 29, 119). Másképp kell viszont megítélnünk a permi példát. Az újabb zürjén és votják nyelvtanok teljes joggal nevezik genitívusnak a *-len* stb. ragos alakokat, mert ez a morféma csak birtokos szerkezetekben, a birtokviszony jelölésére használatos, és csak nyelvtörténeti szempontból minősíthető adessívusnak.

¹⁵ A táblázatot az MSFOu. 122. kötetében közölt paradigmák alapján állítottam össze. A tázi nyelvjárásra vonatkozó adatok PROKOFJEV nyelvtanaiból valók. PROKOFJEV szelkup feljegyzéseiről SEBESTYÉN IRÉN így nyilatkozik: „Wenn wir die Texte aus dem Tas-Dialekt in der Selkupskaja Grammatika von G. N. PROKOFJEV (Leningrad 1935) mit den Texten LEHTISALOS vergleichen, können wir feststellen, dass PROKOFJEVS Texte zur morphologischen und syntaktischen Forschungen gut brauchbar sind” (im. 529, jegyzet). Ha már a tudományos hitel kérdése így fölvetődött, hadd jegyezzem meg, hogy nézetem szerint inkább PROKOFJEV anyaga alapján lehetne a későbbi gyűjtések tudományos megbízhatóságáról véleményt mondani. PROKOFJEV nagyszerűen ismerte a szelkup nyelvet, évekig élt szelkupok között, LEHTISALO azonban elsősorban a nyenyec nyelv kutatója volt, a szelkuppal csak mellékesen, élete végén foglalkozott.

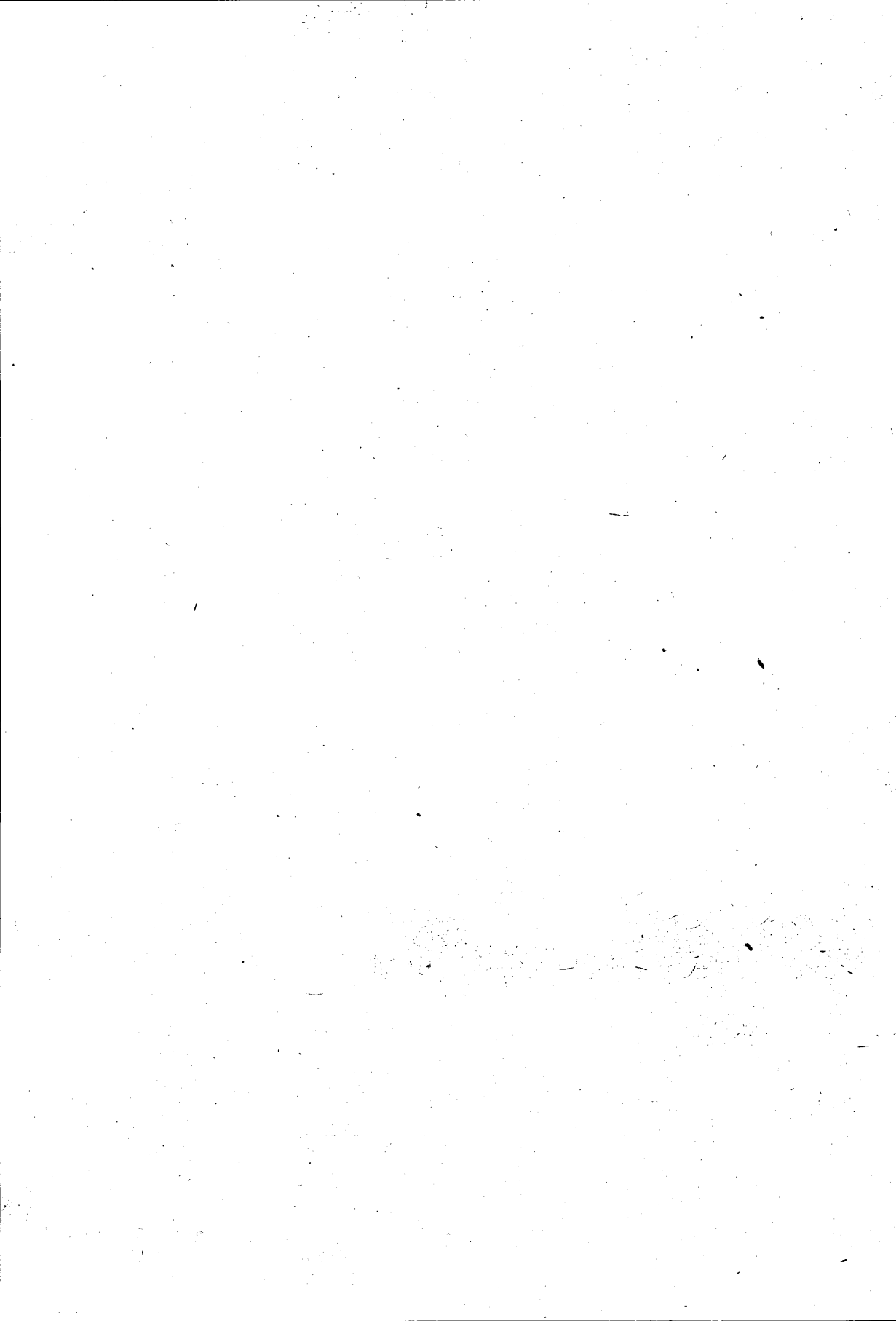
¹⁶ Amennyiben az adat hiteles: < -nyŋ.

¹⁷ Esetleg sajtóhiba -ty helyett?

eltérést találunk a két rag között.¹⁸ A szelkup nyelvjárások túlnyomó többségében azonban olyan nagy a különbség a dativus és a genitivus ragjai között, hogy nem téveszthetők össze egymással. A szelkup nyelv a birtokos személyjeles alakokban is éles különbséget tesz a genitivus és a dativus között (l. JPNSz. I, 104). Mindezek alapján arra a végeredményre jutunk, hogy a szelkup genitivus nem „teorétikus” eset, hanem a birtokviszony kifejezésének önálló morfológiai eszköze, az esetrendszer teljes jogú tagja.

HAJDÚ PÉTER

¹⁸ A genitivusnak és az élőlények dativusának azonossága a narimi nyelvjárásban minden bizonnyal a dativus rag rövidülésével magyarázható. A táblázatból jól látjuk, hogy az élőlények dativusát egy hosszabb morféma fejezhette ki a szelkupban (vö. Taz-nyk), amely a többi nyelvjárásban többé-kevésbé kopott alakban jelentkezik. Az északi nyelvjárásokban mutatózó genitivusi morfémapár ($t \sim n$) nem választható el egymástól: ezek egyetlen morfofonéma alternációi. Hasonló kettősséget találunk az északi szelkup nyelvjárások accusativusában is ($p \sim m$).

Pejoratív értelmű mellékneveinkről

I.

Az -ul, -ül határozórag használatának kialakulásához

1. A Magyar Nyelvőr tavalyi évfolyamának lapjain KÁLMÁN BÉLA érdekes szabályszerűségekre hívja föl figyelmünket: az -ul, -ül határozórag sokkal többször járul kellemetlen, káros tulajdonságokat jelölő melléknevekhez, mint az -n, -an, -en és az -on, -ön (Nyr. LXXXVII, 174—81). *Balul, betyárul, bitangul, bohémul, bolondul, botorul . . .*, de: *fehéren, gyéren, halkan, kéken, olcsón, őszén . . . szabadon . . .* (Van nem kevés kivétel is, de ezek a kép szabályszerűségét nem mossák el: *durván, nyeglén, lomhán . . . és jámborul, magyarul . . .*).

Mi lehet az oka ennek a különbségtételnek?

Úgy vélem, hogy a jelenség egyik főokára rávilágíthatunk, ha utána-nézünk a szóban forgó melléknevek történetének. Kiindulásunkhoz nézzük meg KÁLMÁN id. cikkének a 179. lapon közölt jegyzékét! Eszerint az „egyszerű melléknevek” közül „-ul, -ül ragot kapnak a következők: *ádázul* (de *ádázan* is), *balul, betyárul, bitangul, bohémul, bolondul, botorul, cefetül, cudarul, csalárdul* (ritkábban *csalárdan* és *csalárdon* is), *csapodárul, csúful, dévajul*, (de *dévajon* is), *duhajul* (*duhajon* is; az ÉrtSz. szerint *duhajan*), *fanyarul, fonákul, fukarul, galádul, gazul, gonoszul, hanyagul, idegenül* (az *idétlenül* és *irdatlanul* a fosztóképző miatt amúgy is ide tartozik), *jámborul* (*jámboran* is), *józanul* (mint állapothatározó *józanon*), *kajánul, kancsalul, karakánul, komiszul* (*komiszan* is), *konokul* (*konokan* és *konokon* is), *korhelyül, makacsul, mamlaszul, ocsmányul, orvul, pajzánul, pímaszul, piszokul, pocsékul, pogányul, remekül, rongyul, rosszul, rútul, szilajul* (de *szilajan* és *szilajon* is), *vacakul, vadul* (állapothatározóként *vadon*), *zordul* (de *zordan* is), *zordonul* (*zordonan* is). [Bekezdés.] Közismert dolog még, hogy minden nyelvet (népet) jelentő melléknévhez csak az -ul, -ül rag járulhat, bármilyen hangra végződjk is a szó: *oroszul, angolul, franciául, csehül, románul, szerbül, portugálul, kínaiul, írül, svédül, finnül, lappul* stb.” KÁLMÁN ezeken kívül az előző lapokon is említ egy-két -ul, -ül ragos melléknevet és néhányat, amelynél az imént említett végződés -n, -an, -en, illetőleg -on, -ön raggal váltakozik. Végül megállapítja, hogy a fosztóképzős melléknevek is -ul, -ül ragot kapnak (i. m. 176, 180).

2. Föltűnik, hogy az -ul, -ül ragos melléknevek közül sok régebben főnév volt; egy részük mindmáig megőrizte főnévi funkcióját is. A *bal*-nak már a régiségben is megvolt a 'bal kéz' jelentése. *Betyár* szavunk főnévi használata ma is elterjedt; eredetileg is főnév volt; BARÓTI SZABÓ DÁVID szótárában 'nőtlen, rátartós paraszt legény' (SzD.²), MÁRTON JÓZSEFÉben pedig 'Kerl, Schweinhirt' (MÁRT. 1807); a szerbben, ahonnan átvettük, a *bécár* értelme 'Junggeselle', régen 'Söldner; zsoldoskatona' is (KNIEZSA, SzlJsz. I, 91). A *bitang* régen 'zsákmány'-t jelentett, mint forrása is, a középnémet **bitung*-féle alak (vö. EtSz., LUMTZER—MELICH, DOLw. 68). Hogy a *bohém*-nak igen elterjedt a főnévi használata, azt az ÉSz. adatain kívül Heltai Jenőnek

Az *utolsó bohém* című regényével is igazolhatjuk. A *bolond* — KNEIENZA szerint — az átadó szláv nyelvnek 'tévedés' értelmű szavából fejlődhetett (SzlJsz. I, 99). A *cafet* a *cafat*-nak változata, ennek pedig főbb jelentéseihez tartozik a 'rongy, ruhafoszlány' (vö. EtSz., SzófSz.). A *судар*-nak egyik eredeti értelme ugyan csak 'rongy' (SzófSz., vö. EtSz.). *Csúf* a XV. századi Sermones Dominicales glosszája szerint még 'színész, komédiás'-féle, s más nyelvtörténeti adatokból kiderül, hogy egykor 'kókler'-t értettek rajta (vö. EtSz.). Érdekes, hogy BALÁZS JÁNOS kutatásai szerint *galád* szavunk értelme is régen 'színészféle' volt (ALH. VII, 184). A *fonák* eredetibb jelentése 'a visszája valaminek (posztónak, ruhának stb.)': ebből fejlődött későbbi, melléknévi funkciója (EtSz.). A *fukar* a legrégebb nyelvtörténeti adatokban még 'vámszedő, vámos; pénzváltó; kereskedő, kufár'; ismeretes, hogy a szó végső forrása a XV—XVI. században nagy pénzügyi szerepet játszó augsburgi *Fugger* családnak a neve (SzófSz., EtSz.). A *gaz*-nak 'semmirekellő, gonosz' melléknévi értelme nyilván csak másodlagos a 'haszontalan növény, vadfű, gyim-gyom' és a 'szemét, piszok' főnévi jelentés mellett (vö. EtSz.). Érdekes, hogy a *gonosz*-nak az értelme az átadó szláv nyelvben 'abominatio; Ekel; undor' (KNEIENZA, SzlJsz. I, 198—9). A *jámbor* eredetileg *jó ember* (NyK. XLIII, 14), tehát a főnévi eredet itt is kimutatható. A *kaján*-ban *Kain* neve rejtőzik, amely a régi magyarban *Kaján* formában élt (KÜNOS; Nyr. XI, 450—1, SZILY: MNy. VII, 136, JAKUBOVICH: MNy. X, 82, SzófSz.). Az utóbbi időkben elterjedt *karakán* melléknév régebben a. m. 'széles jókedvében nem engedő; vasfejű; ...': talán a *kolokány*, *karakány* 'szúrós növény' főnévből eredeztethető (vö. GOMBOCZ, BTLw. 89, MNy. III, 224). A *korhely* melléknevet sokan a 'Chorherr' szóból származtatják, ez utóbbi a vallási harcok korában, mégpedig a protestánsok táborában kaphatta nem éppen hízelgő jelentését (az igen régi etimon a századforduló óta többször is fölmerül: SZARVAS: Nyr. XXIV, 285; LUMTZER—MELICH, DOLw. 155—6; HORGER: NéNy. II, 223—4; CSEFKÓ: NéNy. III, 202—7). *Mamlasz* szavunk eredete egy szlovák főnév (KNEIENZA, SzlJsz. I, 328). Az *orv* régen am. 'tolvaj; Dieb' (NySz.). A *pajzán* az ozmán-török *pajzen* 'gályarab; semmirekellő' átvétele: a 'gályarab' jelentés ismeretes a régi magyar emlékekből is (KNEIENZA: MNy. XXXIV, 47—8, SzófSz.). A *piszok* és a *rongy* manapság is elsősorban főnév, a *pocséknak* eredetibb értelme 'Pfütze, Lache' (Tzs.). *Remek*-nek régebben a 'mesterremek'-et mondták (KERTÉSZ, Szokásmondások 9—10, 137—9, SzófSz.): tehát ez a szavunk is főnév volt, csak úgy, mint az ellentétes jelentésű *vacak* (több nyelvjárásban: 'szegényes fekvőhely; lim-lom; ...', MTsz.). *Vad* főnevünknek sok százados életét a Nyelvtörténeti Szótár számos adata igazolja. — A nyelvre, népre vonatkozó szavaknak (*magyar, déák* 'latin' stb.) legalábbis nagy részében kimutatható a főnév → melléknév kategória-váltás. Nem fölösleges megemlíteni, hogy — például — KNEIENZA a *bolgár*-t, *bosnyák*-ot, *cseh*-et, *muszká*-t, *orosz*-t főnévnek tekinti (SzlJsz. I/1.; vö. még E. ABAFFY E.: NytudÉrt. 40. sz. 18).

A főnévi eredetű *-ul*, *-ül* ragos melléknevek sorát — ezúttal — csak néhányal töldjük meg: *ravaszul*, *álnokul*, *trágáru*l (KÁLMÁN a *trágáran* alakot ismeri, vö. 179. l., de az ÉSz. az *-ul* ragos formát tartja járatosnak), *trógerul*, *vitézül*; vö. *ebül*, *kutyául* (a *marhául* alakot l. KÁLMÁN: 178. l.), *számáru*l. Az utóbbi négynek főnévi eredete, sőt főnévi volta annyira világos, hogy kár szót vesztegetni rájuk. Ismeretes az is, hogy a *ravasz* a *róká*-nak régi magyar neve; a *ravasz*-szal rokonértelmű *álnok* — KNEIENZA (SzlJsz. I, 585—6) szerint — valószínűleg egy óhorvát **alnik* 'homo invidiosus; Betrüger' jelentésű főnév

átvétele. A *trágár* is átment ezen a szófaji kategória-váltáson: hiszen eredetileg annyi mint 'házaló, teherhordó' (LUMTZER—MELICH, DOLW. 255). A *trágár*-nak édestestvére a *tróger*: 'teherhordó, hordár' értelme ismeretes ma is, melléknévi funkciója ennek is a főnévből alakult, s mind a kettő ugyanabból a német szóból eredt, csak az előbbi az úfn. *tragaere*-féle alakból, a *tróger* pedig ennek kései folytatásából (LUMTZER—MELICH i. m. 256, SzófSz.). A *vitéz* a legrégebb magyar adatokban még 'miles, Kriegsmann; katona' (NySz., KNEZSA, SzlJsz. I, 560).

Érvelésünket megerősíthetjük egy argumentum e silentio-val is: ha az ismertebb történetű *-ul*, *-ül* ragos melléknevek közül oly sok bizonyult főnévi eredetűnek, akkor valószínű, hogy az ismeretlen eredetűeknek (a *rút*-féléknek) egyike-másika is keresztülment a főnév → melléknév kategória-váltáson.

Mindebből kiderül, hogy *-ul*, *-ül* ragos mellékneveinknek aránylag nagy része főnévi eredetű. Ezen a megállapításon nem sokat változtat az sem, ha a fenti etimonok egyike-másika helytelennek bizonyul.

Tegyük egy rövidebb ellenpróbát. KÁLMÁN szerint: „Ha összehasonlítjuk az *-on*, *-en*, valamint az *-an*, *-en* ragot kívánó melléknevekkel [ti. az *ádáz*-t és társait], akkor azt láthatjuk, hogy a *-z*, *-r*, *-d*, *-k*, *-sz* stb. végű melléknevek — ha nem valami rossz, kellemetlen a jelentésük, akkor általában *-on*, *-én* vagy *-an*, *-en* ragot kapnak: *fehéren*, *gyéren*, *halkan*, *kéken*, *őszén*, *szelíden*, *röviden*, *zölden*, *szárazon* [...] stb.” (Nyr. LXXXVII, 179). Az itt felsorolt melléknevek közül egynek sincs biztos alapú főnévi etimonja, tudjuk azonban, hogy a magyar nyelvtörténet folyamán mindegyik melléknév volt (vagy legalábbis elsősorban az). Ha a többi *-an*, *-en* ragos melléknevet szemügyre vesszük, természetesen találunk köztük főnévi eredetűeket, de ezek meglehetősen kisebbségben vannak.

3. A melléknevek állapothatározói (essivusi) ragja a régiségben is leggyakrabban *-an*, *-en*, a főneveké pedig *-ul*, *-ül*¹ (SIMONYI, Hat. I, 201—8, 324—34 stb.); főnevekhez *-an*, *-en* határozórag jóformán sohasem járult (az ilyen példa kivétel: *Úgy-e gyönygyen* gyün most [a ló] = szépen, gyönyörűen; i. m. I, 207). Mivel pedig — a nyelvtörténet ismert tanítása szerint — mind az *-an*, *-en*, mind az *-ul*, *-ül* ragnak módhatározói használata állapothatározói (essivusi, factivusi) funkciójukból fejlődött (SIMONYI i. m. 205, 335): érthető, hogy a *cudár*, *csűf*, *ravasz*, *vitéz* — főnévi eredetű — melléknevekhez és társaikhoz módhatározói szerepükben is *-ul*, *-ül* rag járult, míg a melléknevek nagy tömegéhez *-an*, *-en* rag.

II.

Lélektani vonatkozások

1. KÁLMÁN BÉLA (Nyr. LXXXVII, 174—81) összeállításait vizsgálva látjuk, hogy a pejoratív értelmű melléknevek között aránylag sok a főnévi eredetű.² Úgy látszik, meg is fordíthatjuk ezt a megállapítást: a főnévi eredetű melléknevek között sok a pejoratív funkciójú.

¹ Mint LEHR ALBERT kimutatta, az *-ul*, *-ül* ragos főnevek módhatározói szerepben a népnyelvben sem ritkák: *számáru*l beszél, *kecskéi*ül megeg, *gyereki*ül végzett munka, *szarkái*ul lop, *barmul* ordít stb. (MNy. IV, 107).

² Az *-ul*, *-ül* ragos melléknevekre vonatkozóan ezt fentebb ki is mutattuk.

2. Mint KERTÉSZ MANÓ írja, „Rendkívül gazdag a magyarban a főnévi jelzőnek olyan használata, a mikor a jelzett főnév valamilyen tulajdonságra nézve a jelzői főnévhez van hasonlítva. Különösen gyakori jelzőül a *kutya, eb, fene*,³ *ördög, here, gaz szó*” (Finnugor jelzős szerkezetek: NyK. XLIII, 7).

Föltűnő, hogy ezek (az i. m. példáiból kitetszően rendszerint emberi tulajdonságokra vonatkozó) gyakori főnévi jelzők mind pejoratívak.

3. Vegyük elő legújabb nagy jövevényszó-monográfiánknak, KNEI ZSA művének első részét (SzlJsz. I/1.), s keressük ki belőle a főnévi eredetű mellékneveket. Összesen körülbelül negyven szláv eredetű jövevény melléknevünk volt eredetileg főnév; több mint negyötöd részük pejoratív értelmű (is): N. R. *abajdoc* 1. 'kevert; ...', 2. 'kevert gabona; ...' vö. 1629: *Abajdotz*, elegy belegy s szokatlan új szollások (Pécsváradi: Felelet, NySz.), 1645: *Abajdotz* tudomány (Geleji Katona: Titk., NySz.); lehetséges, hogy főnévi eredetű (KNEI ZSA, i. m. 55). — A *betyár* és a *bolond* eredeti szófaji hovatarozásáról l. fentebb. — N. *blúdár* 'buta, értelmetlen': a szlovák *bludár* 'tévelygő, csavargó' főnévből (i. m. 93–4). — N. *bridos* 'piszkos; fukar' < szlovák *bridoš* 'piszkos ember' (i. m. 109). — R. *bulya* 'török nő, ...' fn.: KNEI ZSA a 'türkisch' értelmet összetételekből idézi; a Tzs.-ból vett *bulya* 'dünn, schutter' adatáról meg kell jegyeznünk, hogy a *bulya* címszó a Tzs.-ban dőlt szedésű: tehát értelme esetleg nyelvújítási (l. az idézett szótár VIII. lapját). — A szláv *čudo* > m. *csuda* 'miraculum, prodigium, signum; mirus, mirabilis; ...' pejoratív jelentésű is: 'immundus, deformis, sordidus'; a szót 'miraculum; Wunder' jelentésben vettük át, melléknévi szerepe a magyarban alakult ki (i. m. 138–9). — Hasonlóan fejlődött a szláv *ščrba > m. *csorba* is: eredeti értelme 'Lücke, Scharte', s csak későbbi története folyamán kapta 'verstümmelt' jelentését (i. m. 140). — A m. *dalia*, R. *delia* (< szerb *dèlia* 'miles; ...': i. m. 146–7) változatok mindegyike előfordul mint melléknév is; az elsőre a NySz. egy XVII. századi példát idéz, mégpedig 'stolz; superbe' értelmezéssel: Országgyűlésére nagy tollasan, *dalián* bementek (Szalárdi: Krón.); a második a. m. 'stattlich'. — A 'praecipuus, insignis, inclitus, praeclarus, summus' jelentésű *derék* szavunk a szláv etimonnak megfelelően (i. m. 151–2) régebben csak főnév volt (vö. NySz.); a XVI–XVII. században a melléknévként használt *derék* még vonatkozhatott *télre, pénzre, bástyára* (sőt a belőle képzett *derekas* még *szükségre* és *hazugságra* is): mai, amelioratív erkölcsi értelme aránylag új keletű (vö. NySz., KERTÉSZ: NyK. XLIII, 15). — A *dús* (< szláv *dŭž 'velencei dózse': vö. KNEI ZSA i. m. 165) fejlődésének útja, mint ismeretes: 'velencei dózse' → 'nagy úr' → 'gazdag', 'sűrűn, buján nőtt, ...' (vö. SIMONYI, Nyf. XXIX, 49–53, ÉSz.). — N. *galbács* 'balkezes; links-händig' szlovák *galbáč* 'balkezes, ostoba' fn. (vö. KNEI ZSA i. m. 177). — A N. *geréznye* 'sovány, vézna, kistermetű' egy föltevés szerint esetleg a R. *gërèzna* (< szláv *këržno* '[kb.] prém') 1. 'állatprém', 2. 'szúrposztóruha' egyik változata (i. m. 194). — A *gonosz* 'böse, schlimm' főnévi eredetéről l. feljebb.

Talán elégséges lesz, ha ezt a szemlét csak rövid utalással folytatjuk: *görbe* 'púp' → 'púpos' → 'krumm' (i. m. 201); R. *igríc* 'Spielmann' → 'unnütz' (vö. i. m. 221); *kalamajka* '(egy bizonyos) tánc', sok jelentése között: N. 'bolondoskodó, féleszű' (i. m. 241); *kupec* 1. 'vándorkereskedő, sertés-, marha-, lókereskedő' → 2. 'csaló, fortélyos, fősvény; betrügerisch, ...' (vö. i. m. 295); N. *lacsuha* 1. 'csavargó; Vagabund' → 2. 'dologtalan, lusta, rest; arbeitslos,

³ PAIS szerint a *fene* régebben bizonyára 'vadkan' volt (MNy. XLV, 275–9).

faul' és 3. 'piszkos, rendetlen öltözetű; besudelt, unordentlich' (i. m. 300); N. *lezsák* 'semmirekellő; nichtswürdig, nichtsnutz' < szlovák *ležák* 'lusta, henyélő ember' (i. m. 316); a *mamlasz* főnévi eredetéről az imént szóltunk; N. *mátohal* 'kísértet' és → 2. faul' (i. m. 330); *mostoha* 'ungünstig' melléknévünk a *mostoha* 'Stiefmutter' főnévből ered (vö. i. m. 344); N. *moszúr* 'rossz-kedvű, mord; übelgelaunt, verdrießlich' < szlovák *mosúr* 'übelgelaunter Mensch' (i. m. 344); a N. *pákosz* 'rendetlenkedő, kártevő, ...; der Schaden macht, schädlich, ...' egy 'romlottság, rosszaság' értelmű szláv főnévből származik (i. m. 373–4); N. *papulya* szavunknak 'szájaskodó; großmäulig, streitsüchtig' jelentése nyilván a 'csúnya, nagy száj; pofa' értelemből fejlődött (vö. i. m. 387); N. *paskorta* 'torkos, falánk; genäschig, naschhaft, gefräßig' < szlovák *paškrtá* 'nyalánkság, torkosság' (i. m. 394–5); N. *pazsrák* 'falánk; gefräßig' < szlovák *pažrák* 'falánk' fn. (vö. i. m. 407); N. R. *përészlen* 1. 'forgó orsó a szövőszéken; ...' és → 2. 'gyors, fürge, ügyes; schnell, flink, geschickt' (vö. i. m. 416); *pokol* 1. 'Hölle' és → 2. 'ellenséges, gonosz; feindlich, böse, schlecht, gräßlich' (vö. i. m. 428–9); a *pribék*-nek (< szerb *pribégo* és *prebéggo* 'transfuga, perfuga') nyilván 'szökevény', 'útonálló, ...; Straßenräuber' stb. jelentéséből fejlődött a 'csintalan; schelmisch, ausgelassen' (vö. i. m. 446); *pupák* 'együgyű, ügyetlen, ...; einfältig, unbeholfen' (ezen kívül 'der Tölpel' is) < szlovák *pupák* 'taknyos kölyök; Nasenpopel' (i. m. 449); N. *rapák* 'ragyás, ripacos; blatternarbig, pockennarbig' a hasonló értelmű szlovák *rapák* fn.-ből (i. m. 458); a N. R. *salavári* 'féleszű; närrisch' eredetibb értelme 'harisnya; durva vászonnadrág' (vö. i. m. 473); a N. *sandra*, *svandra*, *csandra* 'csúnya, csúf, ocsmány, cudar; abscheulich, ...' a 'meretrix' jelentésű *sandra*, N. *svandra* főnévből való (vö. i. m. 473–4); lehetségesnek tartom, hogy ez utóbbiakkal valamiképpen összefügg a N. *csandër* 'hamis, gonosz' (MTsz.); N. *sarha* 1. 'kutyapecér, gypmester' és → 2. 'alávaló, hitvány; niederträchtig, schundig', 3. 'bolondos, tréfás; närrisch, spaßig' (vö. Kniezsa i. m. 474); N. *sumák* 'ostoba, tudatlan, ...; dumm, albern, ...' < kaj-horvát *šumák* 'alberner, dummer Mensch' (i. m. 480–1); N. *szirimány* 'unbeholfen; arm' < szerb-horvát *siromah*, *siroma* 'der Arme' (i. m. 505); N. *tirpák* 1. 'nyíregyházi szlovák; Slowake aus Nyíregyháza' → 2. 'blödsinnig'; '...' (vö. i. m. 524); *tréhány* 'lompos, gondatlan, lomha, hanyag, ...; schlampig, nachlässig, träge, ...' < szlovák *trhan* 'toprongyos ember, rongyos ember, ...' (i. m. 533); *vitéz* 1. 'katona; Kriegsmann' és → 2. 'hős, bátor; tapfer, mutig' (l. feljebb és i. m. 560); N. R. *zsobrák* 1. 'koldus; Bettler' és → 2. 'fösvény, zsigori, kapzsi; sehr geizig, karg' (i. m. 580).⁴

Összehasonlításként kikerestem Kniezsa munkájából a szláv melléknévi eredetű magyar melléknéveket:⁵ N. *balava* 'dumm, ...'; *bujá* 1. 'reichlich, üppig', 2. 'wollüstig'; R. *bujna* 'üppig, reichlich'; *debella* mint melléknév: 'plump, dumm'; *deli* 'zierlich, ...'; N. *derzán* 'zornig'; *drága* 1. 'teuer', 2. 'lieb'; *goromba* 'roh, unkundig, grob, ...'; *göndör*, *kondor* 'kraushaarig, lockig'; *iromba* mint melléknév az *otromba*, *goromba* hatására 'grob, roh' (vö. Tolnai, MNy.

⁴ Nem vettük figyelembe azokat a főnév → melléknév szófaji kategória-változókat, amelyeknél Kniezsa elvonásra utal: *izgága* (i. m. 228), *zömök* (i. m. 572–3); mellőztük a népnevek sajátos csoportját is (*bolygár*, *cseh* stb.), s csak utalunk a *csehül áll, németül van* 'nem igaz' (MTsz.), *tótul nevet* 'sír' (uo.) kifejezésekre, amelyek szintén pejoratívak. Mivel Kniezsa a *komá*-t melléknévi szerepben csak a nyelvújító Sándor István Toldalékából idézi, ezt is elhagytuk.

⁵ Valamennyi az I. kötet 1. részében van, ábécé rendben.

XII, 27, 340, GOMBOCZ, Jelentéstan 100); R. *kór* 'krank'; N. *kosztros* 'strup-pig'; N. *kuli* melléknévként 'langohrig'; N. *kusza* 'stumpfschwänzig'; N. *lakoma* 'genäschig, gefräßig'; N. *mazna* melléknévi funkcióban 'schmächtig, ...'; *néma* 'stumm'; *paraszt* mint melléknév: 'durva, faragatlan, goromba' és régen 'einfach, rechtgeschaffen', 'unverziert', 'zahm', 'mager' stb.; *parázna* 'eheb-recherisch, buhlerisch' és 'unzüchtig, ...'; N. *prásiva* 'unsittlich'; *prosztó* 'dumm ...'; *puszta* 'öde, wüst ...'; N. 1. *ragyiva* 1. 'verfallen, ...'; 2. 'charak-terlos, ...'; N. 2. *ragyiva* 1. 'fleißig, ...', 2. 'hübsch, ...'; *ritka* 'selten, karg, dünn (nicht dicht)'; *róna* melléknévi szerepében 'sík'; *suta* 'linkisch, unge-schickt, ...'; *szabad* 'frei'; *szapora* 'termékeny, ...'; *szent* 'heilig'; *tiszta* 'rein, ...'; *tompa* 'életlen', régen: 'ostoba'; N. *tyora* 'blind'. E csoportban mintegy tíz nem pejoratív melléknévvvel szemben körülbelül húsz pejoratív van, míg feljebb vagy negyven főnévi eredetű (szintén szláv etimonú) melléknevünk között csak hat-hét olyannal találkoztunk, amelynek nincsen hátrányos tulaj-donságra vonatkozó értelme. Ez az arány figyelemre méltó akkor is, ha több esetben a főnév → melléknév szófajváltásnak az oka esetleg nem függ össze a pejoratív értelemmel.

4. A latin melléknevek ből származó magyar melléknevek körében sem egészen jelentéktelen a közömbös vagy jó értelműek aránya:⁶ *ágilis* (FLUDOROVITS i. m. 27, 40) mint mn.: 'mozgékony, tevékeny', *akkurátus*, *brutális*, *drabális*, *dupla*, *finom*, *kurta*, *laikus* (i. m. 37), *szimpla*, *torva* 'wild, finster'; *turpis* (minderről: i. m. 36). FLUDOROVITS JOLÁN latin jövevényszavaink közül két olyat említ, amely a magyarban került át a főnevek közül a melléknevek sorába: *mulya* 1. 'öszvér', 2. 'tölpel, tölpelhaft' < lat. *mula* 'weibl. Maultier';⁷ *kaján* < egyh. lat. *Cain* (i. m. 35–6; a *kaján*-ra l. feljebb). Dolgo-zatában azonban találunk még négy olyan szót, amely átment ezen a kategória-váltáson: lat. *bestia* > *bestye* (vö. i. m. 6, 18, 43) és *beste* az ÉSz. szerint mint melléknév: 'gonosz, bitang, gyalázatos'; egyh. lat. *gehenna* > *gyéhenna* (vö. i. m. 22, 33, 38, 43) 1. 'pokol', 2. 'rossz, gonosz (ember, állat)' (MTsz.), továbbá 'ügyetlen és buta; szilaj, vad; ...' (ÚMTsz.). Alighanem ide tartozik a Bihar megyéből ismert *bazsalikus* 'kötekedő' is, ui. a középkori lat. *basiliscus* > m. *bazsilikus* főnévnek (vö. FLUDOROVITS i. m. 43) van a népnelvben *bazsilikus* változata is (vö. EtSz.); embernek kígyófajtaéhoz való hasonlítása nem egyedül álló jelenség, hiszen már Pázmány szájából halljuk, hogy *Áspisok* a harag-tartók (NySz.), és az undok *vipera*-fajok bibliai reminiscenciáját ismerjük Berzsenyi ódájából is. Valószínűleg a lat. *aspis* > *áspis* (vö. FLUDOROVITS i. m. 27) főnévből származik a Csík megyei *sáspis* 'gonosz, nyelves' (ÚMTsz.; vö.: Te *sáspis* teremtés: MTsz., s. v. *áspis*).

5. Hogy ilyen „hipertrófiás” a főnévi eredetű mel-léknévi szókincsnek a hátrányos (főleg emberi) tulajdonságokra vonat-kozó része, annak okát nem szabad pusztán a jelölés-objektív szükségletében keresnünk, hanem sajátos lélektani indítékokra is kell gondolnunk. Ilyenek például az indulat kiélése, az ún. lereagálás, az ellenfélnek mintegy szavakkal való megsemmisítése, p. o. a rongy-

⁶ Latin jövevényszavaink teljes földolgozását még nélkülöznünk kell; bizonyára nem követünk el módszerbeli hibát, ha vizsgálódásunkban FLUDOROVITS JOLÁN össze-foglalásának adataira támaszkodunk (A magyar nyelv latin jövevényszavai. [MNYKk. I, 12. e.] Budapest, 1937).

⁷ KNIEZSA szerint a *mulya* latin eredetű ugyan, de lehetséges, hogy más nyelv közvetítésével vettük át (SzlJsz. I, 696).

gyal való azonosítása; ez utóbbi az embernek nem egyszer megnyilvánuló mágiikus magatartására emlékeztet.⁸

6. E főnévi eredetű, pejoratív értelmű melléknéveknek mintegy szimmetrikus ellentétei bizonyos melléknévi eredetű főnevek, amelyek az ún. ominózus eufemizmusnak köszönik létüket (ez utóbbiakat illetően: ZLINSZKY: MNy. XXIII, 107). A vogul — mint ismeretes — a farkast és a szarvast csak leplezett kifejezésekkel emlegeti (MUNKÁCSI, VNGy. II, 0318, ZLINSZKY i. h., uő., Az eufémizmus. Bp., 1931. 20). „Nem véletlen” — írja ZLINSZKY —, „hogy e két állat nevét a magyar is csak jelzővel⁹ mondja, ú. n. tapadással, mint szarvas és farkas állatot” (Az eufémizmus. 20—1). Talán ide tartozik az is, hogy egy obdorszki bálványnak a neve POLJAKOV szerint *Juxli mü ngvi Sgrni*, vagyis 'Fátlan vidéki fehér Aranyos' (idézi MUNKÁCSI, VNGy. II, 0212). Érdekes a róka észti, ill. finn eufemisztikus neve: *punane* és *lepp* 'der Rote', ill. *punainen* 'der Rote' (R. E. NIRVI: Die Erscheinung des Tabu als wortgeschichtlicher Faktor. Studia Fennica V, 60). A német *Bär*, az angol *bear* előzménye eredetileg a. m. 'barna' (i. h., KLUGE—MITZKA, DETWb. 18 50—1, vö. POKORNY: IdgEtWb. I, 136—7). A kígyó eufemisztikus neve a litvánban *žaltys*, vagyis 'zöld' (A. MEILLET: Quelques hypothèses sur des interdictions de vocabulaire dans les langues indo-européennes. [A szerző Linguistique historique et linguistique générale c. gyűjteményes munkája második kiadásának I. kötetében. Paris, 1926.] 287). A medvét a szlávok sem merték igazi nevén nevezni, és medvédnek mondták; ez tkp.-a. m. 'mézevő' (vö. MEILLET i. m. 283—4, VASMER, REtWb. II, 110, KNIEZSA, SzJsz. I, 333, vö. ZLINSZKY i. h.). Az *ördög*, a *boszorkány* és a *lúdérc* nevének kiejtése is néha tilalmas dolog; HEGEDŰS LAJOSNAK gyakran feltűnt, hogy e gonosz lényeket inkább „általánosító szóval jelölik [...] : gonosz, rossz, nem tiszta” (Nyr. LXXX, 108, Orbis VII. 89). A németben nem egyszer *der Schwarze*, *der Böse* helyettesíti az *ördög* nevét (ZLINSZKY i. h.), a mariban pedig a 'szükségtelen' (tkp. 'nem kellő, nem óhajtott') jelentésű *kültama:s* (ERDŐDI: Nyelvi tabu a mariban. NyK. LX, 31).

Lehetséges, hogy ilyen eufemisztikus szó a népnyelvi *apró* is, amely 'himlő' (Balaton melléke, Székelyföld, Hétfalu: MTsz.) és 'kanyaró' (Göcsej, Kemenesalja: MTsz.) jelentésben ismeretes; érdekes kifejezés a 'hólyagos himlő' értelmű *nagy apró* (Székelyföld: MTsz.), továbbá a *küs* vagy *kicsid apró* 'vörös himlő, kanyaró' (Székelyföld: MTsz.). Ez az elnevezési mód különben az orbáncnak német eufemisztikus nevére, a *Rotschönre* emlékeztet (vö. FR. KAINZ, Psychologie der Sprache. I, 253). Manapság is gyakori, hogy veszedelmes betegséget csak körülírva, mintegy óvatosan emlegetnek.¹⁰

A fenti példákban a kerülendő — általában — konkrét főneveket a b s z t r a k t a b s z a v a k, illetőleg kifejezések helyettesítik:¹¹ így a jelzett fogalomhoz fűződő kép tudatunkban is elmosódottabban jelenik

⁸ Az indulatnak szavakban való levezetéséről: HERMANN IMRE, A pszichoanalízis mint módszer. Bp., é. n. 25 kk. és FR. KAINZ, Psychologie der Sprache. I. Stuttgart, 1941 (Sachverzeichnis, s. v. Entladung).

⁹ Illetőleg melléknévvél. V. O. A.

¹⁰ Ezzel szemben szitkozódásokban, átkozódásokban nagyon is nevén nevezik a betegséget.

¹¹ Az ominózus eufemizmus eseteiben ZLINSZKY példái között egy sincs, ahol melléknévet főnév helyettesítene, de annál több példában találkozunk a fordítottal. Ismeretes, hogy az ominózus eufemizmusnak számos más eljárása is van.

meg, s az ominózus dolog jelentkezésének „veszélye” is kisebb. (Azt talán fölösleges hangsúlyoznunk, hogy a melléknév általában absztraktabb, mint a főnév, s hogy a *mászó állat*¹² típusú eufemisztikus kifejezések is elvontabbak a *kigyó*-nál; ez utóbbiakra az irodalomban számos példa.)

7. E két csoportnak, a pejoratív jelentésű főnévi eredetű mellékneveknek és az ominózus eufemizmus melléknévi eredetű főneveinek a szembeállítását alighanem két emberi magatartást tükröz: egy támadót, indulatainkat kiélőt és egy óvatosat, félénket, meghúzódot.

VÉRTES O. ANDRÁS

¹² Irtisi osztják *varje vöje* (vö. SOLYMOSY: MNy. XXIII, 91). Ezekben tehát jelzős szerkezettel van dolgunk: melléknév (vagy melléknévi igenév) + általános jelentésű főnév. — További érvelésünk helyett I. WILHELM HAVERSnek *Neuere Literatur zum Sprachtabu* (Wien, 1946) c. művében a *Flucht in die Allgemeinheit* c. fejezetet (158—84); ennek b) pontja bizonyos — tabuszavakat helyettesítő — jelzőkről emlékezik meg BONFANTE nyomán (162); I. továbbá HAVERS idézett munkáját bizonyos mellékneveknek eufemisztikus szerepéről (60, 100—1 stb.).

A nyelv szélességének változása magánhangzóink képzésekor

Magánhangzóink képzésekor a nyelvnek két fajta mozgását (ill. alakváltozását) szokták figyelembe venni: a függőlegest és a szaggitális irányút; a frontális irányú alakváltozásnak — a nyelv szélesedésének és keskenyedésének — említése ritkaság számba megy. BÁRCZI GUSZTÁV két hang képzésével kapcsolatosan szól róla: ha az *a*-t ejtjük, a „*m. verticalis linguae* lelapítja és megfelelően kiszélesíti” a nyelvet (A magyar beszédhangok képzése. Bp., [1928.] 27), ha pedig az *e*-t, akkor a nyelvet a „*m. verticalis linguae*, [!] a szájfenékhez téríti szét” (i. m. 36). MOLNÁR IMRE szerint: ha „a nyelvhat a nyílt *é* helyzetből lassan elkeskenyedve fölemelkedik a kemény szájpad felé, — (el kell keskenyednie, másképp nem férne be a felső fogsor rekeszébe) — a két üreg közt közlekedő csatorna elszűkülésének bizonyos fokán tisztán elhagyta a nyílt *é* jelleget, és átmege a zárt *é*-be. További keskenyedésnek és csatornaszűkítések egy ponton az *é*-be, majd az *i*-be visznek” (Eufonétika. Bp., 1942. 85).

Alább két szabályszerűségekre mutatok rá.

1. A palatalis illabialis hangok képzésekor a nyelv eleje (kb. a praedorsalis terület, valamint az általa födött rész) annál jobban szélesedik, minél előrébb képzett hangot ejtünk. A nyelvnek említett része az *ē* ejtésékor szélesebb, mint a velaris *ā* képzésekor, még szélesebb az *ē* ejtésének idején, s a legszélesebb akkor, ha az *i*-t képezzük.

Ezt a megállapítást több fonetikusunk, nyelvészünk, ill. beszédhibajavítónk önmegfigyelése erősítette: itt is megköszönöm szíves készségét Deme László, Elekfi László, Erdélyi István, Ferenczy Géza, Fónagy Iván, Hartay Erzsébet, T. Lovas Rózsa, Magdics Klára, Palotás Gábor és Tompa József kartársamnak. Önmegfigyelésükkel kapcsolatban a következőket jegyzem meg: többen közülük az *ā* — *ē* — *ē* — *ī* sor első tagjaként nem az *ā*, hanem az *ā* képzését figyelték meg; a vizsgálatok nagy része a nyelv tapintási érzetein alapult; Elekfi László nem állapította meg, hogy van-e nyelv szélességbeli különbség az *ā* és az *ē* ejtésékor; Fónagy Iván csupán arra az eredményre jutott, az „izomérzet alapján”, hogy az *ī* ejtésékor a nyelv szélesebb (a praedorsum és a mediodorsum határán), mint az *ā* képzése alatt. Végül megjegyzem, hogy nem voltunk tekintettel a hangok ún. szűk vagy széles ejtésére, tehát — például — az *ī* és az *ī* közti különbségre.

2. Vizsgálódásom szerint a nyelv szélesítésének kompenzáló szerepe is van: az *ī*-t (*i*-t) egyre nagyobb állkapocsszöggel ejtve, nyelvünk egyre jobban szélesedik. Ezt mások hangképzésében — szabad szemmel — aránylag könnyű megfigyelni.

Valószínű, hogy a nyelv szélességének más magánhangzók ejtésekor is van funkciója.

Az említett szabályszerűségek nyilván nemcsak a magyarra vonatkoznak, hanem általánosabb beszédfiziológiai érvényük van. Ezek egyébként összhangban vannak a hangképzésre vonatkozó elméleti ismereteinkkel. Mi a célja annak, hogy a nyelv az említett esetekben — előre és fölfelé emelkedvén — egyre jobban szélesedik? Az, hogy a rezonanciaviszonyokat megváltoztassa, nevezetesen a szájüreg térfogatát szűkítse: ti. az \bar{a} — \bar{a} — \bar{e} — \bar{e} — \bar{i} sorban a szájüreget — jó részben a nyelv segítségével — egyre inkább szűkítenünk kell, hogy egyre magasabb felhangokat keltsünk. Természetesen kívánatos lenne ún. objektív módszerű vizsgálat is; cikkünk — mintegy előzetes közlemény — talán addig sem fölösleges, míg alkalmas esz kö z ö k k e l valamelyikünknek sikerül a tárgyalt kérdésre megbízhatóbb, pontosabb feleletet adni.

VÉRTES O. ANDRÁS

A magyar érzelmi hanglejtésformák akusztikájához

1. Az érzelmekek dallama önálló fejezet a köznyelv hanglejtésstanában. Eddigi munkánk során¹ bemutattuk az egyes érzelmekek dallamformáit a magyar nyelvben, megállapítottuk, hogy az azonos érzelmekekhez, attitűdökhöz egymással nem rokon nyelvekben, sőt a nem nyelvi eszközökkel történő közlésben: a zenében is mély analógiákat mutató dallamformák fűződnek, végül próbáltuk megközelíteni az affektív hanglejtésformák eredetét. Semmit sem tudunk azonban az érzelmekek kifejező dallamformák akusztikai tulajdonságairól. Melyik paraméter (alapfrekvencia, intervallum-nagyság, időtartam, formáns-amplitúdó) milyen mértékű jelenléte jellemző az egyes érzelmekek kifejezőmódjára? Hogyan és meddig módosíthatók ezek a paraméterek az egyes érzelmekek esetében; hol a határ, amelyen túl már elmosódnak, illetve egyáltalában nem ismerhetők fel az egyes érzelmekek? Mi a paramétereknek az a minimuma, amely feltétlenül szükséges az egyes érzelmekek megértéséhez és felismeréséhez? — Ezekre a kérdésekre kerestem a feleletet a londoni University College fonetikai laboratóriumában végzett mérés- és kísérlet-sorozatommal.

2. Egy egyszavas magyar mondat: „Ép.” szintézisét készítettem el húszféle variációban: 20 különböző érzelmi, illetve magatartásbeli színezettel. A szintetizált mondatok közül 10 kérdő, 8 kijelentő és 2 felkiáltó mondat volt. A kérdő mondatok közül 1 „normatív”, különösebb érzelmeektől mentes eldönthető kérdés volt, a továbbiak csodálkozást, enyhe és fokozott érdeklődést, türelmetlenséget, gyanakvást, megdöbbenést, gúnyt, méltatlankodást és fenyegetést fejeztek ki. A kijelentő mondatok közül 1 „normatív” volt, a többiek vigasztaló, csodálkozó, értetlen, figyelmeztető, gúnyos, vitatkozó és méltatlankodó színezetet tükröztek. A felkiáltó mondatok örömet, illetőleg meglepetést implikáltak.

3. A szintetizált mondatokról szonagramokat és metszeteket („sections”) készítettem, amelyeknek kimérése alapján meghatároztam a mondatok alapfrekvenciájának, az alapfrekvencia változásaiból adódó magasságszintkülönbségeknek: a hangközöknek, a mondatok időtartamának és formáns-amplitúdójának értékeit. Az alapfrekvencia-értékeket az idő függvényében ábrázoltam, s ezek a görbék ilyen módon — a dallammozgáson kívül — a mondatok időtartamát is szemléletesen illusztrálták. Ugyancsak ez az ábra mutatta az érintett magasságszintek közötti intervallumok nagyságát Hz-ben, amely értékeket azután a megfelelő zenei hangközökkel azonosítottam. A for-

¹ FÓNAGY I. — MAGDICS K., Az érzelmekek tükröződése a hanglejtésben és a zenében: NyK. LXV, 103; Das Paradoxon der Sprechmelodie: UA. Jb. XXXV, 1; A magyar köznyelvi hanglejtés kérdéséhez: előkészületben az Akadémiai Kiadónál.

mánsamplitúdó értékeket a formánsfrekvencia függvényében decibelben ábrázoltam.

a) A kijelentő és kérdő mondatok alapfrekvencia értékei 80—180 Hz között (ez volt a szintetizáló berendezés teljes alapfrekvencia tartománya, és ezen a tartományon belül értem a következőkben előforduló „magas” és „mély hangszint” elnevezést), a felkiáltó mondatokéi 140—180 Hz között mozogtak.

A „normatív” eldöntendő kérdés középmagas szinten emelkedő dallamot mutatott: a hang 100 Hz-nél indult és 140 Hz-ig emelkedett. Az enyhén és fokozottan érdeklődő, türelmetlen, méltatlankodó és fenyegető kérdéseket középmagasról magas szintre emelkedő dallam jellemezte: a hang 100 Hz-től 180 Hz-ig emelkedett. A meglepetést és megdöbbenést tükröző kérdések alacsony szinten emelkedő dallamvonallal jelentkeztek: a hang 80 Hz-ről 120 Hz-ig emelkedett. A gyanakvó és gúnyos kérdések emelkedő—eső hanglejtésben jutottak kifejezésre; a dallam 80 és 150 Hz között mozgott.

A „normatív” kijelentő mondat középmagasról: 110 Hz-ről mély szintre: 80 Hz-re ereszkedett. A gúnyos közlés mély szinten: 90 Hz-ről 80 Hz-re ereszkedő dallamot mutatott. A vigasztalást, értetlenséget, csodálkozást kifejező kijelentő mondatokat, valamint az örömteli felkiáltást magasról: 180 Hz-ről mélyre: 80 Hz-re leereszkedő hanglejtés jellemezte. A figyelmeztetés, vitatkozás, méltatlankodás és a meglepett felkiáltás ereszkedő—emelkedő dallammozgásban jutott kifejezésre: a hang 180 és 100 Hz között ereszkedett, majd egy, 120 és 140 Hz közötti, frekvencia-értékig emelkedett.

b) Sajátos összefüggés mutatkozott a dallammozgás és az időtartam között. A középmagas szinten emelkedő mondatdallam közepes hosszúságot (0,42 sec.) mutatott. A középmagasról magas szintre emelkedő, valamint a középmagasról mélyre ereszkedő lejtésű mondatok rövid időtartamról (0,32—0,36 sec.) tanúsodtak. A mély szinten emelkedő és a mély szinten ereszkedő dallamú mondatok kiejtési időtartama viszonylag hosszú volt (0,44—0,46 sec.). Az emelkedő—eső dallamformák rendkívül lassú beszédsebességgel (0,55—0,65 sec.) párosultak. Az ereszkedő—emelkedő dallammozgás a figyelmeztetés és méltatlankodó közlés esetében fokozott (0,36 és 0,32 sec.), a meglepett felkiáltás esetében csökkent (0,55 sec.) tempóval kapcsolódott. A magasról mélyre ereszkedő hanglejtés az örömteli felkiáltás esetében gyors (0,35 sec.), a vigasztalás, értetlenség és csodálkozás esetében lassúbb (0,49, 0,46 és 0,44 sec.) beszédsebességet mutatott.

Az emelkedő hanglejtés esetében a mondatkezdő, mélyszintű dallamenet lényegesen hosszabb időtartamúnak (0,25—0,27 sec.) bizonyult, mint az azt követő magasabb szintű dallam (0,07—0,15 sec.). Az ereszkedő mondatdallam viszont ez utóbbi fordítottjáról tanúsodott: a mondatot kezdő magasabb szintű dallamvonal lényegesen rövidebb (0,08—0,15 sec.) időtartamot mutatott, mint az azt követő mélyebb szintű dallam (0,24—0,27 sec.). Az emelkedő—ereszkedő és ereszkedő—emelkedő hanglejtésű mondatoknál a mondatot kezdő és befejező dallamvonal körülbelül egyforma hosszú volt, míg a közbülső dallamszakasz meglehetősen rövidnek bizonyult.

c) A formánsamplitúdó érték általában csökkent a középmagas szinten, valamint a középmagasról magas szintre emelkedő mondatdallamok esetében² (A_1 : 0 → -2,5 dB, A_2 : -1 → -4 dB), de növekedett a

² A dB (decibel) értékek megállapításánál a „normatív” eldöntendő kérdés első formánsamplitúdóját (A_1) vettem viszonyítási alapul.

mély szinten emelkedő hanglejtésformákban ($A_1: 0 \rightarrow +2$ dB, $A_2: -2 \rightarrow 0$ dB). A középmagasról mély szintre, valamint a magasról mély szintre ereszkedő dallamú mondatokat csökkenő tendenciájú ($A_1: +2,5 \rightarrow -1$ dB, $A_2: 0 \rightarrow -3$ dB), a mély szinten ereszkedő hanglejtést azonban emelkedő tendenciájú formánsamplitúdó ($A_1: 0 \rightarrow +2$ dB, $A_2: -3 \rightarrow 0$ dB) jellemezte. Az emelkedő-ereszkedő és az ereszkedő-emelkedő lejtésű mondatok egyaránt ereszkedő-emelkedő tendenciájú amplitúdót mutattak ($A_1: +1 \rightarrow -2 \rightarrow +1$ dB, $A_2: 0 \rightarrow -4 \rightarrow 0$ dB).

4. Tíz angol és tíz magyar kísérleti alanyt kértem meg, hogy állapítsák meg a szintetizált mondat-variánsok érzelmi tartalmát. A 200 angol feleletből 78 (39%), a 200 magyar feleletből 140 (70%) bizonyult helyesnek.

5. Mindegyik mondatban módosítottam a hangközöket, az időtartamot és a formánsamplitúdókat. A módosított változatokról szonagramokat és magnetofonfelvételeket készítettem. Ezután ismét tíz angol és tíz magyar kísérleti alanyt kértem, hogy határozzák meg a fenti módon eltorzított mondatok implikációját.

a) A mondat-variánsok hangfekvését 20 vagy 40 Hz-cel emeltem, illetve csökkentettem. Ebben az esetben az angol alanyok 50 (25%), a magyar alanyok 104 (52%) helyes választ adtak. Általában a „normatív” kérdés és közlés, a meglepett és megdöbbent kérdés, a gúnyos, értetlen és csodálkozó színezetű kijelentés, valamint az örömteli felkiáltás megítélése esetében követték el a legtöbb tévedést.

b) A mondatok hangközzeit: a mondat érintett magasságszintjei közötti intervallumokat 20 Hz-cel növeltem, illetve csökkentettem. Ebben az esetben a helyes angol válaszok száma 10%-ra (20), a helyes magyar válaszok száma 32%-ra (64) csökkent. Helyes megítélések csupán a vigasztalást tükröző kijelentő mondatokkal, valamint a csodálkozó, türelmetlen, gúnyos és fenyegető kérdésekkel kapcsolatban hangzottak el.

c) A mondatok egészének időtartamát 0,1 sec.-mal növeltem, illetve csökkentettem. Az angol alanyok 30 (15%), a magyar alanyok 82 (42%) esetben találták el a helyes választ. Általában nem ismerték fel a „normatív” kérdést és kijelentést, a türelmetlenséget és meglepetést tükröző kérdéseket, valamint a meglepett felkiáltást.

Az emelkedő és az ereszkedő hanglejtésformák mondatot kezdő és záró dallamfázisának időtartamát felcseréltem. A lehallgatási kísérletet itt csak magyar alanyokkal végeztem el, 130 válaszból csak 50 (38%) bizonyult helyesnek, szemben a 82-vel (63%), amelyet a mondat-variánsok eredeti, torzítástól mentes formájának megítélése során közöltek ugyanazok az alanyok.

d) Az első és a második formáns (F_1 és F_2) amplitúdóját 4 dB-lel növeltem, illetve csökkentettem a mondatok elején vagy végén. Az angol kísérleti alanyok 21%-ban (42), a magyar alanyok 35%-ban (70) adtak helyes választ. Senkisem ismerte fel a „normatív” kérdést, az enyhén és fokozottan érdeklődő, meglepett, megdöbbent, gúnyos és fenyegető színezetű kérdéseket, sem a vigasztalást, értetlenséget, csodálkozást és gúnyt tükröző kijelentő mondatokat.

6. Összefoglalva az elmondottakat: egy egyszavas szintetizált magyar mondat húszféle affektív változatának alapfrekvencia-értékeit, intervallumait, időtartamát és formánsamplitúdó-értékeit határoztam meg. A szintetizált mondat-változatokat 10 angol és 10 magyar anyanyelvű kísérleti

alany hallgatta meg. Az angol alanyok 39%-ban, a magyar alanyok 70%-ban ítélték meg helyesen a mondatok érzelmi tartalmát. Az akusztikai paraméterek sorozatos módosítása csökkentette a helyes ítéletek számát és ugyanakkor kiemelte az egyes affektív mondatdallamok releváns akusztikai tényezőit. Kiderült, hogy a négy említett paraméter mindegyike egyformán fontos a „normatív” eldöntendő kérdés felismerésében. Három paraméter: a hangfekvés, időtartam és formánsamplitúdó volt döntő a csodálkozó kérdés felismerésében; a hangfekvés, az intervallumok nagysága és a formánsamplitúdó a megdöbbent kérdés, valamint a csodálkozó és értetlen kijelentés felismerésében; a hangfekvés, az intervallumok nagysága és az időtartam a „normatív” kijelentés felismerésében. Két paraméter: az intervallum-nagyság és a formánsamplitúdó volt szükséges az enyhén és fokozottan érdeklődő kérdés, a hangfekvés és a formáns amplitúdó a gúnyos kijelentés, a hangfekvés és intervallum-nagyság az örömteli felkiáltás, az intervallum-nagyság és időtartam a meglepett felkiáltó mondat felismeréséhez. Egy paraméter: az időtartam bizonyult csak relevánsnak a türelmetlen kérdés, az intervallum-nagyság a gyanakvó és méltatlankodó kérdések, valamint a figyelmeztető, vitatkozó és méltatlankodó színezetű kijelentő mondatok, s végül a formánsamplitúdó a vigasztaló, gúnyos és fenyvegető kérdések felismerésében.

MAGDICS KLÁRA

Adatok a *p, b, t, d* fonémák kialakulásának kérdéséhez a gyermeknyelvben

A gyermeknyelv tanulmányozásával foglalkozó szakemberek egyöntetű megállapítása szerint az első fonémák: az *a* magánhangzó és a *p, b* vagy *t, d* zárhangok (néha az *m* is). Az a kérdés: vajon miért éppen ezekkel a hangokkal képezi a gyermek első szavait, igen gyakran képezte vita tárgyát, mert ennek az összetett problémának a megvilágítását sokan egyoldalúan próbálták megoldani. Ide sorolhatjuk a legkisebb erőfeszítés elméletét, a vizuális tényező szerepének a hangoztatását, az ellentétek elméletét és más elméleteket, amelyek közül egyik sem ad kielégítő magyarázatot. E probléma helyes megoldásához az alábbiakban közölt adatokkal szeretnénk hozzájárulni, de semmiképpen sem tartathatunk igényt arra, hogy ezáltal már a megoldáshoz is eljussunk, mivel ezen munka keretein belül nem foglalkozunk a *p, b, t, d* zárhangok kialakulásában szereplő pszichikai tényezőkkel.

Megfigyelésünk alanyai két kislányunk, Eszter (szül. 1958. március 6-án) és Eta (szül. 1961. szeptember 26-án), akik születésüktől fogva kétnyelvű — magyar—szerbhorvát — környezetben nőttek fel.

A bilabiális zárhangok kialakulása

a) Az ajakmozgások első hangbeli megnyilvánulásai.

Élete második hónapjától fogva gügyög a gyermek. A legtöbb megfigyelés és saját megfigyeléseink szerint is az első hangok az *a* és *ε* magánhangzók változatai, az uvuláris, illetve faringális vibráció, és a faringális zárhangok. Utánuk, habár csak szórványosan, az ajakmozgásokkal képzett hangok következnek. Eszternél már a második hónapban néha az erősen aspirált *p* hanghoz hasonló hangbeli effektusokat hallottunk. Ugyanakkor a következő hónapban az ajak hozzájárulása a vokális artikulációban volt gyakrabban észrevehető: *ö*. Etánál is, akinél a bilabialis hangok kialakulása későbbben kezdődött, az ajkak mozgása a vokális hangképzésben nyilvánul meg először. Ezt a tényt néhány feljegyzett hangkombináció bizonyítja: *ellö, ö, öa, wa, gawa, wai, guga, gu gu gu* (Eta 0; 4).

Ezek a látszólagos célszerűtlen ajakmozgások valójában a létfenntartási ösztön veleszületett szopásmozgások reflexjelenségei, melyek a tüdőből kiáramló levegőnyomás hatására hangképzést eredményeznek. Tehát a bilabiális hangképzés jelentkezésének első fázisában nem más, mint a szopásmozgásokkal egyidejűleg kialakult hangbeli jelenség.

b) A bilabiális vibráció.

Idővel az ajakizmok erősödnek és a gyermek mind nagyobb energiával mozgathatja ajkait. Eszter gagyogásában 0; 3 korában egy nagyon rövid

tartamú okklúzióval kezdődő bilabiális vibráció: *bR*. Etánál ezt a jelenséget 0; 4 korában jegyeztük fel két változatban: *bR* és *pR*.

c) Az okkluzív bilabiális elem kiválása.

A *bR* — *pR* artikulációjából a következő hónapokban (0; 5, 0; 6, 0; 7) a *p* — *b* bilaabiális elem válik ki. Ez a folyamat kezdetben sok energia felhalmozásával jár és ennek következtében hol erős aspirációval: *ph* (Eta 0; 5), hol köpködéssel (Eszter 0; 5, Eta 0; 6) párosul. Sokszor az okklúzió frikcióval jelentkezik: *pF*, *bV* (Eszter 0; 5, Eta 0; 7). Vannak olyan esetek is, ahol csak a frikció hallatszik: *V*; *F-F*:: (Eszter 0; 5), *Fə*, *Və*, *Fə-Fə* (Eta 0; 7). Eszternél néha nazális elem is jelentkezik: *pn*, *bn* (0; 5). Mind két kislány bilabiális hangképzésére az *l* féle hangokkal való kombinációk jellemzők, így pl. *ε-bl*, *bl-gəgə* (Eszter 0; 5), *blə* (Eta 0; 6). Emellett szórványosan tiszta zárhangokat is képeznek: *bə-bə*, *t tu bu* (Eszter 0; 5), *a-bu-pu*, *bə*, *bə-bə*, *a-bü* (Eta 0; 6), *ə-ba*, *ba-ba*, *bε-bε* (Eta 0; 7).

d) A bilabiális okklúzió rögzítése.

Eszternél már 0; 7 kezdetén sűrűn hallottuk a *ba-ba* és *bε-bε* hangkombinációkat. A hónap közepe táján *ba-ba* állandósul, 0; 7 végén a *pa-pa* zöngétlen variációjával váltakozik. Etánál 0; 8 kezdetétől fogva gyakori jelenség a bilabiális vibráció mellett a bilabiális okklúzió is: *baba*, *bəbə* (0; 8; 8), *bə*, *bə-bə*, *bü-bü*, *bR*:*-bR*: (0; 8; 15), *bə-bü*, *bəbə*, *bü büb* (0; 8; 19), *bə bə*, *bə-bə*, *bR -bR* (0; 8; 22). *bə*, *pə*, *pR* (0; 8 24). Mint látjuk, a zöngés változat sokkal gyakoribb, mint a zöngétlen, amely csak a hónap végén jelentkezik.

A következő két hónapban (0; 9—0; 10) a bilabiális okklúzió mind jobban beidegződik. Ezt az alábbi példákkal szemléltetjük:

1) zöngés változattal: *bε-bε*, *ba-ba*, *bab* (Eta 0; 9), *bai-bai*, *a-ba* (Eszter 0; 9), *babuji* (Eszter 0; 10), *ba -ba*, *ba-ba*, *bab*, *be:-be:*, *baba* (Eta 0; 10);

2) zöngétlen változattal: *pa -pa*, *papa* (Eszter 0; 9, 0; 10), *p(h)ə-p(h)ə* (Eta 0; 9), *papi*, *papü* (Eszter 0; 10), *pə-pi*, *pa -pa*, *pa* (Eta 0; 10).

A bilabiális okklúzió rögzítése a *p*—*b* hangváltozatok kialakulásának végső fázisa, ahol a hang, amely kialakulásának első fokán a szopásmozgásokkal párhuzamosan jelentkezett, válik célszerűvé, lesz fonémává. Így a bilabiális zárhangokkal képzett hangkombinációkhoz bizonyos tartalom is fűződik. Eszter (0; 9, 10) *pa-pa-pa-pa*-t mond, miután nagyanyja kiment a szobából; (0; 9; 28) *a-ba*-val közli velem, hogy emeljem fel; (0; 10; 28) *papü*-val kér kekszet. Eta 0; 10; 5 *be -be* -t mond, amikor gyereket lát. Ez a hangkombináció a szerb *beba* szó (magyarul: *baba*) mintájára jött létre; 0; 10; 26 korában ugyanilyen jelentéssel a magyar változata is megjelenik *baba* hangkombináció alakjában.

Sok az imént felsorolt hangkombinációk közül csak a következő hónapokban kap közlési funkciót, a többi pedig feledésbe megy.

A dentális zárhangok kialakulása

a) A dentális okklúzió összefüggése a fogzással.

A bilabiális zárhangokhoz hasonlóan a dentális zárhangok kialakulása is más célt szolgáló mozgásokra vezethető vissza. 5—7 hónapos korában a gyermek erősen nyáladzik, nyelvvel sűrűn nyaldossa a foghúst, mivel a fogzást megelőző időszakban az íny kellemetlenül viskethet. Ha a nyelv és a foghús érintésével egyidejűleg a tüdőből levegő áramlik ki, dentális zárhangok keletkeznek.

Az élet első hónapjaiban kislányainknál a dentális okklúzió igen ritka jelenség. Eszter 0; 2 korában szórványosan hallatott *da, ta* hangkombinációkat. Eta gagyogásában csak jóval később (0; 4) jelentkezik a dentális okklúzió a már beidegződött veláris okklúzióval váltakozva: *gai-gai-dai*. Később azonban körülbelül másfél hónappal az első fog kibújása előtt, Eszternél 0; 5, Etánál csak 0; 7 korában, a dentális zárhangok képzése igen gyakori, sőt időnként domináló jelenség. Ez a tény világosan bizonyítja, hogy kislányainknál a dentális okklúzió kialakulása fogzással volt összefüggésben.

b) Ingadozások az okkluzív hangképzésben.

A mi esetünkben a dentális okklúzió kialakulása sokkal gyorsabb iramban haladt, mint a bilabiális zárhangoké. Csak egynéhány napig tartott az átmeneti fázis a kevésbé kialakult okklúziótól a teljesen kialakult okklúzióig. Eszter 0; 5; 23 *s* (*sz*-hez hasonló) hangeffektusokat ejt ki. Másnap (0; 5; 24) egész hangsorozatot képez nyelve elülső részével: *el', el', l'a, d.:*, *dl'', dl', el'a, l'a, g(h)l'*. 0; 5; 25 gagyogásában dentális hangkombinációkat is hallat: *a da, eda, dā, dē*, 0; 5; 27 a *z* és *ž* hangok képzésében a nyelv hegye is részt vesz. 0; 5; 29 a dentális hangképzés dominál, még pedig a következő hangkombinációkban: *adε, dē, dā, dε, dε-dε, ε-de*. Etánál 0; 6 első felében a *l, l'* hangok jelentkeznek; a hónap második felében már az okklúzió is többször előfordul, előbb erős aspirációval: *e-dhi*, később aspiráció nélkül is.

c) A dentális okklúzió rögzítése.

0; 5; 30 korában Eszter néhány percnyi gagyogása így bontakozott ki:

da-da, dε-dε, dlε, ε-dε

ge-ge, ja-je, je-je

dai-dai, da:-da:-, a-da

ej-da-da, da-da-da-dai

a-da-da, da-da-da-da

ada, ε-dε-ε-dε

bnu:-bnu:-, da-da-gha, ghe-gei

a-da-da, da:-da:-da:

ej, ε-dε

adε, dada, eda, eda

dε-dε-dge-ge

da-da-dga-ga-ga

Ez a példa mutatja, hogy a dentális zárhangok legtöbb esetben már tisztán jelentkeznek.

Mint hogy a következő hónapban (0; 6) a rögzítés folytatódik, a dentális okkluzívák hangképzése igen gyakori. Szórványosan még átmeneti hangokat is képez a kislány, amelyek *c, ž* affrikátákhoz hasonló hangbenyomást keltenek, avagy palatalizálva ejti ki a dentális zárhangokat: *te-te, a-da, ε-dε, ε-da* stb.

Etánál 0; 9 végén tiszta dentális zárhangok jelentkeznek, habár még veláris okklúzióval váltakoznak: *da-da-da, ga-ga, a-da, daj-daj-daj, gaj-gaj, da:*, *ga:-ga:*, *ga:*. A következő hónapban (0; 7) a dentális okklúzió dominál, mégpedig a következő hangkombinációkban: *ta-ta, da-da-da, dai-dai, a-da-da, a-da, a-da-da, da-da*. 0; 8 korában egyes hangkombinációk állandósulnak, mint például: *ada, da:-da:*, *edε, dedε, didi, dai-dai*.

Miután a dentális zárhangok kialakulása végső fázisába jutott — Eszternél 0; 6, Etánál 0; 8 —, a *t-d* hangváltozatok fonémává válnak. Így tehát a dentális zárhangokkal képzett egyes hangkombinációkhoz bizonyos jelentés is fűződik. Eszternél 0; 6; 9-től kezdve párhuzamosan funkciót kap két különböző hangkombináció: *a-da* vagy *a-da*, amely a magyar *adjál* szónak felel meg, és *dai-dai*, a szerb *daj* ('adjál') szó reduplikált változata. Mind a

két hangkombinációt a kislány akkor használta, amikor valamit kért tőlünk. Eta 0; 8 kezdetétől fogva *a-da*-t és *dai-dai*-t ugyane célból használ. Ugyanúgy meghatározott jelentés fűződik a *didi* és *da-da* hangkombinációkhoz is (0; 8). Az utóbbit a megpastikolás váltja ki, az előbbi pedig a szopás, illetve ivás cselekvéséhez kapcsolódik.

*

Ha a fenti idézett adataink alapján összehasonlítjuk a bilabiális és a dentális zárhangok kialakulását, a következő megállapításokhoz jutunk:

- 1) Mindkét hangképzésnek a kialakulása egyezik a következőkben:
 - a) Evolutív folyamatban több fázison megy keresztül.
 - b) Az első fázisban a hang más fiziológiai jelenségek a függvénye.
 - c) A végső fázisban a hang más, fiziológiai jelenségektől független funkciót kap.
- 2) A két hangképzésnek a kialakulása a következőkben különbözik egymástól:
 - a) A bilabiális hangképzés evolutív folyamata hosszabb, mint a dentálisé.
 - b) Az ajkak vibrációja megelőzi az ajkak zárképzését. A nyelv hegyének a vibrációja sokkal későbbben jelentkezik, mint a nyelv hegyének az okklúziója.
 - c) A dentális zárhangok előbb kapnak fonematikus funkciót, mint a bilabiális zárhangok, így:

Eszternél 0; 6 dentális zárhangok; 0; 9 bilabiális zárhangok.
Etánál 0; 8 dentális zárhangok; 0; 10 bilabiális zárhangok.

H a n g j e l ö l é s

u : nagyon rövid magánhangzó; *ː* : hosszú hang; *'* : palatalizált mássalhangzó; *a* : illabiális magánhangzó; *ɛ* : igen nyílt magánhangzó; nyíltabb a magyar *e*-nél; *e* : a magyar *e*-nek felel meg; *R* : bilabiális vibráns; *F* : bilabiális réshang; *V* : bilabiális réshang; *l'* : palatális laterális (palóc *ly*); *ʒ* : magyar *dz*; *ə* : neutrális magánhangzó; német és angol hangsúlytalan szótagokban igen gyakori.

MIKES MELÁNIA

Irodalom

- ABRAHAMS, HENRIK: Etudes d'apprentissage phonologique, „Zbornik za filologiju i lingvistiku”, Novi Sad, 1957.
- BALASSA JÓZSEF: A gyermek nyelvének fejlődése, „Nyelvtudományi Közlemények” XIII. k., Budapest 1893.
- GRÉGOIRE, ANTOINE: L'apprentissage du langage, Liège 1937.
- JAKOBSON, ROMAN: Kindersprache, Aphasie und allgemeine Lautgesetze, „Uppsala Universitets Arsskrift” 1942: 9.
- KENYERES ELEMÉR: A gyermek első szavai és a fajok föllépése, Bpest 1926.
- KOLARIČ, RUDOLF: Slovenski otroški govor, „Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novum Sadu”, IV, 1959.
- LEOPOLD, WERNER: Speech development of a bilingual child, V. II, Evanston, Illinois, 1949.
- ONHESORG, KAREL: Fonetická studie o dětské řeči, Praha 1948. Druhá fonetická studie o dětské řeči, Brno 1959.
- PAVLOVIC, MILIVOJ: Le langage enfantin — acquisition du serbe et du français par un enfant serbe, Paris 1920.
- SMOCZYŃSKI, PAWEŁ: Przewstawianie przez dziecko podstaw systemu jezykowego, Łódź 1955.
- VÉRTES O. JÓZSEF: A gyermeknyelv hangtana, Bpest 1905.
- VÉRTES O. ANDRÁS: A gyermek nyelve, (Kézirat) Bpest 1954.

Az „irodalmi nyelv” terminus értelmezéséhez

1. Minden tudomány vagy tudományág csak a rendszerének megfelelő, meghatározott és egységes szemléletet tükröző, szabatos fogalmakkal és terminológiával dolgozhat. Az alapvető fogalmak meghatározása és a terminológia ugyanis nem valami külsőleges dolog. Mögötte mindig ott van — ott kell lennie — az illető tudomány vagy tudományág egész fölépítésének, rendszerének, szemléletének, egyszóval koncepciójának. Az irodalmi nyelv történetével foglalkozó diszciplína újszerűségét nem utolsósorban éppen az jelzi, hogy terminológiája most van a kiforrás állapotában. Bizonyára nem véletlen, hogy a „Fédération Internationale des Langues et Littératures Modernes” VIII. liège-i kongresszusán az irodalmi nyelv tárgykörében elhangzott fő előadás is foglalkozott fogalmi és terminológiai problémákkal (B. O. UNBEGAUN: La formation des langues littéraires slaves. Langue et Littérature. Paris, 1961. 135—46; l. még FRANCIS BAR: La notion de la langue littéraire. Uo. 423—5), a hozzászólások pedig csaknem kizárólag ezek körül forogtak (pl. „M. R. AUTY [Cambridge] regrette lui aussi, la confusion qui règne dans la terminologie...”. I. m. 147).

2. A mi viszonylatunkban PAIS DEZSŐ alapvetése után (A magyar irodalmi nyelv: I. OK. IV, 425—66 és MNYTK. 83. sz. 125—66) igen nagy külföldi és a teljes hazai irodalom gondos mérlegelésével, valamint saját eredményeinek felhasználásával BENKŐ LORÁND fejtette ki részleteiben is az irodalmi nyelv mibenlétének kérdéseit, s meghatározta, jellemezte és rendszerezte az irodalmi nyelvvel kapcsolatos alapfogalmakat (a belső nyelvtípusok; az írott nyelv, a nyelvi eszmény, a nyelvi norma, a nyelv ígység, a nemzeti nyelv; az irodalmi nyelv szerkezete, hatóköre, belső tagolódása stb.); l. A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában. Bp., 1960. 28—113). Mindezzel nemcsak a terminológiai bizonytalanság megszüntetéséhez járult hozzá, hanem az irodalmi nyelv vizsgálatának mint önállóságot igénylő tudománynak az alapját is megvetette.

BENKŐ rendszerezésében a nyelv belső tagolódásának, rétegződésének fő kategóriái egyrészt a népnyelv és a nemzeti nyelv, másrészt a beszélt nyelv és az írott nyelv. Az irodalmi nyelv diakrón viszonylatban: az írott nyelv síkján kifejlődött nemzeti nyelvi norma, illetőleg a nemzeti nyelven belül létrejött írott nyelvi változat; szinkrón viszonylatban: a nemzeti nyelv írott változata, vagyis az írott nyelvből csak a nemzeti nyelvi részleg, illetőleg a nemzeti nyelvből csak az írott nyelvi részleg tekinthető irodalmi nyelvnék (i. m. 62—3). Magát az irodalmi nyelvet így határozza meg: „Az irodalmi nyelv a nyelvet beszélő társadalom minden tagja számára legalábbis potenciálisan közös és egységes, eszményi és normatív belső nyelvtípusnak, a nemzeti nyelvnék az írott változata, amelybe az igényes írásbeliségnek minden területe (tehát a szépirodalom nyelve mellett a politikai, tudományos, publicisztikai stb. irodalom nyelve is) belefoglaltatik.” (Anyanyelvi műveltségünk. A pécsi nyelv-művelő konferencia anyaga. Bp., 1960. 222; bő külföldi és hazai irodalommal.)

3. Jóllehet HORVÁTH KÁROLY már a pécsi nyelv-művelő konferencián megállapította — éppen a BENKŐ LORÁNDtól előadott terminológiához szólva hozzá —: „Az irodalmi nyelv terminológiájának jelentéstartalma szempontjából nem hiszem, hogy nagyobb ellentét lenne nyelvészek és irodalomtörténészek között” (AnyMűv. 257), mindjárt ott, a további hozzászólások során kiderült, hogy nemcsak a nyelvészek és irodalmárok között van vagy lehet ellentét e tekintetben, hanem maguk a nyelvészek sem minden esetben értik ugyanazt irodalmi nyelven. Többen nem fogadják el — kisebb vagy nagyobb részben — a BENKŐTől vázolt rendszert sem, sőt azóta néhányan új rendszer felállításával is megpróbálkoztak.

4. Az „irodalmi nyelv” terminus jelentéstartalmát véve figyelembe, egyesek vonatkoztatták a szépirodalmi nyelv stílusára (pl. Mészöly Gédeon: I. OK. IV, 476; Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal. Bp., 1956. 254—5, vö. PAIS: IrNyDolg. 8—9; továbbá MARTINKÓ ANDRÁS: AnyMűv. 287—90 és IrtörtKözl. 1961: 502—3; — hasonló jelenségek mutatkoztak a szovjet nyelvészetben is, l. A. B. Степанов: История русского литературного языка. Москва, 1961.² 7—9, irodalommal).

Mások az írott nyelvvel tették vagy tennék egyenlővé (pl. PAPP LÁSZLÓ, Nyelvjárás és nyelvi norma a XVI. századi deákjaink gyakorlatában. NytudÉrt. 25. sz. Bp., 1961. 7—9, 16; — DEME LÁSZLÓ, A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez. NytudÉrt. 20. sz. Bp., 1959. 84—5; — ilyesmiről beszél ZOLNAI: I. OK. IV, 484, s végül a külföldi irodalomban is látunk rá példát: „Ошибочно отождествлять понятия «литературный язык» и «письменная речь». Не всякая письменная речь является фактом литературного языка”. A. B. Степанов i. m. 8; s az egyik legújabb lengyel stilisztikában:

„Dla pisanej postaci języka polskiego Zenon Klemensiewicz w swej pracy «O różnych odmianach współczesnej polszczyzny» [Warszawa, 1953.] chce zarezerwować używany dotychczas w językoznawstwie wieloznacznie termin: język literacki. W tym właśnie proponowanym przez Klemensiewicza znaczeniu będziemy ten termin stosować.” [HALINA KURKOWSKA—STANISŁAW SKORUPKA, Stylistyka polska. Zarys. Warszawa, 1959. 106].

Ezenek kívül azonosították még a köznyelvvél, az irodalmi műveknél a nyelvvel általában stb. is (l. HEXENDORF EDIT: MNy. LVI, 410—12).

5. Többen elfogadták az irodalmi nyelv adott fogalom meghatározását, csupán az elnevezéssel, a terminussal nem értenek egyet. HEXENDORF EDIT az irodalmi nyelv kifejezést meghagyná 'az irodalom nyelve', a szépirodalmi alkotások nyelve' jelölésére, az illető fogalomnak más nevet adva (MNy. LVI, 489—92). Jobbára hasonlóképpen vélekedik KÁROLY SÁNDOR (Nyr. LXXXV, 385—98); kételkedik az „irodalmi nyelv” terminus helyességében PAPP LÁSZLÓ (i. m. 4—9) stb. (l. még fentebb a MÍSZÖLY, s a MARTINKÓ véleményéről mondottakat).

6. Akadtak olyanok is, akik — legtöbbször éppen az irodalmi nyelv fogalmából, illetőleg terminusból kiindulva — a BENKŐ LORÁNDÉTÓL eltérő, részben vagy egészben új rendszerezést adtak.

PAPP LÁSZLÓ a nemzeti nyelv kategóriáján belül megkülönbözteti az írott és beszélt változatot, az írott változat alá sorolja az irodalmi, illetőleg az irodalmon kívüli írásbeliséget, a beszélt változat alá pedig a köznyelvet és a nyelvjárásokat (i. m. 4—9). — KÁROLY SÁNDOR rendszerezésében előtérbe helyezi a műfaji szempontokat: elsősorban megkülönböztet irodalmi, nem irodalmi műfajokat s társalgást, a műfajok síkján helyezi el egyfelől a nyelvtípusokat (egységes nyelvtípus — nyelvjárások) és a közlésmód kategóriáit (beszélt nyelv — írott nyelv) (Nyr. LXXXV, 385—98). — TÖRÖK GÁBOR a következő rendszert ajánlja: „a) beszélt nyelv: nyelvjárás, táji köznyelv, köznyelv, irodalmi nyelv; — b) írásság: nyelvjárási (ma már spontánul nem keletkezik), nyelvjárásos, a XVII—XVIII. században táji irodalmi nyelvi, köznyelvi (ma) és végül irodalmi nyelvi...” (AnyMűv. 294—5). — Már korábban kialakította rendszerét DEME LÁSZLÓ, amelyben a „nemzeti nyelv” korszaki megjelölés és nem nyelvtípus. Az egész nemzet, az egész társadalmi formáció nyelve a fejlődés nemzeti korszakában, amelynek fő formája az irodalmi nyelv és beszélt változata a köznyelv, és amelynek vannak különböző nyelvhasználati formái: a nyelvjárások stb. (A nemzeti nyelv rétegei a helyesség szempontjából. Nyelvművelésünk főbb kérdései, Bp. 1953. 15—48, vö.: MNy. V, 185—6 s egyéb későbbi műveivel is.)

Mind az irodalmi nyelv fogalmával és elnevezésével, mind az egész rendszerrel kapcsolatos megnyilatkozások sok érdekes és több helyütt vitára készítő s vitatható szempontot vetettek fel. Ennek ellenére — úgy gondoljuk —, ha figyelembe vesszük a külföldi irodalmat, a hazai hagyományokat s a jelenlegi gyakorlatot, magát a nyelvi valóságot és nem utolsósorban BENKŐ ALAPOS és sokoldalú érvelését (Magyar nyelvjárástörténet. Bp., 1957. 5—7; Felír. Általános kérdések 28—113; az „Irodalmi nyelvünk fejlődésének főbb vonásairól” címen elhangzott előadás és a hozzászólásokra adott válasz: AnyMűv. 221—38, 303—9), a fenti rendszerezést, „irodalmi nyelv”-meghatározást és terminust el kell fogadnunk. Természetesen a magyar irodalmi nyelv történetének és jelenének több szempontú és nagyobb mérvű kutatása változást, kiegészítést még hozhat.

7. A magyar irodalmi nyelv alakulásának XVI—XVII. századi történetével foglalkozó vizsgálódásaim során magam is beleütköztem egy számomra megoldatlan kérdésbe. Utána kutatva azonban megállapítottam, hogy mind a külföldi, mind a hazai irodalomban — ha nem is élesen megfogalmazva — felvetődött már. Arról van szó ti., hogy a XVI—XVII. századi egységesülő nyelv, egységesülő nyelvet minek tekintsük, nevezhetjük-e irodalmi nyelvnek. Elvibe alapon: irodalmi nyelvi meghatározásunk (s egész rendszerünk) nem csak az irodalmi nyelv kialakulása utáni állapotokat tükrözi-e, nem azokra érvényes-e csupán? (Egyébként hogy mikor, mely időpontban tekinthető az irodalmi nyelv — éppen különböző intenzitással, de folytonos alakulása miatt — kialakultnak, maga is — mindenki számára megnyugtató módon — roppant nehezen állapítható meg!)

Az említett liège-i kongresszuson R. AUTY vetette fel ezt a problémát az UNBEAUN előadása után elmondott hozzászólásában. A vitáról szóló beszámolóból így értesülünk róla: „... Il approuve la définition que donne M. Unbeaun de la «langue littéraire», à savoir «langue nationale standardisée». Toutefois, ces termes, de même que la définition proposée récemment par le savant polonais Urbanczyk («forme écrite de la langue nationale générale»), ne pourraient s'appliquer qu' à la période moderne à partir du XVIIIe siècle. Il est impossible de parler de «langue nationale» et à plus forte raison de «langue standardisée» quand on se réfère à la période antérieure”. És UNBEAUN válasza: „Passant

aux remarques faites par M. Auty, M. Unbegaun reconnaît qu' il manque une terminologie claire pour la période ancienne.” (I. m. 148 és 149.)

DEME LÁSZLÓ felteszi a kérdést a két Telegdy nyelvének a vizsgálatakor: „Irodalmi nyelv-e ez a normává fejlődőben levő nyelvhasználati forma?” Majd megválaszolva, hogy mennyiben az, illetve nem az, erre a megállapodásra jut: „... jobb talán nem is irodalmi nyelvnek nevezni, hanem írott nyelvnek” (A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez. NytudÉrt. 20. sz. Bp. 1959. 4–5 és 84–85).

Részben ez a probléma készíti PAPP LÁSZLÓT, XVI. századi missilisek irodalmi nyelvi célú vizsgálatai során a következő kijelentésre: „azt a folyamatot, amelynek során és következtében a magyar nyelv nyelvjárási sokféleségéből megszületik — egyelőre inkább csak írásban — a nemzeti nyelv egysége, «írott nyelvünk» egységesülésének nevezem, a folyamat eredményét pedig «írott nyelvünk» egységének.” (i. m. 7).

HEXENDORF EDIT az *irodalmi nyelv* kifejezés történetét kutatva — amelynek eredményeképpen azt a 'szépirodalom nyelve' jelölésre foglalná le — megemlíti: e terminus nem egyértelmű volta az oka annak, hogy a kutatók kénytelenek különböző körülírásokkal élni. „Például az *egységes irodalmi nyelv*-féle megjelölés már magában foglalja, hogy az irodalmi nyelv lehet nem egységes is, hogy irodalmi nyelv az irodalomnak nem egységes nyelve is: az egységesülés előtt vagy az egységesülés kezdeti szakaszában keletkezett irodalmi alkotások nyelve.” (MNY. LVI, 491).

Hasonló megfontolás rejtőzhetik TÖRÖK GÁBORNÁK már említett terminológia-rendszere mögött is. Tudniillik a „beszélt nyelv” főkategórián belül külön táji köznyelvet, a másik főkategórián, az „írásosság”-on belül pedig a következő részlegeket különbözteti meg: nyelvjárási, nyelvjárásos, a XVII–XVIII. században táji irodalmi nyelvi stb. (AnyMűv. 294). (L. még KÁROLY SÁNDORNÁK az irodalmi nyelv fejlődésében tapasztalható két fázisról szóló gondolatát. Uo. 285; továbbá MARTINKÓ megjegyzését a XVII. század irodalmi nyelvére vonatkozólag. IrtörtKözl. 1961: 502–3).

Kérdés most már, hogy nevezhető-e irodalmi nyelvnek az a XVI., (illetőleg még inkább) XVII. századi magyar nyelvhasználat, amelyet az e korból származó nyelvtanok és nyelvtanfélék mind szabályzati részükben, mind példáikban, — s ha magyar nyelvűek (ezek száma kicsi töredéke a latin nyelvűeknek!) — mind szövegükben képviselnek, és amely az erősebb nyelvjárási jelenségektől mentes, viszonylag kiegyenlített, több elemében norma erejű nyelvtípus mutató? A XVI–XVII. századi magyar nyelvtanok, nyelvtanfélék és a korabeli nyelvi egységesülés kérdéseivel foglalkozó dolgozatom címe vajon helyes volna-e így: „Régi nyelvtanaink és az irodalmi nyelv.”? Kétségtelen, hogy vannak e nyelvhasználatban az irodalmi nyelv felé mutató vonások, de az is elvitathatatlan, hogy az irodalmi nyelv fentebbi meghatározásának semmiképpen sem felel meg. DEME — mint említettem — dolgozatában úgy hidalta át ezt a problémát, hogy a két Telegdy levelezésében tapasztalt nyelvhasználati formát „írott nyelv”-nek nevezte (i. m. 82–5). PAPP LÁSZLÓ az idézett helyen ugyancsak „írott nyelvünk” egységesüléséről beszél a XVI. századi deáknyelvvél kapcsolatban. Én kevésbé alkalmazhatnám ezt az utóbbi terminust, mert a nyelvtanok lényegesen más műfajt képviselnek, mint a missilisek. De egyébként sem tartom szerencsésnek, mert megtévesztő. Az „írott nyelv” terminus ugyanis egyrészt tágabb fogalmat takar, amelybe minden kor minden írása beletartozna (pedig a régebben általános, de még ma is elképzelhető — részben vagy egészben — nyelvjárásban írt levél stb. nem irodalmi nyelv), ugyanakkor szűkebb fogalom is, mert pl. egy szónoki beszéd — amelyet le sem írt a szerzője — adott esetben kimeríti az irodalmi nyelv fogalmát. Én az „írott nyelv”-et „beszélt nyelv” szembeállítását egyébként meghagynám a stilsztika és a műfajtan számára.

Úgy gondolom, megtartva a fent vázolt terminológiai rendszert s irodalmi nyelvi meghatározást és elnevezést, a nyelvjárások fölé rétegeződő, az egységesülés állapotában levő, eszményivé és normává váló írott nyelvhasználati formát *egységesülő irodalmi nyelvnek*, véglegesen kialakult, eszményivé, normává vált, egységes állapotában pedig *egységesült irodalmi nyelvnek* nevezhetnénk. Vagy esetleg — hogy az eszményivé, normatívá válásra is utaljunk az elnevezésben — *beszélnéknék* megszilárduló és megszilárdult vagy állandósuló és állandósult irodalmi nyelvről. (L. a külföldi nyelvészeti irodalmakban elterjedt efféle terminusokat: *standard language*, *langue standardisée*, *Standard Spanish*; O. BEHAGHEL — olykor — a *Schriftsprache* mellett az *Einheitssprache* műszót is használja, vö. PAPP LÁSZLÓ i. m. 6; Langue et Littérature 148.) Ez utóbbi — *megszilárduló, állandósuló* — jelzővel ellátott terminusok olyan irodalmi nyelvek jelölésére is alkalmasak lehetnének, amelyek egy nyelvjárás alapján jöttek létre. Ilyenfajtan meg tudnók különböztetni az irodalmi nyelvet kialakulóban levő és kialakult szakaszában, elkerülnénk az eddigi félreértéseket, a terminológiai zavart, viszont a rendszer változatlan maradna.

Természetesen ez elgondolás hibájául szintén fölhozhatná valaki, hogy eszerint is irodalmi nyelv lesz, ami még valójában nem az. Éppen erre utalna azonban az *egységesülő* és *egységesült* vagy más leszűkítő, meghatározó jelző: az „egységesülő” irodalmi nyelvben ugyanis — mint DEME és PAPP LÁSZLÓ kimutatta a maga anyagában és én is igyekszem említett munkámban a XVI—XVII. századi nyelvtanok képviselte nyelvvel kapcsolatban — az ún. „egységesült” irodalmi nyelvnek (vagy a jelenlegi terminológia szerint: irodalmi nyelvnek) igen sok vonása megtalálható. (Persze az egységesülés, normává válás „elkezdésének” és „befejezésének” kritériumai — nem utolsósorban ezek idejének megállapítása az egyes nyelvek, történetesen a magyar esetében — még így is sok vitára adhatnak okot.)

SZATHMÁRI ISTVÁN

ISMERTETÉSEK — SZEMLE

Fokos-Fuchs Dávid nyolcvan éves

Szeretettel és tisztelettel köszöntjük Fokos-Fuchs Dávidot nyolcvanadik születésnapján.

A Keleti Szemle 1905-ben megjelent VI. kötetének 174—7. lapjain német nyelven írt szép ismertetést és méltatást olvashatunk a Zichy Jenő harmadik ázsiai expedíciójának eredményeit tartalmazó Lipcsében megjelent műről. Az ismertetést, amely egy állandóan emelkedő tudományos pályának kezdetét jelzi, Fokos-Fuchs Dávid írta. A következő évben, 1906-ban a Nyelvtudományi Közlemények XXXVI. évfolyamában feltűnést keltett Fokos-Fuchs első, önálló kutatásokon alapuló, a nyelvi anyag alapos ismeretéről és a feldolgozás módszerességéről tanúskodó dolgozata: „A locativus-féle határozók a votjákban.” Ugyanebben az évben a Keleti Szemle VII. kötetében megindult egy cikksorozat, amely a folyóirat X—XII. köteteiben folytatódott és amely 1911-ben különnyomatként önálló kötetben is megjelent: „Laut- und Formenlehre der süd-ostjakischen Dialekte auf Grund der Sammlungen und grammatischen Aufzeichnungen von S. Patkanov bearbeitet von D. R. Fuchs”. Ebben a cikksorozatban, illetőleg műben, amely a nem-nyelvész Patkanovnak a múlt század kilencvenes éveiből származó szövegei és nyelvtani feljegyzései alapján fáradságos, áldozatos munkával készült, a fiatal Fokos-Fuchs Dávid az ugor nyelvek alapos ismerőjeként mutatkozott be. — 1909-ben, tehát szintén pályája kezdetén a Magyar Nyelvőr XXXVIII. évfolyamában egy kis cikk jelent meg Fokos-Fuchs tollából: „Török jövevényszavainkhoz”, a Keleti Szemle X. kötetében pedig egy ismertetés H. WINKLER „Der Uralaltaische Sprachstamm” c. művéről. A cikk, és a Winkler könyvéről írt ismertetés elárulják, hogy szerzőjük érdeklődési körébe az altaji nyelvek és az uráلتaji nyelvviszony kérdése is beletartozik.

Ha most nyolcvanadik születésnapja előtt áttekintjük Fokos-Fuchs hat évtizedes munkásságának terjedelmes jegyzékét, megállapíthatjuk, hogy Fokos-Fuchs az évek és az évtizedek múlása alatt hű maradt önmagához és mindazokhoz a probléma-körökhöz, amelyek pályája kezdetén foglalkoztatták.

Kétségtelenül fordulópontot jelentett életében és tudományos fejlődésében a zürjének nyelvének, valamint ősi anyagi és szellemi kultúrájának helyszíni tanulmányozása 1911 és 1913 nyarán. Fokos-Fuchs mesterének, Munkácsi Bernátnak példáján lelkesülve vállalkozott a ma már szinte elképzelhetetlen nehézségek legyőzésére, és fáradhatatlan buzgalommal, hősies kitartással aránylag rövid idő alatt — első kutatóútja nyolc, a második kb. hat hétig tartott — mennyiségben csodálatosan gazdag, minőségben páratlanul becses nyelvi anyagot gyűjtött össze. „Der Gefahr, dass meine Zeit sich als zu kurz erweisen könnte, suchte ich dadurch vorzubeugen, dass ich den ganzen Tag

angestrengt arbeitete”, írta első úti jelentésében (KSz. XII). A szakadatlan, rövid pihenésekkel alig-alig megszakított munka Fokos-Fuchs Dávid állandó életformájává vált. Tervbevett harmadik kutatóútját megakadályozta az első világháború kitörése. Azonban 1916-ban és 1917-ben több hónapon át — mindaddig míg a frontra nem vezényelték — alkalma volt a magyarországi fogolytáborokban élő zürjén hadifoglyok nyelvének tanulmányozására. Az első és a második zürjén útján feljegyzett szövegek megjelenése után (NyK. XLI—XLIV. ,vö. még XLV), évtizedek múltak el, míg az újjászervezett Magyar Tudományos Akadémia kiadásában megjelenhetett a fogolytáborokban gyűjtött anyaga „Volksdichtung der Komi (Syrjänen)” (1951) és a Reguly emlékének ajánlott 22 000 szót tartalmazó kétkötetes zürjén szótára (1959). A mintaszerű szótár nem csupán lexikális gyűjtéseken alapszik, hanem igen jelentős mértékben a magagyűjtötte szövegeken is: „Eine grosse Anzahl von Wörtern, nach denen ich vielleicht entweder vergebens geforscht hätte, oder deren Auffinden gewiss sehr umständlich gewesen wäre, kam in den Texten ungewungen — dem Gewährsmann selbst oft unbewusst — zum Vorschein... Den Texten verdanke ich die Kenntnis so mancher Formen der Deklination und Konjugation, die weder nach mühevollen Nachfragen, noch auf Grund der hierauf hinzielenden Gespräche festzustellen waren. Dass die Texte und die sich ihrem Aufzeichnen anschliessenden Gespräche und Fragen oft die wichtigste Handhabe zum Feststellen der Bedeutung boten und in syntaktischer Hinsicht freilich als durch nichts anderes zu ersetzende Quelle dienen, versteht sich von selbst”, írja a szerző a „Das Material des Wörterbuches” című fejezetben. Olyan elv ez, amelynek érvényesítése minden tudományos igényű szótárban és nyelvtanban kívánatos volna.

A szövegekből merített adatok tulajdonságait Fokos-Fuchs alaktani, szó-történeti dolgozataiban is felhasználja. Lehetne-e a szövegek nyújtotta tanulmányok figyelembe vétele nélkül érdekesebben, módszeresebben és meggyőzőbben tárgyalni egy képző funkciófejlődését, mint Fokos-Fuchs tárgyalta „Die reflexiven Zeitwörter des Syrjänschen” című dolgozatában (KSz. XIV). Vagy lehetne-e tisztán lexikális alapon egy önmagában jelentéktelennek látszó részletkérdésből kiindulva olyan imponáló szintézisre emelkedni, mint „Egy jövevényező és tanulságai” című cikkében látjuk. Nem lehet céлом ez alkalommal Fokos-Fuchs kisebb-nagyobb dolgozatainak méltatása, azt azonban kimondhatjuk, hogy minden dolgozatával, még legkisebb terjedelmű cikkeivel is előbbre vitte a kutatást. Meg kell emlékeznünk azonban arról a nagy áldozatkészségről, hogy saját munkájának rovására is vállalkozott az elárvult Reguly — Pápay hagyaték gondozására: sajtó alá rendezte, németre fordította, szövegkritikai megjegyzésekkel, nyelvi és tárgyi magyarázatokkal látta el a még kiadatlan két osztják hőséneket (Reguly-könyvtár III, 1—2.). Hasonló áldozatkészségről tanúskodik az a hatalmas kötet is, amelyben Munkácsi Bernátnak a magyarországi hadifogolytáborokban gyűjtött votják szövegeit adta ki (MSFOu. 102).

Elvi szempontból igen nagy jelentőséget kell tulajdonítanunk Fokos-Fuchs 1962-ben megjelent művének: „Rolle der Syntax in der Frage nach Sprachverwandtschaft, mit besonderer Rücksicht auf das Problem der uralaltaischen Sprachverwandtschaft” (Wiesbaden, 137 l.). Az uráلتaji nyelvviszony kérdésével Castrén óta több kiváló kutató foglalkozott. Szigorú mértékkel mérve az elfogadható hang- és alaktani, valamint szókinésbeli megjegyzések száma nem haladja meg azokat az egyezéseket, amelyek uráli-

indoeurópai viszonylatban is felmutathatók, és ezek a megfelelések nem foglalkozhatók rendszerbe sem az egyik sem a másik nyelvcsaláddal kapcsolatban. Fokos-Fuchs, aki fiatal kora óta az altaji nyelveket is tanulmányozta, és nemcsak nyelvtanokban kutatott, hanem szövegeket is olvasott, és megírta az uráli és altaji összehasonlító szintaktikai tanulmányoknak egész sorát, ebben a művében rámutat arra, hogy a huszonöt pontba foglalt szintaktikai egyezések rendszert alkotnak, és hogy ezek a szintaktikai egyezések a gondolkodás és a szemlélet azonosságának nyelvi kifejezői. A jellegzetes szemlélet az az el nem hanyagolható tényező, amely az uráli nyelveket közel hozza az altaji nyelvek csoportjához és egyúttal elkülöníti az indoeurópai nyelvektől. „Der Indogermane sieht z. B. etwas *dort*, wo er es gelassen hat, sieht, wo jemand ertrunken ist, wo er etwas gefunden hat, die ural-altaischen Völker sehen etwas *von dort*, *wohin* sie es gelassen haben, sehen, *wohin* jemand ertrunken ist, *woher* sie etwas gefunden haben, d. h. sie sehen in diesen Beziehungen keinen *Zustand*, in welchem etwas geschieht, sondern eine Begebenheit, ein Geschehen, und bezeichnen gleichzeitig die *Richtung*, nach welcher hin oder von welcher her die Bewegung vor sich geht; sie bringen mit der Handlung zugleich eine Bewegung oder richtiger: *die Richtung der Bewegung zum Ausdruck*”, írja Fokos-Fuchs a Ravila-émlékkönyvben (MSFOu. 125) megjelent cikkében. Olyan elv ez, amelyet az uráli és az altaji valamint az uráli és az indoeurópai nyelvcsoporthoz egymáshoz való viszonyának tárgyilagos megítélésénél nem lehet ezentúl figyelembe nem venni.

Fokos-Fuchs Dávidnak, a kiváló pedagógiai érzéssel megáldott tudósnak, nem adatott meg, hogy egyetemi katedréről nemzedékeket neveljen a tudománynak. Lakásán tanította a tőle tanulni vágyó fiatal kutatókat, és csak a legújabb időben kapcsolódott bele meghívott előadóként az egyetemi oktatásba. Fokos-Fuchs Dávidnak szakadatlan munkában eltelt életéről és a tudományhoz való viszonyáról ez ünnepélyes alkalommal csak megismételhetem azt, amit a „Volksdichtung der Komi (Syrjänen)” és a Syrjänisches Wörterbuch ismertetése alkalmával már leírtam (ALH. X.): Fokos-Fuchs Dávid hosszú gimnáziumi tanári és igazgatói működésének éveit felelősségteljes, fárasztó nehéz munkájának a legmagasabb követelményeket kielégítő elvégzése mellett művelte a tudományt. Olyan nagy tudományos feladatokat oldott meg és olyan sok nagyjelentőségű eredményt ért el, mintha a tudomány művelésén kívül nem is lett volna egyéb kötelezettsége. Ez a rendkívül szerény tudós személyes hatásával, mások munkája iránt tanúsított őszinte és jóindulatú érdeklődésével, mások munkájának és tudományos eredményeinek megbecsülésével, mély és széleskörű ismereteivel, magas műveltségével, példaadó módszerességével mesterévé vált mindazoknak, akik vele érintkeztek és érintkeznek, műveit olvassák és használják. Példáján késői nemzedékek is lelkesülhetnek, megtanulhatják tőle, hogyan lehet a tudomány szeretetétől áthatva, áldozatos munkát igénylő részletkérdések megoldásától sem idegenkedve, tehetséggel és szorgalommal, erős akarattal és kitartással, rendszeres munkával nehéz, sőt rendkívül nehéz viszonyok között is maradandót alkotni.

Szívből kívánjuk, hogy Fokos-Fuchs Dávid még sokáig szolgálhassa fiatalos energiával és lelkesedéssel a tudományt, és hogy sokáig buzdíthassa példaadásával alkotó munkára mindazokat a kutatókat, akik szeretik és tisztelik Fokos-Fuchs Dávidot és a tudományt.

N. SEBESTYÉN IRÉN

Fokos-Fuchs Dávid és N. Sebestyén Irén kitüntetése

A Magyar Népköztársaság Művelődésügyi minisztere 1964 augusztusában Fokos-Fuchs Dávidnak és N. Sebestyén Irénnek, a nyelvtudomány doktorainak az egyetemi tanári címet adományozta. Az erről szóló okiratot az Eötvös Loránd Tudományegyetem rektora az Egyetem tanévnyitói közgyűlésén 1964. szept. 14-én adta át a kitüntetetteknek.

Az egyetemi tanár cím adományozása Fokos-Fuchs Dávid és N. Sebestyén Irén számára számos évtizedes, eredményekben gazdag tudományos munka jól megérdemelt elismerését jelenti, mely a nyelvtudomány minden művelőjét őszinté örömmel tölti el. Reméljük, hogy a kitüntetettek élni fognak az egyetemi tanári címükkel együtt járó azon jogukkal, hogy a jövőben az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán szaktudományuk köréből előadásokat tarthatnak. Ez esetben a kitüntetés nemcsak érdemek elismerését jelenti, hanem a jövőbeni nyelvésznevezdek szakképzésének az érdekeit is szolgálja.

LAKÓ GYÖRGY

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem díszdoktorává avatta Aurélien Sauvageot professzort*

Aurélien Sauvageot 1897. április 13-án Konstantinápolyban született francia szülőktől. Gyermekkorában megtanulta az újgörög nyelvet és az oszmán törököt. Iskolai tanulmányait Párizsban folytatta. A lycée Henri IV elvégzése után az Ecole Normale Supérieure-re iratkozott be, s egyúttal előadásokat hallgatott a Faculté des Lettres-en. A germán nyelvekkel akart foglalkozni, már 17 éves korától tanulta a skandináv nyelveket. Antoine Meillet-nek, a nagy francia nyelvésznek biztatására azonban a finnugor nyelvek tanulmányozásába fogott. Uppsalában és Helsinkiben készült mestere által meghatározott feladataira. Közben germanisztikai tanulmányokat is folytatott. 1923 novemberében jött Magyarországra, hogy Szinnyi József és Gombocz Zoltán irányításával folytassa nyelvészeti tanulmányait. Megérkezését Budapestre és magyar tanulásának megkezdését budapesti tartózkodásának első óráiban maga írta le *Le Découverte de la Hongrie c. remek rajzában*. Az Eötvös Kollégiumnak, amelyet Ecole Normale Supérieure-nek nevezett, tanára, a budapesti egyetem Bölcsészettudományi Karának megbízott előadója volt. Nyolc éven át tanította a francia nyelvet, közben kitűnően megtanult magyarul és egyre inkább elmélyült az urál-altaji nyelvek problematikájának tanulmányozásában.

Folyóiratunk 1961. évfolyamában *Paule de Rotatier* „A finnugor nyelvek tanításának harminc éve Franciaországban” című cikkében számot ad Aurélien Sauvageot professzornak, a párizsi Ecole Nationale des Langues Orientales Vivantes finnugor tanszéke vezetőjének azon munkásságáról is, amelyet a magyar nyelv oktatásával kapcsolatosan fejtett és fejt ki. Aurélien Sauvageot professzort az Eötvös Loránd Tudományegyetem 1964. április 16-án díszdoktorrá avatta. Az ünnepi közgyűlésen az ünnepelt életrajzát és tudományos munkáját Sinkovics István, a Bölcsészettudományi Kar dékánja ismertette. Tekintettel Aurélien Sauvageot tudományos és irodalmi munkásságának a magyar nyelv- és irodalomtudomány szempontjaitól jelentős értékre, alább közöljük Sinkovics István méltatását, majd Aurélien Sauvageot-nak az ünnepi aktuson elhangzott beszédét.

A szerkesztő

1929-ben a párizsi egyetem Bölcsészettudományi Karán megszerezte a *docteur ès lettres* fokozatot. Tézisei: *Recherches sur le vocabulaire des langues ouralo-altaïques* Magyarországon jelentek meg nyomtatásban. Ebben a munkában az uráli és az altaji nyelvek sokat vitatott rokonságának kérdésében foglalt állást a rokonság mellett. A munka Antoine Meillet-nek és Gombocz Zoltánnak irányításával készült. A párizsi doktori bizottság Gombocz Zoltántól kért szakvéleményt a tézisekről.

1931-ben Párizsban az *Ecole Nationale des Langues Orientales Vivantes*-on, amelynek előadásait Sauvageot már egyetemi hallgató korában látogatta, finnugor tanszéket állítottak fel a magyar, a finn és az észti nyelv oktatására. Erre a tanszékre Sauvageot professzort nevezték ki. 1931 novemberében tartotta első előadását és azóta ezen a tanszéken dolgozott és dolgozik ma is. Közben a német megszállás idején a francia bábkormány több mint egy évre elbocsátotta. A háború alatt egy ideig a francia tengerészetnél szolgált.

Sauvageot professzor 1923 óta, tehát több, mint negyven éve áll szoros kapcsolatban a magyar szellemi élettel. Ez alatt a több, mint egy emberöltőnyi idő alatt szétágazó, sokrétű munkát végzett mint tudós, mint tanítómester, mint a nyugati kultúra értékeinek közvetítője, mint Magyarország és a magyar kultúra megismertetője a nyugati világ előtt. E sokféle és szétágazó munka mégis egységes egész.

Sauvageot professzor elsősorban nyelvész. De az az alapelve, hogy a nyelv elválaszthatatlan a gondolattól, a társadalomtól, a történelemtől, a nyelvet beszélő nép életétől. Nem lehet tehát a magyar nyelvet tanítani, ha nem ismeri a magyar népet, életének főkérdéseit a múltban és a jelenben, e főkérdések tükröződését az irodalomban, intézményekben. Ezért szélesítette ki a nyelvész érdeklődési körét. Nyelvészeti munkássága többsíkú. Mint a finnugor nyelvek tanára elsősorban a finn és a magyar nyelvvel foglalkozott. A két rokon nyelv magas szintű tanulmányozása és oktatása foglalta le erőit elsősorban. Egyik írásában az anyához hasonlította magát, akinek két gyermeke van és mindkettőt egyformán szereti. Így volt Sauvageot professzor a finn és a magyar nyelvvel. Erről tanúskodik két munkája a *Les langues et leurs structures* sorozatban: az *Esquisse de la langue finnoise*, amely két kiadást ért meg, és az *Esquisse de la langue hongroise*, amely 1951-ben jelent meg. E munka jelentőségét nemcsak az biztosítja, hogy világnyelven ad tájékoztatást a tudományos világnak a magyar nyelvről, de komoly tanulság a magyar nyelvtudomány számára is. Nem a magyar tudomány eredményeit összegezi; bátran letér a magyar leíró nyelvtanok kitaposott útjáról. A külföldi nyelvtudós, aki a magyar nyelvet jól bírja, önálló szempontok szerint elemzi a nyelvi jelenségeket. Olyan vonásokat is felismer, amelyekre a magyar nyelvészek nem figyeltek, vagy nem figyeltek eléggé. Nem nyelvtant, vagy kézikönyvet akart adni, hanem azt írta le, hogy miben látja a magyar nyelv lényeges egyéni jegyeit.

1924-től kezdve tanulmányai jelentek meg a *Magyar Nyelvben és a Magyar Nyelvőrben*. E tanulmányokban megvillan egy-egy gondolatébresztő ötlet, munkahipotézis az uráli és az altaji nyelvcsoporthoz kapcsolatáról, az uráli és az altaji nyelvek ősi primitív vallási kifejezéseiről, hozzájárul e nyelvek hangtörvényeinek és kölcsönszavainak tisztázásához. 1935-ben mesteréről, Gombocz Zoltánról adott finom elemzésében méltó emléket állított a nagy magyar tudósak, aki meglátta a nyelvtudomány új távlatait. Legutóbb a predikatív viszony kérdéséhez szólt hozzá nyelv összehasonlító anyag alapján,

és megállapította, hogy milyen irányú kutatásoktól lehet várni a kérdés tisztázását.

A magyar nyelvtudomány eredményeit folyamatosan figyelemmel kísérte Párizsban is. Ismertetései a Bulletin de la Société de Linguistique de Paris-ban sokkal többek, mint udvarias tájékoztatás a külföldi nyelvészek számára; értékelést adnak, kritikai és módszertani szempontokat vetnek fel.

Külön fejezet Sauvageot professzor munkásságában két hatalmas szótára, amely egyszerűen mint a *Sauvageot* lett közismert fogalom. Célja, hogy „közvetlen összeköttetést” teremtsen a francia és a magyar nyelv között, jól beleillik Sauvageot professzor egész munkásságába. A ma beszélt francia nyelvhez akarta közelebb vinni a magyar olvasóközönséget. A feladatot pontosan és magas igénnyel jelölte meg. „Egy nyelvet megérteni nemcsak annyit jelent, hogy értjük a szavak alapjelentését és szabályos alkalmazását, hanem hogy értékelni tudjuk minden fordulat átvitt értelmét, hatóerejét s úgyszólván érzelmű, társadalmi és árnyalatbeli jelentőségét is. Az ilyen szótár nemcsak magyarázattal kísért szavak jegyzéke, hanem osztályozása is a jelentéseknek, hasonlatoknak, stílusoknak.” Ennek a magas követelménynek a megvalósítása nagy energiát és odaadást kívánt. A munkát Sauvageot professzor két kitűnő magyar munkatárssal, Balassa Józseffel és Benedek Marcellal vállalta. A francia részhez gazdag szótáriródlalom anyagát használhatták fel, a magyar nyelv szókészletének, szólásainak, kifejezéseinek összegyűjtése viszont egymagában évek kutató és gyűjtő munkáját kívánta. Aki a szótárakat forgatja, annak természetes, hogy logikus és következetesen megtartott rendben futnak a szavakat magukba foglaló oszlopok ezer és ezer oldalon át. Nem gondol arra, hogy milyen hallatlan munkáról beszélnek ezek a néma sorok. „Gyakran órákon keresztül mérlegeltük, hármásban újra meg újra egy-egy szó jelentését, még a legfinomabb árnyalatot is. És hányszor fordultunk felvilágosításért mindenfajta szakemberekhez, magyarokhoz és franciákhoz egyaránt.” Ebben az alig látszó, szinte tudós alázatot kívánó munkában — ahogyan Balassa József írta — „legjobb forrásunk” „egy élő szótár” volt: „Sauvageot francia nyelvi és irodalmi tudásának nagy gazdagsága”. A szótár új kiadásának megjelenésekor, a háború kellős közepén Illyés Gyula is „gyönyörködve” és „irigykedve” forgatta, és a magyar nyelv nagy szótárára gondolt, amelyhez a Sauvageot példát mutatott. Eszébe juttatta, hogy „egy jó szótár amennyire kiadói, annyira nemzeti ügy is”.

Újabban további színekkel gazdagodott Sauvageot professzor nyelvészeti oeuvre-je. Az utóbbi években megjelent munkáiban (Les procédés expressifs du français contemporain, Français écrit, français parlé) a mai francia nyelv utólérhetetlenül szellemes elemzését adja. Rámutat a nyelvromlás tüneteire, és igyekszik felébreszteni a nyelvtudósok lelkiismeretét. Nem nézhetik tovább a folyamatot, mint akikre nem tartozik közvetlenül. Csak az ő tanácsukkal lehet újjá alakítani az anyanyelv oktatását. Mindenkinek nemzeti kötelessége, hogy olyan tökéletes eszközzé legyen a francia nyelv, amely minden gondolatnak formát ad és kisugározza az egész világba. Munkáiban gyakran hivatkozott magyar példákra. A magyar nyelvújításban, amely több ezer új szóval gazdagította az élő nyelvet, a példa vonzóerejét emelte ki. E munkáin keresztül, amelyeknek Franciaországban nagy visszhangjuk volt, észrevétlenül is Magyarország megismertetését szolgálta a nyugati világ előtt.

Gazdag nyelvészeti munkásságával Sauvageot professzor hatást gyakorolt a magyar tudományra. Tanítómesteri hatása azonban még szélesebb

körü. Az Eötvös Kollégiumban és Karunkon a nemzedékek egész sorát tanította a francia nyelv és a francia művelődés ismeretére. Párizsban a finnugor katedrán a hallgatók százait vezette be a magyar nyelv ismeretébe. A francia közönség előtt előadások hosszú sorában mutatta be a magyar nyelvet, irodalmat, műveltségünk egy-egy jellegzetes vonását. De oktatói hatása még távolabbra is kiterjedt. A Nyugat hasábjain egymás után ismertette meg a nyugati irodalom egy-egy kiemelkedő alakját a magyar közönséggel: Marcel Cabyt, Roger Martin du Gard-t, a norvég Arne Garborgot és Hans Kincket. Itt méltatta Alain, Emile-Auguste Chartier racionális filozófiáját. Alaint, aki Sauvageot professzor tanára volt és akinek tanítása eszmei fegyver volt a fasizmus elleni küzdelemben, mint a hű írástudót jellemezte, akinek bátor kiállása után nem lehet általánosítani Julien Benda ítéletét az írástudók árulásáról. Egykori mesterét annyira tisztelte, hogy még szótárában is Alain-szöveget mutatta be a francia szöveg fonetikus átírását. Az Eötvös Kollégiumban éjszakákba nyúló vitákon vezette be hallgatóit Alain tanításaiba.

A magyar irodalmat is kitűnően ismeri. A Thibault-család ismertetések a Halálfiat juttatja a magyar közönség emlékezetébe. Az összehasonlítóskor — Sauvageot professzor ítélete szerint — a mérleg Babits javára billen regényének költőisége, epikai menetének egyetemes horizontja miatt. A magyar irodalomnak több alkotását fordította franciára: A kőszívű ember fiait, Veres Péter Próbátételét, Babits Timár Virgil fiát. Tanulmányt írt az Ady-fordítások, előszót Illyés Gyula Puszták népe és 1961-ben a 25 magyar író novelláiból Nouvelles hongroises címen összeállított antológia elé.

A harmincas évek egész Magyarországot a francia olvasóközönség elé állította a Découverte de la Hongrie c. munkájában. A Magyarországról szóló munkák felszínese, másodkézből veszik értesüléseiket, egyszeri futó benyomásokat rögzítenek — írta Sauvageot professzor. Ő azonban évekig élt itt, megtanult magyarul, közvetlenebbül és mélyebben látja Magyarország helyzetét. Megállapításait maga ellenőrzi önmagával szemben is kötelező magas igényességgel. Vizsgáló szeme világosan meglátta a társadalmi osztályok helyzetét, a kozmopolita arisztokráciát, a tőkés osztály külföldi kapcsolatait, a tőke behatolását a mezőgazdaságba és ennek hatását a parasztságra, a dzsentri és a középosztály hanyatlását, a vegetáló kispolgárságot. Realisztikus rajzot adott a proletariátusról, amely súlyos feltételek között él, de mégsem lumpenproletariátus: „Sorsának bátran néz elébe. Szereti a munkáját és gonddal végzi. Józan és tiszta. Nyugodtan és méltósággal áll a balsorsban, mintha homályosan élne benne a tudat, hogy készülnie kell nagy missziójára, amely a jövőben vár reá.” Látja a kisparasztság súlyos terheit, a falusi nincstelenek nyomorát. Érzi, hogy Dózsa György emléke élő láng a parasztság lelkében. Aki ilyen tisztán elemezte a magyar viszonyokat, annak észre kellett vennie, hogy a magyar társadalom súlyos válságban van, amit Sauvageot professzor szépítés nélkül le is írt. Ez a tisztánlátás tükröződik megállapításaiban. Egyúttal a téma szeretete és az őszinteség árad Magyarországról szóló lebilincselő írásának minden sorából.

A válságból a kivezető utat az a forradalmi átalakulás hozta meg, amely a Vörös Hadsereg győzelme után indulhatott meg a magyar földön. Amit Sauvageot professzor megérezett, valóságossá vált. A történelmi igazságszolgáltatás eltüntette az idejüket múlt uralkodó osztályokat. A munkásosztálynak pedig megnyitotta az utat „nagy misszió”-jának betöltéséhez. Sauvageot professzor nem tagadta meg azt, amit érzett, amikor 1931-ben elhagyta

Magyarországot, és amit le is írt: Magyarország több számára, mint baráti ország; úgy érezte, hogy szinte hazáját hagyta itt. Magyarország mellett állott a francia rádió magyar nyelvű adásaiban, amelyeket 1949-ig irányított, a béke-delegáció munkájához is értékes segítséget adott. Tudományos kapcsolatai változatlanul megmaradtak és ma is teljesíti küldetését a magyar nyelv tanításával, a magyar irodalom és a magyar kultúra ismertetésével.

Hazánkért és művelődésünkért végzett több mint négy évtizedes munkájával Sauvageot professzor méltán kiérdemelte népünk tiszteletét, szeretetét és háláját. Már régen méltó arra, hogy egyetemünk, amelyen dolgozott és amelyen ma is tanítványainak egész sora neveli az ifjúságot, a legmagasabb kitüntetésben részesítse: díszdoktorainak sorába iktassa.

SINKOVICS ISTVÁN

Rektor úr, Professzor urak!

A nagy kitüntetés, amelyben az Eötvös Loránd egyetem ma részesít, egyben évfordulóra is esik: éppen ma van negyven esztendeje annak, hogy első előadásomat tartottam ezen az egyetemen. Azt hiszem, nem tévedek, ha az események ilyen történeti egybevágását a sors jelének tekintem. Úgy tűnik, hogy ez a megtiszteltetés, amelyben részesülök, valóban elismerése annak, amire pályám folyamán törekedtem. Mindig azon voltam a magam szerény módján, hogy nemzeteink jobban megismerjék egymást és ezáltal közelebb kerüljenek egymáshoz.

Pályám kezdetén, ezen a helyen, a magam nyelvéről, a francia kultúráról beszéltem magyar hallgatóimnak. Párizsba visszatérve más feladat várt: ott a magyar nyelvről, az Önök kultúrájáról kellett előadásokat tartanom.

Hogy ez utóbbi feladatnak képes voltam eleget tenni, ez annak volt köszönhető, hogy az Önök egyeteme, amely negyven esztendeje oly szívesen fogadott, nemcsak a francia nyelv tanítására adott alkalmat, hanem egyben tágra nyitotta előttem a magyar tudomány kapuit is. Önök tudják, milyen lelkesen merítettem én e tudomány forrásaiból. Hadd fejezzem ki tehát elismerésemet e mai ünnepélyes alkalommal mindazért, amit itt tanultam. Életem végéig nagy szerencsémnek fogom tekinteni azt, hogy olyan emberek tanításából okulhattam, mint Gombocz Zoltán, Szinnyi József, Munkácsi Bernát, Melich János és annyian mások, nem is szólva azokról, akiknek ma is folyó munkássága eligazít. Hadd szóljak régi barátomról, Pais Dezsőről, hadd említsem Bárczi Géza, Kálmán Béla, Lakó György, Fokos Dávid, Beke Ödön professzorok nevét és persze Németh Gyulát, N. Sebestyén Irént, Ligeti Lajost. És annyi-annyi más tudósról is szólhatnék, akiket, sajnos, nem tudok most mind felsorolni, de akikre annyit gondoltam az elmúlt évek során. Mert el sem tudom számlálni, hány gondolatom köszönhető az ő ráhatásuknak.

És hogy nyugodtan szembenézzek a nagy feladattal, amelynek ellátására vállalkoztam, sohasem teltem be e sok segítséggel. Hadd tegyem hozzá azt is, hogy úgy álltam neki, mintha becsületbeli tartozást akarnék kiegyenlíteni. Mert hiszen voltaképp erről van szó. Hogyan is feledhetném el azt, hogy tragikus körülmények között, a háború borzalmas éveiben, amikor elfogta az

embert a csüggedés, magyarok nyújtottak támaszt és védelmet részemre. Ami ehhez az egyetemhez és ezáltal egész népükhöz fűz, az nem csupán a tudomány köteleke. E percekben újra érzem azt, hogy nem elvont jelentőségű csupán az a mű, amelynek munkásságomat szenteltem, hanem nagyon is reális. E realitás pedig az emberiség igaz megnyilatkozásaiban mutatkozik meg, és ez a kutató tudós munkájának igazi jutalma. Önök sohasem fukarkodtak e jutalommal, én pedig el nem mondhatom, mily erőt jelentett ez számomra.

De a nékem juttatott nagy jutalom mást is jelent: azt, hogy mindaz a kultúra, amit a magyar munka megteremtett, amit a magyar nép, a magyar szellemi élet kiválóságai, a magyar nemzet valamennyi fiának fegyelmezettsége árán létrehozta, mindez olyan hazává tette Magyarországot, ahol minden jóra való ember jól érezheti magát és kifejelezheti tehetségét.

Most, hogy annyi esztendő fizikai, bár korántsem érzelmi távolléte után ismét Önök között vagyok, újra áthat a magyar kultúra egész vonzóereje és újra elfog az elégedettség jóleső érzése is: íme, nem volt haszontalan, hogy, amint számomra adatott, egész pályámat e kultúrának szentelhettem.

A nagy megtiszteltetés e perceiben, amikor úgy vélem, érzelmeink azonosak, szívesen gondolnék arra, hogy egész életem elegendő biztonság az Önök számára: francia létére egyben magyarnak is érezheti magát az ember, mégpedig ugyanolyan szellemi magaslaton. Az Önök nagy költője, Ady Endre, úgy vélte, világ csodája ez, ha

Valaki az Értől indul el,
S befut a szent, nagy Óceánba.

Szerettem volna elmondani Önöknek azt, hogy fordítva is megjárható az út, és nem kevésbé dicsőséges dolog az, ha valaki a Szajna partjáról indul el, hogy eljusson a Duna, Tisza partjára. Így zárul a kör — magyarok és franciák így nyújthatnak kezét egymásnak, a jövő előtt immár egyenlően.

AURÉLIEN SAUVAGEOT

Finnugor nyelvészeti tanszék a turkui egyetemen

1962-ben a turkui finn egyetemen finnugor nyelvészeti tanszék létesült. Tanszékvezető professzorává 1964 márciusában dr. Matti Liimolát nevezték ki.

„A finn nyelv és rokonai” című szaktárgy a turkui egyetem alapítása, azaz 1922 óta szerepel az egyetem tanrendjében. Az ún. „laudatur” érdemjegy elnyerésének — miként Helsinkiben, úgy Turkuban is — kezdettől fogva feltétele volt a magyar nyelvnek vagy a finn nyelv valamelyik másik távoli rokon nyelvének az ismerete (a követelményekről bővebben l. LAKÓ: Nyr. LXXXVI, 155—60). A magyar nyelvről a finn nyelvtudomány legtöbb turkui professzora tartott előadásokat, mégpedig sorrendben: Heikki Ojansuu, Martti Rapola, Niilo Ikola, Paavo Ravila és Osmo Ikola. A magyar nyelv történetét az utóbbi években Paavo Siro, az egyetem segédprofesszora ismertette meg a hallgatókkal. Az egyetem magyar lektoraként működő honfitársunk, Molnár Rudolf, minden évben tartott lektori előadásokat a magyar nyelvről mind

kezdők, mind pedig haladók számára, sőt egyes esztendőkből a magyar irodalomról is hirdetett előadásokat.*

Az önálló finnugor nyelvtudományi tanszék létesülése nyilvánvalóan a finnugor nyelvtudományi munka kiszélesedését fogja eredményezni Turku-ban s a finnugor nyelvtudomány újabb fellendülésére fog vezetni Finnországból. Az új professzornak, Matti Liimolának a nevét — Artturi Kannisto nagy értékű vogul hagyatékának a kiadójaként és egész sereg önálló értekezés szerzőjeként — jól ismerik mindenütt a világon, ahol a finnugor népek folklórja és a finnugor nyelvek a tudósok érdeklődési körébe tartoznak. „Zur historischen Formenlehre des Wogulischen” című doktori értekezése, amelyet tavaly védett meg, a magyar történeti alaktan szempontjából is sok fontos megállapítást tartalmaz.

Matti Liimola professzor jól tud magyarul, és kitűnően ismeri a magyar nyelvtudományi irodalmat. Kinevezése garancia arra, hogy a turkui egyetem hallgatói a magyar nyelvvel és történetével a jövőben is behatóan meg fognak ismerkedni, s hogy az egyetemről majdan kikerülő finn és finnugor nyelvészek már hallgató korukban szellemi kontaktusba kerülnek a magyar nyelvtudománnyal. Az új professzor működéséhez sok sikert kívánunk.

LAKÓ GYÖRGY

Urálsztika és altajisztika az Egyesült Államokban

Immár több mint harminc kötetet számol a Bloomingtoni Egyetem „Indiana University Publications — Uralic and Altaic Series” című sorozata, melynek szerkesztője (Editor) a Magyarországról elszármazott Thomas A. Sebeok. A szerkesztőbizottság tagjainak névsorában számos ismert névre bukkanunk. Van közöttük finnugor nyelvész (Alo Raun, Lotz János), turkológus, illetve altaista (Nicholas Poppe, Andreas Tietze, Omeljan Pritsak, John R. Krueger), szlavista (Felix J. Oinas). Mivel a szerkesztők és a sorozat köteteinek munkatársai az Egyesült Államok különböző egyetemeiről kerülnek ki (a new yorki, a los angelesi, a washingtoni, a bloomingtoni egyetemről), azt mondhatjuk, hogy ez a harmincöt kötet valamelyes fogalmat adhat arról, milyen fokon áll az Egyesült Államokban a kutató és az oktató munka az urálsztika és altajisztika terén. És ne feledjük, hogy az Indiana Egyetem ezenkívül még „Studies in Cherenis” címen egy másik sorozatot is közread, amelyből 1961-ig kilenc kötet hagyta el a nyomdát (vö. ERDŐDI JÓZSEF: NyK. LX, 243 kk. és 471—73). Igaz ugyan, hogy az urál-altaji sorozatban akad európai nyelvész munkája is angol fordításban (így Lauri Hakulinen műve a finn nyelv szerkezetéről és fejlődéséről, Hajdú Péter tanulmánya a szamojéd népekről és nyelvekről — az amerikai kiadásban bővítve, vö. Samuli Aikio: Virittäjä 1963: 399—401), a kötetek java mégis Amerikában tevékenykedő nyelvészeknek köszönhető.

Mi a továbbiakban, mivel az érdeklődési körünkbe a finnugrisztika tartozik, három finnugor nyelvészeti munkát mutatunk be, megemlíttünk azonban tájékoztatásul néhány más művet is: N. POPPE „Buriat Grammar”, S. E. MARTIN „Dagur Mongolian”, R. B. LEES „The Phonology of Modern Standard Turkish”, J. R. KRUEGER „Chuvash Manuel”, J. E. BOSSON „Buriat Reader”, N. POPPE „Uzbek Newspaper Reader”, N. POPPE (szerk.) „American Studies in Altaic Linguistics”, D. L. OLMSTED „Korean Folklore Reader”, A. F. SJOBERG „Uzbek Structural Grammar”, LLOYD B. SWIFT „Turkish Reference Grammar”, L. KRADER „Social Organization of the Mongol-Turkic Pastoral Nomads”, J. R. KRUEGER „Yakut Manuel”.

* Azon magyar nyelvi és nyelvtörténeti előadásokról, amelyeket a turkui egyetemen a finn nyelv régibb professzorai tartottak, korábban nem volt tudomásom, úgy-hogy ezeket „A magyar nyelv és nyelvtörténet oktatása a finn egyetemeken” című cikkemben (Nyr. LXXXVI. k.) — sajnálatos módon — figyelmen kívül hagytam. Rájuk — 1962 októberében írt levelében — Osmo Ikola professzor hívta fel figyelmemet. Szívességetért köszönetet mondok.

Az ismertetendőkön kívül még a következő, finnugor nyelvészeti könyvekre hívjuk fel a figyelmet: VALDIS J. ZEPS „Latvian and Finnic Linguistic Convergences”, JOHN LOTZ „Hungarian Reader (Folklore and Literature)”, ROBERT T. HARMS „Estonian Grammar”.

Ez a sorozat folyton folyvást bővül és gazdagszik új kötetekkel. A tematika mutatja: a szerkesztők főként arra törekszenek, hogy minden egyes uráli nyelv tanulmányozására gyakorlati művet – nyelvtant és olvasókönyvet – adjanak, másik céljukat, az önálló tanulmányok és a tanulmánykötetek kiadását sem tévesztik el szem elől.

1. American Studies in Uralic Linguistics

Volume I of the Uralic and Altaic Series. Indiana University Publications. Bloomington 1960. VI + 356.

Tizenkét amerikai nyelvész tanulmányát ismerjük meg ebből a gyűjteményes kötetből. Akadnak köztük régi ismerőseink: hazánk fiai, mint Lotz János és Sebők (Sebeok) Tamás, az Észtországból elszármazott Felix J. Oinas és Alo Raun, a Szovjetunióból elkerült turkológus, Nicholas Poppe. Hozzájuk sorakozik az ifjabb nemzedék csoportja; képviselőink életútját nem ismerjük.

A kötet derekát a mari nyelv körébe vágó értekezések teszik. A keleti mari nyelvjárás fonológiáját adja ELAINE K. RISTINEN (An East Cheremis Phonology. 249–287). Ebben a tanulmányban egy Apšat-Jalból (Birszktól északra) származó mari férfi magnetofonszalagra felvett beszédét elemzi, megállapítja a fonémákat, foglalja össze a hangsúlyval és az intonációval, a hangok csoportosulásával. Táblázatban mutatja a fonémák gyakorisági értékét és csoportosulási módjukat, azok sűrűségét. — FRANCIS INGEMANN „Morphophonemic Alternations in Eastern Cheremis” című tanulmánya (13–20) szerkesztésén keresztül ki az előző értekezést. A szerző a morfémahatárokon, illetve a morfémakapcsolásakor tapasztalt hangváltakozásokat állítja össze. A magánhangzóilleszkedés, a magánhangzóval történő rag- és képzőkapcsolás, illetve a kötőhangzó hiánya, a zöngés-zöngétlen váltakozás, a mássalhangzó-torlódás tárgyalása került ebbe a tanulmányba. — VALDIS J. ZEPS munkája „Phoneme Subsystems and Correspondances in Cheremis Dialects” (347–356). ZEPS a teljes és a redukált magánhangzók megfeleléseit, a mássalhangzók közül a *tš ~ ts* (*tš, tš*), a *s ~ š ~ š* hangok nyelvjárasterületi eloszlását ismerteti. Azon helyes megállapításra jut, hogy a hangtani izoglosszák nem tesznek lehetővé merev nyugati és keleti nyelvjárasterület felosztást, sőt hármas felosztást sem (középső v. erdei nyelvjárasterület beiktatásával). Mindenütt elterjedési átfedések láthatók, amelyeket INGEMANN ábrával mutat be (pl. 353.). Úgy látszik, a strukturális dialektológia is az egyes nyelvjárások külön-külön való jellemzését kívánja. A hangállományban tapasztalt átfedések oka — bizonyos mértékben — a mari lakosságnak évszázadokon át tartó áttelepítése lehet.

Az alaktan területére visz bennünket EEVA KANGASMAA-MINN dolgozata: „The So-Called Past Tenses in Cheremis” (93–120), amely rövidebb alakban finnül is megjelent (I. Sananjalka I [1959]: 123–134). A szerző tisztázza a két perfectum (az ún. *š* és *j*, illetve az *n* múlt idő) szemantikai rendeltetését. Példatár és statisztika alapján megállapítja, hogy az I. múlt idő a személyes élmény elbeszélésére szolgál, a II. múlt idő pedig a csak hírből ismert cselekményt fejezi ki. Ez a megállapítása egyezik B. A. SZEREB-RENNYIKOV véleményével, I. Академия Наук СССР. Институт Языкознания. Доклады и сообщения 2(1952): 91–96. — K.-MINN a múlt idő *n* jelében a genitivusz ragjának megfelelőjét látja. Felfogása szerintünk helytelen. Az *n* egykori lokativuszrag (vö. ERDŐDI JÓZSEF: CIFU. 68 kk.) Igen érdekesek a szerző megállapításai a fosztóképzős ige használatáról: az *-n* képzős pozitív alakok megfelelőjét látja a *-te* fosztóképzősökben. Helyesen állítja egymás mellé a finn *olen tulematta* 'nem jöttem' (tkp. 'vagyok jövetlen') és a mari K. *toldelam* (< **tolde* + *ulam* 'jövetlen vagyok') alakokat.

A mari nyelv történetébe nyúlik vissza THOMAS A. SEBEOK szótárközlése „Eighteenth Century Cheremis. The Evidence from Pallas” (289–346). SEBEOK a Pallas-féle „Összehasonlító szótár”-nak F. V. DE MIRJEVO által bővített kiadásából emeli ki a mari szóanyagot. A szóanyagból a szerző kihüvelykezte a ragokat és képzőket, és beépítette őket a szójegyzékbe. Minden egyes alakot gondosan utal arra, melyik szóval, illetve mely szavaknál lehethet fel. Így összesen 409 szó és alakot mutat be bemutatásra (296–329. l.). Ezt megelőzőleg a szerző bemutatja az előfutárokat (Witsen, Strahlenberg etc.), és röviden ismerteti P. S. Pallas életét, tevékenységét, az általa közölt alap-

szójegyzéket. A szavak összeszedése Katalin cárnő parancsára történt; az anyag egy-egy nyelv különböző dialektusaiból ötvöződött össze (289–294). SEBEOK megállapítja, hogy a heterogén mari anyagban nyelvtani szempontból főként az erdei-keleti nyelvjárásterület alakjai jelennek meg (294). A szótári anyagban a szerző első helyen az ábécé-rendbe szedett mari szavakat őrzi meg, angol fordítást ad, utal Pallas szótárának megfelelőjére; ha szükséges, SZILASI szótárából vesz magyarázatot; néha etimológiát is közöl (csuvas, tatár, orosz eredetű szavak esetén). Jelzi, mely mari szavak fordulnak elő csakis ebben a szójegyzékben. A szótári rész után még szuffixumjegyzék és a hangok megfelelésének kimutatása következik (330–332). A hangsúlytípusokat is bemutatja a szerző (332). Nagyon megkönnyíti a szótár használatát az angol (latin) (333–338) és az orosz szómutató (338–341).

Néhány tanulmány a finnugori nyelvek körébe vág. ROBERT AUSTERLITZ két újabb finn becéző képzővel foglalkozik (-u, -is, például: *lapsu* 'gyerkőc', *rints* 'melltű') (1–5). — ROBERT T. HARMS a finn nyelvi hangszínezés kérdését vizsgálja (7–12). — ILSE LEHISTE alapos kutatásokat folytatott a szótagok időtartamának a megállapítására az észt nyelvben; módszerét és eredményeit közli (21–82). — Rendkívül érdekes FELIX J. OINAS összehasonlító tanulmánya (121–138) „Concord in Balto-Finnic and preposition repetition in Russian”. OINAS véleménye szerint a vót, karjalai, vepsze és a lüd nyelv esetében arra gondolhatunk, hogy a melléknévet orosz befolyásra egyeztetették a komitativuszban, prolativuszban, approximativuszban, ill. elativuszban álló főnévvel (például karjalai *tänäpäinänä Vitja kizuav kolmannenketoista tovarissanke* 'ma Vitja a tizenharmadik pajtásával játszott'). Ugyanígy az orosz népi nyelv hatását látja abban, hogy ugyanezen finnugori nyelvekben a ragot többtagú főnévi határozókon megismétlik, például vepsze *vel elab ropal . . . poigazenno miškanno* 'bátyám Ropában él . . . Miska fiával (tkp. fiával Miskával) (vö. orosz N. y Гаврилы у дяка). — LOTZ JÁNOS a magyar parancsoló módról ír (83–92): ezt a módot a beszélt és az írott nyelvben vizsgálja morfofonemikus változások szempontjából.

A fenti tanulmányok egy-egy finnugor nyelv valamely kérdését vizsgálták. ALO RAUN viszont egy problémát valamennyi uráli nyelvben áttekint: „The Equivalents of English 'Than' in Finno-Ugric” (149–247). A szerző régebbi kutatásait szélesíti ki: 1927-ben arról írt, miként fejezi ki a finn és a mordvin nyelv az összehasonlítást; 1930–31-ben a permi nyelvek kerültek sorra ebből a szempontból, majd 1942-ben Tartuban megvédte doktori disszertációját „Zur Komparation in den finnisch-ugrischen Sprachen”. Ennek bővítésére, számos példával való kiegészítésére később kerített sort. A most publikált rész az egykori doktori disszertáció teljesen átdolgozott első fejezete. ALO RAUN az összehasonlítás problémáját mondatban vizsgálja. Az összehasonlításnak nyolc módját mutatja be: *Éz a bot rövid, amaz hosszú. Éz a bot hosszú, nem amaz. Melyik bot hosszú, ez vagy amaz? Éz a bot ahhoz képest hosszú. Éz a bot attól hosszú. Éz a bot annál hosszú. Éz a bot hosszabb annál. Éz a bot hosszabb, mint amaz.* — Így kerít sort az ablativus comparationisra, a partitivus comparationisra, a *hosszabb annál* stb. szerkezetekre, a névutós kifejezési módra. Amikor egy-egy típust tanulmányoz, az egyes finnugor nyelveket külön-külön vizsgálja, s közben számol idegen hatással is. Néhány etimológiát is ad ALO RAUN a tanulmány jegyzeteiben.

NICHOLAS POPPE a magyar nyelv török jövevényszavainak kérdését eleventi fel (139–147): néhány magyar szó (*borjú, kölyök, ír* stb.), csuvasból való eredeztetése helyett más: altaji származtatást ajánl. POPPE cikkével azonban melegebben foglalkozott LIGETI LAJOS (MNy. LIX, 381 kk.). Utalt arra, hogy már Poppe cikkét megelőzőleg történtek kísérletek a magyar nyelv ún. bolgár-török jövevényszavainak helyes kategorizálására, azaz némely szó más nyelvből való származtatására.

2. Thomas A. Sebeok and Francis J. Ingemann: An Eastern Chermis Manual

Indiana University Publications. Volume 5 of the Uralic and Altaic Series. Indiana University. Bloomington — Mouton & Co., The Hague 1961, 109 l.

A két szerző összeállította mari nyelvkönyv egy közlőtől kapott szövegek és grammatikai adatok alapján mutatja be a keleti-mari nyelvterület nyelvhasználatát. A közlő (neve angolos írással IWAN JEWSKIJ) a II. világháború idején hagyta el szülőföldjét; úgynevezett D. P., azaz Displaced Person. A szövegek rögzítésére az 1952–54. évekre terjedő időszakban került sor. A nyelvtankönyvet a szerzők az egyetemi oktatás céljára szánták, publikálása beleilleszkedik a Bloomingtoni Egyetem mari nyelvészeti, néprajzi és művelődéstörténeti kutatásainak tervezetébe.

A most bemutatandó kötet részei a bevezetésen és a bibliográfián kívül: Phonology (5—9), Morphophonemic Alternations (10—13), Grammar (14—53), Texts (54—89), Glossary (90—109).

A hazai finnugor nyelvészeket e tankönyv két szempontból érdekelheti: 1. Milyen módon valósítják meg a szerzők a mari nyelv strukturális leírását, milyen előnyt jelent ez a leírásmód a hagyományossal szemben? 2. Hogyan viszonyul ez a nyelvkönyv az eddig használt, YRJÖ WICHMANN összeállította Tscheremissische Chrestomathie oktatási értékéhez?

A szerzők 27 fonémát különböztetnek meg a keleti-mari nyelvben. Átírásukban azonban mellőzik e fonémák helyzetdiktálta változatainak jelölését. Így a (b) jelet alkalmazzák akár bilabiális zöngés zárhangot jelöl (kombo), akár bilabiális réshangot (bara, tkp. *βara*), akár labiodentális réshangot (*jenblak*, tkp. *jenplak*). Mint látjuk, a hangkörnyezet determinálta variánsoknak egy jellel való rögzítése kevésbé tarka betűsört állít az olvasó elé, esetleg megkönnyíti a nyelvtani tagolást, ám az olvasónak meg kell szoknia, agyába kell vésnie vagy külön, a szöveg mellé rakható táblázatban rögzítve a maga számára a variálási lehetőségeket, hogy valamelyest helyesen olvassa az adott szöveget. A fonematikus jelölésmód tehát megkönnyíti a lejegyzést, egyszerűsíti a nyomdai munkát, a helyes kiejtéssel való olvasáshoz szükséges azonban a fonémák valamennyi változatának az ismerete. A szerzők a magánhangzók hosszúságát nem jelzik.

A 9. lapon közlik a hangsúlyozási szabályokat, amelyek nem mindenben egyeznek az általunk eddig ismert szabályokkal. Így a 4. pont szerint a hangsúly még akkor is a végső szótag redukált *ə* hangjára eshetik, ha előtte teljes magánhangzó van, például: *kítšəm*, avagy *kítšəm* 'kezet'; *šlapažəm* avagy *šlapažəm* 'kalapját'.

A Morphophonemic Alternations című fejezet az allomorfi váltokozásokat tárgyalja. Az ilyen alternansok a morfémák egybekapcsolódásánál keletkeznek. Ebbe a fejezetbe kerül a magánhangzóilleszkedés leírása, a szövegi *e, ö, o* redukciója rag előtt (*körjö* 'belső rész': *körjəškö* 'belé'), a magánhangzó és a *ø* fok váltakozása (például: *mušk-əl-taš* 'mosni', de *pur-l-aš* 'harapni'), a mássalhangzó váltakozások (zöngétlen-zöngés: *surt-šo* 'háza', de *βoz-žo* 'szekere').

A Grammar fejezet előbb a két mari igeragozási csoportot és az igeöveket (14—15), majd az igeképzést (15—18) mutatja be. Az igeképzésnél a szerzők javarészt megjelölik a képzők (iteratív, mozzanatos stb.) funkcióját, de olykor elmulasztják ezt, így például a *-g- ~ -rg-* képző esetében, amely állapotváltozást jelöl (16). A 17. lapon azt írják a szerzők, hogy az *-l-* képzővel fő névből képezünk ige t, a valóságban név szót kellett volna írni, hiszen melléknévből is alkothatunk igével a képzővel igét: *jamde* 'kész': *jam-dəlem* 'készíték'. Persze, itt a terminushasználat okozhatta a félreértést, ugyanis a *substantive* szón fő- és melléknévet, névmást, számnevet is értenek. De ha ily értelemben veszik a *substantive* szót, akkor viszont túlságosan tág jelentésben használják, mivel *-l-* szuffikszzummal nem képezünk névmásból, számnévből igét.

Majd az igeik ragozását írják le a szerzők; az ige nevek képzése is idetartozik (18—31). Az idő- és módhasználatra — nagyon helyesen — mindenkor adnak mondatpéldákat.

Csak néhány apró megjegyzést kívánunk tenni. Nem írhatjuk (31), hogy a névszóképző *-aš* (*i* 'év': *iaš* 'éves') azonos a főnévi igenév *-aš* képzőjével (*tol-aš* 'menni'). — Szerintem a rokonságneveknél előforduló *-i* (így *a tša* 'atya': *a tšai*) nem képző (32), hanem idegen eredetű vocativusrag. — A *joškar*: *joškarə* 'vörös', *užar*: *užarə* 'zöld' melléknévpárokknál és társaiknál (32) megmondanám a szintaktikai különbséget (jelző, illetve névszói-állítmány). Ugyanezt tennem a *-t* képzős számneveknél (32): az *ik* jelzői, az *ikte* főnévi használatú stb. — A szerzők ezt írják: „A unmarked noun is indefinite as to number” (41). Ezt a helyes gondolatot bővebben is ki kellett volna fejteni. Valóban a mari nyelvben a jel- és ragnélküli névszó — az abszolút alak — használata szélesebb mezőjű, mint az indoeurópai nyelvekben. Nem ártott volna megmagyarázni, hogy a logikai nem jelölése lehet többes értelmű (pl. JT. *əjo-l*... *kə-šož laβra-šte* 'a láb a nyoma a sárban maradt', itt tkp. a lábainak nyomairól esik szó, tehát logikailag többes számú alakot várnánk; vagy más példa: *maskə-nəm*... *parhə-žəm* 'a medve... ujját', tkp. 'ujjait'; még világosabb ez a példa: JT. *pí*: *optə-βe* 'a kutya ugatnak', e. h. 'a kutyák ugatnak'). A példákban mindenütt a „logikai nem” szerepel — grammatikailag egy abszolút alak — az egyedi helyzet, amelynek nyelvtanilag többes számba kellene kerülnie, lévén a medve mancsainak több nyoma, a mancsain pedig több ujj.

Közölni kellett volna, hogy a mari nyelvben a páros testrészek jelölése egyes számú alakokkal történik, hogy a számnevek után is — az indoeurópai nyelvek szintakszisától eltérőleg — egyes szám következik stb. Éppen ezért szerencsétlen az ilyen

példa: *kok joltašflak*, szó szerint 'két pajtások', mivel éppen az ilyen „értelmi egyeztetés” kivételes eset.

Egy fordítási hiba akad a 40. lapon: *šam p̄aras* jelentése 'hét macska' (nem pedig 'fekete macska', mivel *šam* '7', *šem* 'fekete'). Az *una-la* ('vendégként') alakban a szerzők a *-la* képzőt esetraggnak minősítik (37). Helytelen azonban ezen *-la* mellé a főnév ragozásának a bemutatásakor az *igenév -la* suffixumát is odasorolni: *kajššā-la* 'mentében'. Ennek a tárgyalása az igenevek fejezetébe tartozik (l. ERDŐDI: CIFU. 69). A névszóragozás paradigmájában nem jelenteném ki határozottan, hogy élőlényeket jelentő főnevek nem találhatók elativusi, lativusi, inessivusi és illativusi alakban (43), hiszen a 74. lapon előfordul az *una* 'vendég' szónak a lativusi alakja: *unaš* (vö. még NyK. LX, 253). — Alkalmazkodnék a mari irodalmi nyelv helyesírásához, és a *den* névutót nem írnám egybe a névszóval: *joltašemden* 'pajtásommal' (49) helyett: *joltašem den* irandó. Hiányzik a számneveknél (47) a *kuđāt*, *šemat* alak, pedig a 32. lapon előfordul. — A személyes névmások sorában (43) meg kellett volna említeni a *tōđāflak* és a *nēnāflak* 'ők, azok' alakokat, amelyek előfordulnak a szövegben (81, ill. 84). — A ragok és képzők sorából (52–53) hiányzik az *-ń*, pedig a szövegben van rá példa: *tupāń* 'háton', *melāń* 'mellen' (69).

A szövegrész egyszerű mondatokkal indul, amelyek egy vizuális módon francia nyelvet oktató könyvből vett képeket illusztrálnak. Majd 70 „omen”, azaz babonás előjel következik. Ezt öt rejtvény, 15 mese, 7 vallásos tárgyú szemelvény, 3 játékleírás, 23 különböző tárgyú prózai szöveg (a cigányasszony, fürdő, temető, disznóörzés leírása, munkák a különböző évszakokban, ház, fürdőház, házépítés ismertetése stb.) követi.

Végül a szótárra kerítenek sort a szerzők. Ebben a tőszót és származékait rendszerint egy fészekben csoportosították.

Sajtóhiba kevés van a könyvben: *püyalmo* (9) o: *püyalmo*; *türedma* (25) o: *türedmaš*; *lum* (42) o: *lüm* 'név'; *ulmas* (64) o: *ulmaš*; *suan* (70) o: *sian*; *uksām* (70) o: *uksām*, *pasam* (74) o: *pašam*; *pakšašte* (82) o: *pakčašte*; *mesakše* (83) o: *mešakše*; *puzašām* (84) o: *puzašām*; *püsemat olmāktālāt* (86) o: *püsemat*, *olmāktālāt*.

A szótárból hiányzik a *šikšan moča* 'füstös v. fekete fürdőház' (előfordul a 88. lapon). Néhány szó nincsen pontosan a helyén; például az *otāl* szónak az *oto* elébe kell kerülnie (102/b), a *šüōđr* szónak a *šüōđ* elé (106). — A szótárban a homonimákat meg kellett volna számozni (például *ī* 'év', *ī* 'jég' 94. lap).

*

A fentiek után válaszolhatunk az ismertetésünk elején feltett két kérdésre. A fonematikus hangjelölés egyszerűsíti, megkönnyíti a leírást, nehezíti az olvasást. Az alakítani elemzésben helyes és az oktatást egyszerűsíti a szavak részekre való bontása (*om-āl* 'én nem . . .', *ot-āl* 'te nem', *oy-āl* 'ő nem', vagy a múlt idő ragjai ismertetésénél: *-ān-am*, *-ān-at*, *-ān* stb.). Jók a morféma mutató táblázatok. Rokonszenves, hogy a szerzők a szintaktika elszigeteltségét lerombolják és a különféle nyelvtani alakok használatát beépítik az alakítani leírásba. Viszont ártalmas, hogy a külső egyalakúság miatt egy kalap alá veszik az egybe nem tartozó ragokat, képzőket (vö. az *-aš* képzőről és a *-la* ragról mondottakat).

TH. A. SEBEOK és J. INGEMANN könyve egyetlen mari nyelvjárást, Y. WICHMANN könyve viszont mind a hegyi-mari nyelvet, mind az erdei-mari nyelv urzsumi nyelvjárást bemutatja. Az anyag elsajátítása egy nyelvjárás alapján könnyebb, egy nyelvjárás begyakorlásával mérceit kapunk a többiek hang- és alakítani különbségeinek a megállapításához. A keleti-mari nyelvjáróterület fonetikája és morfológiája közelebb áll az erdei-mari irodalmi nyelvhez; a könyv tehát ennek a nyelvnek a megértéséhez közelíti a hallgatót. Ez a nyelvkönyv friss anyagot hoz rendszerezett formában, nyelvjárásleírással a kutatók számára, bővíti tehát a mari nyelvről szerzett ismereteinket. Ismételt tanújele annak az intenzív kutató, oktató és feldolgozó munkának, amelyet a bloomingtoni Indiana University uráli tanszékén végeznek.

3. Robert Austerlitz: Finnish Reader and Glossary

Volume 15 of the Uralic and Altaic Series, Indiana University Publications, Bloomington — The Hague 1963, XV + 294.

A Finnish Reader c. szöveggyűjtemény szorosan beleillik azon amerikai oktatási elgondolásba, melynek keretében a kisebb nem-indoeurópai népek nyelvének tanulmányozását igen sokra értékelik.

Ez a haladóknak szánt finn olvasókönyv rövid használati utasítást tartalmaz, amelyben a szerző ismerteti a szövegek (1—71) kiválasztásának alapelvét és közli a kihagyások jelölésmódját, majd leírja az olvasmányokhoz használandó szójegyzék (73—294) összeállításának elvi alapötletét. A kiszemelt anyagot előbb gyakorlati próbának vetették alá az Egyesült Államok két egyetemén: a bloomingtoni Indiana Universityn és a new yorki Columbia Universityn.

Robert Austerlitz a Columbia Egyetem uráli tanszékének egyik tanára. Magyarul szinte kifogástalanul tud, és a finn nyelv tudásában is kitűnik. Az elsónél egykori nagyváradi volta, a másikonál családi környezete — felesége finn származású — segíti. Mindez azonban munkásságának csak egyik előfeltétele. Ami alkotásra ösztönzi, az a nyelvészet szeretete és a serényiség. Könyvében (Ob-ugric metrics, FFC. Vol. LXX, N:° 174, Helsinki, 1958.) és előadásiban ez utóbbi nyilvánult meg: miként alakítja a tárgyszeretet művé a nyersanyagot.

A finn szövegek egészséges tarkaságát a tárgykörök és források felsorolása ilusztrálja: Z. Topelius meséje, lapp népmese, részletek az Oma Maa című munkából (a finn nyelv szerkezetéről) és a Suomen maantieto című műből (Finnország lakosságáról, a finn tórendszerről), cikkek a Suomen Kuvalehtiből (cipőkről, az anyanyelvről, a finn erkölcsök romlásáról, a címkórságról stb.), szemelvények a népszerű Mitä, missä, milloin című évkönyvből, két vers (Unto Koskela: Kuubalainen serenaadi, Aaro Hellaakoski: Hauen laulu). Élénkítik a kötetet az ilyen szemelvények: a Finn Vörös Kereszt véradásra hívó felszólítása, a jégsezekrény használati utasítása, az Uusi Suomi külpolitikai cikke, a nőnapok problémája, a Büntető Törvénykönyvből vett részletek, kereskedelmi levélváltás (a baráti hiányzik!), a finn szaunáról szóló cikk, tanulmányrészlet Finnország gazdasági fejlődéséről, néprajzi elmélkedés a Szent Iván napi máglyáról, sőt még egy finn keresztretjétny is akad: üresen és megoldva. A szövegek sorából az összeállító — úgy látszik tudatosan — száműzte a finn szépprózát.

A könyvet terjedelmes szótár zárja be. Ez nem egy-egy olvasmányhoz kapcsolódó szószedet, hanem ábécé-rendbe szedett „glossary”, szógyűjtemény. Az olvasmányokban eltérően levő szóalakok töre, képzőre, jelre, ragra stb. bontva jelennek meg benne, s a szerkesztő még azt is feltűnteti, hogy a szó melyik olvasmányban vagy mely olvasmányokban található, például: *etelä-ssä* 2, 25 In [essivus] 'in the South', vagy *koste=us* 'humidity' — *koste=us* + *määrä* 43 'the amount of humidity'.

Gyűjteményében ROBERT AUSTERLITZ igen érdekes, olvasmányos anyagot adott közre, és látott el nyelvtanilag elemzett glossariummal.

ERDŐDI JÓZSEF

Congressus Internationalis Fenno-Ugristarum Budapestini habitus 20—24. IX. 1960

Adiuvantibus G. Bereczki, P. Hajdú, G. Képes, Gy. László redigit Gy. Ortutay Secretarius redactionis J. Gulya. Budapest, 1963. Akadémiai Kiadó. 490 l.

1. Az első tudományos Nemzetközi Finnugor Kongresszust 1960 szeptember 20-tól szeptember 24-ig Budapesten tartották. A kongresszus megrendezését Ortutay Gyula akadémikus javasolta 1958-ban, Helsinkiben, a Finnugor Társaság fennállásának 75. évfordulója alkalmából. A kongresszusnak 96 külföldi résztvevője volt. Összesen 58 előadás (köztük három főelőadás) és öt hozzászólás hangzott el a nyelvtudomány, néprajz, archeológia, antropológia, történelem és az irodalom köréből.

2. ORTUTAY GYULA megnyitó és üdvözlő szavai után BÁRCZI GÉZA tartotta meg „Zum Sprachgeschehen der urungarischen Zeit” című előadását (27—47).¹ Előadásában a magyar nyelv nyelvtani rendszerének a kialakulásával, az ősmagyar kor nyelvi eseményeivel foglalkozik. A birtokos személyragozásról azt vallja, hogy annak gyökerei ugyan a fgr. korba nyúlnak vissza, mindazonáltal a személyes névmások csak a magyar nyelv külön életében, az ősmagyar korban váltak személyragokká. Az ősmagyar korban jött létre a tárgyeset -t ragja is az egysz. 2. sz. birtokos személyrag determinatív használatából. Primér ragjaink — számuk hat-hétre tehető — a fgr. korból származnak. Ugor

¹ A másik két főelőadás (K. VILKUNA, Die finnisch-ugrische Ethnologie heute. 309—18; В. Чернецов, Древнейший период истории народов уральской общности. 405—11), valamint a többi nem nyelvészeti tárgyú előadás ismertetésével helyükmielés céljából itt nem foglalkozunk.

koriak a következő ragjaink és névutóink: *-hoz ~ -hez ~ -höz, -val ~ -vel, -nak ~ -nek, óta, által*. Az ősmagyar korban jöttek létre a leggyakrabban használt névutóink és névutói eredetű határozóragjaink: *alatt, előtt, felett, -ben, -be, -ből, -ért* stb. A raghalmozással keletkezett *-nott, -nól, -ni* ragesoportunk viszont az ugor korból származik. Újabban, ősmagyar koriak lehetnek az *-ig, -lag ~ -leg, -int, -st* ragok. — A középfok jele fgr. kori, ellenben a tbsz. *-k* jele az ősmagyar korban fejlődött ki a fgr. eredetű **kk* gyűjtőképzből. — Az ősmagyar kor egyik fontos eseménye a magyar igeragozási rendszer kialakulása. Az alanyi ragozás egysz. 2. és 3. személyében használatos *ø* morféma (*vagy, mégy, tész, menj, megy*) ebből a korból származik. Az ősmagyar korban vált személyraggá az iteratív képzői eredetű egysz. 2. sz. *-sz* és *-l* személyrag, valamint a *-k* többesjel (*-juk ~ -jük, látók, láttak*). Az ősmagyar korban keletkezett az alanyi ragozás egysz. 1. személyének *-k* ragja is. Az ősmagyar korban alakult ki a külön alanyi és tárgyias igeragozás. Valószínűleg ősmagyar kori eredetű az ikes ragozás és a szenvedő igeragozás is. A felszólító mód **k > j* zele fgr. eredetű, a feltételes mód jele azonban az ősmagyar korban keletkezett az *-n* mozanatos képzőből és a *-i* igenévképzőből, illetőleg múlt időjélekből. Az időjelek közül az *-sz* egyes igék praesensében ugor eredetű lehet. A **i (> -á, -é)* imperfectumjel fgr. eredetű, a *-t ~ -tt* múlt időjel viszont az ősmagyarban keletkezett a fgr. eredetű **t ~ *tt* igenévképzőből. — Az ősmagyar korba nyúlik vissza egyes igeikötőink (*meg-, el-, fel-, le-, be-, ki-*) kialakulása. — Az ősmagyar nyelv ismerhette már az összetett mondatok sokféle fajtáját is.

BEKE Ö. (Die dringenden und wichtigen Aufgaben der finnisch-ugrischen (uralischen) Sprachwissenschaft 48—51) arról ír, hogy a finnugor nyelvtudomány legfontosabb feladata új gyűjtések alapján elkészíteni az egyes fgr. nyelvek nyelvjárási szótárait. Szükségesnek tartja a kéziratos anyagok közzétételét is. Végül felhívja a figyelmet a finnugor nyelvészutánpótlás fontosságára.

W. STEINITZ, Zur finnisch-ugrischen Vokalgeschichte (52—9). STEINITZ vokáliselméletének az az alapja, hogy néhány fgr. nyelvben a magánhangzóknek két csoportja van: teljes magánhangzók három nyíltsági fokkal és (kevés számú) redukált magánhangzók egy nyíltsági fokkal. Az újabb vogul és zürjen vokalizmuskutatás alapján elméletét még megalapozottabbnak látja. Az ugor nyelvekben a magánhangzó-váltakozásnak kétségtelen nyomai vannak. A finn—permi nyelvekben erre a jelenségre csak kevés példát találunk. A további kutatásoktól várható annak eldöntése, hogy a fgr. alapnyelvben volt-e magánhangzó-váltakozás.

V. I. LYTGIN, „Über einige Vokalentsprechungen in den finnisch-ugrischen Sprachen” (60—4) c. dolgozatában arról olvashatunk, hogy a zürj. *o ~ votj. u* (az egyik archaikus délnyugati votj. nyelvjárásban: *u*) hangnak milyen megfelelői vannak a fgr. nyelvekben. E hangok őspermi előzményéül a következő hangok tehetők fel: **o, *ö, *ø*. Az őspermi **o (> zürj. o, FSz. ø, Ja. o ~ votj. u, DNy. u)* hangnak a „kulcsnyelvekben” (m., cs., md., fi.) palatális magánhangzó felel meg. Az őspermi **ö-nek (> zürj. o, FSz. ø, Ja. ü ~ votj. u, DNy. u)* szintén palatális hangok felelnek meg az említett nyelvekben. Az őspermi **ø-nak (> zürj. ø, FSz. ø, Ja. ú ~ votj. u, DNy. u)* a kulcsnyelvekben veláris magánhangzók a folytatói.

ERDŐDI J., Zur Frage der Herkunft der Präteritumsuffixe in den uralischen Sprachen (65—9). A szerző elfogadja MÉSZÖLY G. azon feltevését, amely szerint a m. *-t ~ -tt* múlt időjel azonos volna a *-t ~ -tt* locativussal. Sőt úgy véli, hogy a cser. *-š ~ mord. -š, -z ~ vog. -osztj. -s ~ szam. -s* múlt időjel is locativusragból származik, és ezeket összekapcsolja a fi. *-ssa ~ -ssá, -sta ~ -stá, -sen, mord. -so, -sto, cser. -št, -šk* stb. esetragok *s, š* elemével. Ez a magyarázat nyilvánvalóan téves. Locativusi *-s* rag egyetlen fgr. nyelvben sincs, merészség tehát illet az alapnyelvre feltenni. Az említett fi.—md.—cser. ragok *s, š* elemé — mint ismeretes — esetleg a fgr. **s* lativussal azonos. A fi.—md.—cser. ragok *s, š* koaffixuma (< fgr. **s* lativusrag) hangtanilag semmiképpen sem kapcsolható össze az uráli **š* (**č*?) (vö. COLLINDER CompGr. 307) múlt időjellel. Ugyancsak tévedés a zürj. *gizas 'ör', piras 'bemegy', piris 'bement'* jelen (!), ill. múlt idejű igei alakok *s*-ében múlt időjelet látni. Ez az *-s* végződés személyes névmási eredetű egysz. 3. személyű igei személyrag, melynek semmi köze sincs egyes fgr. nyelvek uráli **š*-re visszamenő múlt időjeleihez. — Egyébként az uráli **š* múlt időjel valószínűleg összefügg az uráli **š* igenévképzővel.

P. RAVILA, Zur Geschichte des finnisch-ugrischen Nominalsatzes (70—2). Az igeidők kialakulása előtt a fi. *talo suuri* (a ház nagy)-féle mondatok nominális állítmánya még nem lehetett mai értelemben vett jelen idejű alak; az idő szempontjából határozatlan volt, s így lényegesen különbözött a mai névszói mondatoktól. A mord., fi. és a lp. nyelvben a praeteritum már régóta verbum finitumnak tekinthető, ezzel szemben a praesens legtöbb alakja a mai napig megőrizte névszói jellegét. Az a tény, hogy a mord.-ban a

névszók a jelen időben igei személyragokat vehetnek magukhoz, a múlt időben pedig nem, arra mutat, hogy az igék jelen idejének névszói jellege a nominális konjugáció kialakulásakor még világos volt.

D. R. FOKOS-FUCHS „Aus dem Gebiete der finnisch-ugrischen Verbalnomina” (73—92) című tanulmányában a magyar és a permi igevek passzívumi és néhány különleges alkalmazását vizsgálta meg. Az igevek funkciói differenciálódás eredményeképpen jöttek létre. A magyarban szép számmal vannak olyan tranzitív igékből képzett *-ó ~ -ő* képzős igevek, amelyeknek szenvedő jelentése van: *ívó víz, szántóföld*. Hasonló funkciója van a permi nyelvekben a zürj. *-an ~ -on* votj. *-on* igevéképzőnek, például: zürj. *gut-kulan-tšak* 'Fliegenpilz (Agaricus muscarius)'. Az igevének ebben és az ilyen jellegű kifejezésekben nomen actionis jelentése van. A *gut-kulan-tšak* szerkezet tulajdonképpeni jelentése 'légy-halál-gomba' vagy 'légy-meghalás-gomba'. A szerző lehetségesnek tartja, hogy a m. *farkas-ordító hideg, büfelejtő (ital)* kifejezésekben is az igevének nomen act.onis jelentése van, azaz 'farkas-ordítás-hideg', 'büfelejtés ital'.

K. E. МАТИНСКАЯ, Über die Frage der Unterscheidung der finnisch-ugrischen Komposita und Wortkompositionen (92—7). A szerző úgy vélekedik, hogy az összetett szók és szókapcsolatok elhatárolásánál grammatikai (fonetikai, morfológiai, szintaktikai) sajátosságokból kell kiindulnunk. Külön vizsgálat tárgyává teszi a mellérendelő és az alárendelő összetételeket. A legtöbb problémát az alárendelő összetételeknek az a csoportja alkotja, amelyek szókapcsolatokként is előfordulhatnak, mint pl. *fiatal asszony ~ fiatalasszony, kiváló munkás ~ kiválómunkás*.

RADANOVICS K. „Über den Ursprung einiger finnisch-ugrischer Völkernamen” (98—104) című dolgozatában két fgr. népnév eredetét tárgyalja. 1. Az osztjások *χänti* elnevezése a feltehető osztj. **kont* 'Sippe, Grossfamilie, eigene Volksgemeinschaft' (~ m. *had ~ fi. kunta* stb.) származéka. A *χänti* szó eredeti jelentése 'nemzetséghez, nagycsaládhoz tartozó' lehetett. 2. A votjások *ud-murt* nevének *ud* előtagja etimológiailag összefügg a zürj. *od* 'вечная зелень на лугах' ~ votj. *ud*, K. *ort* : *u.-nañ* 'ősi gabona, ősi vetés (fű korában; озимь)' szóval. Ennek eredeti jelentése 'rét, mező' lehetett. Az *ud-murt* népnév eredetileg 'réti, mezei ember' jelentésű lehetett. Vö. cser. олык марий 'réti cseremis'.

A. J. JOKI, Uralte Lehnwörter oder Zufälle (105—7). Az indoeurópai és az uráli nyelvek közti szóegyezéseket általában ieur. → uráli (ill. fgr.) kölcsönzési iránnyal szokták magyarázni. Bizonyos esetekben azonban fordított, uráli (ill. fgr.) → ieur. kölcsönzési irány is lehetséges. Például: fgr. *kota* iráni av. *kata* 'Kammer, Vorratskammer, Keller', újperzsa *kad* 'Haus'. Minthogy hasonló hangalakú szó más nyelvcsaládokban is található (altaji, ket, dravida, ajnu), nem lehetetlen, hogy ősi »vándorszóval« van dolgunk. Urali és ieur. szók összehasonlításánál feltétlenül számolnunk kell a véletlen hasonlóságok lehetőségével is.

O. G. TAILLEUR „Sur les négations *ei* et *ele* ainsi que le verbe *le- 'etre*' dans une langue de la Sibérie Septentrionale” (108—111) című dolgozatában arról olvashatunk, hogy az uráli nyelvek és a jukagri között mutatkozó nagyszámú szókincsbeli és morfológiai egyezés e nyelvek ősi rokonsága mellett szól. TAILLEUR közöl egy érdekes juk. mondatot, amelynek — egy tulajdonnéven kívül (*debegei*) — minden szava egyeztethető fgr., ill. zam. szókkal: *ele, met niu debegei oi-le* 'Non, mon nom n'est pas Debegei'.

K. SAL ÉVA, Über die palatalen Vokale der ersten Silbe im Ugrischen (112—4). A palatális magánhangzókat illetően az ugor nyelvek közül — úgy látszik — a magyar őrizte meg a legeredetibb állapotot. A magyar alapján az ugor alapnyelvre *ä, e, i* palatális magánhangzókat lehet feltenni. Kérdéses, hogy volt-e az ugorban labiális *ü* hang. A szerző úgy véli, hogy ha volt is, megterhelése nagyon csekély lehetett.

NYÍRI A., Über den Ursprung des ungarischen Infinitivsuffixes *-ni* (114—20). A szerző elfogadja MÉSZÖLY G.-nak a m. *-ni* infinitívusra vonatkozó magyarázatát. A locativusi *n* és lativusi *i* ragból alakult *ni* raggal (*bíróni*) és infinitívusképzővel azonos eredetűnek gondolja a finnugri nyelvek *-ni* terminativusragját: finn *mini* 'in welchem Masse, Grade', észt *surmani* 'bis zum Tode'. Úgy véli, hogy a *-ni* lativusrag már ősi időben kialakulhatott, akkor, amikor a nomen és verbum még nem különült el teljesen egymástól.

W. SCHLACHTER „Az én házam” (121—171) című alapos, gondolatokat ébresztő dolgozatában arra az eredményre jutott, hogy a m. *az én házam* típusú birtokos szerkezet nem uráli örökség, hanem a magyar nyelv önálló élete folyamán létrejött alakulat. Úgy látja, hogy az *ő háza*-féle kifejezések analogikus hatásával magyarázható az *én házam* szerkezet kifejlődése.

GULYA J., Древнемансийские диалекты (172—5). A szerző 1955—1957-ben szovjet levéltárakban végzett kutatásai során számos XVIII. századi vogul szójegyzéket

talált. Ezen anyag alapján vizsgálta meg a vogul nyelv vokalizmusának és konzonzantizmusának a történetét.

Sz. KISPÁL MAGDOLNA, Über den grammatischen Kategoriewechsel eines wogulischen Verbalnomens (176—80). Sz. KISPÁL MAGDOLNA a vog. Szo. *-nε*; AL. *-nā* stb. igenévképző eredetét tárgyalja. E képző **-n* deverbális névszóképzőre és lativusi **-k* vagy **-i* ragra tagolódik, s eredetileg határozói szerepben volt használatos. Mai jelzői funkciója grammatikai kategóriaváltással magyarázható; a nyelvérték az igenevet jelzőnek fogta fel, s az igenév melléknévi igenévvé vált.

KÁLMÁN B., Semantisches und stilistisches bei den russischen Lehnwörtern der wogulischen Sprache (181—3). A szerző a vogul nyelv orosz jövevényszavaiban végbement szófajváltozásokkal és jelentésváltozásokkal (vö. vog. *nusa* 'arm' < or. *рука* 'Armut', vog. *kāsna* 'Steuer' < or. *казна* 'Staatskasse'), továbbá az orosz jövevényszók stilisztikai használatával foglalkozik. A népköltészetben (mitikus, vallásos énekek, medvé-énekek, hőselemek) az orosz elemek száma meglehetősen csekély. A MUNKÁCSINÁL előforduló orosz jövevényszóknak több mint a fele nem szöveggyűjteményeiben, hanem lexikális feljegyzéseiben található.

VÉRTEŠ E., Über einige grammatische Fragen der surgut-ostjakischen Mundarten (184—7). KARJALAINEN és PAASONEN szótárából, valamint TYERJOSKIN nemrég megjelent szurguti osztják ábécés-könyvéből az derül ki, hogy a szurguti osztják nyelvjárások morfológiailag gazdagabbak, mint a déli nyelvjárások. Ahhoz azonban, hogy tisztán láthassuk e nyelvjárások morfológiai sajátosságait, feltétlenül szükség van PAASONEN és KARJALAINEN nyelvtani feljegyzéseinek és szövegeinek mielőbbi kiadására.

G. GANSCHOW, Affektiv-deskriptive Wortbildungssuffixe im Ostjakischen (188—92). Az osztják szóképzésben a mássalhangzók következő három csoportjának affektív-deskriptív jellege van: 1. palatalizált mássalhangzók (*l, n, ŋ, s, t*); 2. kakuminális mássalhangzók (*l, n*); 3. *r*. E hangok nemcsak képzőkben, hanem tipikusan affektív-deskriptív szótövekben is előfordulnak. Az affektív-deskriptív képzők között vannak ősi, primér képzők (a névszóképzők és az *r* gyak. képző) és másodlagos affektív képzők, például: *-ant-* > *-aŋt-* < *-aŋs-*. A zürjén eredetű jövevényigékkal a nyugati osztják nyelvjárásokba bekerült *-as-* és *-sa-* képző is gyakran előfordul affektív szerepben.

G. SAUER, Die syrjänischen Lehnuffixe im Ostjakischen (193—6). Az osztjákban kb. 400 zürjén jövevényszó van. A két nép közti intenzív kapcsolat eredményeképpen az osztjákban hat zürjén eredetű névszó- és hét igeképző produktívvá vált, azaz eredeti osztják szókhoz is hozzájárulhat.

W. STERNITZ „Zur Toponymik des nördlichen Obgebietes” (197—9) című dolgozatában arról olvashatunk, hogy az Ob vidékén számos *-kar*, *-va* és egy *-din* végződésű zürjén eredetű helynév található. Valószínűnek tartja, hogy az *Ob* folyó neve is zürjén eredetű.

B. A. SZEREBRENNYIKOV, Über den Ursprung des Ablautes der Endvokale der Nominalstämme in den permischen Sprachen (200—1). A szerző feltevése szerint a permi nyelvek *-in*, *-is*, *-e* ragjainak magánhangzó-eleme — az általános felfogással ellentétben — nem az egykori végvokális maradványa, hanem esetrag, koaffixum. Úgy véli, hogy mind az *i*, mind az *e* elem két különböző eredetű lativusrag.

BERECZKI G. «Взаимоотношения марийской лексики с лексикой мордовских и пермских языков» (202—3) című cikkében arról ír, hogy a cseremiszi nyelv fgr. eredetű szavainak nagyobb hányada mutat egyezést a permi nyelvekkel, mint a mordvinnal. Ebből arra lehet következtetni, hogy a cseremiszek és a permiiek egykor szorosabb kapcsolatban állhattak egymással.

A. P. ФЕОТЪИСТОВ, О латентной форме выражения possessивных отношений в мордовских языках (204—7). A jelöletlen birtokviszony a többi uráli nyelvhez hasonlóan a mord.-ban is megőrződött. A jelöletlen és a határozatlan főnévragozás genitivusával ellátott birtokos határozatlanyságot, a határozott ragozás genitivusát vagy birtokos személyragot tartalmazó birtokos pedig határozottságot fejez ki.

O. IKOLA, Zur Geschichte der indirekten Rede in den ostseefinnischen Sprachen (208—11). Valamennyi finnségi nyelvben van függő beszéd, bár teljes és következtetéses függő beszéd a nyelvjárásokban csak ritkán fordul elő (az egyenes beszéd egyes részei változatlanok maradnak). A függő beszéd a finnségi nyelvek közül a finnben fejlődött ki legjobban (consecutio temporum függő beszéd). Például: *Hän lupasi käydä tervehtimässä Hilmaa ja Penjamia heti kun heidät oli laillisesti vihitty*. (Megérté, hogy meglátogatja Hilmát és Penjamit, mihelyt azok törvényesen megesküdtek).

P. ARISTE, Die Beziehungen des Wotischen zu den estnischen Mundarten (212—5). A szerző szerint az észak-keleti észtek egy csoportja — lakóterületük a Narva folyón és a Pejpusz tavon túlra is kiterjedt — az i. sz. u. I. évezred folyamán elszakadt az

észtség többi részétől. Ebből a Narván túli észti csoportból fejlődött ki a vót nép és nyelv. Az észti és vót nyelv ma is oly közel van egymáshoz, hogy az északi észtek és a vótok könnyen megértik egymást.

L. POSTI, Fragen der ostseefinnischen Verbalflexion (216–25). A déli észti nyelvjárásokban két igeragozási típus van: *jağà* 'teilt', *eläš* (< **eläksen*) 'lebt'. A 2. típusba az ún. mediális igék tartoznak, amelyek olyan cselekvést fejeznek ki, amely az alanyon megy végbe, vagy amelyben az egész alany részt vesz. Az egysz. 3. személyében *š* ragjuk van a reflexív, passzív vagy transzlatív képzővel ellátott igéknek is, mivel ezek cselekvése szintén magára az alanyra irányul. A *-*sen* végződésnek egyes finnségi nyelvekben reflexív funkciója fejlődött. POSTI szerint a szenvedő ragozás -*ta* ~ -*tä* képzője eredetére nézve nem műveltető, hanem reflexív képző. A -*ta* ~ -*tä* képzős származék mediális jelentése miatt vehette fel a *-*sen* végződést (**tō-ša-k-sen*).

E. ITKONEN, Über den Genetiv und Partitiv in einigen Adverbien (226–55). A szerző a lapp nyelv archaikus Inari nyelvjárásának ún. modal-habitatív adverbiumait két csoportra osztja: az A) csoportba többnyire két szótagú -*e* tövű szók (főnevek és melléknevek) tartoznak. Ezek a vízszintes vonaltól eltérő állapotot, helyzetet jelölnek. Az adverbiumi funkciót gen. -*n* raggal (*rääigin* 'zerrissen'), ritkábban -*od* ~ -*ud* (= lpN. -*ot*) végződéssel fejezik ki. A B) csoportba -*o* tövű szók tartoznak. Ezek a vízszintes vagy függőleges vonal vagy felszín mentén való mozgást fejeznek ki. Az -*od* ~ -*ud* végű adverbiumok (*ceäggud* 'aufrecht') partitivusi alakoknak tekinthetők, ha eredeti nomen-verbum többől indulunk ki.

N. SEBESTYÉN IRÉN, Zwei juraksamojedische reflexive Pronomina (256–62). A szerző a jur.-szam. **mank*. (pl. *γqⁿ mankkān* 'ich selbst') szóval egyeztetni a m. *maga* visszaható névmást és fgr. megfelelőit. A jur. *pudar*, *puda* egysz. 2. és 3. személyű személyes névmással azonos a jur. OP. *pu-ūdš* stb. 'Körper' főnév. A sam. szók megfelelője lehet az osztj. Vj. *pōššal* 'im Wasser gestorbenen und durch die Wärme angeschwollener Körper, Tier- od. Fischleiche' szó. A sam. *pudar*, *puda* alakokban végbement visszaható névmás → személyes névmás jelentésváltozás a tör. nyelvekben is ismeretes.

N. M. ТУРЕСЕНКО, Способы выражения прямого дополнения в ненецком языке в связи с характером объекта (262–8). A jurák nyelvben a tárgy kifejezésére az alapalak mellett leggyakrabban a tárgyesetet használják. Az alapalak 2. személyű birtokos személyraggal ellátva nemcsak a birtoklás, hanem a determinálás jelölésére is használható. A határozatlan, ill. a részleges tárgyat a tbsz. dativusi-lativusi alakokkal (дательного-направительный падеж) fejezik ki.

HAJDÚ PÉTER „Lativ und Infinitiv im Samojedischen” (269–71) című dolgozatában arról ír, hogy a jur. *š* (~ -*š*, -*tš*), jen. -*š(i)* stb., tvg. -*sa* stb. Infinitivus a jurák nyelv egyes nyelvjárásaiban előforduló lativusi -*š* taggal azonos. E lativusrag egyeztethető a fgr. **š* lativus-prolativusraggal.

P. AALTO, Frauensprachliche Erscheinungen in finnisch-ugrischen Sprachen (272–5). Egyes fgr. népeknél (vogulok, osztjakok, lappok) tabuisztikus okokból a nők más néven nevezik a medvét és a farkast, mint a férfiak. A medvével kapcsolatos tabuszók a több ezer éves eurázsiai medve kultusz emlékei. Egyes népek (rómaiak, törökök, mongolok) a farkastól mint tabu-állattól származtatják magukat.

R. AUSTERLITZ „Der ostjakische Versbau” (276–8) című cikkében STEINITZ Serk. szövegei alapján az osztják vers kvalitatív és kvantitatív elemzésével foglalkozik.

GÁLDI L. AUSTERLITZ előadásához fűzött hozzászólásában (Diskussionsbeitrag zum Vortrag von R. Austerlitz 278–80) magyar párhuzamokat említ. A teraszos szerkesztési mód a magyar népdalokra is jellemző. A fgr. népköltészetre jellemző gondolatritmussal magyarázható a magyar rím késői kifejlődése.

G. J. ŠTIPA, Der Ursprung der permischen Schrift (281–7). Mint ismeretes, Permi István püspök az ún. ópermi írást a görög és a cirill írás alapján alkotta meg. ŠTIPA megállapítja, hogy ezeken kívül egyes betűk kaukázusi (órmény, grúz) közvetítéssel az arameus írással mutatnak rokonságot. Az arameus-kaukázusi eredet mellett vallanak az ópermi betűelnevezések is. Például: héber *pē* ~ órmény *pē* ~ permi *pej* stb.

OLGA PENAVIN, Der Stand der ungarischen Sprachwissenschaft in Jugoslawien (288–90). A magyar nyelvudomány központja Jugoszláviában az újvidéki (= Novi Sad) Pedagógiai Főiskola magyar tanszéke, ahol nyelvjáráskutatással, nyelvműveléssel és szótárírással (pl. szerb–horvát–magyar szótár) foglalkoznak. A tanszék munkáiba bevonják a legkiválóbb hallgatókat is.

T. I. ТУРЕПЛЯСИНА Об основном содержании программы по изучению удмуртских диалектов (291–4) arról számol be, hogy a mai votják nyelvjáráskutatás főfeladata az egyes fonetikai, morfológiai, lexikai jelenségek kiterjedésének, határainak a pontos meghatározása.

P. VIRTARANTA, Über die Sicherstellung von Sprachmaterial aus dem Finnischen und den verwandten Sprachen in jüngster Zeit (295—304). 1959 elején a helsinki egyetemen hangszalagarchivumot létesítettek, amelynek az a feladata, hogy a finn nyelvjárásokból, valamint a rokon nyelvekből a nyelvi gyűjtéseket szervezze és irányítsa. 1961-ig a finn nyelvjárásokból kb. 2200, a többi fgr. nyelvből pedig kb. 400 órát gyűjtöttek. A szerző cikkében beszámol az archivum munkálatai során szerzett tapasztalatairól és megfigyelésekről is.

3. A kongresszusi kiadvány mind tartalmában, mind külső formájában szép és méltó emléke az 1960-ban hazánkban megrendezett Finnugor Kongresszusnak.

RÉDEI KÁROLY

Virittäjä

Kotikielen Seuran Aikakauslehti [Az Anyanyelvi Társaság folyóirata].
Helsinki, 1963/3—4.¹

AARNI PENTTILÄ: Komparatiivin absoluuttinen käyttö [A középfok abszolútus használata] (201—212).

A finnben a középfokot úgy is lehet használni, hogy az összehasonlítás második tagja nincs megadva. A komparatívusok a szerző szerint a tagadó mondatokban „titkos” összehasonlítást tartalmaznak, amelyhez a tagadás szolgáltatja az indítékot.

EEVA LINDÉN: Kieltolauseen sanajärjestyksestä suomen kirjakeleissä [A tagadó mondat szórendjéről a finn irodalmi nyelvben] (214—225).

A szerző — többek között — azt bizonyítja a finn nyelvjárások segítségével, hogy az *ei hän* (tagadás + szem. névmás) típusú tagadó mondati szórend nem svéd hatásra keletkezett, hanem eredeti finn.

LAURI HAKULINEN: Vanha kirjasuomi ja viro [A régi finn irodalmi nyelv és az észti] (227—237).

A régi finn irodalmi nyelvben sokkal nagyobb szókészleti, több morfológiai és mondattani egyezést lehet kimutatni az észttel mint a maiban. A szerző ennek okát abban látja, hogy egy meglehetősen késői, de még történelem előtti időben Finnország délkeleti részébe sok észti vándorolt be.

MAGDA KÖVESI—ANDRÁSSY: Esiunkarin „permiäläistä” piirteistä [Az előmagyar „permies” vonásairól] (239—251).

A magyar és a permi denazalizáció a szerző szerint nem párhuzamos fejlődés eredménye. Kimutatja a történeti, kultúrtörténeti, néprajzi és nyelvtörténeti kutatásokra támaszkodva — az iráni, bolgár-török és a szláv jövevényszavak segítségével —, hogy a denazalizáció helyben és időben szorosan összefüggő hangtani jelenség. A hangfejlődés ideje szerinte az anyanyelvi kultúra korának közepétől az i. e. V—IV. sz.-tól a magyarok és a permiek teljes szétválásáig az i. u. VII—VIII. sz.-ig tarthatott.

OSMO HORMIA: Varhaisia sanakirjatietoja suomen ja lapin kielestä [Régi finn és lapp szótári adatok] (253—256).

A szerző Hieronymus Megiser, Thesaurus Polyglottus: vel, Dictionarium Multilingue (Frankfurt, 1603) finn és lapp adatainak forrását mutatja ki. Magyar szempontból ezt a szótárt Melich János (NyK. XXXVI, 170—175) dolgozta föl.

FELIX J. OINAS: Lisähuomautus kirjoitelmaan „Vesitiellä viipyneen neidon runo itämerensuomalaisilla ja slaaveilla” [Kiegészítő megjegyzés „A vízért ment és sokáig odamaradt hajadon verse a keleti tengeri finneknél és a szlávoknál” c. cikkhez] (257—258).

A szerző a Virittäjä-ben megjelent (1963: 17—31) cikkéhez pótlólag közli, hogy ez az énekmotívum Nyugat-Európában is fellelhető.

SIMO KONSALA: Tarkiainen „Aleksis Kiveä” ajanmukaistamassa [Hogyan korszerűsítette Tarkiainen „Aleksis Kivi” c. művét] (259—265).

A szerző az „Aleksis Kivi” 1915-ben megjelent első, és az 1950-es ötödik kiadás nyelvét hasonlítja össze.

TUOMO PEKKANEN: „Suomi, viri honorabilis inter suos anno 811” (266—270).

Finnország finn nevének első előfordulását a szerző a Frank birodalom 811-es annalesében találta személynévként. A Nagy Károllyal békét kötő dán követtség tagjainak egyikét nevezték így.

¹ A nyelvművelő cikkeket nem annotálom.

A Szemle rovatban TERHO ITKONEN köszönti Viljo Nissilät, a jyväs kyläi főiskolán a finn nyelv „segéd” (apulai) professzorát 60. születésnapja alkalmából (271—273).

Az Irodalom (Kirjallisuutta) c. rovatban EERO KIVINIEMI ismerteti Viljo Nissilä, Suomalaista nimistöntutkimusta [A finn névkutatásról] c. könyvét (274—275); Esko KORVUSALO Matti Kuusi és Simo Konsala, Suomen kirjallisuus I. Kirjoittamaton kirjallisuus [Finn irodalom I. Az írásbeliség előtti irodalom] c. (276—279), TUOMO TUOMI Osmo Ikola, Sampo Haahtela, Ilmari Kohtamäki, Helinä Koivisto, Sananjalka [Páfrány] A Finn Nyelvi Társaság Évkönyve 5. c. (279—281), VEIKKO RUOPPILA Julius Mägiste, Henriku Lüvimaa Kroonika [(Lett) Henrik Lív Krónikája] (281—283), S. HNEN V. J. Propp, Russkije agrarnyje prazdniki c. (283—4) könyvét.

A Nyelvünk használata c. rovatban: LAURI HAKULINEN: Aänteiden kauneudesta [A hangok szépségéről] (285—286); E. A. SAARIMAA: Pronominivirheistä [A névmás hibás használatáról] (286—287); A. P. LÄ: „Puhua savolaista” [„Savoilul beszélni”] (287—288).

AULIS J. JOKI: M. A. Castrénin elämäntyö [M. A. Castrén életműve] (289—302). Castrén születésének 150. évfordulóján (1963. dec. 2-án) a helsinki egyetemen elmondott emlékbeszéd.

KUSTAA VILKUNA: Mikä oli *kupias*? [Mi volt a *kupias*?] (303—316).

A finn régiségi szó, amely eredetileg 'a falu fejé't jelentette, a szerző szerint azonos a *kucas* (gen. *kupaam*) (< **kupa*) 'a halászó eszköz helyének megjelölése [a vízben]' szóval.

PAAVO PULKKINEN: Havaintoja adessiivin käytöstä [Észrevételek az adesszívus használatáról] (318—337).

Az adesszívus helyes alkalmazásának tárgyalása mellett az egyéb esetek helyett álló adesszívusok használatát is elemzi a szerző.

MATTI KUUSI: Sananparsiston rakenneanalyysin terminologiaa [A szóláskészlet szerkezeti analizisének terminológiájából] (339—347).

A szerző a szólásokat (szóláscsoportokat) különféle szerkezeti tulajdonságaik, állandó és esetleges összetevőik stb. szerint csoportosítja. A kérdést más nyelvek példanyaga alapján is szándékozik tárgyalni.

VILJO NISSILÄ: Friisiläis-alankomaalaista aineistoa Suomen nimistöissä [A finn nevek fríz—holland rétege] (349—359).

A finn személy- és földrajzi név készletbe a tárgyalt réteg a fríz—holland kereskedőktől került részint közvetve a skandináv és a balti kereskedelem révén, részint Észak-Németország és Frízföld hanzaközpontjaiból közvetlenül.

OLAVI NUUTINEN: Kosemkinan Laukaansuun inkeroismurretta [Kosemkina egyházközség Laukaansuu falujának inkeri nyelvjárásából] (360—367).

A szerző megállapítja, hogy a nyelvjárásba a diftongusok a finnból kerültek, a palatalizáció pedig orosz hatásra következett be.

S z e m l e. — PERTTI VIRTARANTA köszönti 80. születésnapja alkalmából Niilo Ikolát, a turkui főiskola hosszú időn át működő, finn nyelvi tanárát. Közli műveinek jegyzékét is (1911—1963) (368—377).

PIERRE NAERT: Ihminen kieltitieteilijän näkökulmasta [Az ember a nyelvész szemszögéből] (378—383). Népszerű rádióelőadás.

VILJO NISSILÄ számol be az 1963-as amsterdami névtudományi kongresszusról (a két magyar résztvevőt névszerint is megemlíti) (383—386).

G. J. STIPA az ungvári finnugor kongresszusról (386—387) ír.

Az Irodalom rovatban a következő ismertetéseket találjuk: TAITO PIIRVINEN: Suomen sana. Kansallis-kirjallisuutemme valiolukemisto 1—4. [A finn szó. Szemelvények nemzeti irodalmunkból 1—4.] (388—393); LAURI HAKULINEN: Bárczi Géza, A magyar nyelv életrajza (393—397); KÁLMÁN BÉLA: Matti Liimola, Zur historischen Formenlehre des Wogulischen I. (397—399); S. AIKIO: Hajdú Péter, The Samoyed Peoples and Languages (399—401); JORMA TOIVAINEN: Alo Raun, Johdatusta strukturaalikielitieteseen [Bevezetés a strukturalizmusba] (401—403)¹; IGOR VAHROS: Julius Mägiste, Äldre ryska länord i estniskan sårskilt i det gamla estniska skriftspråket [A régibb orosz jövevényszavak az észtenben, különösen a régi észten irodalmi nyelvben] (403—407); E. A. VIRTANEN: Acta Ethnographica Academiae Scientiarum Hungaricae (407—409).

A Nyelvünk használata c. rovatban: MATTI SÄDENIEMI: Englantia suomessa [Angol elemek a finnben] (410—412); JOUKO VESIKANSA: Joutavia puheen lisäkekeitä [A beszéd fölösleges járulékeiról] (412—413); MATTI RAPOLA: Maaseudun sanojen käyttö yleiskielessä [A tájszavak használata a köznyelvben] (413—414).

¹ Ismertetését l. folyóiratunk e számában; 458. l.

1964/1

MARTTI HAAVIO: Tuohikirje n:o 292. Vanha suomalaisen muinaisuskonnon lähde [Nyírkéreg-level 292. sz. A finn ósvallás régi kütfője] (1—17).

A szerző az 1950-ben Észak-Oroszországban ásatás közben előkerült novgorodi nyírkéreg levelek között talált finn nyelvűvel foglalkozik. A cikk angolul is megjelent: Journal of the Folklore Institute, No. 1. 1964, Bloomington, Indiana.

VEIKKO RUOPILA: Karjalaisia sanoja Vanhassa Kalevalassa [Karjalai szavak az Ó-Kalevalában] (18—38).

A szerző a kelet-karjalai — a Kalevala első összeállításában szereplő — szavakat gyűjtötte egybe. Ezek nagy része lakodalmas énekekből származik.

VAINO KAUKONEN: Juhani Ahon runo „Tytön kirkossa käynti” [Juhani Aho verse: A lány templomjárása] (40—49).

A múlt század 80-as éveiben keletkezett költemény átmenetet képez a nemzeti romantika és a realizmus között.

RISTO JALAVA: Tosia valheita. Merimies Nikon jutut Aleksis Kiven näytelmässä „Nummisuutarit” [Igaz hazugságok. Niko tengerész elbeszélései Aleksis Kivi „Pusztai vargáék” c. színdarabjában] (50—60).

A tengerész alakja mögött maga Kivi rejtőzik.

GYULA WEÖRES: M. A. Castrén ja Unkari [M. A. Castrén és Magyarország] (61—67).

A szerző részint Castrén kéziratban maradt magyar tárgyú munkáival részint magyar nyelvészekre tett hatásával foglalkozik.

S z e m l e. — **AIMO TURUNEN** Eino Leskinenről, a helsinki egyetem finn nyelvi lektoráról emlékezik meg 60. születésnapja alkalmából (69—71). — **I. KECSKEMÉTI:** Nykyunkarin sanakirja ja verbiprefiksit [A magyar Értelmező Szótár és az igekötők] (72—74) címmel számszerű kimutatást közöl az igekötőkről, amelyek címszóként szerepelnek, amelyek címszók ugyan, de nem jelölik őket igekötőnek és amelyek nem jelennek meg mint címszó.

Az **I r o d a l o m** c. rovatban a következő ismertetéseket olvashatjuk: **VEIKKO RUOPPILA:** Heikki Leskinen, Luoteis-Laatokan murteiden äännehistoria I. Konsonnantit [A Ladoga tó északnyugati nyelvjárásainak hangtörténete I. Mássalhangzók (75—77); **OSMO HORMIA:** Martti Rapola, Henrik Hoffman, puristisen kielenkorjaaja [Henrik Hoffman, a purista nyelvűvelő] (78—79); **EERO KIVINIEMI:** Terho Itkonen, Keidas. Erään maastotermin vaiheita [Oázis. Egy földrajzi köznévi jelentésváltozásairól] (79—81); **LAURA SIVULA** múlt századi költők versesköteteit ismerteti (a szerzők Pentti Halttunen, Pentti Lyytinen és Anna Reetta Korhonen, Albert Kukkonen, Juhana Ihalainen) (81—83); **ESKO KOIVUSALO:** Lauri Hirvensalo, Saksalais-suomalainen sanakirja [Német—finn szótár] (83—86); **KARI LAUKKANEN,** V. Diószegi, Glaubenswelt und Folklore der sibirischen Volker (86—89); **I. KECSKEMÉTI:** Materialy po tatarskoj dialektologii 2. Kazan, 1962 (89—90).

A **N y e l v ü n k h a s z n á l a t a** c. rovatban: **E. A. SAARIMAA:** Toisto: huonoa ja hyvää tyyliä [Ismét a rossz és a jó stílusról] (91—92); **VEIKKO RUOPPILA:** Virheelisesti rakennettuja virkkeitä [Hibásan szerkesztett mondatokról] (93—94); **PAULI SAUKKONEN:** Sivistyssanojen käyttöstä [Az idegen szavak használatáról] (94—95).

K. SAL ÉVA

Obi-ugor hang- és alaktani tanulmányok

1. **WOLFGANG STEINITZ:** Einige Kapitel aus der ob-ugrischen Vokalgeschichte. Sonderdruck aus Forschungen und Wirken, Festschrift zur 150-Jahr-Feier der Humboldt-Universität zu Berlin, Band III, 335—348. Berlin, 1960.

2. **GERT SAUER:** Die Nominalbildung im Ostjakischen (Autoreferat über eine Dissertation). Wissenschaftliche Zeitschrift der Humboldt-Universität zu Berlin, Gesellschafts- und Sprachwissenschaftliche Reihe, Jg. XI (1962), 893—895. Als Manuskript gedruckt.

1. **STEINITZ,** akinek az osztják és a vogul vokalizmus történeti kutatása terén szerzett érdemei és eredményei közismertek, a című írt tanulmányban 71 osztják—vogul szóegyezés alapján az obi-ugor *u, *i és *i történetét vizsgálja (a negyedik zárt magánhangzó, az *ü tárgyalása helyhiány miatt elmaradt). Elvi szempontból két dolgot hangsúlyoz: 1. az osztják teljes (nem redukált) magánhangzóknak fonetikai-fonológiai

és történeti vonatkozásban egyaránt a vogul hosszú magánhangzók felelnek meg, úgyhogy pl. az osztják *a* és a vogul *ā* közti különbség fölfogása szerint kizárólag a tudományos ortográfia különbsége; 2. az osztják és a vogul magánhangzók egybevetésénél multhatatlanul fontos a mindkét nyelvben eleven magánhangzó-váltakozás figyelembe vétele.

A váltakozás rendszere a két obi-ugor nyelvben jelenleg különböző: az osztjákra a minőségi, a vogulra a mennyiségi váltakozás jellemző. A vogul vokalizmus részletes elemzése azonban azt mutatja, hogy a vogul váltakozás is az osztjákéval azonos típusra megy vissza. Ez azt jelenti, hogy az obi-ugorra is minőségi váltakozás teendő föl.

A dolgozatban tárgyalt 3 magánhangzó a két nyelv szétválása után a következő váltakozási rendszert alkotta:

Ősosztják: **o* ~ **u*
**a* ~ **i* ~ **u*
**ā* ~ **i*

Ősvogul: **ā* ~ **ū*
**ē* ~ **ā*
**i* ~ **i*

Az ősosztjákban tehát a nyílt magánhangzók a megfelelő zártakkal alkottak váltópárt. Az **a* azonban nemcsak a hangrendszerben neki megfelelő **i*-vel, hanem az **u*-val is váltakozott, mégpedig kiterjedtebben, mint „szabályos” párjával: az **a* ~ **u* ui. a név- és igeragozásban egyaránt jelentkezett, míg az **a* ~ **i* csak az igeragozásban. A konzervatív keleti nyelvjárások máig megőrizték az ősosztják állapotot, míg a többi a paradigmikus váltakozást megszüntette. — Az ősvogulban már kialakult volt a „páros” (hosszú ~ rövid) váltakozási rendszer; az **ē*, melynek a hangrendszerben nem volt pontos megfelelője, az ugyancsak pár nélküli **ā*-val kapcsolódott össze. Paradigmatikus tartam-váltakozás az északiak kivételével minden vogul nyelvjárásban mutatkozik, bár kiegyenlítődések, többnyire a rövid fok javára, a vogulban is történtek.

A hangzó-váltakozás meg nem fordítható, egyirányú. Az osztjákban a nyílt, a vogulban a hosszú hangzó az „aktívan” váltakozó „alaphang”, az osztják zárt, ill. vogul rövid hangzó pedig a „passzív” „váltóhang” (l. STEINITZ, OstjVok. 38, WogVok. 334). A szerzőtől tárgyalt **u*, **i*, **i* tehát, amennyiben ragozásbeli váltakozás tagja, mindig a váltóhangot képviseli. Ha alaphang, akkor az osztjákban nincs paradigmikus váltakozás (a szóképzésre l. alább II/c).

I. Obi-ugor **u*:

ősosztják **u* > V., Vj., Szur., O. *u*; Irt. *χ*, *ηχ* mellett *u*, különben *ū*; Ni., Ser., Ber., Kaz. *ū*, de Ni., Ser. *χ* előtt *u*;

ősvogul **ū* > TJ., TČ. *ō*; keleti, nyugati, északi nyelvjárások *ū*.

a) Az *u* alaphang: osztj. V., Vj. *kuł*, Szur. *kuł*, Irt. *ut*, Ni., Ser. *χūt*, Kaz. *χūł*, O. *χul* 'Fisch' || vog. TJ., TČ. *қол*, AK., FL., Szo. *χūł*, KK., FK. *kūł*, P., ÉVag. *kūł*- (~ *kuł*), AL., KL. *қūł* (~ *kūł*).

b) Az **u* az **a* váltóhangja: osztj. V., Trj., J. *un*- 'Pfahl im Fischwehr (Possessivstamm)' (~ V. *an*, Trj., J. *ān* 'Pfahl'); a többi nyelvjárásban kiegyenlítődések az **a* javára || vog. AK., ÉVagZ., DVag., AL., FL., Szo. *ūn*, P. *βunā*.

(Osztj. V. *kuł*-, Trj., J. *kuł*- 'übernachten (Perfektstamm)' (~ V. *kał*-, Trj., J. *kāł*-); a többi nyelvjárásban kiegyenlítődések az **a* javára || vog. TJ., TČ. *қол*-, AK., FL., Szo. *χūł*-, KK. *kūł*-, AL. *kūł*-.

c) Az **u* az **o* váltóhangja: osztj. V., J. *kus* 'Stern (Possessivstamm)' (~ V. *kos*, Trj., J. *kos* 'Stern'); egyebütt az **o* általánosult || vog. T. *khōś*.

Trj., J. *sučam* 'ich ging', *suča* 'geh!' (~ *soč*- 'schreiten, zu Fuss gehen'); a többi nyelvjárásban az **o* általánosult || vog. TJ., TČ. *sōś*-; egyebütt kiegyenlítődések az **ū* javára.

II. Obi-ugor **i*:

ősosztják **i* > V., Vj., Szur. *i*; Irt. *i*, de *χ*, *ηχ* mellett *e*; O. *i*, Ni. *i*, de *χ*, *ηχ* előtt *e*; Ser., Kaz. *i*, de *η* előtt *e*;

ősvogul **ē* > vog. TG. *ē*, TJ., TČ. *ā*, de *č* és *j* után TG., TJ., TČ. *ē*; AK. *ā*, KK., FK. *ē*; Ny. (P., ÉVag., DVag., AL., KL.) *ē*, de *č* és *j* után *ē*; FL., Szo. *ā*.

STEINITZ megjegyzi, hogy az obi-ugor, ősosztják **i* és az ősvogul **ē* közti különbség mind a betűre, mind a tartamra nézve lényegében csak írásbeli különbség.

a) Az **i* alaphang: osztj. V. *lypel*, Vj., VK. *jlypel*, Trj., J. *lypəł*, Irt. *tepat* 'sibirische Zeder, Zirbelkiefer' || vog. TJ., TČ. *tāt*, AK. *tāt*, KK., FK. *tāt*.

b) Az **i* a csak igeragozásban jelentkező **a* ~ **i* ~ **u* hármas váltakozás tagja: osztj. J. *pışy*- 'tropfen (Imperativstamm)' (~ J. *pāşy*- ~ *pusşy*); a többi nyelvjárásban kiegyenlítődések az **a* javára || vog. AK. *pāşy*-, KK., FK. *pēşy*-, ÉVagK., DVag. *pēşs*-, Szo. *pāşy*-; TJ., TČ., P. a rövid váltóhangot általánosította.

c) Csak szóképzésben, és ott is nagyon ritkán, egyes osztják, ill. vogul nyelvjárások $*i \sim *ä$ váltakozásra utalnak: osztj. DT. *węat-* 'hinabsteigen' \sim *wäyalt-* 'hinablassen'; a keleti nyelvjárásokban $*i \sim *a$; a DN., Kr., Kam., Ni. az $*a-t$, a Kaz., O. az $*ä-t$ általánosította || vog. AK. *wänt-* 'hinablassen' \sim *wäjł-* 'hinabsteigen', KK. *węłt-*, FK. *węłt-*, P., ÉVagK., AL. *węnt-* \sim P., ÉVagK. *węłt-*, AL. *węłt-*; a TJ.—TČ.-ben $g (< *a)$, a FL., Szo.-ban az $\bar{a} (< *ę)$ javára kiegyenlítődésként történt.

III. Obi-ugor $*i$:

ősosztják $*i > V., Vj., Szur., Irt., O. i, Ni., Ser., Ber., Kaz. i$;

ősvogul $*i > TJ., TČ. \bar{i}$, de r előtt \bar{e} ; AK., KK., FK. \bar{e} , de \acute{x} előtt \bar{i} ; P. \bar{e} ; ÉVag., DVag., AL. \bar{e} , de \acute{x} előtt \bar{i} ; KL. \bar{e} , de \acute{x}, j mellett \bar{i} ; FL., Szo. \bar{e} (Kann. \bar{e}, \bar{e}).

a) Az $*i$ alaphang: osztj. V., Vart., Szur., Irt., O. *jir*, Ni., Ser., Kaz. *jir* 'Rand, Kante, Seite' || vog. AK., KK., FL., Szo. *jēr* 'Seite, Gegend'.

b) Az $*i$ az $*ä$ váltóhangja: Osztj. V., VK. *ńılm-*, Trj., J. *ńiām-* 'Zunge (Possessivstamm)' ($\sim V., VK. \acute{n}ılm$, Trj., J. *ńiām* 'Zunge'); egyebütt kiegyenlítődésként az $*ä$ javára || vog. FL., Szo. *ńılm*; a többi nyelvjárásban az $*i$ általánosult.

Osztj. Vj. *pil-*, Trj. *pil-* 'kochen, schmelzen (Fett) (Perfekt- und Imperativstamm)' ($\sim Vj. \acute{p}ältä$, Trj. *páatáya*); másutt kiegyenlítődésként az $*ä$ javára || vog. TJ., TČ. *püt-* 'kochen, brühen (trans.)', AK., KK., FK., ÉVagK., AL. *pēt-*, FL., Szo. *pēt-* 'etwas zum Kochen in den Kessel legen'.

Mint a példák mutatják, az obi-ugor viszonyokat tükröző keleti osztják paradigmikus váltakozás nyelvtani megoszlása következetesen az, hogy a nyílt alaphang az abszolút (rag- és jeltelen) töben, a zárt váltóhang pedig az (egykes számú) birtoktöben, ill. a befejezett múlt időtöben és a felszólító módtöben lép föl. Ez utóbbiban, hármas váltakozás esetén (I. II/b) az $*i$ jelentkezik. — A vogul hosszú \sim rövid váltakozás többnyire az ősvogul viszonyok közvetlen folytatása, néha azonban másodlagos fejlemény. — Az osztják nyelv déli és északi, valamint a vogul északi nyelvjárásaiban hangzóváltakozás csak a szóképzésben mutatkozik, a szóragozásban kiegyenlítődésként történt.

Rendkívül érdekes a fent bemutatott három váltó-sor eltérő fejlődése a két obi-ugor nyelvben. Az őszosztjában megmaradt a három nyílt hang ($*o, *a, *ä$) alaphangnak, s a paradigmikus kiegyenlítés végrehajtó osztják nyelvjárásokban is ezek általánosultak. Az ősvogulban viszont a három zárt váltóhang ($*u, *i$ és $*i$) lett alaphanggá, s ezek mellé keletkeztek másodlagosan váltóhangként a megfelelő rövid vokálisok.

STEINITZ részlettanulmányai (vö. még „Zur ob-ugrischen Vokalgeschichte” UAjb. XXVIII, 233—241.) értékes fejezetei az obi-ugor magánhangzók történetének.

2. GERT SAUER rövid beszámolója csupán összefoglalást ad disszertációjáról, melyben minden nyelvjárásra kiterjedő anyaggyűjtés alapján az osztják névszóképzés módjait vizsgálja. Megkülönböztet 1. „átlagos” (nem affektív), 2. affektív, 3. jövevény képzőket. Az 1. csoportba tartozó képzők osztályozása: A/1. egy mássalhangzóból vagy szilárd mássalhangzó-kapcsolatból álló képzők; A/2. egy magánhangzóból álló képző; B/1. az előbbiekből alakult képzőbokrok; B/2. őszosztják alapon tovább nem osztható, több elemű képzők. — A 2. csoportba a világosan affektív-expresszív jellegű képzők tartoznak. Ezekben az osztják affektív szókinésre is jellemző kakuminális és jésített mássalhangzókön kívül $-k$ is jelentkezik, melynek azonban, mint hangnak, nincs expresszív jellege. — A 3. csoportban 9 zürjén, 1 (egyetlen előfordulási) orosz és 2 jurák számójed képzőről szól. A dolgozat nagyon érdekes és tanulságos lehet. Kár, hogy a szerző, bizonytalanságra álló hely szűk volta miatt, kénytelen volt referátumát kizárólag az eredmények közlésére korlátozni.

Sz. KISPÁL MAGDOLNA

V. И. Абаев: Историко—этимологический словарь осетинского языка

Tom. I. A—K. Moszkva—Leningrád. 1958. 655 l.

Az osztét filológia kimagasló alakja, VASZILIJ IVANOVICS ABAJEV 1958-ban nagy jelentőségű művel örvendeztette meg az iranisztika és a vele kapcsolatos tudományágak művelőit. Ekkor jelent meg osztét etimológiai szótárának első kötete, melynek folytatását azóta is érdeklődéssel várják a szakemberek.

A szótár — osztét szemszögből nézve — kettős feladatot tölt be: egyrészt gazdag lexikológiai anyagot szemantikailag feldolgozza az osztét szókinésről, másrészt az osztét

szókins eredetét és történetét tárgyalja nagy iranisztikai s emellett turkológiai, finn-ugor stb. anyag felhasználásával. A rokon iráni nyelvek megfelelőit a teljesség igényével sorolja fel. Az eddigi szótárak ugyanis egyáltalán nem elégítik ki a bilingvis szótárak támasztotta tudományos követelményeket. Láthatóan csak gyakorlati célból készültek oszét anyanyelvűek számára: valószínűleg azért, hogy az orosz nyelv elsajátítását megkönnyítsék. Ez alól csak a MILLER — FREIMANN-féle szótár¹ kivétel, mely mind szókinésben, mind frazeológiában igen gazdag. Etimológiai szótár pedig egyáltalán nem volt.

ABAJEV a dialektológiai sajátságokat párhuzamosan, a két dialektus: az iron és a digor alakok szembeállításával mutatja be. Az oszét szavakat, szövegeket latin betűs fonetikus átírásban közli, a latin ábécé sorrendjében. A nem latin-írású nyelvekből vett példákat ugyancsak fonetikus átírásban adja — az orosz és a görög kivételével.

Fonetikus átírásának jellemző vonása az egyszerűsítésre való törekvés. Lehetőség szerint kerül a mellékjeleket. A redukált α magánhangzó és a bilabiális zöngés spiráns β esetében jelölése eltér a szokásostól: $\alpha = y$, $\beta (w) = o$ pl. *aembudyn, kcert*. A félhangzós $y-t$ w -vel jelöli: *dawyn*.

A fonetikus átírás nem szokásos a bilingvis szótárakban. Itt két okból volt rá szükség: egyrészt, mert a nem közvetlen szakembernek a cirillbetűs oszét szöveg megértésztő lett volna (a betűknek más a hangértékük, mint az oroszban), másrészt, mert az oszét ortográfia még nem egységes. Ahány szótár, annyiféle helyesírás. Különösen nagy eltérés mutatkozik például a geminált mássalhangzók, meg a beszélt redukált magánhangzók jelölésében (az utóbbiakat nem minden szótár jelöli).

Egy szócikk felépítése a következő: 1) Cím szó — fonetikus átírásban; előbb az iron, majd elvlasztva a digor alak. Ha a szó csak a digorban van meg, ezt a körülményt a szerző külön jelöli. Igéknél fel van tüntetve a praeteritum tő is; 2) A címszó orosz fordításban (ha szükséges, magyarázva); 3) A szó használatának, a különféle jelentésárnyalatoknak bemutatása nyelvi példákon, irodalmi idézetekkel (főként KOSZTA HETAGUROV műveiből, a Nart eposzból) vagy a beszélt nyelvből vett példamondatokkal (latin betűs fonetikus átírásban), s ezek orosz fordítása. A szócikk legnagyobb részét többnyire ez a frazeológiai anyag alkotja. Helyet kapnak a szócikkben az igék praeverbiumos összetételei, valamint a névszók fontosabb ragozott alakjai is; 4) A szó etimológiája; 5) A szóra vonatkozó bibliográfia.

A szótár helyét az iranisztikai kutatásban csak úgy határozhatjuk meg pontosan, ha létrejöttének történeti előzményeit is figyelemmel kísérjük. Azok a kutatók, akik a század elején foglalkoztak az oszéttal, STACKELBERG, MILLER, MUNKÁCSI, azt csak mint az iráni nyelvek között elszigetelten álló nyelvet tekinthették. A belső-ázsiai, turfáni kutatások tárták fel azt az anyagot, mely az oszétot egy rendszerbe, a kelet-iráni nyelvek rendszerébe helyezi. Ekkor kerültek napvilágra a szogd, a szaka, a hvárezmi szövegek, melyek szoros rokonságot mutatnak az oszéttal. A vizsgálatok során természetesen nem szabad megfeledkezni arról, hogy míg az oszét mai, élő nyelv, addig az előbb említettek közép-iráni nyelvállapotot mutatnak. A turfáni szövegek feldolgozásával nagy lendületet kaptak az oszét nyelvtörténeti kutatások, meg az oszét szófejtés. Ennek a munkának eredményeként jelent meg BAILEY nagy jelentőségű cikke, az „Asica”, és annak supplementuma,² BENVENISTE könyve, az „Études sur la langue ossète” (Paris, 1959), valamint MORGENSTIERNE művei.³ ABAJEV munkái közül legfontosabb az «Осетинский язык и фольклор» (Moszkva—Leningrád, 1949). Ebben a különféle nyelvészeti kérdések mellett nagy tanulmányt szentel az oszét dialektológiának, különösen pedig a szinte alig ismert, ám archaikus volta miatt igen fontos digor nyelvjárásnak.

Ugyanakkor — a kutatások fellendülésével egy időben — az oszét nyelv életében is nagy változások mentek végbe. Az Októberi Forradalom után az addig csak folklór szinten élő nyelv fokozatosan irodalmi nyelvvé alakult: az irodalmi, tudományos közlés eszközzé vált. Az irodalmi nyelvvé válás során differenciálódott a szavak jelentése, új szavak keletkeztek kölcsönzés vagy belső szóalkotás útján. Így a már meglévő szó-

¹ В. Ф. Миллер, Осетинско-русско-немецкий словарь. Под ред. А. А. Фреймана. I—III. т. Ленинград. 1927—1934.

² H. W. BAILEY, Asica: Transactions of the Philological Society. London. 1945, 1—38; Supplementary note to Asica: Transactions of the Philological Society. London. 1946, 202—206.

³ GEORG MORGENSTIERNE műveit főként a Norsk Tidsskrift for Sprogvidenskap (NTS, Oslo) c. folyóiratban publikálta. Fontosabbak: Orthography and sound system of the Avesta: NTS XII (1942), 30—82; Iranica: NTS XII (1942), 258—271.

tárak⁴ egyszerre elavulttá váltak. Felvetődött egy modern, mai igényeket kielégítő szótár megalkotásának szükségessége. Ezt a feladatot ABAJEV igen szerencsésen kapcsolta egybe az etimológiai szótár készítésével. Így összegezi mindazokat a tudományos eredményeket is, melyek a turfáni szövegek feltárása óta leszűrődtek. Ezt a roppant szétszórts s a kivüálló számára szinte hozzáférhetetlen, nagy anyagot szintézisbe fogja össze.

Nem szükséges hangsúlyozni, hogy egy oszét etimológiai szótár magyar, sőt finnugor nyelvészeti szempontból sem érdektelen. Nem érdektelen nekünk legfőképpen a magyar nyelv iráni s azon belül oszét (alán) jövevényszavai szempontjából.

Az iráni jövevényszavak problémája régi keletű mind a magyar, mind a finnugor nyelvekre vonatkoztatva. A finnugor—iráni lekszikális kapcsolatokkal már STACKELBERG is foglalkozott a múlt század végén,⁵ majd MUNKÁCSI BERNÁT az „Árja és kaukázusi elemek a finn—magyar nyelvekben”, I. (Budapest, 1901), HERMANN JACOBSON „Arier und Ugrofinnen” (Göttingen, 1922) c. munkájában, BJÖRN COLLINDER az „Indo-uralisches Sprachgut”-ban (Uppsala, 1934). ALAN ROSS a számnévek tanulmányozásakor érinti ezt a kérdést.⁶ Külön a magyar nyelv iráni jövevényszavait MUNKÁCSI BERNÁT, HANS SKÖLD és ABAJEV vizsgálta.⁷ A finnugor nyelvekbe átkerült régi indo-iráni jövevényszavakat legutóbb COLLINDER tárgyalja „Fenno-Ugric vocabulary” (Stockholm, 1955) c. munkájában.

Nézzük meg: mennyiben járul hozzá ABAJEV etimológiai szótára a magyarban levő oszét jövevényszavak kérdésének megoldásához.

Az első, eddig megjelent kötet A-tól K'-ig öleli fel az oszét szókincset. A kötet átvizsgálása során kigyűjtöttem mindazt az anyagot, ahol magyar vonatkozás található.⁸ Az így összegyűlt anyag négy csoportra osztható: 1) a magyar nyelv iráni és oszét jövevényszavai, 2) a magyar és az oszét közös török jövevényszavai, 3) hangutánzószók, gyermeknyelvi szók (ezek, persze, nem bizonyítanak sem rokonságot, sem érintkezést, hiszen belső keletkezésűek), 4) olyan szavak, melyeknek egymáshoz való viszonyát ABAJEV sem látja tisztázottnak.

Ennek az anyagnak kiemelése a szótárból bizonyos fokig önkényes, hiszen az egészeknek csak igen kicsiny hányadát alkotja. Ugyanekkor ABAJEV iranista. Az ő célja az oszét szó etimológiájának meghatározása volt, s csak tágabb értelemben véve ezt, érintette a magyar szavakat. Így érthető és magyarázható az a hiányosság, mely a magyar szavak etimológiájánál fennáll. Az *agyar* szónál például megemlíti a vogul, az udmurt és a komi megfelelőket, a magyar szót mégis oszét jövevényszónak tartja. Az *iz* szónál viszont teljesen figyelmen kívül hagyja annak ugor etimológiáját, s szintén

⁴ WS. MILLER, Die Sprache der Osseten, Ossetisch—deutsches Wortregister: Grundriss der iranischen Philologie, Anhang zum ersten Band, 99—111. Strassburg, 1903. В. И. Аббаев, Русско-осетинский словарь. Москва. 1950. А. М. Касаев, Осетинско-русский словарь. Москва. 1952. Miller—Freimann szótár, ld. 1) jegyzet!

⁵ P. P. Штакельберг, Ирано-финские лексикальные отношения: Восточные древности. Москва. I (1893): 3, 283—298.

⁶ ALAN ROSS, An Indo-European—Fennougrian loanword problem: Transactions of the Philological Society. London. 1944. 45—94.

⁷ MUNKÁCSI BERNÁT, A magyar fémnevek őstörténeti vallomásai: Ethnographia V (1894), 1—25; Alán nyelvmélekek szókincsünkben: Ak. Ért. 1904: 105—110; Alánische Sprachdenkmäler im ungarischen Wortschatze: KSz. V (1904): 304—329. HANS SKÖLD, Die ossetischen Lehnwörter im Ungarischen: Lunds Univ. Årsskrift XX (1925): 4.

⁸ Magyar vonatkozások az alábbi címszavak alatt találhatóak (zárójelben a magyar szó és a lapszám): ad | adæ (iz, 28.), arg (ár, 64.), avg | avgæ (üveg, 84.), æda (atya, 103.), ægas | ægas, igas (egész, 119.), ældar (aladár, 126—128.), æna (anya, 148.), ærx | ærxæ (árok, 185.), ærzæ, ærzæ (ezer, 186—187.), æssyr | ænsur(æ) (agyar, 189.), ævzist | ævzestæ (ezüst, 212—214.), bûd | bodæ (búz, 269.), bydyrg | budurgæ (bútor, 276.), byrc | burcæ (bors, 281—282.), cæg (cége, 295—296.), dælimon | dælujmon (manó, 354.), dengyz | dengiz (tenger, 362.), zegen, zegejnæ (gyékény, 396.), zonyg | conæg, conug, zonug (szán, 397—398.), egar (jegar) (agár, 411.), fæsmærun : fæsmard (ismer, 459—460.), fodyn : fyst | fedun : fist (fizet, 473—474.), fizonæg | fezonæg (főzni, 477—478.), æfsærm, æfsarm | æfsarm, æfsar (szemérem, 482—483.), fu (fúj, 485.), gakkuk | gakkok, guguk (kakukk, 506.), gynasû, gynasoy (kénéső, 531.), kakon | kokojnæ, koko (kőkény, 568.), kard (kard, 571.), kaw | kawæ (káva, 573—574.), kædo | kærttu (körte, 584.), kært (kert, 586—587.), kærz | kærzæ (kóris, 587—588.), kæsæg | kæsalgæ (keszeg, 588.), kœyr | kur (ökör, 608.).

oszét jövevénytárgyalja. Megerősíti a *fizet* szó eddig bizonytalan iráni etimológiáját az oszét megfelelő etimológiájának megadásával, bár ez kisebb korrekcióra szorul. *Égész és üveg* szavunknál s az erősen vitatott eredetű *kert*, *ézer*, *ezüst*, *keszeg*, *ár*, *szemérem*, *ismer* stb. szavaknál — nagy mértéktartással — az eddigi etimológiákat ismerteti, ő maga azonban az esetek nagy részében nem foglal állást a sokszor egymásnak ellentmondó magyarázatokkal szemben. A nagy elterjedtségű kultúrásoknál (*kert*, *ézer* stb.) joggal feltételezi, hogy azok elterjedéséhez a szkita-szarmata környezet szolgált közvetítő közegül.

A magyar anyagnál található néhány sajtóhiba (*atja*, *anja*, *tengez*: *atya*, *anya*, *tenger* helyett) helyenként értelemzavaró.

Ha végigtekintünk az ABAJEV nyújtotta etimológiai anyagon, kiderül, hogy az általa közölt etimológiák ilyen vagy olyan formában már mind szerepeltek a magyar nyelvészeti irodalomban. Új etimológiát nem ad. Mindez arra mutat, hogy az eddig nagyjából körvonalazott iráni illetőleg oszét jövevénytárgyaló anyag mennyisége már nem fog emelkedni. Hátra van még természetesen a jövevénytárgyalóknak egy nagy csoportja, melyet ABAJEV majd csak a második kötetben fog tárgyalni: *méreg*, *vért*, *verem*, *hid* stb.

ABAJEV etimológiai szótárának jelentősége magyar szempontból az, hogy a legfrissebb iranisztikai kutatási eredmények birtokában pontosabbá teszi, rostálja, megerősíti a már meglevő etimológiákat. Kívánatos lenne, hogy az elkészülő szótárt majd egy soknyelvű szótárkészítő készítse ki.

APOR ÉVA

Általános nyelvészeti tanulmányok. I.

Szerkesztő Telegdi Zsigmond. Akadémiai Kiadó. Budapest 1963. 338 lap

E rendkívül gazdag és változatos tartalmú kötet, melyet joggal hasonlíthatunk az Al. Graur köré csoportosult román nyelvészek hasonló kiadványaihoz,¹ előzéklapján a következő tájékoztató jellegű megjegyzést viseli: „Készült a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében”. Ez a megjegyzés azért fontos, mert a Nyelvtudományi Intézet vitalitásának és módszerbeli hajlékonyságának újabb bizonyítéka: a modern nyelvtudomány művelése végre nem csupán pusztán óhaj, hanem megvalósult tett, amelyet elégedetten állíthatunk az Intézetben virágzó „hagyományos” kutatási módok és törekvések jeles eredményei mellé.² A „koegzisztencia” nemcsak lehetséges tehát, hanem sok tekintetben megtermékenyítő hatású is. Ugyan miből indulna ki a ma és a holnap nyelvészete, ha nem a tegnapi legjobb eredményeinek dinamikus szellemű, állandóan új szempontokkal gazdagodó átértékeléséből?

Múlt és jelen szoros összefonódásáról, a feltétlenül szükséges tudománytörténeti háttérrel tanúskodik mind Telegdi Zsigmond Szerkesztői bevezetése (5—9), melynek alcíme ez is lehetett volna: Saussuretól Bloomfieldig, mind pedig A nyelvtudomány meghasonlásáról című, német verzióban már ismert adaléka³ (295—305), amelyről, ha ismét alcímet adnánk neki, ezt mondhatnók: Saussuretól Chomskyig. A kiindulópont tehát itt is, ott is Saussure, de már nem csupán a Cours-nak sok tekintetben annyira átdolgozott szövege alapján, hanem — amint magunk is évek óta óhajtottuk — legalább is egyes pontokon a Godel-féle adalékok alapos kiértékelésével.⁴ Említhetnők a Saussureig való visszanyúlás egyéb példáit is. Mindent összevéve az a benyomásunk, hogy amint a modern európai költészet elképzelhetetlen Baudelaire úttörő tevékenysége nélkül, éppen úgy a modern nyelvészet atyja is Saussure, akinek fellépte szinte két hatalmas korszakra tagolja tudományunk történetét.

Ha a kötet anyagát — tehát a már említetteket nem számítva 16 cikket — hang-, szó- és mondatnyelvészeti hármassága szempontjából vizsgáljuk, nagyon egyenlőtlen képet kapnánk s ráadásul nehezen tagolható is. Mindenesetre feltűnő lenne a

¹ Probleme de lingvistică generală. I. (I. róla írt ismertetésemet is: NyK. LXIII, 444—8). Azóta még két újabb kötet jelent meg.

² Megjegyzendő azonban, hogy a 17 munkatárs közül csak 9 dolgozik a Nyelvtudományi Intézetben. A külső munkatársak közül viszont nem egy (mint Berrár Jolán és Temesi Mihály) már eddig is részt vett az Intézet fontos termékeiben.

³ Vö. Über die Entzweiung der Sprachwissenschaft. ALH. XII, 95—107.

⁴ Vö. R. Godel, Les sources manuscrites du Cours de Linguistique générale. Genève—Paris 1957. Idézve: 298, 350.

kifejezetten hangtani vonatkozású cikkek háttérbeszorulása (Magdics Klára egyébként kitűnő tanulmánya az utóbbi tíz év hanglejtéskutatásáról [201—236] szintén csak másodközlés⁵) s az egykor oly divatos fonológiának szinte teljes mellőzése (ez persze nem szemrehányás, csupán ténymegállapítás). Helyesebben járunk el talán, ha a már jelzett tudománytörténeti fonalhoz térünk vissza, és ennek megfelelően próbálunk tájékozódni a szerzők nevének ábécé-rendje szerint közölt cikkek közt.

Kétségtelenül a Saussure előtti nyelvészet körében gyökerezik egyrészt John Ries mondattani felfogása, amellyel Elekfi László értékes és alapos tanulmányában foglalkozik (77—90; vö. Berrár Jolán A mondat formai ismertetőjegyei c. cikkének Riesre vonatkozó fejezetével: 54—8), másrészt a humboldtiánus Weisgerber nyelvelmélete, amelyet Temesi Mihály ismertet (307—24), végül pedig Vértés Edit összefoglalása Brøndal szófajelméletéről (325—338). Bőséges anyagot találnak a kötetben azok is, akiket Saussure elmélete, illetve a saussurei örökség további sorsa érdekel. A nyelvi jel pszichologista koncepcióját, Saussuretól Gomboczon át Ullmannig és Kronasserig, Antal László éles kritikai érzékkel teszi mérlegre (11—17). Természetesen szintén Saussureból indul ki Herman József, akinek Az alak és a jelentés kapcsolatának kérdéséhez c. cikke (125—142) egyrésztől bizonyos fenntartásokat közöl a disztribúciós analízist és egyébként szigorúan alaki szempontú leíró módszereket illetően, másrésztől pedig megszorításokat javasol a nyelvi jel önkényessége tárgyában: „a jel hangsorának materiális, fonetikai tulajdonságai a jelentéstől függetlenek” ugyan, de „az önmagukban önkényes alakok közötti kombinációs lehetőségek már nem önkényesek, mivel ezeket a jelentés szabja meg” (142). Herman cikkében azonban akad olyan megállapítás is, amely részletesebb kifejtést igényelt volna. Kérdés például, vajon a francia igeragazas valóban „személyjelek köztelenek [a ritkítás tölem!] pre- és infixálásán” (139) alapul-e. Hol a személyjel „prefixálása” a *Pierre va à l'école* mondat állítmányában, vagy a *Parle! Couche-toi!* típusú parancsoló mondatokban?

Ugyancsak a nyelvi jellel, de annak egyik sajátos fajával foglalkozik Balázs János, aki A tulajdonnév és a nyelvi jelek rendszerében c. cikkében (41—52) azt az előadást fejleszti tovább, amelyet 1961-ben tartott a firenzei onomasztikai kongresszuson.⁶ Balázs szerint a tulajdonnevek olyan szintagmatikus kapcsolatokról alakultak ki, amelyekben a csoportjelölő köznévről „a tulajdonnév értelmezője” (45; vö. Hérodotosznál *Μάγισ ποταμός* stb.). Balázs tétele alaposabb vizsgálat kiindulópontja lehetne, mert a kétségtelenül meglevő értelmezős szintagma nemigen lehet a tulajdonnevek egyetlen forrása. Nagyon figyelemreméltó az, amit Balázs a tulajdonnév jelentéstartalmáról vall. Az eddigi nézetekkel szemben kétségtelen, hogy a tulajdonnév is bír jelentéssel (51), bár ez a jelentés nyilván más természetű, mint a közneveké (41—2).

A mondat meghatározásának különböző „postsaussuriani” változatait Berrár Jolán szerencsésen kapcsolja össze a riesi kutatások örökségével. Örvedetes, hogy a magyar nyelvtudományt végre szoros kapcsolatba hozza De Groot glosszematikájával (59 kk.), Szmirnycikij elméleteivel (63 kk.), valamint Gardiner és Bloomfield felfogásával (65 kk., 71 kk.). Végeredményben Berrár 5 pontban foglalja össze azt, amit minden mondat nyelvi anyagáról el lehet mondani (75). Felsorolásának első pontja azonban („a mondat artikulált beszédhangokból áll”) természetesen vonatkozik a szóra is, sőt a beszélt nyelv egészére. Ha mindjárt az elején az intonációs sémával egybefoglalt beszédhangokról lenne szó, a „mondatszerűség” kritériuma sokkal jobban kidomborodnék (az intonációról vö. még a 68—9. lapon írottakat, valamint Magdics Klára egész idézett cikkét). — Lényegében véve „postsaussuriani” teóriát ismertet Károly Sándor is, akinek a kötet Tesnière szintaxisa és a szintaxis néhány kérdése c. cikkét közli (161—86). Itt elsősorban az problematikus, vajon a tesniéri *connexion* fogalmát szabad-e „alárendelő szintagmatikus viszonyal” értelmezni (164). Később egyébként maga Károly is elismeri az ígéről és alanyáról a következőket: „szerkezetes felépítése szempontjából, a konnexió szempontjából egyenrangúnak tartom a kettőt” (177). Kissé részletesebb kifejtést igényelt volna Tesnière szintagmatana (176). A szintagmatika elemzésénél természetesen érdemes lett volna utalni a szintagma legfontosabb szovjet (illetve orosz) irodalmára, különösen pedig Karcevszkijre, akinek felfogását talán egykor ismerte Gomboc is.

A tegnap és a ma nyelvtudománya közt hidat jelent a kötet egyetlen, de kitűnően dokumentált dialektológiai dolgozata a Fringsre és Lazicziuszra egyformán hivat-

⁵ Vö. Research of intonation during the past ten years. ALH. XIII, 133—66.

⁶ Vö. Le nom propre dans le système des signes linguistiques. VII Congresso Internazionale di scienze onomastiche. 153—9.

kozó germanista Hutterer Miklós tollából (Nyelvföldrajz és dialektológia. 143—59). A tanulmány a dialektológia strukturalista jellegű értékelése; Hutterernek feltétlenül helytálló véleménye szerint ugyanis „a nyelvjáráskutatás a strukturalista vizsgálódások köréből sem zárható ki. A nyelvjárás . . . önálló corpus, melynek kutatása végső fokon módszertanilag is azonos lehet bármely más hasonló szintű corpus kutatásával” (145). Nagyon érdekesek Hutterer megfigyelései mind az U. Weinreich munkája révén (Languages in Contact. New York 1953.) ismét fellendült bilingvizmus-kutatásról (156), mind pedig a magyarországi jiddisnek „nyitott rendszerre” alakulásáról (152). Nem kevésbé fontos két híres saussurei terminus, ti. a „linguistique interne” és a „linguistique externe” kritikája.

Örvendetesnek tartjuk, hogy végre a szomszédnépek általános nyelvészeti kutatásai is kezdik elfoglalni az őket jogosan megillető helyet hazai tájékozódásunkban. Bakos Ferenc Al. Graur román akadémikus Studii de lingvistică generală c. munkájához (átdolgozott új kiadása 1960-ban jelent meg) fűz gondolatkeltező megjegyzéseket (19—41). Kár, hogy Bakosnak még nem volt alkalma hasznosítani I. Jordan megjegyzéseit Graur egy másik könyvéről (Limba română XII, 658—62); a vita anyagát ez a fontos román hozzászólás feltétlenül elmélyítette volna. Bakos cikkében végre előkerülnek az irodalmi nyelv kérdései is (37); ilyen értelemben a cikk közvetlen előzményül szolgál Fónagy Iván és Soltész Katalin adalékaihoz. Fónagy A stílus hírértéke címen⁷ (91—123) a stilisztika alapproblémáit boncolja az információelmélet szempontjából; ez a rendkívül érdekes és a stilisztikai kutatások legújabb irányait is magába olvasztó szintéziskísérlet azonban „Az egyéni stílus” c. alfejezetben kissé váratlanul értékesíteni próbálja az írói alkat pszichoanalitikus vizsgálatának egyes eredményeit (119 kk.), s így azután pl. Mallarmé kulcsszavai (vö. 119) úgy vetnek fényt élmény és alkotás kapcsolatára, mintha e szavak javarésze nem is lenne a francia költői nyelv h a g y o m á n y o s eleme, s nem tartoznék egyébként is szinte a dantei „legszebb szók” kategóriájába (vö. *reve, ombre, rose, pur, nu*, stb.). Kissé meghökkentő továbbá „permanens kollektív közleményt” (121) keresni az e g é s z romantikában, az e g é s z expresszionista vagy impresszionista stílusban. Mindez — ha az egyéni művészi intonációkat nem vesszük eléggé figyelembe — a szépirodalmi stílus beható elemzése helyett könnyen torkollik valaminő terminológiai sematizmusba. A stílus fogalma túlságosan affektív jellegű (123), híven Bally tanításához. Sokkal helyesebb lenne a stilisztikai szándékot a tudattartalom e g é s z é v e l magyarázni, vagyis figyelembe venni a „choix” nem affektív jellegű elemét is.

A legismertebb szókincs-statisztikus, P. Guiraud módszerét J. Soltész Katalin igen áttekinthető módon teszi vizsgálat tárgyává Guiraud statisztikai módszere a szókincs vizsgálatában c. tanulmányában (263—72), amely eredetileg a matematikai nyelvészet egyik munkaértekezletén hangzott el előadásként. Guiraud-nak elsősorban Les caractères statistiques du vocabulaire (Paris. 1954.) c. munkája kerül elemzésre. A kulcsszavak problémája itt ismét fontos szerephez jut (270—1), de egyrészt kétségünk van aziránt, vajon Baudelaire, Rimbaud, Mallarmé, Apollinaire, Valéry, Claudel egyforma mértékben szimbolista költők-e (kételyeink különösen Apollinaire-ra és Claudelra vonatkoznak!), másrészt a kordivat nyilván jelentékeny mértékben befolyásolta a francia költői szókészlet fejlődését is. Mindenesetre rendkívül fontos lenne a legújabb francia szépirodalmi nyelv történeti jellegű szótárának kidolgozása. Valószínűség-számítással Baudelaire „excentrikus témaszóit” (271) alig lehet kielégítően értékelni, annál inkább viszont jó történeti szótár és jó írói szótárak segítségével.

A legmodernebb nyelvészeti törekvéseket három fontos közlemény képviseli: Szépe György A generatív grammatika transzformációs modelljéről értekezik (273—94), Papp Ferenc az *után* névutós szerkezetek transzformációs analízisét vizsgálja (237—61), a tanulmánykötet matematikus munkatársa, Kiefer Ferenc pedig a szovjet matematikai nyelvészet egy modelljét írja le (187—200). Szépe György vallomása szerint dolgozatának „alig több a célja, mint Noam Chomsky (főleg grammatikai) koncepciójának bemutatása a magyar olvasó számára” (273). Valójában a cikk ennél jóval több: nem egy részlete világosan tükrözi a magyarországi matematikai nyelvészet eredeti adalékait (vö. pl. 291. l.), amelyek jórészt nyelvünk sajátos struktúráján alapulnak. — Papp Ferenc, a debreceni egyetem orosz tanszékének docense, eredményesen hasznosítja a transzformációs analízisre vonatkozó szovjet irodalmat; kár, hogy az *után* névutó egyik-másik itt jelzett használata — például a „vmi *után* nevez el” szókapcsolat — erősen

⁷ A cikk lengyel változata: O informacjii stylistyczei. Pamietnik Literacki IV, 507—25.

germanizmus-ízú (242, vö. ÉrtSz. VII, 66). Általában az ÉrtSz. nyújtotta szemantikai tagolás lényegesen áttekinthetőbb és következetesebb, mint a Papp Ferencé. — Kiefer Ferenc a szovjet eredményeket szerencsésen kapcsolja össze a nyugatiakkal, főleg pedig az amerikaiakkal; nemcsak átveszi O. Sz. Kulagina célkitűzéseit,⁸ hanem kifejezetten arra vállalkozik, hogy röviden ismertesse és kritikailag elemezze Kulagina elméletét. A cikk lépésről-lépésre világosan követhető gondolatmenetét értékes végkövetkeztetés zárja le: „A szabályosság, egyneműség és egyszerűség fontos szerepet kaphat a hagyományos nyelvészeti kutatásban is. Bár Kulagina elsősorban a gépi fordítás szempontjait vette figyelembe elméletének kidolgozásában, nem vitatható, hogy az általános nyevészet is sokat nyerhet, ha nem zárkózik el a matematikai apparátustól és absztraktabb gondolkodásmódtól” (200).

A nagy gonddal és lelkes ügyszeretettel szerkesztett kötet szövege, sajnos, itt-ott nem ment át kellő korrekción. A Bodrog folyónak lexikonban olvasható meghatározása inkább kétféle, mintsem egy mondat (51: „a Tisza jobboldali mellékfolyója; 280 km²”); Elekfi dolgozatában meglepően pongyola szerkezetű egy nem is lényegtelen mondat: „az egyenes mondatról azt állítja, hogy benne a főnévi alanyt magasabb hangon ejteték (s erre kellő bizonyíték nincs) . . .” (78). Marouzeau nem *Traité stylistique* (92), hanem *Traité de stylistique* c. munkát írt. *Ermattinger* neve (i. h.) helyesen *Ermattinger*. I. Jordan hangnyújtásos példája *Ce faceee?*, és nem a románul egyszerűen kiejthetetlen **Ce facee?* (98). *Baudouin* helyett feltűnő *Beaudouin* (sic! 100), *Saumjan* helyett *Saumján* (164). stb. Mindezek természetesen csekélységek, de ne feledjük, hogy szemezgetésünk mindössze 4 cikk szövegén alapul.

E kisebb-nagyobb fontosságú elírásokon vagy nem eléggé átgondolt fogalmazásokon kívül feltétlenül érdemes szótannunk még két hiányosságot: hiába kerestünk ugyanis a kötetben egyrészt megfelelő *t á r g y*- és *n é v m u t a t ó*t, amely már egymagában is nyelvészeti kutatásaink „új hullámának” útjelzője lehetett volna, másrészt pedig hiányoljuk az egyes cikkek idegen nyelvű tartalmi összefoglalását. Tudjuk, hogy számos közlemény már megjelent idegen nyelven, illetve a közeljövőben megjelenik. Mindazonáltal hangsúlyoznunk sem kell, hogy az időben és térben annyira szétszórt egyéb közlési lehetőségek a rezümék együttes közlését korántsem pótolhatják.

GÁLDI LÁSZLÓ

Alo Raun: Johdatusta strukturalikielietiteeseen

[Bevezetés a strukturalizmusba.] Tietolipas 30. Helsinki. 1963. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. 82 l.

I. ALO RAUN, a Bloomingtonban élő, észt származású amerikai nyelvész ebben a könyveskájében a strukturalizmus alapfogalmainak tisztázza. A könyveske alapjául azok az előadások szolgáltak, amelyeket a szerző az 1960/61. tanévben a helsinki egyetemen tartott. Miként az „Előszó”-ban (Alkulausa, 5–6. l.) maga is mondja, mindössze áttekintést akart adni a strukturalizmusról, mégpedig — a dolgok természete szerint — elsősorban az amerikai strukturalizmusról. Így nem ment részletekbe, s csupán azokat a kérdéseket tárgyalja, amelyekben már többé-kevésbé egységes nézetek s egységes fogalmak alakultak ki. Forrásai elsősorban H. A. GLEASON „An Introduction to Descriptive Linguistics” (2. kiadás. New York. 1961) és CHARLES F. HOCKETT „A Course in Modern Linguistics” (New York. 1958) voltak. Valójában azonban a soron következő fejezetekben a deskriptív nyelvészet minden számottevő képviselőjének a nevével találkozunk. Egy-egy fejezet tárgyalja a fonológia, illetve a morfológia és a mondatlan kérdéseit (Fonologia, 7–30. l.; Morfológia ja syntaksi, 31–45. l.). Ebben az utóbbi fejezetben szól a szerző a transzformáció-elméletéről, illetőleg a generatív nyelvtanról is. — A következő fejezet azt tárgyalja, hogy mit adott hozzá a strukturalizmus az összehasonlító nyelvtudományhoz (Strukturalin kieltieteen lisiä vertailevalle kieltieteelle, 46–57. l.). Itt esik szó a glottokronológiáról, melynek megalapozója s első alkalmazója MORRIS SWADESH volt. Ugyanitt szól a szerző még arról is, hogy hogyan fejlesztette tovább ezt a módszert H. K. J. COWAN, A. L. KROEBER, valamint ő maga is EEVA KANGASMAA-MINN-nel egyetemben. A glottokronológia módszerét ők ketten előbb a finnugor, majd

⁸ „Olyan speciális nyelvtan konstruálásáról van szó, amely bármely nyelv esetén használható és amely a matematikai elméletek mintájára épül fel” (187).

pedig a török nyelvekre alkalmazták. — A negyedik fejezet a nyelvek tipológiai osztályozásának a kérdéseivel s e módszer alkalmazásának hasznával foglalkozik (58—65. l.). Itt főként E. SAPIR és J. E. GREENBERG felfogásával ismerkedünk meg. — A „Befejező megjegyzések” című utolsó fejezetben (Loppuhuomautuksia, 66—70. l.) kerül szóba a HJELMSLEV nevéhez fűződő glosszematika, továbbá még a gépi fordítás és a pszicholingvisztika is. — Igen becses az ez után a fejezet után következő négytápos bibliográfia (Kirjallisuutta, 71—74. l.), amelyet a szerző nagy gonddal állított össze. LAZICZIUS GYULÁNAK két munkája is szerepel a bibliográfiában. — A név- és tárgymutató (Hakemisto, 75—80. l.) megadja a strukturalizmus angol terminusait is a finn megfelelőikkel egyetemben.

2. RAUN könyvecskéje amellett, hogy valóban alapfogalmakat tisztáz, egyszersmind azt is példázza, hogy az ún. tradicionális nyelvtudomány és az ún. modern nyelvészet nemcsak hogy jól megférnek egymás mellett, hanem egyenesen kiegészítik egymást. Köztudomású, hogy a szerző jeles képviselője Amerikában a finnugor nyelvtudomány-nak, egyszersmind azonban — anélkül, hogy finnugrisztikai működését megtagadta volna — igen sokat tett a deskriptív jellegű nyelvészeti vizsgálatok előbbrevitele érdekében. Könyvének nagy érdeme a mi szempontunkból, hogy a deskriptív módszerek alkalmazását finnugor — köztük magyar — nyelvi példákkal is illusztrálja. RAUN munkája arra ösztönöz bennünket, hogy mi is elvégezzük a szükséges fogalmi tisztázást.

FABRICIUS-KOVÁCS FERENC

Lazicius Gyula: Fonetika

Egyetemi segédkönyv. [2. kiadás.] Budapest, 1963. Akadémiai Kiadó. 210 l.

A hangtan kitűnő magyar művelőjének 1944-ben megjelent fonetikáját 1961-ben németül is kiadták (ismertetése FÓNAGY IVÁN tollából: NyK. LXV, 233—4). Az új magyar kiadás szövege úgyszólván csak néhány stílusbeli fordulaton és igen kevés bibliográfiai pótlásban tér el az elsőől; szükséges lett volna a címlapon föltüntetni, hogy a kötet 2. kiadás.

FÓNAGY IVÁN „utószava” (189—207) több annál, mint amit a szerény cím mögött sejtethetünk: LAZICZIUS könyvének méltatásán (199—202) kívül a legújabb idők fonetikájának számos gondolatát, törekvését, eredményét ismerteti (189—199). Az utóbbi részben sok ismeretet tömörít, világos és érdekes előadásban. Nagyon hasznos a mintegy 150 tételre terjedő irodalmi jegyzék is. Ebben, valamint az utószóban több adat javításra szorul. Az a gyanúm, hogy a 203. lapon DUNN egy munkájával kapcsolatban — per analogiam: *szóhasadás* — címhasadás következett be: úgy látszik, ugyanannak a munkának a címe két — egymástól eltérő — másolatban került bele az irodalmi jegyzékbe. A 204. lapon MÁRTONYNAK és társainak egy német című munkája szerepel: *Zur Analyse und Synthese von Vokalen und Geräuschlauten: IVth Intern. Congr. Phon. Sc., 208—213.* Az idézett helyen MÁRTONYÉKNAK angol nyelvű közleményét látom: *On the Analysis and Synthesis of Vowels and Fricatives.* TOMATIS, A. közleményének címében nem *action* van, hanem *reaction*. Stb. — Mindezt azért is jó szóvá tenni, mert az utószónak a modern fonetikára vonatkozó fejezetei, a hozzájuk csatolt könyvészeti résszel, érdemesek arra, hogy — megfelelő átdolgozás után — önállóan is megjelenjenek.

VÉRTES O. ANDRÁS

Fónagy Iván: A metafora a fonetikai műnyelvben

Adatok a tudományos gondolkodás fejlődésének történetéhez

Budapest, 1963. Akadémiai Kiadó. 67 (+ 1) l. Nyelvtudományi Értekezések 37. sz.

1. A világban való tájékozódásunk — nemcsak a miénk, hanem minden élőlényé — a hasonlóságon (illetőleg azonosságon) és a különbségen alapul. Innen az analógiának a köznapi és a tudományos gondolkodásban való igen nagy, a tudományban maig sem eléggé becsült szerepe (ez utóbbira: H. HÖFFDING: *Der Begriff der Analogie.* Leipzig, 1924): az ismeretlen dolgokat a már ismerteknek analógiájára fogjuk föl, illetőleg képzeljük el.

Az ismeretlen tárgynak, jelenségnek az ismerthez való kapcsolása az eseteknek egy részében — legalábbis többé-kevésbé — önkéntelen folyamat, s nyilván a filogene-

tikus fejlődés mélyebb rétegeiből származik. A fogalmi gondolkodás általában a kortikalizációnak újabb, magasabb rendű eredménye.

2. Az ismeretlennek az ismerethez való társítása sokszor metaforában nyilvánul meg. FÓNAGY szerint a „metaforikus gondolkodás» a spontán képzettársítás és a tudatos fogalomalkotáson alapuló tudományos gondolkodás között foglalt helyet» (47). Szerinte a „kérdéssel feltevést tudatos, sőt céltudatos. Azt kérdezzük magunktól: miféle hang is az az [i], az az [k]. De a válasz nem a hangjelenségek tudatos elemzésén alapul, hanem a hangok képzési mozzanataiból, hangtulajdonságaiból kiinduló tudat-előttés (esetleg tudattalan) fantáziákon.» (I. h.) „Amikor vékonynak, nedvesnek, finomnak (édesnek) nyilvánítjuk a hangot, kerülő úton közelítjük meg a valóságot. Ez a kerülő, a tárgyának ez a körüljárása, úgy látszik, a megismerés menetének szerves része.» (48) „A nyelvtudomány történetében is szükségképpen előzi meg a metaforákra támaszkodó leírás a hangok tudományos jellemzését.» (I. h.)

A dolgozat ezt a metaforára támaszkodó leírást, illetőleg magukat a metaforákat négy fejezetben vizsgálja: 1. grammatikusok (4—22), 2. rétorok, költők, gyermekek metaforái (23—4), 3. a metaforák értelme (25—39) és 4. funkciói (40—55).

Az 1. fejezetben olyan sok grammatikust elemzett, hogy a fonetika történetének a kutatói számára már csak e szerzők munkáinak a címjegyzéke is tanulságos. De különösen gazdag ez a rész és általában az egész tanulmány a hangokra vonatkozó metaforák adataiban.

A *nyúlánk, fúrge, gyors* zárhangok, a *kövért, tett f* (12), a *vékony, finom i*, a *kerék o*, *nagy a*, *széles e*, a *sötétséget, titokzatosságot* kifejező *u*, a *legszeledebb l* (23) mellé sorakoznak a *fanyar, metsző, megtört* (3) hangok, a *nedvesek* (3, 17, 24 stb.), a *férfiások* (8, 18, 25 stb.), és a *nőiesek* (8, 18, 25) . . . Érdekes, hogy ezeknek a metaforáknak vizsgálata alapján kiderült nem egy európai és keleti (indiai stb.) hangtani terminus fejlődésének a konvergenciája.

Fölmerül a kérdés, hogy mi az oka ennek a konvergenciának? FÓNAGY megállapítása szerint a fonetikai metaforák és az általuk megjelölt fiziológiai és akusztikai jelenségek közt a kapcsolat nem (csak) formális, hanem reális. A metaforák egy része képzési mozzanatokra vezethető vissza (26—37); például a *lágylított*, palatális zárhangok képzése lazább, mint a megfelelő „nem lágylított” zárhangoké (27). Más részüket magával a hangjelenséggel magyarázható; az *s* hangot *élesebbnek* mondjuk az *š*-hez, az *e*-t és különösen az *i*-t az *ε*-hez viszonyítva; ezeknek az *éles* hangoknak egyetlen közös sajátosságuk van: magasabban fekvő felső formásuk különbözteti őket a *tompább* beszédhangoktól (26).

3. A tanulmány két végső következtetése nemcsak a fonetika történetének, hanem a tudományos gondolkodás fejlődésének a szempontjából is figyelemre méltó: 1. minden „metaforának értelme van: sőt olyan ismereteket tételez fel, mellyel a terminusok megalkotói nem is rendelkezhettek”; 2. a „metafora egy sajátos — a fogalmi gondolkodással nem azonosítható — szellemi folyamat terméke. A metaforikus gondolkodás kiegészítő, előkészítő fázisa az absztrakción, a fogalmi gondolkodáson alapuló megismerésnek” (56).

A dolgozat annyira ötletes és színes, hogy szinte észre sem vesszük a számítás, leírás vagy sajtóhibák szeplőit. (Példaképpen megemlítem, hogy nyilván téves a 35. lapon a II. 1. pont 98,92%-os és 1,08%-os adata, s hogy a 49. lap KEMPELEN idézetébe is több hiba csúszott.)

VÉRTES O. ANDRÁS

Melich János, Dolgozatok II.

Budapest, 1963. 148 lap. Nyelvtudományi Értekezések 41. sz.

1. MELICH JÁNOS (1872—1963.) első tudományos dolgozata 1893-ban, egyetemien hallgató korában jelent meg („A Besztercei Szójegyzék”: Nyr. XXII, 117—124, 173—182). Ettől az időtől kezdve Melich János páratlan bőséggel ontotta a kisebb-nagyobb közleményeket, melyeknek teljes száma az 1100-at is meghaladja. Ugyanennyire impozáns azonban Melich életműve akkor is, ha a „non numerantur, sed ponderantur” elve alapján nem mennyiségi, hanem minőségi oldaláról nézzük. Tudományos pályája elején Melichet főként a jövevényszavaknak a kutatása vonzotta, így különösen a magyar szókincs német és szláv elemeit. Ennek a korszaknak összefoglaló jellegű terméke a „Deutsche Ortsnamen und Lehnwörter des ungarischen Sprachschatzes” (1900.), melyet

Lumtzer Viktorral társulva készített, valamint a „Szláv jövevényszavaink I.” (1903—1905.). A német és szláv jövevényszavakkal való foglalkozás készítette elő MELICH JÁNOST arra, hogy GOMBOCZ ZOLTÁNNAL együtt a magyar szókinés egészét felölelő Magyar Etymologiai Szótár (I—II. 1914—1944.) megírására vállalkozzék. E szótár, sajnálatos módon, monumentális torzó maradt, mert mindössze az egyharmada került nyomdába. Szócikkeinek kivételesen nagy tudományos értékét külföldön is elismerik. Az egyik tekintélyes bibliográfiai kézikönyv a következő szavakkal méltatja a Magyar Etymologiai Szótárt: „Ouvrage fondamental, le plus parfait dictionnaire étymologique jamais publié en aucune langue” (L.-N. MALCLÈS, Les sources du travail bibliographique. II. Genève—Lille, 1952. 412). A Magyar Etymologiai Szótár írása közben, de már korábban is, szüntelenül kutatta Melich a magyarországi földrajzi névanyagot. A földrajzi névanyagra támaszkodva írta meg „A honfoglalás kori Magyarország” (1925—1929.) című monográfiáját, mely rendkívül serkentőleg hatott a történeti toponomasztika művelésére az ország határain túl is. Lényegében etimológiai, tárgykörü munkássága mellett nem hanyagolta el Melich a nyelvtudomány egyéb területeit sem. Forráskiadó és kritikai tevékenysége különösen kiemelkedik. Alapvető tanulmányban dolgozta fel a régi magyar szótárakat („A magyar szótár irodalom”. 1907.).

A Dolgozatok II. című kötetben közzétett tanulmányok — akárcsak a Dolgozatok I. (Bp., 1957. NytudÉrt. 11. sz.) tanulmányai — egy alkotómunkában eltöltött, kivételesen hosszú élet alkonyán keletkeztek. Öregkorban összegyűjtött kalászkok ezek, amelyek arról tanúskodnak, hogy Melich János lelkének fausti nyugtalansága akkor sem csillapodott le, mikor teste már erőtlenedett. Nem hagyták cserben fő erényei sem: a nyelvtörténet forrásainak lehető legmondosabb kiaknázása, a korábbi szakirodalom lelkiismeretes bírálata és ragyogó ötletesség, hipotéziseket termő fantázia. A problémákkal való szakadatlan belső vívódásnak azonban Melich írásaiban bizonyos külső velejárái is szoktak lenni, mint amilyen például az arányok eltolódása, a kompozíció lazasága. Nyoma van ennek a Dolgozatok II. tanulmányaiban is.

2. A Dolgozatok II.-ben közzétett tanulmányok a következő tematikai csoportokra oszlanak: a) Anonymus Gestájáról; b) Névteni tanulmányok; c) Etimológiai és szótörténeti tanulmányok; d) A nyelvújítás történetéhez.

Az „Anonymus Gestájáról” című tanulmányt MELICH JÁNOS 1960-ban, nyolcvannyolcadik életében írta. A benne kifejtett gondolatok azonban nem új keletűek, hanem hosszú évtizedek során érlelődtek meg Melichben. A magyarok honfoglalásának történetét előadó Gesta Hungarorum névtelen szerzője, a magyar történeti irodalom legvitatottabb személye a történészeknek és nyelvészeknek egész sorát foglalkoztatta már. Legutóbb — Melich Jánossal szinte egyidőben — CSÓKA J. LAJOS történetész vizsgálta meg az Anonymus-kérdést „Ki volt Anonymus?” című dolgozatában (Magyar Nyelv LVIII [1962.], 153—9, 336—46). Figyelmet érdemel, hogy Anonymus személyét és a Gesta Hungarorum keletkezésének időpontját illetően Melich és Csóka lényegileg azonos megállapításra jutott. Anonymus-t mindketten II. Béla király (1131—1141.) notáriusának tartják, aki az 1150-es években — Melich szerint 1150—1152 között — készítette el művét, a Gesta Hungarorum-ot. A ránk maradt másolat Melich véleménye szerint a XIII. század végéről, a XIV. század elejéről való. MELICH Anonymus-tanulmánya azonban korántsem csupán a kronológiát illető kutatásokról ad számot. A szerző behatóan vizsgálja Anonymus forrásainak, genealógiai adatainak, magyar nyelvi szórványainak a kérdését is, és véleményét mond a Gesta Hungarorum-nak mint történeti forrásnak az értékéről. Anonymus művét Melich János történeti tekintetben is sokra becsüli. A róla írott tanulmányának „Epilógus”-át a következő mondattal vezeti be: „Ezzel a munkámmal búcsúzom kedvelt Anonymusomtól”. E szavak mindennél jobban rávilágítanak arra a meghitt, szinte már bizalmas kapcsolatra, amely Melich Jánost a magyar középkornak ehhez a titokzatos és vonzó alakjához fűzte.

A Dolgozatok II. „Névteni tanulmányok” című fejezete hat helynévmagyarozatból és egy személynévmagyarozatból áll. A legterjedelmesebb közülük az, amelyik a *Fátra* hegynév eredetét tárgyalja úgy, hogy részletesen kitér számos más nem magyar eredetű, de magyar hangalakúvá lett helynév — *Zólyom*, *Trencsén*, *Breznóbánya*, *Zsolna*, *Árva*, *Modor* stb. — magyarozatára is. A szerző véleménye szerint a magyar *Fátra* a szlovák *Fatra* névből való, ez pedig a XII. század közepe táján a német *Vater* ~ *Vatter*-ből alakult. Eredetileg Turóc és Liptó megyék határán, az Árvának a Vágba ömlésével szemben egy hegynek a neve volt. Fejtegetései közben Melich nyomatékosan hangsúlyozza, hogy a középkori Magyarországon a magyar nyelvet olyan vidékeken is köznyelvként, a mindennapi társalgás eszközeként használták, ahol a lakosság zöme nem volt magyar anyanyelvű. Ez összefügg azzal a ténnyel, hogy a birtokosok és tisztségviselők többnyire magyarok voltak a nem magyaroktól lakott területeken is. — A *Mátra* hegynevet Melich a

mat' ~ *mat'er* 'anya' származékaként keletkezett ószlovák **Matra*, **Matera* átvételének tartja. — A történeti Magyarországon számos *Szeben* nevű helység ismeretes. Ezek a helységnevek Melich szerint az ómagyar *Szibin* személynévből alakultak. *Sibin* személynév az ószerbből és az órománból is kimutatható. Lehetséges, hogy e személynév végső fokán a szerb *siba* 'veresgyűrű som, Cornus sanguinea' köznévből való. — Az 1113. évi zobori oklevél „Aqua Turna”-ja azt a *Turná* patakot jelöli, amely Trencséntől délre ömlik a Vágba balról. E pataknév Melich szerint az ószlovák *Trnava*-ra vezethető vissza. Ugyanilyen eredetű a Nagyszombaton átfolyó és a városnak szlovákul nevet adó Trnava folyócska neve is. A magyarországi hegynevek között gyakori *Somló*, *Somlyó* Melich János véleménye szerint a *somlik*, *somlyik* 'csúszik, omlik' ige származéka és tulajdonképpen 'lassan omladozó hegy'-et jelent. — A hely- és víznévként előforduló *Kalocsá*-t Melich János magyar személynévi eredetűnek magyarázza. — Pray György (1723–1801.) magyar történetíró tirolai származású katonacsaládból származott. Családnévének eredetére vonatkozólag Melich Jánosnak két foltevése van: vagy a német *Brei* 'kása, pép' köznévvon, vagy pedig a 'serfőző' értelmű bajor-osztrák *Prey* családnévvon alósa.

Az „Etimológiai és szótörténeti tanulmányok” cím alatt összefoglalt öt szómagyarázatot (*szoba*, *pítvar*, *pisztráng*, *lazac*, *semling*) a szerző eredetileg a Magyar Etimológiai Szótár számára dolgozta ki szócikkek gyanánt. A *geburnus* címszónál 1944-ben félbeszakadt szótár hátralevő részéből egyes szócikkek még elkészültek. Ezek közül kerültek ki a Dolgozatok II.-ben közzétett szómagyarázatok. Mindegyik szómagyarázat egy-egy kis tanulmány, amely rendkívül gazdag szótörténeti dokumentációt tartalmaz, figyelembe véve a tárgyalt szavak tulajdonnévi alkalmazását is. Nem hiányzik belőlük a tárgytörténeti mozzanatok vizsgálata, valamint a korábbi etimológiai magyarázatok részletes bírálata sem. Mindez maradandó értéket ad Melich szómagyarázatainak még akkor is, ha az utóbbi másfél évtized alatt nyilvánított vélemények, így különösen azok, amelyeket KNEI ZSA ISTVÁN bocsátott közre „A magyar nyelv szláv jövevényszavai I.” (Budapest, 1955.) című munkájában, nem egyeznek meg mindenben Melich etimológiai nézeteivel. Melich szerint a magyar *szoba* 'Badestube; Ofen; Zimmer' legvalószínűbben a kései ófelnémet *stuba* 'heizbares Gemach, Badestube' átvétele; a magyar *pítvar* 'Vorhalle, Vorsaal' az egyházi szláv *pritvor* 'Halle, Säulenhalle' átvétele; a magyar *pisztráng* 'Forelle' egy szláv *pbstrogb* vagy *pbstroga* 'Forelle' átvétele; a magyar *lazac* 'Salm, Lachs' a cseh, szlovák *losos* 'ua.' átvétele; a magyar *semling* 'Salm, Lachs; Afterbarbe' a német *Sälmling* 'Salm, Lachs' átvétele.

„A nyelvújítás történetéhez” fejezetcím alatt a magyar orvos-gyógyszerési terminológia -al képzőjéről szóló tanulmány található. A XIX. század folyamán az alkaloid vegyületek *-inum*, *-ina* végű latin terminus technicusainak magyar megfelelőjeként kísérleteztek a szakemberek az ilyen -al végű nevekkel. Ezekből a neologizmusokból azonban egy sem élte túl a XIX. századot.

3. Az ismertetett tanulmányok mind tematikai, mind pedig módszertani tekintetben szervesen illeszkednek Melich János korábbi munkáihoz. Nem gazdagítják újabb színekkel a XX. század talán legnagyobb és legtermékenyebb magyar nyelvtudósának változatos összetételű életművét, de hangsúlyozzák mindazt, ami erre az életműre a legjellemzőbb. A fiatalabb nyelvésznemzedékek szakmai és etikai szempontból egyaránt sokat tanulhatnak Melich kései munkáiból is.

Köszönet illeti Pais Dezsőt és Papp Lászlót a Dolgozatok II. lektorálása és szerkesztése során végzett áldozatos munkájukért.

KISS LAJOS

Материалы к частотному словарю Пушкина

[Anyagok Puskin nyelvének gyakorisági szótárához]. — Moszkva 1963. — 52 l.

Az orosz filológia, alkalmasint egy két évszázaddal ezelőtti francia akadémiai kultúr-hatástól eredően, szenvedélyesen szótárt szülő filológia. S a sok szótár csak újabakat szül, úgy látszik. Az itt ismertetendő munka az 1956-tól kezdődően napvilágot látott akadémiai Puskin-szótár „gyermeké”, amennyiben ez utóbbinak egy a megjelenéskor mellékesként szereplő lehetőségét fejlesztí ki. Az akadémiai Puskin-szótár ugyanis általában közli, hogy összesen hányszor fordul elő valamely szó Puskin műveiben (kivételt csupán a leggyakoribb formaszavak képeznek), sőt fel is sorolja valamennyi előfordulás helyét. Ennek alapján viszonylag könnyű szerrel lehetett egy „Puskin-gyakorisági szótárat” összeállítani úgy, hogy a számszerű adatok esetenként műfajokra lebontva is megjelenhessenek.

A munka tulajdonképpeni összeállítója R. M. FRUMKINA, aki korábban a Вопросы языкознания hasábjain már ismertette Puskin szókinésének néhány statisztikai jellegzetességét.¹ Ötoldalas bevezetésében részint utal e korábban közölt eredményekre, részint megmagyarázza a szótári rész egyes fejezeteit.

Az első fejezet — első táblázat — az összesen 544 777 szavas Puskin szövegek 21 197 különböző szavából (jeltípusából) közli a 2000 leggyakoribbat, gyakoriságuk sorrendjében. — A következő táblázatból kitűnik, hány egyszer, kétszer, háromszor stb. előforduló jeltípus van Puskin írásában. — Külön figyelmet érdemel a harmadik táblázat. Ez ugyanis azt foglalja össze, hogy bizonyos számú leggyakoribb szó — ismét a csökkenő gyakoriság sorrendjében — összesen hányszor fordul elő s ez az összes szövegek hányad-részt teszi ki (példákat l. alább). — A 4—5—6—7-es táblázat azonos felépítésű: belőlük az olvasható ki, hogy Puskin verses műveiben, szépprózai alkotásaiban, zsurnalisztikai-történelmi tárgyú munkáiban és levelezésében mi az egyes jeltípusok gyakorisága: a jeltípusok itt is a csökkenő gyakoriság sorrendjében kerültek felsorolásra. E „műfaj-táblázatok” mindegyike utal ugyanakkor az adott táblázatban nem tárgyként szereplő három másik műfajra is: kiolvasható, hogy a három másik műfajban hányszor fordult elő az illető szó.

Mutassunk rá egy-egy részletre a táblázatokból — ezek a példák egyben illusztrálni fogják az egyes táblázatok funkcióit.

(1) Ime Puskin leggyakrabban használt tíz szava: и, в, я, он, не, быть, на, с, что, ты. A tréfát folytathatnánk ötvenen felül: az első önálló jelentéssel bíró szó a 35.: сказать 'mondani', további formaszavak (illetve a мочь 'tudni, bírni' módbeli segédige) után a 45. а день 'nap(pal)', vagy a 46. знать 'tudni, ismerni' természetesen még éppoly kevésbé „puskiniak”, mint az 51. говорить 'beszélni' (e szavak között csupa formaszavak foglalnak helyet). Csupán a 64. szó kezd „egyéni” lenni: писать 'írni' — de természetesen ez a szó is csak akkor mond nekünk valamit, ha tudjuk, hogy éppen — Puskin szókinéséről van szó, önmagában még vajmi keveset árul el azokról a szövegekről, melyekből gyakoriságánál fogva messze kiemelkedik. — Érdekesebb talán, ha meggondoljuk, milyen előkelő helyet foglal el a listán az E. sz. I. személyű személynév. Nyilván nem kevés lesz akkor az igeformák között is az E. sz. I. személyű (bár a 15 477 я 'én' természetesen korántsem jelent ennyi, ennek megfelelő igeformát: előfordulhat e névmás igealak nélkül és viszont). Talán e kis szó többet elárul a puskin szövegek lényegéből, mint az előbb említett „írni” ige: jól tudjuk, hogy a szigorúan szakszövegek fordítására készült algoritmusok — legalábbis első megközelítésben — nyugodtan elhagyhatják az egyes szám első személyt mind az igeragozásból, mind a személyes névmásokból, meg — ahol ilyen van — a birtokos személyragozásból. — Nem lesz talán érdektelen utalni arra, hogy a Steinfeldt készíttette mai orosz gyakorisági szótárban a tíz leggyakoribb orosz szónak a következő bizonyult: и, в, на, не, он, я, что, с, этот, быть. A puskin s a mai általános gyakorisági lista leggyakoribb tíz-tíz szava talán kettőt mutat. Egyrészt jól látható, hogy „általános” szövegekben az említett „én” névmás valamivel már hátrébb szorul. De ennél érdekesebb az этот 'ez' mutató névmás „előretörése” a mai szótárban, ahol a 8. helyet foglalja el (Puskinnál a 25.). Puskin korában még használatos volt egy másik közelre mutató névmás is, а цей kb. 'ezen' (csak míg az ezen magyar névmás költeményben legfeljebb tréfaként fordulhat elő, а цей — nagyonyis „költői” volt, amíg élt; ma legfeljebb gúnyos értelemben állhat, néhány megcsontosodott kifejezéstől eltekintve). Kis részben talán ez indokolja az этот hátrébb szorulását Puskinnál; nagyobb részt persze itt is tartalmi okok szerepelhetnek. — E táblázattal kapcsolatosan utalunk még arra, hogy míg a leggyakoribb и 'és' kötőszó összesen 25 026-szor, addig a jegyzékbe felvett 2000-ik слово 'nyáj' mindössze 38-szor fordul elő a puskin szövegekben.

(2) Amennyire nélkülözhetetlen az egyik Zipf-törvény ellenőrzése, esetleges továbbfejlesztése számára a második táblázat, annyira keveset mond, úgy tűnik, így „szemre”. Kiderül belőle, hogy csupán egy ízben fordul elő Puskinnál 6388 szó, két ízben — 2913, három ízben — 1803 stb.; az e listába felvett leggyakoribb, 120-szor előforduló szavak száma viszont már mindössze 5. (Megjegyzendő, itt már csak pusztá számokat kapunk, az egyes egyedek megnevezése nélkül.)

(3) Az érdekes újításnak szánt harmadik táblázat viszont megint közvetlenül is „élvezhető”, bár itt is csak számok vannak. Hiszen ez a táblázat megmutatja, hogy ha az ember — a tanuló — csupán a leggyakoribb puskin szót ismeri, ezzel bármely puskin szöveg 4%-ánál is többet „elolvashat”. Vagy más szemszögből: minden 24—25.

¹ Р. М. Фрумкина, Статистическая структура лексики Пушкина. Вопросы языкознания IX (1960), 3:78—81.

orosz szó, amelyet a nagy költő leírt — az „és” kötőszó volt. Az öt leggyakoribb szó birtokában a szövegek 15%-át „ismerjük”, a 10 leggyakoribbában — 22%-át. S a lista vége feléről is lássunk néhány példát: ahhoz, hogy minden száz puskin szóból átlag hetvenre ráismerjünk, összesen 1022 szót kell tudnunk, hogy nyolevankettőre — 2326-ot, hogy nyolevanhatra — 3219-et stb. Persze a számok durván tükrözik csak a valóságot (vagy, mondjuk — a gépi s nem az emberi valóságot tükrözik): hiszen a 21 197 puskin jeltípus között igen sok azonos tövű, könnyen felfedhető képzőjű szó van, melyekre ráismerünk akkor is, ha eddig nem találkoztunk velük. Másrészt természetesen esetleg akkor sem értjük a szöveget, ha minden egyes szavát ismerjük.

(4) — (5) — (6) — (7) Meglepő eredményt hoz a költői szövegek gyakorisági táblázata. Kiderül, hogy Puskin verses írásában a leggyakoribb, önálló jelentéssel bíró szó — a день 'nap(pal)' (ezt követi: один 'egy', любовь 'szeretet, szerelem', душа 'lélek', милый 'kedves'). Ugyanez a день szó pedig a költő prózai írásában a hatodik, zsurnalisztikai munkáiban a tizennegyedik, levelezésében a huszadik helyre szorul.

*

Ennyiben igyekeztünk néhány „csemeget” tálalni az olvasó elé Puskin gyakorisági szótárából. A komoly nyelvtudományi törvényszerűségek levonására itt nem kívántunk vállalkozni. De meg tudásunk van róla, hogy nálunknál sokkal avatottabb személy — FRUMKINA készít ezzel kapcsolatosan igen jelentősnek ígérkező tanulmányt. — Búcsúzóul vessünk azonban egy pillantást magára a kiadványra. FRUMKINA, mint ismeretes, a SzTA Nyelvtudományi Intézetének Reformatszki vezette strukturális és alkalmazott nyelvészeti osztályán dolgozik, e tanulmánya is az osztály „előzetes publikációinak” sorában jelent meg (ugyanott, ahol Iordanszkajáé, Melcsuké meg Ravicsé — vö. NyK. LXV, 457), e sorozat negyedik tagjaként. A kiadványt így Reformatszki szavai vezetik be az osztály megalakulásáról, a sorozat rendeltetéséről. Meg kell mondani, hogy egy ilyen sorozat, mely előzetes — de, mint Reformatszki írja, „remélhetőleg nem időelötti” — publikációkat hoz, igen hasznos, jól ismert ez a kiadvány-fajta az amerikai filológiai életben is (preprints). Az egyes füzetek 700-as példányszáma ugyan nem túlságosan nagy a szovjet méreteket figyelembe véve, de az érdeklődőkhöz így is eljutnak s biztosítják a rugalmas és gyors információit szovjet kollégáink nagyobb lélegzetű (tehát egy-egy folyóiratcikkbe bele nem férő) tanulmányairól.

Zárjuk egy hazai sóhajjal. Milyen jó lenne, ha kezünkben lenne Petőfi vagy József Attila gyakorisági szótára. (Már csak azért is, mert akkor — ha Frumkináék módszerét követjük — a Petőfi vagy József Attila szótárunk előzőleg szintén megjelent volna.)

PAPP FERENC

N. A. Constantinescu: Dictionar onomastic romínesc

Academia R. P. R. Comisia pentru studiul formării limbii și poporului român. V. Editura Academiei R. P. R. 1963, LXXVII + 468 lap.

Örvendetes tényként kell elkönyvelnünk, hogy Közép-Európa szomszédos népeinél — rövidebb-hosszabb megszakítás után — végre lendületes fejlődésnek indult ismét a névtudomány, s ezen belül a személynévkutatás. Jozef Beneš két évvel ezelőtt a cseh személynévadás eredményeit foglalta össze (O českých příjmeních. Praha, 1962), most pedig itt előtűnik ez a közel 500 lapos román személynévszótár, a múlt eredményeinek alapos, lelkiismeretes összefoglalása, s természetesen a további kutatás kiindulópontja is, történészek és nyelvészek számára egyaránt. Nem nyelvészeti sorozathban jelent meg, hanem történeti jellegűben, a román nyelv és nép kialakulását tanulmányozó akadémiai munkabizottság egyik kiadványaképpen, és szerzője sem nyelvész, hanem történész, ami ebben az esetben előnnyel is jár, de hátránnyal is. A történeti érdeklődés és célkitűzés előtérbe nyomulásával kell magyaráznunk a felhasznált dokumentációnak legalább is vázlatosan jelzett történeti távlatait, viszont természetesen az is, hogy nyelvészeti szakképzettség nélkül az etimológiai rész — minden jóakarát és tárgyilagosságra törekvés ellenére — nem egyszer ingadozó, illetve kiegészítésre és helyesbítésre szorul. Így is azonban, ahogy van, C. könyvének ott kell lennie minden magyar nyelvész és történész asztalán. A budapesti telefonkönyv nem egy ritkább nevét (aminő pl. Karakas, Kostyán,

*Kretzoi*¹) e munka segítségével a nem-szakember is könnyen megfejtetheti, vagy legalábbis valamelyes kiindulópontot nyer az őt érdeklő név értelmezéséhez (persze a hasonló, de nyelvész készítette magyar személynév-szótár kiadása sem várathat sokat magára!).

A munka tulajdonképpeni szótári részét alapos előszó vezet be. — Ebből, sajnos, az derül ki, hogy az utolsó behatóbb román személynév-tanulmány ezelőtt 28 évvel jelent meg I. A. Candrea tollából, s ez is elsősorban csupán az oltvidéki névanyagot foglalta össze.² A szerző igen helyesen emeli ki a történeti adatgyűjtés szükségességét (XII); meglepő azonban, hogy — ellentétben például A. Dauzat eljárásával — a ma könnyen hozzáférhető modern anyagot sokkal kevésbé vette figyelembe (XXII), s ezért hiányoznak forrásai közül például a nagyobb román városok telefonkönyvei, s egyéb, friss névanyagot tartalmazó jegyzékek.³

Az elmondottak után nagy vonásokban tájékoztat C. a román személynévadás fejlődéséről, a személynévokban előforduló leggyakoribb képzőkről, majd eredet és jelentés szerint is igyekszik megkülönböztetni különböző kategóriákat (XLIII. kk.). Az alapkategóriát a keresztény (pontosabban a naptári) és a világi nevek kettőssége adja meg, s ezen nagy csoportok mindegyikében a szerző megkülönböztet több kisebb-nagyobb alcsoportot. Legkevésbé indokolt a román nyelv kialakulásának körébe helyezett „ősi nevek” kategóriájának felvétele (XLIV.), hiszen e nevek jórésze (pl. *Símtion* < *Sanctus Johannes*) határozottan bibliai eredetű, mások pedig (mint pl. *Foca* < *Фовагъ*) már a bizánci művelődés körébe utalnak.

A világi nevek osztályozásában (XLV–VI.) szintén találunk némi bizonytalanságot. Ha ebbe a csoportba került többek közt *Albu* (< *Albus*), miért nem itt szerepel (hanem az „ősreginek” mondott nevek közt) *Bun* ~ *Buna*, amelynek a keresztény *Bunăvestire* 'Annuntiatio' ünnepnévvel való kapcsolatát csak a bevezetés jelzi, de a szótári rész már nem? S lehet-e román névadás eredménye pl. *Bucur*, ha ennek a szónak köznévi használatát csupán az albánból tudjuk kimutatni? Nem látszik igazolhatónak az irodalmi eredetű, pontosabban népkönyvekől átvett neveknek (*Alexandru*, *Machedon*, *Cleopatra*, *Archir* stb.) a szláv névanyag elé helyezése. A nem-román világi eredetű nevek csoportjában a központi helyet tagadhatatlanul a szláv eredetű névanyag foglalja el; maga C. is ugyanolyan jelentőséget tulajdonít ennek a rétegnek, mint a nyugat-európai névanyagban — különösen pedig a franciában — a germán hatásnak (XIII.). Persze fontos feladat lenne a szláv névanyag további tagolása. Egyelőre C. csak annyit jegyez meg, hogy a szláv eredetű nevek egy része 1400 után került át a románokhoz a szomszédos szláv népektől, mégpedig szerbektől, bolgároktól, ukránoktól (XLVI.).

Példás tárgyilagossággal tárja fel C. a román személynév-anyag magyar elemeit; felsorolja egyrészt a naptári nevek magyar változatait (ilyen *Șandru* és *Tamaș* a sokkal elterjedtebb *Alexandru* és *Toma* helyett⁴), másrészt pedig annyi névvel kapcsolatban jelez esetleges magyar megfelelést, hogy nem egy nevet nekünk kell kiiktatnunk a magyar eredetűek közül. Az előszóban felsoroltak közül magyarnak tartható *Almaș*, *Arpa*, *Cionca*, *Coposu*, *Corlat*, *Dețeg*, *Farcaș*, *Feir* stb. De mit kezdjünk az olyannal, mint *Ciomortan* (többek közt egy moldvai „vornic” neve), amelyet a szótár megfelelő cikke (240) a ma. *csimertan* (sic! = *cimertan*) szóhoz csatol? S ezzel már el is jutottunk az egész mű egyik legmeglepőbb, de a bizonyára rövidesen megjelenő 2. kiadásban aránylag könnyen kiigazítható gyöngye pontjához. Igen örvendetes, hogy C. — ahol csak forrásai alapján erre módja volt — figyelembe vette a román névanyaghoz kapcsolódó magyar etimonokat. Most már csak az kellene, hogy a közölt magyar szó- és névanyag betű szerint is pontos alakban kerüljön be a román tudományos köztudatba. Jó pl. a *hotnog* < *hadnagy* etimon (298), de már a *Șuteu* < *sütő* származtatás (382) pontatlan, hiszen a román nevet csakis a m. nyj. *sütő* 'pék' szóval lehet rokonítani, s természetesen érdemes

¹ *Karakas* 'román megfelelői *Caracas*, *Cărăcaș* (230) török eredetű név; jelentése 'fekete szemöldök[ű]'. — *Kostyán* (vö. r. *Costian* 36) egy keleti szent, *Konstantin* nevének származéka. — *Kretzoi* (vö. r. *Cretoiu*] 253) a *creț* 'göndör' melléknév -oi képzős származéka. Mondanunk sem kell, hogy a pusztá etimont minden konkrét esetben részletes családtörténeti vizsgálódással kell kiegészíteni.

² *Onomastica română*, cu privire specială la Oltenia. Curs litografiat. 1935–6.

³ A modern anyag kissé öletszerű feldolgozása miatt hiányzik a névanyagból pl. *Filitti* (szerzőként említve a XXXVIII. l.-on), valamint olyan bukaresti családnevek, mint *Bichis*, *Blagoveșcenschi*, *Lipatti* stb. Ha megvan a *Lungu* név fordításából keletkezett *Hossu* (312), miért hiányzik *Klein* (*Clain*) mint a *Micu* név tükörszava?

⁴ Véleményem szerint ugyanide vonható a *Mihail* névnek erdélyi és moldvai *Mihai* változata (108), amelynek közelebbi eredetéről C. nem nyilatkozik.

volna utalni a szónak magyar személynévi használatára is. Sok esetben hajlandók vagyunk a magyar szóalak torzulását egyszerű sajtóhibának magyarázni; ilyen *Balasz* (173) az egyedül helyes *Balázs* helyett, vagy a *Sácálas* névnél *szakállás* (366) *szakállas* helyett. Egy-egy esetben mintha régebbi, nem magyar kiadású térképek hatottak volna; talán egy ilyenről származik *Bekes-Csaba* (197). Több aggodalomra adnak okot a valószínűtlen etimonok, illetve azok, amelyek nemlétező magyar szóalakkal operálnak. Nagyon kétes pl. a *Rohat* (alakv. *Rohata*, *Ruhát*, *Rohotescul* stb.) névnek a m. *rohad* igéből való származtatása (362; a szerző nyilván a *rohadt* mn-i igenévre gondolt, s ezért fordította „*putred*”-dal). Azt sem értjük, hogyan került a *Colda*, *Coldău*, *Coldea* névhez a m. *koldás* (sic!) szóalak „*cersire*”, azaz „*koldulás*” értelmezéssel (246). Annyi bizonyos, hogy *Coldău* lehet a *koldus* szóból átvett és képzőcserével továbbfejlesztett alak, de mi szükség van egy nemlétező magyar nomen actionisra?

Sok-sok kiegészítést tehetnénk a források jegyzékéhez is. Hadd fejezzük be azonban e rövid, annotációszerű könyvismertetést egy olyan tanáccsal, amely a román nyelvészeti kiadványok hírét-nevét feltétlenül növelné. Bukarestben még a nyelvészek és a történészek közt is jó egynéhány van, aki erdélyi származása révén kiválóan beszéli nyelvünket. Nem lehetne vajon a bukaresti Akadémiai Kiadó kiadványainak magyar vonatkozású anyagát velük ellenőriztetni? Persze még eredményesebb lenne a magyar anyagnak magyarországi átnézetése, s az ilyen jellegű munkák szerzőinek magyar szakemberekkel való közvetlen találkozása. Ha efféle nemzetközi együttműködés mind orosz, lengyel, bolgár, szerb vonatkozásban, mind pedig turkológiai vonalon létrejött volna, C.-nak érdemes és nagy tárgyilagosságról tanúskodó munkáját a jelzett egyenetlenségek nem zavarnák, s művét habozás nélkül tehetnők a nemzetközi onomasztika standard alkotásai mellé.

GÁLDI LÁSZLÓ

T A R T A L O M

RÉDEI KÁROLY: Vannak-e az előmagyar—permi érintkezésnek nyelvi nyomai? . . .	253
SÁMSON EDGÁR: A jelentő mód múlt idejének jelölése az osztjakban	263
MIKOLA TIBOR: Szamojéd nyelvtanulmányok II.	279
THOMAS A. SEBEOK: Kódolás a jelező viselkedés fejlődésében	285
GULYA JÁNOS: A fonémarendszer változásának mennyiségi összetevői	303
FÓNAGY IVÁN: A beszéd dinamikus leírásának elveiről	315
ELEKFI LÁSZLÓ: Az aktuális mondattagolás egyik alapformája a magyarban	331

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

F. MOLNÁR GIZELLA: Finnugor szóegyeztetések Czuczor G. és Fogarasi J. szótárában	371
GULYA JÁNOS: Adalékok a nyelvi absztrakció kérdéséhez	379
BERECSKI GÁBOR: Etimológiai megjegyzések	385
ERDŐDI JÓZSEF: Manysi <i>saiti</i> < komi <i>šait</i> 1. 'vessző', 2. 'rubel'	389
ERDÉLYI ISTVÁN: Etimológiai megjegyzések	393
HAJDÚ PÉTER: Samojedica	397
VÉRTES O. ANDRÁS: Pejoratív értelmű mellékeveinkről	407
VÉRTES O. ANDRÁS: A nyelv szélességének változása magánhangzóink képzésekor	415
MAGDICS KLÁRA: A magyar érzelmi hanglejtésformák akusztikájához	417
MIKES MELÁNIA: Adatok a p, b, t, d fonémák kialakulására a gyermeknyelvben . . .	421
SZATHMÁRI ISTVÁN: Az „irodalmi nyelv” terminus értelmezéséhez	425

ISMERTETÉSEK — SZEMLE

N. SEBESTYÉN IRÉN: Fokos-Fuchs Dávid nyolcvan éves	429
LAKÓ GYÖRGY: Fokos-Fuchs Dávid és N. Sebestyén Irén kitüntetése	432
Az Eötvös Loránd Tudományegyetem díszdoktorává avatta Aurélien Sauvageot professzort	432
LAKÓ GYÖRGY: Finnugor nyelvészeti tanszék a turkui egyetemen	437
ERDŐDI JÓZSEF: Urálsztika és altajisztika az Egyesült Államokban	438
RÉDEI KÁROLY: Congressus Internationalis Fenno-Ugristarum	443
K. SAL ÉVA: Virittájá	448
SZ. KISPÁL MAGDOLNA: Obi-ugor hang- és alakotani tanulmányok	450
АРОВ ЭВА: В. И. Абаев, Историко—этимологический словарь осетинского языка	452
GÁLDI LÁSZLÓ: Általános nyelvészeti tanulmányok I	455
FABRICIUS-KOVÁCS FERENC: <i>Alo Raun</i> , Johdatusta strukturaalikielitieteeseen	458
VÉRTES O. ANDRÁS: <i>Lazicius Gyula</i> , Fonetika	459
VÉRTES O. ANDRÁS: <i>Fónagy Iván</i> , A metafora a fonetikai műnyelvben	459
KISS LAJOS: <i>Melich János</i> , Dolgozatok II.	460
PAPP FERENC: Материалы к частотному словарю Пушкина	462
GÁLDI LÁSZLÓ: <i>N. A. Constantinescu</i> , Dicționar onomastic romînesc	464

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Vidosa László

A kézirat beérkezett: 1964 VI. 30 — Példányszám: 650 — Terjedelem: 18,9 (A/5) ív

64.59141 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

MUNKATÁRSAINKHOZ!

Kérjük munkatársainkat, hogy a szerkesztőség és a nyomda munkájának megkönnyítése érdekében vegyék figyelembe a következőket:

- 1. A kéziratokat szabványos papírlap egyik oldalára gépeljék.*
- 2. Egy lapra legfeljebb 30 sort, soronként legfeljebb 60 betűt írjanak.*
- 3. A kézirat szövegében a következő jelzéseket használják: —— (nyelvi adatok jelölésére), ritkított (értelmi kiemelésre), = félkövér (alcímek betűtípusaként), — kapitálchen a szerzők nevének kiemelésére).*
- 4. A kézirat géppel írott szövegében az utólagos javításokat, a fonetikai jeleket tintával írják.*
- 5. A folyóiratok és sorozatok kötetszámát római számmal írják. A kötet-szám és lapszám közé vesszőt tegyenek.*

Ára: 16,— Ft

Előfizetési ára egy évre: 28,— Ft

INDEX: 25.666

AKADÉMIAI KIADÓ BUDAPEST